ओ३म्

संस्कृतशिक्षा

(प्रथम से षष्ठ भाग)

क का च कि की च कु कू च के कै
वदामि च को कौ पुनरेव कं कः
विद्यामिरेवं सुधीभिः विचार्य
स्वादिवर्णेषु नियोजनीयाः

I II III

द्वितीयः पाठः ।

अकारांत पुल्लिंग बालकशब्दः

कर्ता (१) (नामिनेटिव) (फ़ाइल)

बालकः = लड़का ।
बालकौ = दो लड़के ।
बालकाः = सब लड़के ।

कर्म (२) (ऑब्जेक्टिव) (मफ़ऊल)

बालकम् = लड़के को ।
बालकौ = दोनों लड़कों को ।
बालकान् = सब लड़कों को ।

करण (३) (इंस्ट्रुमेन्टल) (इस्तआनतिया)

बालकेन = लड़के ने, लड़के से, लड़के
बालकाभ्याम् = दोनों लड़कों ने, से
बालकैः = सब लड़कों ने, से, के द्वा

सम्प्रदान (४) (डेटिव) (हालतइज़ाफ़िया)

बालकाय = लड़के के लिए ।
बालकाभ्याम् = दोनों लड़कों के लि
बालकेभ्यः = सब लड़कों के लिये ।

तृतीयः पाठः ।

※ स पठति = वह पढ़ता है ।
तौ पठतः = वे दोनों पढ़ते हैं
ते पठन्ति = वे सब पढ़ते हैं
त्वम् पठसि = तू पढ़ता है
युवाम् पठथः = तुम दोनों
यूयम् पठथ = तुम सब

※ यदि सः के आगे हल् अच्
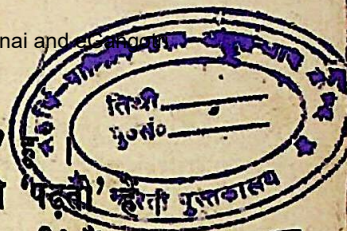
अहम् पठामि = मैं पढ़ता 'पढ़ती' हूँ।
आवाम् पठावः = हम दोनों पढ़ते 'पढ़ती' हैं।
वयम् पठामः = हम सब पढ़ते 'पढ़ती' हैं।
बालकः पठति = बालक पढ़ता है।
बालकौ पठतः = दोनों बालक पढ़ते हैं।
बालकाः पठन्ति = सब बालक पढ़ते हैं।

इसी प्रकार नामवाचक जितने शब्द हैं उनके साथ धातुओं में ति तः, अन्ति आदि विभक्तियाँ नियुक्त की जाती हैं।

चतुर्थः पाठः।

*स कथयति = वह कहता है।	चर्वति = चबाता है।
गणयति = गिनता है।	मिलति = मिलता है।
गच्छति = जाता है।	धावति = दौड़ता है।
आगच्छति = आता है।	वर्णयति = बयान करता है।
निन्दति = निन्दा करता है।	पतति = गिरता है।
चलति = चलता है।	प्रणमति = प्रणाम करता है।
लिखति = लिखता है।	गायति = गाता है।
प्रविशति = घुसता है।	वाञ्छति = चाहता है।
पश्यति = देखता है।	क्षिपति = फेंकता है।
क्रीडति = खेलता है।	अर्चयति = पूजा करता है।
जयति = जीतता है।	जिघ्रति = सूँघता है।

*ति तः अन्ति, सि थः थ, मि वः मः ये नव विभक्तियाँ लगाकर कथयति आदि के भी रूप पठति आदि के तुल्य बनाओ।

क्रुध्यति = गुस्सा होता है ।
शुध्यति = साफ़ होता है ।
जीवति = जीता है ।
अवगच्छति = जानता है ।
खादति = खाता है ।
खनति = खोदता है ।
तिष्ठति = ठहरता है ।
आकर्षति = खींचता है ।
आह्वयति = बुलाता है ।
निवसति = रहता है ।
पिबति = पीता है ।
प्रक्षालयति = धोता है ।
रक्षति = बचाता है ।
गोपायति = रक्षा करता है ।
चूसति = चूसता है ।

घर्षति = घिसता है ।
नयति = लेजाता है
वदति – कहता है ।
पृच्छति = पूछता है ।
निःसरति = निकलता है ।
भवति = होता है ।
सर्पति = सरकता है ।
भ्राम्यति – टहलता है ।
ष्ठीवति = थूकता है ।
पारयति = पूरा करता है ।
नृत्यति = नाचता है ।
हसति = हंसता है ।
वपति = बोता है ।
रोहति = उपजता है ।
सीव्यति = सीता है ।

पञ्चमः पाठः ।

हालत इंतदाइया (इजाफ़ि

(५) अपादान (ऐब्लेटिव)
- बालकात्, द् = बालक से ।
- बालकाभ्याम् – दोनों बालकों से
- बालकेभ्यः = सब बालकों से ।

(६) सम्बन्ध (जेनेटिव)
- बालकस्य = बालक का, के, की ।
- बालकयोः = दोनों बालकों का, के, की ।
- बालकानाम् = सब बालकों का, के, की ।

(७) अधिकरण (लोकेटिव) (आक्रिया)

बालके = बालक में, पै, पर।
बालकयोः = दोनों बालकों में, पै पर।
बालकेषु = सब बालकों में, पै, पर।

(संबोधन) (वाकेटिव) (निर्दृश्या)

हे बालक ! = अयि लड़के
हे बालकौ ! = अयि दोनों लड़कों।
हे बालकाः ! = अयि (सब) लड़कों।

षष्ठः पाठः

पिकः = कोयल। शुकः = तोता। बकः = बगला। वृकः = भेड़िया। नक्र = नाका। मत्स्यः = मछली। गजः = हस्ती। खगः = पक्षी। सर्पः = सांप। भण्ड = भांड। ग्रासः = कवल, लुकमा। पोतः = जहाज। मत्तः = मतवाला, पागल। स्तम्भः = स्थूणा, खम्भा। बन्धः = बांधना। बाष्पः = भाप। जम्पः = कूदना। करः = हाथ। कचः = केश। कफः = कफ, बलगम। मल्लः = पहलवान। भल्लः = भाला। गल्लः = गाल।

सप्तमः पाठः।

खलः = दुष्ट। जिह्मः = कुटिल। कणः = कन। यवः = जौ अंशः = भाग। वंशः = कुटुम्ब। अंसः = कन्धा। कंसः = कटोरा। कंसी = कटोरी। निम्बः = नीम। आम्रः = आम-वृक्ष। नृपः = राजा। वङ्कः = टेढ़ा। कोषः = खजाना। घटः = घड़ा। घट्टः = घाट। पटः = कपड़ा। कटः = चटाई। धटः = तराजू। वाटः = मार्ग। नटः = शैलूष नट। मठः = छात्रा-लय। भटः = योद्धा। त्यागः = छोड़ना। लाभः = फायदा

जाल्मः = नीच । ज्वरः = बुखार । तापः = गर्मी । सुरः = देव

अष्टमः पाठः ।

वटः = बड़ । चुक्रः = अम्ल खट्टा । हठः = जोरावरी । शठः = मूर्ख । स्तन = आंचल, थन । कासः = खांसी । कूपः = कुआँ । सूपः = दाल । कोलः = सूअर । अट्टः = अटारी । हट्टः = बाजार । पीठः = स्टूल मूढा । अर्घः = मूल्य, कीमत जयः = जीत । भुजः = बाहु बांह । नयः = न्याय । खर्जः कर्ची । स्फोटः = फोड़ा । कूर्मः = कछुआ । चाषः = नील कण्ठ । श्यनः = बाज । नेमः = अवधि, हद । मेघः = बादल ऊष्मा = गर्मी । वाहः = सवारी । कायः = शरीर । भारः = बोझ । शानः = सान । हारः = हार । लोलुपः = लोभी । निपुणः = चतुर ।

उक्त विसर्गान्त शब्दों के रूप सर्व विभक्तियों में बालक-शब्द के तुल्य होते हैं ।

(अधोलिखित वाक्यों की संस्कृत बनाओ)

हाथी आता है । सांप रहता है । वह जहाज को देखता है । मार्ग में कछुआ जाता है । वे बालों को देखते हैं । श डर से बुलाता है । वे दोनों मूर्ख दौड़ते हैं । मैं अटारी प पढ़ता हूँ । तुम थूकते हो । पागल हँसता है । हमदोनों पढ़ हैं । वे लड़के टहलते हैं । कछुये पानी पीते हैं । नाके खेलते हैं, नट नाचता है । मतवाले हँसते हैं । योद्धा जाहज में घुस हैं । राम बीजों को बोता है । रामेश्वर कामेश्वर को बुलाता है ।

(अधोलिखित वाक्यों की भाषा बनाओ)

नटः नृत्यति । नक्राः क्रीडन्ति । वयं जलं पिबामः । ते बालकाः क्रास्यन्ति । युवाम् सत्यं वदथः । वयं वाञ्छामः । यूयं ष्ठीवथ । अट्टे अहं पठामि । ते मूर्खाः धावन्ति । बालकाः मर्याद् आह्वयन्ति । यूयं बालकान् पश्यथ । वयं सत्यं वदामः । वाटे कूर्मः गच्छति । स कणान् खादति । सर्पः सर्पति । ते गजाः आगच्छन्ति । पोते मत्ताः नृत्यन्ति । युवां पटं पश्यथः । नटाः पोते प्रविशन्ति । रामः वाटे बीजं वपति रामेश्वरः कामेश्वरम् आह्वयति । आवां बालकौ क्रीडावः ।

अन्यायः = जुल्म । अपूपः = पुआ । कपूयः = नीच । कण्टकः, कण्टकम् = कांटा । कृषकः = किसान । घाण्टिकः = घण्टा बजाने वाला । भालुकः = रीछ । उलूकः = उल्लू मर्कटः = बन्दर । गोलांगूलः = लंगूर । कलायः = मटर । संयावः = हलुआ । सर्षपः = सरसों । नारङ्गः = नारङ्गी । सूचिकः = दर्जी । मयूखः = किरण । तुरङ्गः = घोड़ा । प्रान्तम् = छोर, कोना । कुलायः = घोंसला । चैलम् = कपड़ा । अवसानम् = समाप्ति । रजकः = धोबी । चित्रकः = चीता । विवेकः = तमीज़ । ध्वंसकः = नटखट । वार्त्ताकः = बैंगन । कपाटः = राक्षस । अनिलः = वायु । अनलः = आग आवेगः = घबराहट । कृपणः = कंजूस । देवदूतः = पैग़म्बर । क्षमः = समर्थ । मयूरः = मोर । माषः = उड़द । तरंगः = लहर ओघः = समूह । कवचः = वर्म । कलशः = घड़ा ।

अक्षोटः = अखरोट । मायिकः = मदारी । कुठारः = कुल्हाड़ा । गान्धारः = कन्धार । तस्करः = चोर । मत्सरः = डाह । विप्रियः = नाराज । विष्टरः = विस्तर । कहारः = धीवर । खर्परः खप्पर । कुशूलः = कुठिया। नकुलः = नौला । शृङ्खलः = जंजीर क्रमेलः = उष्ट्र, ऊँट।।नेपालः = नयपालदेश ।गोधूमः = गेहूं व्यायामः = कसरत ।वृषभः = बैल ।कलङ्कः = अपयश । कितवः = जुआरी, धूर्त ।अभ्याशः = समीप । अमित्रः = शत्रु । प्रत्यक्षम् = सामने । नक्तन्दिवम् = रात दिन । अद्यतनम् = आजका । इदानीन्तनम् = अबका । सायन्तनम् = शामका । पर्वतीयम् = पहाड़ी । यामः = प्रहर, पहर । बाधः = रुकावट ।

एकादशः पाठः ।

कटाहः = कड़ाही । नितम्बः = चूतड़ । कम्बोजः = काबुल मकरः = मगर ।मत्कुणः = खटमल । मशकः = मच्छर । स्तवकः = गुच्छा । स्तावकः = तारीफ करने वाला । गण्डकः = गैंडा गण्डूषः = कुला । वृश्चिकः = बिच्छू । चमसः = चमचा । नापितः = नाई । कुणपः = मुर्दा । मोदकः = लड्डू । दीपकः = दिवा । कुरङ्गः = हरिण ।गवाक्षः = खिड़की । शपथः = सौगन्ध । सङ्केतः=इशारा । विनोदः=तमाशा । कृपाणः=तलवार । भोटाङ्कः=भूटान । विश्लेष =वियोग । लालित्यम्= शोभा । अकारणम् = बेमतलब । उद्योगः=यत्न, कोशिश । अधमः=नीच । अनुजः = छोटा भाई । आश्रयः = आसरा ।

मौखिकम् = जबानी । लौकिकम् = दुनियावी । मलः = गू । कृपणः = कंजूस । कुक्कुरः = कुत्ता । प्रभा = चमक ।

(अस् भुवि धातु) होना

अस्ति = वह है	असि = तू है	अस्मि = मैं हूं
स्तः = वे दोनों हैं	स्थः = तुम दोनों हो	स्वः = हम दोनों हैं
सन्ति = वे सब हैं	स्थ = तुम सब हो	स्मः = हम सब हैं

(डुकृञ् 'कृ' करणे-धातु) करना ।

स करोति = वह करता है ।
तौ कुरुतः = वे दोनों करते हैं ।
ते कुर्वन्ति = वे सब करते हैं ।
त्वम् करोषि = तू करता है ।
युवाम् कुरुथः = तुम दोनों करते हो ।
यूयम् कुरुथ = तुम सब करते हो ।
अहम् करोमि = मैं करता हूँ ।
आवाम् कुर्वः = हम दोनों करते हैं ।
वयम् कुर्मः = हम सब करते हैं ।

कृतम् = किया । गणितम् = गिना । उक्तम् = कहा । प्रक्षालितम् = धोया । आच्छादितम् = ढका । शोधितम् = साफ़ किया । वर्धितम् = बढ़ाया । प्रच्छन्नम् = छिपगया । लग्नम् = लगा हुआ । पठितम् = पढ़ा । शुष्कम् = सूखा । पक्वम् = पका । पतितम् = गिरा । हन्नम् = हगा । दृष्टम् = देखा । पीतम् = पिया । गीतम् = गाया । नीतम् = ले गया । आनीतम् = लाया

क्रीतम् = मोल लिया। विक्रीतम् = बेचा। भुक्तम् = खा लिया। लिखितम् = लिखा। विज्ञातम् = जाना। प्रेषितम् = भेजा। दत्तम् = दिया। आत्तम् = लिया। गतम् = गया। आगतम् = आया। भूतम् = हुआ। धृतम् = धरा। स्नातम् = नहाय। चोरितम् = चुराया। छिन्नम् = काटलिया। विकीर्णम् = फैलादिया। स्मृतम् = याद किया। विस्मृतम् = भुलादिया। घ्रातम् = सूँघा। मतम् = जाना। श्रुतम् = सुना। चर्वितम् = चबाया। अलंकृतम् = सजादिया। हसितम् = हँसा। घुटतम् = घोटा। भुग्नम् = झुका हुआ। इत्यादि के रूप नपुंसकलिङ्ग में कृतम्, पुल्लिङ्ग में कृतः और स्त्रीलिङ्ग में कृता होते हैं।

द्वादशः पाठः।

कथम् = क्यों किस प्रकार से। अलम् = बस। किम् = क्या, कौन, कैसे। नो, न = नहीं। च = और, फिर। अत्र = यहां। तत्र = वहां। यत्र = जहाँ। कुत्र = कहाँ। सर्वत्र = सब जगह। इतः = यहांसे। इदानीम् = इस समय। बाढम् = हां, जी। वरम् = अच्छा। अवरम् = बुरा। कदा = कब। यदा = जब। तदा = तब। सर्वदा = सदा। सत्वरम् = शीघ्र। अतः = इसलिये। एव = ही। अपि = भी ही, क्या उपरि = ऊपर। नीचैः = नीचे। पितृव्यः = चाचा। भ्रातृव्यः = भतीजा। स्वस्रीयः = भानजा। मातुलः = मामा। माता-महः = नाना। पितामहः = बाबा, दादा। दौहित्रः = धेवता पौत्रः = पोता। श्वसुरः = ससुर। श्यालः = साला। प्रपिता-

महः=परदादा। सोपानम्=सीढ़ी। शैत्यम्=सर्दी। पर्यटनम्=सैर करना। चूर्णम्=चून, आटा। दन्तधावनम्=दतौन। अश्लीलम्=फ़ोश, गालीगलौज। बाल्यम्=लड़कपन। कर्गलम्=कागज। अनुकरणम्=नकल। बावदूकः=बहुत बोलने वाला। अहिर्दिवम्=रोजबरोज। दौर्बल्यम्=कमजोरी। उपकारः=भलाई। अपकारः=बुराई। सततम्=सदा। भयम्=डर। योग्यम्=उचित। भरणम्=वेतन, मजदूरी पानम्=पीना। नयनम्=आँख, लेजाना।

त्रयोदशः पाठः।

(भाषा बनाओ)

ते तत्र कथं गच्छन्ति ? अलं कथं हससि ? किं ते यूयं च सर्वदा क्रीडथ। यूयं वयं च अत्र स्मः। बाढं युवां तत्र क्रुध्यथः। ते बालकाः पाठं वरं पठन्ति। इदानीं तत्र किं भवति ? उपरि पितृव्यस्य दन्तधावनम् अस्ति। नीचैः गच्छावः। यूयं किं लिखथ। स कृषकः गोधूमान् नहि खादति। मम मातुलस्य इदं कथनम् अस्ति। तस्य देवदत्तस्य बाल्यं न गतम्। देवमित्रे दौर्बल्यम् कथम् अस्ति। नरेन्द्रस्य दौर्बल्यम् दृष्टम् ?

(संस्कृत बनाओ)

हिरन खिड़की में है। घण्टा बजाने वाला कहाँ ज[illegible]। बन्दर जल पीते हैं। तुम इशारे को क्यों करते [illegible] ने, से

कहाँ जाता है। दाल में चमचा है। दो बैल दौड़ते हैं। बालक जल पीता है। हम वहाँ जाते हैं। तुम लड़के के लिये अच्छा नहीं करते। वे क्या पढ़ते हैं? क्या तुम नहीं जानते?

—:※:—

कः (पुल्लिङ्ग) = कौन। का (स्त्रीलिंग) कौन। किम् (नपुंसकलिंग) = कौन, क्या, अयम् (पु०) = यह। इयम् (स्त्री०) = यह। इदम् (न०) यह। यः (पु०) = जो। या (स्त्री०) जो। यत् (न०) = जो। ईदृशः (पु०) = ऐसा। ईदृशी (स्त्री०) ऐसी। ईदृशम् (न०) ऐसा। कीदृशः (पु०) कैसा। कीदृशी (स्त्री०) कैसी। कीदृशम् (न०) = कैसा। तादृशः (पु०) = तैसा। तादृशी (स्त्री०) = तैसी। तादृशम् (न०) तैसा। यादृशः (पु०) = जैसा। यादृशी (स्त्री०) = जैसी। यादृशम् (न०) जैसा।

चतुर्दशः पाठः

मादृशः (पु०) = मुझसा। मादृशी (स्त्री०) = मुझसी मादृशम् (न०) = मुझसा। त्वादृशः (पु०) = तुझसा। त्वादृशी (स्त्री०) = तुझसी। त्वादृशम् (न०) = तुझसा भवादृशः = आपसा। भवादृशी = आपसी। भवादृशम् = आपसा। पश्चात्तापः = अफ़सोस। मासः = महीना। शकलम् = टुकड़ा। दुरितम् = पाप। भावुकम् = कल्याण। नर्मदः = मसखरा। नलिका = नाली। प्रहेलिका = पहेली। नवमहा = मक्खन। नाविकः = मल्लाह। निःश्रेयणी = नसैनी पौत्रः = पोता।

मनोज्ञम् = सुन्दर । चंडः = बहुत क्रोधी । पाटवम् = चतुराई । वाक्कीलः = वकील । किन्तु = बल्कि । तुँडम् = मुख उपानत् = जूता । छत्रम् = छाता । शाकटम् = धोती । शिरोवेष्टनम् - साफ़ा । पत्रम् = चिट्ठी । अद्य = आज । श्वः = आने वाला कल । ह्यः = गया कल । गतपरेद्युः = बीता परसों । लेखनी = क़लम । मसीपात्रम् = दवात । पाषाणपट्टिका = स्लेट । लिपिः = कापी । दुष्करम् = कठिन । सुकरम् सहल । दक्षः = चतुर । अंगणम् = आंगन ।। नखम् = नाखून । परोक्षम् = पीछे । निष्कृतिः = बदला । मेषः = मेंढ़ा भेकः = मेंढक । तक्रम् = मट्ठा । घृतम् = घी । पुष्पम् = फूल । कर्कशः = क्रूर, कठोर । कर्णधारः = पार लगाने वाला ।

पञ्चदशः पाठः

मास् = मुझको । त्वाम् = तुझको । तम् = उसको । यम् = जिसको । कम् = किसको । इमम् = इसको । आवाम् = हम दोनों को । युवाम् = तुम दोनों को । तौ = उन दोनों को । यौ = जिन दोनों को । कौ = किन दोनों को । इमौ = इन दोनों को । अस्मान् = हम को । युष्मान् = तुमको । तान् = उनको । यान् = जिनको । कान् = किनको । इमान् = इनको मया = मैंने । त्वया = तूने । तेन = उसने । केन = किसने । अनेन = इसने । अस्माभिः = हमने । युष्माभिः = तुमने । तैः = उन्होंने । कैः = किन्होंने । यैः = जिन्होंने । एभिः = इन्होंने । भवद्भिः = आपने । श्रीमद्भिः = श्रीमानों ने, से

षोडशः पाठः ।

मह्यम् = मेरे लिए । तुभ्यम् = तेरे लिए । तस्मै = उसके लिये । एतस्मै = इसके लिये । कस्मै = किसके लिये । यस्मै = जिसके लिये । त्वदीयम् = तेरा, रे, री । मदीयम् = मेरा, रे, री, तस्य = उसका, के, की । भवतः = आपका, के, की । कस्य = किसका, के की, । यस्य = जिसका के, की । अस्य = इसका, के, की । अस्माकम् = हमारा रे, री, । युष्माकम् = तुम्हारा, रे, री । केषाम् = किसका, के, की । मयि = मुझमें, पै पर । त्वयि = तुझमें, पै, पर । कस्मिन् = किसमें, पै, पर । तस्मिन् = उसमें पै, पर । एकस्मिन् = एक में, पै, पर । यस्मिन् = जिसमें, पै, पर । अस्मिन् = इस में, पै, पर । एतस्मिन् = इसमें, पै पर । सर्वस्मिन् = सब में, पै, पर, ।

सप्तादशः पाठः ।

डुदाञ् दाने ।

स ददाति = वह देता है	त्वम् ददासि = तू देता है
तौ दत्तः = वे दोनों देते हैं ।	युवाम् दत्थः = तुमदोनोंदेते हो
ते ददति = वे सब देते हैं	यूयं दत्थ = तुम सब देते हो

अहम् ददामि मैं देता हूँ ।

आवाम् दद्वः = हम दोनों देते हैं ।

वयम् दद्मः हम सब देते हैं ।

(ज्ञा अवबोधने) जानना।

स जानाति = वह जानता है
तौ जानीतः = वे दोनों जानते हैं।
ते जानन्ति = वे सब जानते हैं

त्वम् जानासि = तू जानता है
युवाम् जानीथः = तुम दोनों जानते हो
यूयम् जानीथ = तुम सब जानते हो

अहम् जानामि = मैं जानता हूँ।
आवाम् जानीवः = हम दोनों जानते हैं।
वयम् जानीमः = हम सब जानते हैं।

—❀—

त्रासः = डर। त्रस्त = डरा हुआ। नीरोगः = तन्दुरुस्त। मुखरः = मुखिया। सौजन्यम् = भलमन्सी। दौर्जन्यम् = नीचता। कालुष्यम् = पाप, कालापन। पौरुषम् = बहादुरी आतङ्कम् = डर। कल्लोलः = लहर। नैपुण्यम् = चतुराई। ग्रन्थिलम् = गांठदार। साहाय्यम् = मदद। यथाक्रमम् = तरतीबवार। विद्यामन्दिरम् = पाठशाला। यथोचितम् = मुनासिब महानसम् = पाकशाला। उदरम् = पेट। महर्घम् = बेशकीमत

अकारान्त नपुंसकलिङ्ग पुस्तक शब्दों के रूप।

(१) प्रथमा:
पुस्तकम् = एक किताब
पुस्तके दोनों पुस्तक
पुस्तकानि = सब पुस्तकें

(२) द्वितीया:
पुस्तकम् = पुस्तक को
पुस्तके = दोनों पुस्तकोंको
पुस्तकानि = सब पुस्तकों को

शेष सब विभक्तियों के रूप तथा अर्थ बालक शब्द के समान होते हैं

अयस्कारः = लुहार । कुम्भकारः=कुम्हार । मालाकारः = माली । सुवर्णकारः = सुनार । चर्मकारः=चमार । चित्रकारः = तस्वीर उतारने वाला । पटकारः = जुलाहा । सूचीकारः = दर्ज़ी । घटिकाकारः = घड़ीसाज । रथकारः = बढ़ई । अलङ्कारः = आभूषण । साकारः = आकारवाला। निराकारः = बेशकल । निराधारः = बिना आधार । कान्दविकः = हलवाई । ताम्बूलिकः = तम्बोली। वञ्चनम् = ठगना । निर्मलम् = साफ़ । प्रमुखः = मुखिया । धावनम् = दौड़ना। वेतनम् = तनख्वाह । पुष्कलम् = काफ़ी । लालनम् = प्यार ।

अष्टादशः पाठ ।

(भाषा बनाओ)

स किम् अस्मान् जानाति ? तौ तस्मै किं दत्तः । त्वं तत्र किं कृपणान् पश्यसि । अस्माकम् इदं पुस्तकं नो अस्ति । केन मदीयेन मातुलेन पत्रं प्रेषितम् ? युष्मान् वयस्कान् बालकान् ते आह्वयन्ति ; अद्य वार्त्ताकस्य शाकं भूतमस्ति ! त्वयि मम विश्वासः नो अस्ति । अहं तस्मै यज्ञदत्ताय पुस्तकं ददामि । तौ मालाकारौ स्तः । यूयम् अस्मान्नो जानीथ वयं नो जानीमः । सूचीकारस्य नैपुण्यम् । तौ पटकाररथकारौ स्तः । ज्ञानचन्द्रस्य नहि छत्रम् सोमदेवस्य विद्यते ।

(संस्कृत बनाओ)

वह किसका लड़का वहां पढ़ता है ? वह हमारी दावात नहीं है। सोमदत्त के लड्डू अच्छे होते हैं । तुम्हारा यह घर है।

इस कुम्हार के घड़े कैसे होते हैं ? इस लुहार ने मेरी तलवार नहीं दी। उस माली की माला है जो हमारे पास रहता है। सुनार का आभूषण तुमने देखा है। यह बढ़ई का लड़का है। हम माली के लड़के को नहीं जानते। क्या यह आदमी डरा हुआ है ? यह आभूषण किस मनुष्य का है।

चौर्य्यम् = चोरी। शौर्य्यम् = शूरमापन। धैर्य्यम् = धीरज। कापट्यम् = कपट। धौर्त्यम् = धूर्तता। मौर्ख्यम् = मूर्खता। काव्यम् = कविता। नाट्यम् = नाटक। नैष्ठुर्यम् = निठुरता। अन्तिकम् = पास। वेत्रम् = बेंत। विष्कम्भः = ताला। स्थाल्यम् = थाल। वाष्पयानम् = रेलगाड़ी। आगारम् = पड़ाव स्टेशन प्रतिदानम् = बदला। मिषम् = बहाना। रागः = प्रीति। उपकण्ठम् = पास उपनेत्रम् = चश्मा। व्याजः = छल। माचिकयम् मन्त्रित्व = वजीरी। वृन्तम् = डण्ठल कृमिः = कीट। कीलकः = कली। कुङ्कुमः = केसर।

एकोनविंशः पाठः।

(१) कर्त्ता
- सुता = लड़की
- सुते = दो लड़कियाँ
- सुताः = सब लड़कियाँ

(२) कर्म
- सुताम् = लड़की को।
- सुते दो लड़कियों को
- सुताः = सब लड़कियों को

(३) करण
- सुतया = लड़की ने से, के द्वारा साथ।
- सुताभ्याम् दोनों लड़कियों ने, से, के द्वारा।
- सुताभिः = सब लड़कियों ने, से, के द्वारा।

(४) सम्प्रदान

सुतायै=लड़की के लिये।
सुताभ्याम्=दोनों लड़कियों के लिये।
सुताभ्यः=सब लड़कियों के लिये।

(५) अपादान

सुतायाः=लड़की से।
सुताभ्याम्=दोनों लड़कियों से।
सुताभ्यः=सब लड़कियों से।

(६) सम्बन्ध

सुतायाः=लड़की का, के, की।
सुतयोः=दोनों लड़कियों का, के, की।
सुतानाम्=सब लड़कियों का, के, की।

(७) अधिकरण

सुतायाम्=लड़की में, पै, पर।
सुतयोः=दोनों लड़की में, पै, पर।
सुतासु=सब लड़कियों में, पै, पर।

(८) सम्बोधन

हे सुते!=अयि लड़की!
हे सुते!=अयिदोनों लड़कियों!
हे सुताः!=अयि सब लड़कियों!

विंशः पाठः।

अल्ला, अम्बा=माता अम्माँ। कशा=कोड़ा, हण्टर। घटिका=घड़ी। छुरिका=छुरी। जिगीषा=जीतने की इच्छा। जिगमिषा=जाने की इच्छा। चीकीर्षा=करने की इच्छा। नौका=नाव। यूका=जूँ। मर्यादा=सीमा, मेड़। प्रज्ञा=बुद्धि। एला=इलायची। पिपासा=प्यास। बुभुक्षा=भूख। मुक्ता=मोती। दूषिका=कीचड़। रोटिका=रोटी। बडवा=घोड़ी। प्रतिज्ञा=इकरार, वायदा। उपधा=छल।

अवस्था = उम्र, दशा । वेला = समय । तुला = तराजू । नासिका = नाक । जिह्वा = जीभ । निद्रा = नींद । लूता = मकड़ी । प्रमीला = ऊँघना । स्वता = अधिकार, कब्जा । प्रसन्नता = खुशी । अप्रसन्नता = नाराजी । कस्तूरिका = कस्तूरी । पताका = झन्डी । पूर्णिमा = पूर्णमासी । जंघा = जाँघ ।

एकत्रिंशः पाठः

किंधा = रेंट । चपला = बिजली । जाया = स्त्री । माया = छल । भस्त्रा = धौंकनी । दीपकशलाका = दियासलाई । शीतला = चेचक । श्रद्धा = विश्वास । श्लाघा = तारीफ । सपर्या = सत्कार । चटका = चिड़िया । दुरवस्था = बुरी हालत । चिकित्सा = इलाज । विचिकित्सा = सन्देह । विपादिका = बिवाई । सिकता = बालू । ग्रीवा = गर्दन । छिक्का = छींक । हिक्का = हिचकी । वाटिका = बगीची । आस्था = आशा, उम्मेद । मूषिका = चुहिया । पाकशाला = भोजनभवन । सन्दंशिका = संडासी । कुम्बा = टट्टी । उपदा = रिशवत । कर्कटिका = ककड़ी । कलिका = कली । गोधा = गोह । द्राक्षा = दाख । खट्वा = खाट । वराटिका = कौड़ी । जृम्भिका = जम्हाई । क्षुद्रा = शहद की मक्खी । शर्करा = चीनी, खाँड । वरयात्रा = बारात । मंजूषा = सन्दूकची । अनुज्ञा = हुक्म । मदिरा = शराब । मन्दुरा = अस्तबल । पामरता = नीचता । उच्चता = ऊँचाई । मेधा = बुद्धि, अक्ल । अजा = बकरी । प्रजा = रय्यत । शंकुला = सरौता । सारिका = मैना । सुधा =

अमृत । वार्ता = बात । पटुता = चतुराई । लघुता = छुटाई । साधुता = भलमंसी। महत्ता = बड़ाई । यात्रा = चढ़ाई, जाना । लिक्षा = लीख । भिक्षा = भीख । रत्तिका = रत्ति । उक्त शब्दों के रूप सुतावत् समझो परन्तु अम्बा और अल्ला शब्दों के सम्बोधन में हे अम्ब ! हे अल्ल ! ऐसे रूप होते हैं

कशा = कोड़ा

द्वाविंशः पाठः

भाषा बनाओ

तव अम्बा त्वाम् आह्वयति । इयं कस्य कशा अस्ति ? अस्माकं छुरिकां स नयति। जिगीषया ते तत्र गच्छन्ति । किं जिगमिषा अस्ति ! तस्य का चिकीर्षा अस्ति, यूयं जानीथ ? नौकायां जलम् आगच्छति । अस्मिन् वस्त्रे यूकाः सन्ति । मर्यादां स खनति । आवां महेलां वाञ्छावः । । पिपासया स पिबति । बुभुक्षया स शमः खादति । आवां रोटिके वाञ्छावः । तत्र वडवा धावति । अहं तस्य सुतायै मिष्टं ददामि। इयं पठनस्य वेला नो अस्ति। किम् इयं वर-यात्रा सीतापुरस्य अस्ति ? कस्य नरस्य कन्या मार्गे क्रीडति ।

संस्कृत बनाओ

यह उसका छाता है। उस लुहार की यह घड़ी है । इस माली की माला में मोती हैं। मैं इकरार करता हूँ । नावों के द्वारा घोड़े आते हैं। दिये के पास दियासलाई है । उसमें तुम्हारा विश्राम नहीं है । यह अपनी तारीफ़ करता है । वह बालक मां की सेवा करता है । चिड़िया

नाचर्ता है वहां कौन रहता है। किस वैद्य का इलाज होता है। इसमें सन्देह की क्या बात है। इस कुए का पानी मीठा है। तुम्हारी यही प्रतिज्ञा है या नहीं? है तो।

उदाहरणानि

अस्यां वाटिकायां द्राक्षाया वृक्षाः सन्ति=इस बगीचे में अंगूर के पेड़ हैं। अहम् आशां करोमि यूयं तं जानीथ= मैं आशा करता हूं कि तुम उसको जानते हो। पाकशालायाम् इदानीं भोजनं नास्ति भोजनालय में इस समय भोजन नहीं है। मूषिकया अस्माकं वस्त्राणि खादितानि= चुहिया ने हमारे कपड़े खा लिये। कूपे गोधा निवसति किं यूयं न जानीथ कुए में गोह रहती है क्या तुम नहीं जानते हो? ताभ्यां बालकाभ्यां तत्र अद्य किं कार्यकृतम्=उन दोनों बालकों ने वहां आज क्या काम किया। अनेन लघुना बालकेन गीतं न गीतम्= इस छोटे लड़के ने गीत नहीं गाया वाटिकायाम् इयं कस्य वरयात्रा अस्ति=बगीचे में यह किस की बारात है। तेषां पर्वतीयानां ब्राह्मणानाम्=उन पहाड़ी ब्राह्मणों की। इयं तव पटुता अस्ति=यह तेरी चतुराई है।

त्रयोविंशः पाठः।

कालिमा=कालापन। लालिमा=ललाई। धवलिमा= सफेदी। पीतिमा=पीलाई। महिमा=बड़ाई। नीलिमा= निलाई। लघिमा=छुटाई। समीपम्=पास। शकटम्=गाड़ी पुरस्कारः=पारितोषिक, इनाम। गोप्यम्=छिपाने योग्य।

पिधानम्=ढक्कन । पूयम्=पीव । पेटकम्=टोकरी । गुच्छकः=गुच्छा । अंकोट=पिस्ता । अहिफेनम्=अफ़ीम । अभिघारः=छौंक । सम्प्रत्ययः=पूरा यक़ीन । चोलकम्=चोगा । चक्कलम्=गोलवस्तु चकला । उत्पातः=शरारत सायम्=शाम । प्रातः=सुबह । अभिगृहः=लूट । तैलम्=तेल अङ्गारिका=अङ्गीठी । पयूपम्=पेवसी खीस । विडालः=बिलौटा । प्रमोदः=हर्ष खुशी । पातः=गिरना । निधनम्=मौत

(भाषा बनाओ)

मम समीपे अद्य प्रमुखः आगतः । इदं शकटं कस्य अस्ति। सायं वाष्पयानम् अत्र आगच्छति । मंजूषायां किम् अस्ति। तस्मै सोमदत्ताय पुरस्कारः केन दत्तः । किम् इदं कार्यं गोप्यम् अस्ति। तस्मिन् घटे पिधानं नो अस्ति। इमे बालकाः पुरस्कारं वाञ्छन्ति । अङ्गारिकायां दुग्धम् पतितम् । इमं देवदत्तस्य सुता अस्ति । इदं तस्य घृतं वरं नो अस्ति ।

संस्कृत बनाओ

यह किसका गुच्छा है ? टोकरी में क्या है ? यहाँ पिस्ता अच्छा नहीं मिलता है । वह आदमी अफ़ीम को खाता है इस दाल में छौंक अच्छा नहीं दिया । मुझको तुम्हारा पूरा यक़ीन है । इसमें तुम्हारी शरारत है । सुबह क्या पढ़ते हो ? तुम्हारे मामा यहाँ क्या करते हैं ? इस घड़े का घी कैसा अच्छा है । अंगीठी में दूध गिर गया । इस बालकराम का काम अच्छा है । यह तेरी लड़की है । वह मेरी अङ्गीठी है ।

चतुर्विंशः पाठः ।

कोशातकी = तुरई । कारवेल्लिका = करेला । शृङ्गाटकम् = सिंघाड़ा । कालिन्दम् = तरबूज़ । खर्बूजम् = खरबूजा । दाडिमम् = अनार । रक्तालु रतालु । चिर्भिटम् = कचरा । शुक्तम् = सिरका । आसुतम् = अचार । प्रलापः = बकवाद कृतकम् बनावटी । झटिति = झट । अनुसन्धानम् = अन्वेषण, खोज । प्राधान्यम् = प्रधानता । भूयिष्ठम् = बहुत । कटकः = कड़ा, सेना । अवलेहः = चटनी । समासः = मेल, मिलाप । विकारः = तबदीली । दोलः = झूला । पुण्ड्रः = पौंडा । तडागः = तालाब । क्षेत्रम् = खेत । मिष्टम् = मीठा । आस्तरणम् = बिछौना । दुर्वृत्तः = दुराचारी । सरटः = गिरगिट । उपाख्यानम् = कथा । पञ्चाली = गुड़िया । हिन्दोलः = झूलना । पायसः = खीर । मिश्रम् = मिला हुआ । विपुलम् = बहुत । नकुटम् = नाक । पुच्छम् = पूँछ ।

भाषा बनाओ ।

इयं कोशातकी वरम् अस्ति । अद्य कारवेल्लिकायाः शाकं भूतम् अस्ति । अस्मिन् तड़ागे शृङ्गाटकानि भवन्ति । अस्य क्षेत्रस्य कालिन्दानि कीदृशानि सन्ति । इदं मम दाडिमम् अधिकं मिष्टम् अस्ति । अस्य रामनाथस्य छात्रस्य कार्यं कृतकम् अस्ति । यूयं न जानीथ तस्य चालके दाडिमानि सन्ति । अस्माभिः न दृष्टानि कथं न दृष्टानि । रोचते मह्यं पायसः, तुभ्यं किं रोचते ? मह्यं महेन्द्राय च संयावः रोचते ।

तेरे पास दाख हैं। इस घड़े में सिरका है। क्या तुम आचार को खाते हो? तुम दोनों इस वक्त बकवाद क्यों करते हो? उसने शीघ्र खोज लगाली। तुम्हारी इसमें क्या प्रधानता है? इस लड़के का क्या नाम है? यहाँ अच्छी चटनी है। इस घड़े का पानी अच्छा नहीं है। यह रामलाल के नाना हैं।

पञ्चविंशः पाठः।

आत्मजः = पुत्र। पान्थः = रास्तेगीर। कटाक्षः = ताना। भ्रमरः = भौंरा। वत्सः = बछड़ा, प्यारा। बदामः = बादाम। वन्दनीयः = नमस्कृति करने के योग्य। वराहः = सूअर। नीरम, पानीयम् = पानी। समीरः = वायु, हवा। समता = बराबरी। मातुलानी = मामी, माईं। मातामही = नानी। पितामही = दादी। मातृष्वसा = मौसी। पितृष्वसा = बुआ। ननान्दा = नन्द। माथुरः = मथुरा का। तावकीना = तेरी। मामकीना = मेरी। लवित्रम् = चाकू। क्रोशः = कोस। योजनम् = चारकोस। शाटः = कपड़ा। शरावः = प्याला, सखा। लेखः = लिखना। भृत्यः = नौकर। फेनः = फेन। करः = महसूल, हाथ। हलवाहकः = हल को चलाने वाला। शकटवाहकः = गाड़ीवान। रथवाहकः = रथवान। घूकः = उल्लू।

भाषा बनाओ।

किं तत्र वाटिकायां भ्रमराः निवसन्ति। बालकः अम्बाया दुग्धं पिबति। अस्य मम मित्रस्य समीपे बदामाः न सन्ति।

स भृत्यः तत्र पाठशालायाम् अस्ति । गुरुजनाः वन्दनीयाः भवन्ति । वराहाः तडागे प्रविशन्ति । अस्य नगरस्य नीरसमीरौ वरं स्तः । ते तस्य समता कथं कुर्वन्ति । किम् इयं तव मातुलानी त्वाम् आह्वयति ? किम् अयं तव मातामहः अस्ति ? मम नो अस्ति । चन्द्रपालस्य अस्ति। मामकीनम् इदं लवित्रम् अस्ति । हलवाहकस्य वृषभौ सुन्दरौ स्तः ।

संस्कृत बनाओ

तुम्हारी दादी इस समय जीवित हैं। उसकी नानी तुम्हारे घर में है । यह मनुष्य वृन्दावन से मथुरा को जाता है इस आदमी के कपड़े अच्छे नहीं हैं । इस लुहार की यह कड़ाही है । यह तालाब क्यों सूखा है ? यशोदा का लेख अच्छा है । तुम्हारे नाना के मामा के पुत्र का यह घर है । हमने ऐसी पाठशाला नहीं देखी है जैसी यह है। क्या यह तेरी नानी है । मेरी नहीं है । यशोधन की है । मेरा यह चाकू कैसा सुन्दर है ? तुम इस समय यहाँ क्या चाहते हो ।

विप्रयोगः = जुदाई विरोधः = वैर । सातत्यम् = निरन्तर धृष्टः = निर्लज्ज । कलमः=लेखनी । आपणिका = दुकानदार । आयः = आमदनी । व्ययः = खर्च । घोटकः = घोड़ा खरः = गदहा । मार्जारः = बिलाव । कीटः = कीड़ा । ताम्रचूड़ः. कुक्कुटः = मुर्गा । सारमेयः = कुत्ता । मुकुरः = दर्पण । कन्दुकः = गेंद । चिबुकम्=ठोड़ी । काकः = कौआ। कलहः = लड़ाई । लवणम् = नमक। कथनम् = कहना । वराकः =

बेचारा। स्वभावः=आदत । उपस्करः=मसाला ; जीर्णम् = पुराना । जीर्णोद्धारः=मरम्मत । भाग्यम्=तक़दीर । वदनम् = मुख । लम्बायमानम् = लम्बा । फुल्लम् = खिलाहुआ

भाषा बनाओ ।

अस्मिन् कथने विरोधः अस्ति । ते वराकाः सातत्यं कार्यं कुर्वन्ति । अनेन धृष्टेन बालकेन उत्पातः कृतः । अयं घोटकः वरं चलति । मार्जारः सारमेयं ध्यानेन पश्यति । अस्य कुम्भकारस्य खराः रात्रौ महान्तं कोलाहलं कुर्वन्ति । युष्माकं स्वभावः वरं नो अस्ति । इयं वडवा कस्य अस्ति ? अयं कम्बलः सोमदत्तदेवदत्तयोः प्रतीयते । इदं युष्माकं किं सौजन्यम् दौर्जन्यम् वा ? कन्दुकेन तत्र बालकाः क्रीडन्ति ।

संस्कृत बनाओ ।

उस घर में एक बिलाव है । तुम्हारे बिस्तर पर कीड़े हैं । वे ही दोनों मुर्ग़े हैं । यह सत्यप्रकाश का कुत्ता जाता है । वह दर्पण में मुंह देखता है । हम दोनों लड़के गेंद खेलते हैं । किस वृक्ष पर काक रहते हैं । इस दाल में लवण नहीं है । इस मास का यह ख़र्च है । मैं गेंद से खेलता हूं । शिव नहीं खेलता है । यह कम्बल सोमदत्त और देवदत्त बालकों का मालूम होता है । यह तुम्हारी भलमंसी है या दुर्जनता । यह पुराना कपड़ा है । इस घर में तुम क्यों जाते हो ।

षड्विंशः पाठः

कोपः = गुस्सा । लोभः = लालच । इन्धनम् = ईंधन ।

लकड़ी । आर्द्रम् = गीला । पथ्यम् = मुफीद । तथ्यम् = सच सज्जनः = अच्छा पुरुष । आलापः = बातचीत । श्रमः = मेहनत । नारी, स्त्री = औरत । जननी = माता । कल्याणम् = भलाई । निषेधः = मनाई । पेषणी = सिलबट्टा, चक्की । रजतम् = चाँदी । शुक्रम् = वीर्य । श्मशानम् = मरघट । स्थैर्यम् = मजबूती । स्थौल्यम् = मोटाई । रिङ्गणम् = रेंगना । रसायनम् = कीमिया । रेचकम् = दस्तावर । आरोहणम् = चढ़ना । लांगूलम् = पूँछ । ताडनम् = ताड़ । वमनम् = उल्टी, कै । वातायनम् = झरोखा । प्रपञ्चः = जाल, ठगई गर्जरम् = गाजर । स्वकीयम् = अपना परकीयम् = पराया । साक्षात्कारः = मुलाकात । नष्टम् = छिपगया । भ्रष्टम् = भुना-हुआ । भाजनम् = पात्र, वर्तन । केवलम् = अकेला ।

भाषा बनाओ ।

मातामही गच्छति तावकीना : सत्यं स्वर्गस्य सोपानम् । वरं न कोपस्य फलं कदापि । लोभः पापस्य कारणम् । फलं वरं वै भवति श्रमस्य । अम्लं तक्रं न वाञ्छामि । शूराः न धावन्ति कदापि युद्धात् । वातायनं पश्यति सोमदत्तः । वेदस्य पाठं कुर्वन्ति बालकाः । तथ्यं वदामि, न वदामि कदापि मिथ्या । पितामही गृहे नास्ति प्रयोगं नगरं गता । जानन्ति मनुजा भवतः प्रपञ्चम् । सज्जनस्य सुरेन्द्रस्य जननी गच्छति मन्दिरम् । मल्लः विक्रमसिंहस्य पिता दृष्टः तदा मया । भक्ता गच्छन्ति मन्दिरम् । अद्य तक्रं न विद्यते । साक्षात्कारः मया कृतः ।

संस्कृत बनाओ।

मरघट में ईंधन नहीं हैं। सन्दूकची में मुटाई कम है। इस चाँदी में विकार क्यों है? कुत्तों की पूंछ झरोखे में है। यह दवा दस्तावर तो नहीं है? तुम्हारी चाँदी की दावात है। किस आदमीने मना किया है? विद्यानन्द ने। आप के जालको सब मनुष्य जानते हैं विक्रम के पिता पहलवान हैं।

सप्तविंशः पाठः।

शलभः = पतङ्ग। स्तुतिः = तारीफ़। शिथिलः = ढीला। परिचयः = जानकारी। रक्षकः = पालक। लुण्टाकः = लुटेरा। पत्रवाहकः = चिट्ठीरसा। वर्षोपलः = ओला। दुराग्रहः = हठ। निर्णयः = फैसला। जनवरः = सज्जन दिवान्धः = चिमगादड़। विस्मयः = अचरज। कृतघ्नः = किये हुये उपकार को न मानने वाला। न्यासः = धरोहर। प्रतारकः = ठगिया। सुचरितः = नेकचलन। ऐक्यम् = मेलजोल। पांशुलः = पापी। रोमन्थः = जुगाली। शैलः = पर्वत। बर्हिणः = मोर।

भाषा बनाओ।

शलभाः पतन्ति दीपे मम मातुलस्य। परिचयेन सदा भवति स्तुतिः। बालस्य नीचैः पठनं न भवति। प्रतारको गच्छति पोषणाय। मेधां परेश! देहि मे। सुचरितं पुरुषं प्रणमाम्यहम्

संस्कृत बनाओ।

चिट्ठीरसा के पास चिट्ठियाँ हैं। उसके फैसले में क्या हुआ? इस वृक्ष पर रात्रि में चिमगादड़ रहते हैं। यह आश्चर्य की बात नहीं। सोमदत्त के फैसले में क्या हुआ?

वहां बगुले रहते हैं। तोते नहीं रहते। हे परमात्मन्! मुझे बुद्धि दीजिये। यह मेरी प्रार्थना है। सदाचारी पुरुषों को मैं प्रणाम करता हूँ। ठगिया ठगने को जाता है।

अष्टविंशः पाठः।

स्थूलम् = मोटा। सूक्ष्मम् = बारीक। आलुकम् = आलू लघुशङ्का = पेशाब। स्नानम् = नहाना। पर्पटः = पापड़। पाषाणः = पत्थर। वटकः = बड़ा (दाल का) क्वथिता = कढ़ी। निस्तुषा = चक्की। प्लवनम् = तैरना। प्रतिमानम् = तोलना। कुण्डलिनी = जलेबी। शर्करोदकम् = शरबत। लाजाः = खीलें। पुष्टिः = मजबूती। तुष्टि = सन्तोष। पिष्टपचनम् = तवा। मरीचम् = मिर्च। ऊनम् = कम। कविका = लगाम। आपगा = नदी अभिप्रायः = मतलब। रसना = जीभ। पक्षिलः = मददगार। पक्षपातः = तरफदारी। शैथिल्यम् = ढीलापन। कौटिल्यम् = कुटिलाई। तीव्रम् = तेज।

भाषा बनाओ

स्थूलानि अक्षराणि लेख्यानि नो सूक्ष्माणि। लाजान् चर्वन्ति बालकाः। रघुवरः सुखदो नहि दुःखदः। कविकयां न विना तुरगो गतः। अभिप्रायो न सिध्यति। विज्ञातं पौरुषं तव। पानीयं पातुमिच्छामि: लघुशङ्का कर्तुमिच्छामि आज्ञां ददातु मे गुरो! सत्यं वदामि सर्वदा।

संस्कृत बनाओ।

उनकी खीलों में मेरी जलेबी है। कैसी मजबूती को

चाहते हो ? इस आदमी के बड़े अच्छे होते हैं या नहीं। बिना लगाम के घोड़ा नहीं गया। इससे तुम्हारा मतलब नहीं सिद्ध होगा। दोनों चिड़ीरसा यहाँ आते हैं।

एकोनविंशः पाठः ।

त्रयस्त्रिंशद् देवताः सन्ति, अष्टौ, १ वसवः एकादश २ रुद्राः द्वादश ३ आदित्याः, इन्द्रः प्रजापतिश्चेति चत्वारोवेदाः षट्शास्त्राणि च सन्ति। चत्वारो वर्णा आश्रमाश्च विद्यन्ते। त्रिविधं कर्म क्रियमाणं सञ्चितं प्रारब्धश्चेति। ईश्वरजीवप्रकृतयः त्रयोऽपि पदार्था अनादयः। शिक्षाकल्पव्याकरणनिरुक्तछन्दोज्योतिषाणि वेदाङ्गानि। विदुषाम् भूषणं विद्या, अज्ञानां धातुभूषणम्। ब्रह्मचर्यं परं तीर्थं पालनीयं प्रयत्नतः। गानं गायन्ति गायकाः। दुरितं दुःखदानाय सुकृतं सुखसाधनम्। अनेन विधिना सर्व युष्माकं कर्म सेत्स्यति।

पत्रम्

मित्रवर्य ! नमस्तेऽस्तु।

परेशकृपया अत्र कुशलम् अस्ति। आशासे तत्र भवान् अपि कुशली भविष्यति। अस्माकं गतपरेद्युः षाण्मासिकी परीक्षा सम्भूता तत्र चत्वारि पत्राणि तु सुष्ठु लिखि-

---

१—पृथ्वी, जल, तेज, वायु, आकाश द्यौ, चन्द्र नक्षत्र, २—प्राण अपान समान, उदान, व्यान नाग कूर्म, कृकल देवदत्त धनंजय जीवात्मा

२—चैत्र, वैशाख, ज्येष्ठ, आषाढ़, श्रावण, भाद्रपद, आश्विन, कार्तिक, मार्गशीर्ष, पौष, माघ, फाल्गुन।

तानि परन्तु गणितस्य पत्रे सन्देहः अस्ति । स्वपरीक्षायाः अपि झटिति वृत्तं लेख्यम् । शेषं सर्वं कुशलं बोध्यम् ।

भवन्मित्रः—सत्यव्रतः ॥

श्रीयुक्तपरममाननीयानां प्रधानाऽध्यापकानां महोदयानां चरणारविन्देषु नतिततयो विलसन्तु तराम् ।

देव ! मम मातुलस्य ज्येष्ठपुत्रस्य पञ्चमकक्षास्थस्य चन्द्रदत्तस्य मे भ्रातुः अस्मिन् एव चैत्रमासे शुक्लपञ्चम्यां विवाहः निश्चितः । इतो वरयात्रा रोहेलं रामपुरं गमिष्यति अतएव मम गमनं तत्र आवश्यकम् विद्यते—एतदर्थमद्यप्रभृति पञ्चानाम् दिवसानाम् अवकाशं वाञ्छामि आशा मे अवश्यमेव स्वीकृतं भविष्यतीतिशम् ।

निवेदकः—नवमकक्षास्थः इन्द्रदत्तः

गीतिका ।

भज प्रणवं वारंवारम्, जनजीवनज्योतिरुदारम् ॥भज०॥
क्षितिजलपावकमरुताधारम्, अशरणशरणागारम् ॥भज०॥
दीनहीनकरुणापयोनिधिम्, पुण्यपापद्रष्टारम् ॥भज०॥
सृष्टिस्थितिलयहेतुमनन्तम्, जड़चेतनपारम् ॥भज०॥
भक्तमनुजमानसभयापहम्, सारासारविराजम् ॥भज०॥
यावद् ज्ञानं जगत्प्रमाणम्, तावच्छ्रुतिदातारम् ॥भज०॥
जीवारामज्ञानसवितारम्, अमरं शुक्रमकायम् ॥भज०॥

गणना

एकः	१	एकादश	११	एकविंशतिः	२१	एकत्रिंशत्	३१	एकचत्वारिंशत्	४१
द्वौ	२	द्वादश	१२	द्वाविंशतिः	२२	द्वात्रिंशत्	३२	द्विचत्वारिंशत् द्वाचत्वारिंशत्	४२
त्रयः	३	त्रयोदश	१३	त्रयोविंशतिः	२३	त्रयस्त्रिंशत्	३३	त्रिचत्वारिंशत् त्रयश्चत्वारिंशत्	४३
चत्वारः	४	चतुर्दश	१४	चतुर्विंशतिः	२४	चतुस्त्रिंशत्	३४	चतुश्चत्वारिंशत्	४४
पञ्च	५	पञ्चदश	१५	पञ्चविंशतिः	२५	पञ्चत्रिंशत्	३५	पञ्चचत्वारिंशत्	४५
षट्	६	षोडश	१६	षड्विंशतिः	२६	षट्त्रिंशत्	३६	षट्चत्वारिंशत्	४६
सप्त	७	सप्तदश	१७	सप्तविंशतिः	२७	सप्तत्रिंशत्	३७	सप्तचत्वारिंशत्	४७
अष्ट अष्टौ	८	अष्टादश	१८	अष्टाविंशतिः	२८	अष्टत्रिंशत्	३८	अष्टाचत्वारिंशत् अष्टचत्वारिंशत्	४८
नव	९	एकोनविंशतिः	१९	एकोनत्रिंशत्	२९	एकोनचत्वारिंशत्	३९	एकोनपञ्चाशत्	४९
दश	१०	विंशतिः	२०	त्रिंशत्	३०	चत्वारिंशत्	४०	पञ्चाशत्	५०

* नपुंसकलिङ्ग में एकम्, द्वे, त्रीणि, चत्वारि। स्त्रीलिङ्ग में एका द्वे तिस्रः चतस्रः रूप होते हैं। पुलिङ्ग में लिखे ही हैं। शेष रूप तीनों लिङ्गों में समान होते हैं।

गणना

एकपञ्चाशत्	५१	एकषष्टिः	६१	एकसप्ततिः	७१	एकाशीतिः	८१	एकनवतिः	९१
द्विपञ्चाशत्, द्वापञ्चाशत्	५२	द्विषष्टिः, द्वाषष्टिः	६२	द्विसप्ततिः, द्वासप्ततिः	७२	द्व्यशीतिः	८२	द्विनवतिः, द्वानवतिः	९२
त्रिपञ्चाशत्, त्रयःपञ्चाशत्	५३	त्रिषष्टिः, त्रयःषष्टिः	६३	त्रिसप्ततिः, त्रयःसप्ततिः	७३	त्र्यशीतिः	८३	त्रिनवतिः, त्रयोनवतिः	९३
चतुःपञ्चाशत्	५४	चतुष्षष्टिः	६४	चतुःसप्ततिः	७४	चतुरशीतिः	८४	चतुर्नवतिः	९४
पञ्चपञ्चाशत्	५५	पञ्चषष्टिः	६५	पञ्चसप्ततिः	७५	पञ्चाशीतिः	८५	पञ्चनवतिः	९५
षट्पञ्चाशत्	५६	षट्षष्टिः	६६	षट्सप्ततिः	७६	षडशीतिः	८६	षण्णवतिः	९६
सप्तपञ्चाशत्	५७	सप्तषष्टिः	६७	सप्तसप्ततिः	७७	सप्ताशीतिः	८७	सप्तनवतिः	९७
अष्टापञ्चाशत्, अष्टपञ्चाशत्	५८	अष्टषष्टिः, अष्टाषष्टिः	६८	अष्टसप्ततिः, अष्टासप्ततिः	७८	अष्टाशीतिः	८८	अष्टानवतिः, अष्टनवतिः	९८
एकोनषष्टिः	५९	एकोनसप्ततिः	६९	एकोनाशीतिः	७९	नवाशीतिः	८९	नवनवतिः	९९
षष्टिः	६०	सप्ततिः	७०	अशीतिः	८०	नवतिः	९०	शतम्	१००

सपादशतम् १२५ । द्विपादशतम् १५० । त्रिपादशतम् १७५ । शतद्वयम् २०० ।

प्रार्थना (शांतिका) १ ।

हे विभो ! आनन्दसिन्धो ! मे च मेधा दीयताम् ।
यच्च दुरितं दीनबन्धो ! तच्च दूरं नीयताम् ॥१॥
चञ्चलानि चेन्द्रियाणि मानसं मे पूयताम् ।
शरणं याचे आनतोऽहम् सेवकाद्यनुगृह्यताम् ॥२॥
त्वयि च वीर्यं विद्यते यत् तच्च मयि निधीयताम् ।
या च दुर्गुणदीनता मयि सा तु शीघ्रं क्षीयताम् ॥३॥
शौर्यं धैर्यं तैजसं च भारते वेक्षीयताम् ।
हे दयामय ! अयि अनादे ! प्रार्थना मम श्रूयताम् ॥४॥

शांतिका २ ।

भगवन् ! त्वदीयभक्ति स्वान्ते सदा भरेयम् ।
देशोत्कर्षसंकार्यं नक्तन्दिनं विधेयम् ॥१॥
सङ्गः सदार्याणाम् सरणी च सज्जनानाम् ।
तद्ध्यानमाश्रितोऽहम् पापात् सदा बिभेयम् ॥२॥
रोगा दहन्ति देह प्रबला शरीरमध्ये ।
ब्रह्मचर्यमौषधं च पेयं सदा वरेण्यम् ॥३॥
बाल्ये मूल्यवेला खेलासु नापनेया ।
ज्ञानं सदार्जयेयम् धर्मं सदाचरेयम् ॥४॥

संस्कृत शिक्षा

द्वितीयो भागः

लेखकः—
प० जीवाराम उपाध्याय

प्रकाशक :—
सरस्वती-प्रेस लिमिटेड,
मुरादाबाद.

मूल्यम् ॥)

मुद्रक :—
एस० डी० उपाध्याय
गवर्निंग डायरेक्टर
सरस्वती-प्रेस लिमिटेड, मुरादाबाद

द्वितीयो भागः

विश्वेश्वरं सकलसृष्टिकरं परेशम्, पूर्णंमहेशमजरं बलदं वरेण्यम्।
ध्येयं नमस्यममरं तमजं महान्तम्, तेजोमयं भवपतिं शरणं प्रपद्ये॥

प्रथमः पाठः

(पठ धातु के लट् लृट् लोट् और लुङ् लकारों के रूप)

१ लट् लकार १	लृट् लकार २
१ सः पठति = वह पढ़ता है।	स पठिष्यति = वह पढ़ेगा।
तौ पठतः = वे दोनों पढ़ते हैं।	तौ पठिष्यतः = वे दोनों पढ़ेंगे।
ते पठन्ति = वे सब पढ़ते हैं।	ते पठिष्यन्ति = वे सब पढ़ेंगे।
त्वम् पठसि = तू पढ़ता है।	त्वम् पठिष्यसि = तू पढ़ेगा।
युवाम् पठथः = तुम दोनों पढ़ते हो।	युवाम् = पठिष्यथः = तुम दोनों पढ़ोगे।
युयम् पठथ = तुम सब पढ़ते हो	यूयम् पठिष्यथ = तुमसबपढ़ोगे
अहम् पठामि = मैं पढ़ता हूं।	अहम् पठिष्यामि = मैं पढ़ूँगा।
आवाम् पठावः = हम दोनों पढ़ते हैं।	आवाम् = पठिष्यावः = हमदोनों पढ़ेंगे।
वयम् पठामः हमसब पढ़ते हैं	वयम् पठिष्यामः = हमसबपढ़ेंगे

१ लट् वर्तमान, लृट् भविष्यत् लोट् विधि और लुङ् लकार भूतकाल में आता है। जब कोई हल अक्षर आगे होता है तब सः के आगे विसर्ग नहीं रहते।

प्रकाशक :—
सरस्वती-प्रेस लिमिटेड,
मुरादाबाद.

मूल्यम् ।।)

मुद्रक :—
एस० डी० उपाध्याय
गवर्निंग डायरेक्टर
सरस्वती-प्रेस लिमिटेड मुरादाबाद

द्वितीयो भागः

विश्वेश्वरं सकलसृष्टिकरं परेशम्, पूर्णंमहेशमजरं बलदं वरेण्यम्।
ध्येयं नमस्यममरं तमजं महान्तम्, तेजोमयं भवपतिं शरणं प्रपद्ये॥

प्रथमः पाठः

(पठ धातु के लट् लृट् लोट् और लुङ् लकारों के रूप)

१ लट् लकार १

१ सः पठति = वह पढ़ता है।
तौ पठतः = वे दोनों पढ़ते हैं।
ते पठन्ति = वे सब पढ़ते हैं।
त्वम् पठसि = तू पढ़ता है।
युवाम् पठथः = तुम दोनों पढ़ते हो।
यूयम् पठथ = तुम सब पढ़ते हो
अहम् पठामि = मैं पढ़ता हूं।
आवाम् पठावः = हम दोनों पढ़ते हैं।
वयम् पठामः हम सब पढ़ते हैं

लृट् लकार २

स पठिष्यति = वह पढ़ेगा।
तौ पठिष्यतः = वे दोनों पढ़ेंगे।
ते पठिष्यन्ति = वे सब पढ़ेंगे।
त्वम् पठिष्यसि = तू पढ़ेगा।
युवाम् = पठिष्यथः = तुम दोनों पढ़ोगे।
यूयम् पठिष्यथ = तुम सब पढ़ोगे
अहम् पठिष्यामि = मैं पढ़ूँगा
आवाम् = पठिष्यावः = हम दोनों पढ़ेंगे।
वयम् पठिष्यामः = हम सब पढ़ेंगे

---

१ लट् वर्तमान, लृट् भविष्यत् लोट् विधि और लुङ् लकार भूतकाल में आता है। जब कोई हल अक्षर आगे होता है तब सः के आगे विसर्ग नहीं रहते।

लोट् लकार ३.

स पठतु पढ़े।

तौ पठताम् = वे दोनों पढ़ें ।

ते पठन्तु = वे सब पढ़ें ।

त्वम् पठ = तू पढ़ ।

युवाम् पठतम् = तुम दोनों पढ़ो

यूयम् पठत = तुम सब पढ़ो ।

अहम् पठानि = मैं पढ़ूँ ।

आवाम पठाव = हम दोनों पढ़ें

वयम् पठाम = हम सब पढ़ें ।

लुङ् लकार ४

स अपाठीत् = वह पढ़ा था उसने पढ़ा था ।

तौ अपाठिष्टाम् = उन दोनों ने पढ़ा

ते अपाठिषुः = उन्होंने पढ़ा ।

त्वम् अपाठीः = तूने पढ़ा

युवाम् अपाठिष्टम् = तुम दोनों ने पढ़ा ।

यूयम् अपाठिष्ट = तुम सबने पढ़ा

अहम् अपाठिषम् = मैंने पढ़ा ।

आवाम् अपाठिष्व = हम दोनों ने पढ़ा ।

वयम् अपाठिष्म हम सबने पढ़ा ।

द्वितीयः पाठः

प्रातः = सवेरा । शनैः = धीरे । न्यूनम् = कम । अधिकम् = बहुत सायम् = शाम । रात्रिन्दिवम् = रातदिन । स्वयम् = खुद । वृथा = निरर्थक । प्रथा = रीति, रिवाज । सामि = आधा नूनम् = निश्चय । कुतः = कहां से । यतः = जहां से क्योंकि तर्हि = तब । यर्हि = जब । कर्हि = कब । एतर्हि = अब । मसी, स्याही । पङ्कः = कीच । रूप्यकम् = रुपया पणः पैसा । आणकः = आना । पादुका = खड़ाऊँ । मार्ग = रास्ता विरुद्धम् = उलटा । इष्टका = ईंट । घस्त्रः = दिन । निशा = रात्रि ।

प्रमादः = बे परवाही । अभ्यासः = महावरा, मश्क । बाहुल्यम् = बहुतायत । योग्यता लियाकत । शैली=ढङ्ग । दुर्बलता = कमजोरी । पुटम् = फली । दैन्यम् = ग़रीबी । तुष्टः = प्रसन्न । रुष्टः = अप्रसन्ता,रूठा नम्रः = नरम । उग्रः=गरम

उदाहरणानि

किं यूयं प्रातः न पठत ? = क्या तुम सुबह को नहीं पढ़ते ? इदं सायं वदिष्यामि = यह शाम को कहूँगा । युवां रात्रिन्दिवं शयनमेव वाञ्छथः = तुम दोनों रात दिन सोना चाहते हो । तौ वृथा भूमिं खनतः = वे दोनों निरर्थक भूमि को खोदते हैं । यज्ञदत्तः सा[illegible] कार्यं करोति = यज्ञदत्त आधा काम करता है । नूनं यूयं मार्गे क्रीडिष्यथ = तुम निश्चय ही रास्ते में खेलोगे । युवां यतः आगच्छथः तस्य स्थानस्य नाम वदतम् = तुम दोनों जहां से आते हो उस स्थान का नाम लो । उग्रं नमानि नम्रं वा ?

अधोलिखित वाक्यों की भाषा बनाओ

अस्माकं मसीपात्रे मसी वरं नो अस्ति । अस्मिन् मार्गे पङ्कः अस्तिः । तस्य समीपे पञ्चरूप्यकाणि सन्ति । एकेन पणेन किं भवति । इदं मम पुस्तकम् पञ्चानामाणकानामस्ति यूयं मां न जानीथ । बाढम् युष्मान् जानीमः। यूयं शूराःस्थ । अत एव संग्रामाय गच्छथ । दैन्यं दुःखयति प्रजाम् ।

अधोलिखित वाक्यों का संस्कृत बनाओ

वह उल्टा काम करता है । इस घर में कितनी ईंटें हैं

तुमने आज अधिक भोजन क्यों किया है। तुम वहाँ क्या पढ़ोगे ? वहाँ जाकर तुमने क्या कहा ? महाशय ! मैं क्या कहूँ ? कह तू क्या कहता है ? तुम्हारा पुत्र पढ़ेगा। उनका भानजा कहाँ जाता है। क्य' तुम्हारे पास किताब नहीं है ? रात्रि का काम रात्रि में ही करता हूँ। तुम्हारी हिसाब की किताब अच्छी है। ज्ञानचन्द्र की बेपरवाही अच्छी नहीं।

तृतीयः पाठः।

गम्लृ-गम् (धातु) जाना।

लट् १

*स गच्छति = वह जाता है

स आगच्छति = वह आता है

लृट् २

स गमिष्यति = वह जावेगा।

स आगमिष्यति = वह अवेगा

लोट् ३

स गच्छतु = वह जावे।

स आगच्छतु = वह आवे।

लुङ् ४

स अगमत् = वह गया था।

तौ अगमताम् = वे दोनों गये थे।

ते अगमन् = वे सब गये थे।

त्वम् अगमः = तू गया था।

युवाम् अगमतम् = तुम दोनों गये थे।

यूयम् अगमत = तुम सब गये थे।

अहम् अगमम् = मैं गया था

आवाम् अगमाव = हम दोनों गये थे

वयम् अगमाम = हम सब गये थे।

स आगमत् = वह आया था।

---

*जहां पर किसी धातु का एक ही रूप लिखा हो वहां पर शेष रूप पठ धातु के समान जानने चाहिये।

भू (धातु) होना ।

लट् १

स भवति=वह होता है, वा है

लृट् २

स भविष्यति=वह होगा ।

लोट् ३

स भवतु=वह होवे ।

लुङ् ४

स अभूत=वह हुआ था

तौ अभूताम्=वे दोनों हुये।

ते अभूवन्=वे सब हुये।

त्वम् अभूः=तू हुआ ।

युवाम् अभूतम्=तुम दोनोंहुये

यूयम् अभूत=तुम सब हुये ।

अहम् अभूवम्=मैं हुआ ।

आवाम् अभूव=हम दोनोंहुये

वयम्=अभूम हम सब हुये

चतुर्थः पाठः ।

वादी=मुद्दई । प्रतिवादि=मुद्दालय । प्राड्विवाकः=वकील । न्यायालयः=कचहरी । लेखकः=मुहर्रिर ।साक्षी=गवाह । साक्ष्यम्=गवाही । प्रतिभूः=ज़ामिन । आवेदन-पत्रम्=अर्ज़ी । अभियोगः=मुकदमा । न्यायाधीशः=मुन्सिफ । पत्रालयः=डाकखाना। छात्रः=विद्यार्थी । छात्रा-लयः=बोर्डिङ्गहाउस । शुल्कालयः=चुङ्गीघर । बन्दी=क़ैदी कुसीदम्=व्याज । चिकित्सालयः=शफाख़ाना । पुरीषा-लयः=टम्पुलिस (पाखाना) नगरम्=शहर । नृशंसः=क्रूर । आयतम्=अधीन । समितिः=सभा । दण्ड=सजा। आतपः=धूप । ताम्बूलम्=पान । दुर्गः=क़िला। राष्ट्रम्=देश । भूपालः=राजा । प्रेक्षणम्=देखना । सदनम्=घर ।

उदाहरणानि ।

स युष्माकं वादी गच्छति = वह तुम्हारा मुद्दई जाता है। प्रतिवादी इदानीं प्राड्विवाकस्य गृहम् अगमत् = मुद्दालय इस समय वकील के घर पर गया है। अस्य न्यायालस्य न्यायाधीशः कः अस्ति = इस कचहरी का मुन्सिफ कौन है। अनेन साक्षिणा साक्ष्यं वरं न दत्तम् = इस गवाह ने गवाही अच्छी नहीं दी। अस्य लेखकस्य लेखः वरम् अस्ति = इस मुहर्रिर का लेख अच्छा है। अस्मिन् राष्ट्रे दुखं तु न अस्ति = इस देश में दुःख तो नहीं है। अस्ति तु = है तो राजा प्रजां पालयति न वा ? = राजा प्रजा की रक्षा करता है या नहीं ? अस्य भूपालस्य राज्ये प्रजा दुःखिता अस्ति।

भाषा बनाओ

इदम् आवेदनपत्रं कस्य अस्ति। अस्मिन् अभियोगे किं भविष्यति। अस्माकं छात्रालयस्य छात्राः सन्ति। अस्य नगरस्य शुल्कालयः कुत्र अस्ति। अयं स वन्दी गच्छति। यूयं तं सोमदत्तं जानीथ ? वयं तं सम्यग् नहि जानीमः।

पञ्चमः पाठः ।

डुदाञ्-दा (धातु) देना ।

लट् १

स ददाति = वह देता !

लृट् २

स दास्यति = वह देगा ।

लोट् ३

स ददातु = वह देवे ।
तौ दत्ताम् = वे दोनों देवें।
ते ददतु = वे सब देवें।

त्वम् देहि = तू दे ।
युवाम् दत्तम् = तुम दोनों दो ।
यूयम् दत्त = तुम सब दो ।
अहम् ददानि = मैं दूँ ।
आवाम् ददाव = हम दोनों देवें
वयम् ददाम = हम सब देवें ।

लुङ् ४

स अदात् = उसने दिया था ।
तौ अदाताम् = उन दोनों ने दिया ।
ते अदुः = उन्होंने दिया ।
त्वम् अदाः = तूने दिया ।
युवाम् अदातम् = तुम दोनों ने दिया ।
यूयम् अदात = तुम सबने दिया
अहम् अदाम् = मैंने दिया ।
आवाम् अदाव = हम दोनोंने दिया ।
वयम् अदाम = हम सबने दिया

प्रच्छ (धातु) पूछना ।

लट् १

स पृच्छति = वह पूछता है ।

लृट् २

स प्रक्ष्यति = वह पूछेगा ।

लोट् ३

स पृच्छतु = वह पूछे ।

लुङ् ४

स अप्राक्षीत् = उसने पूछा ।
तौ अप्राष्टाम् = उनदोनोंने पूछा
ते अप्राक्षुः = उन्होंने पूछा ।
त्वम् अप्राक्षीः = तूने पूछा ।
युवाम् अप्राष्टम् = तुम दोनों ने पूछा ।
यूयम् अप्राष्ट = तुमसबनेपूछा
अहम् अप्राक्षम् = मैंने पूछा ।
आवाम् अप्राक्ष्व = हमदोनोंने पूछा ।
वयम् अप्राक्ष्म = हमसबने पूछा

दृशिर् (धातु) देखना।

लट् १

स पश्यति = वह देखता है।

शेषरूप 'पठ' के तुल्य समझो।

लृट् २

स द्रक्ष्यति = वह देखेगा।

शेषरूप 'पठ' के तुल्य समझो

लोट् ३

स पश्यतु = वह देखे।

शेष रूप 'पठ' के तुल्य समझो

लुङ् ४

स अदर्शत् = उसने देखा था

तौ अदर्शताम् = उन दोनों ने देखा।

ते अदर्शन् = उन्होंने देखा।

त्वम् अदर्शः = तूने देखा।

युवाम् अदर्शतम् = तुम दोनों ने देखा।

यूयम् अदर्शत = तुमसबनेदेखा।

अहम् अदर्शम् = मैंने देखा।

आवाम् अदर्शाव = हम दोनों ने देखा।

वयम् अदर्शाम् हमसबनेदेखा

षष्ठः पाठः।

वर्जयित्वा = छोड़कर। आसित्वा = बैठकर। पृष्ट्वा = पूछकर। स्पृष्ट्वा = छूकर। पठित्वा = पढ़के। पाठयित्वा = पढ़ाके। लिखित्वा = लिखकर। लेखयित्वा = लिखाकर। शयित्वा = सोकर कृत्वा = करके। कारयित्वा = कराके। भुक्त्वा = खाकर। भोजयित्वा = खिलाकर। विदित्वा = जानकर वेदयित्वा = जनाकर। वदित्वा = कहकर। उषित्वा = रहकर छित्त्वा = काटकर, तोड़कर। रुदित्वा = रोकर। सुपित्वा चुराकर। लूत्वा = काटकर। भित्त्वा = फाड़कर। पूत्वा = पा

करके। दत्त्वा = देकर। दापयित्वा = दिलाकर। गृहीत्वा = पकड़ कर। गत्वा = जाकर। गमयित्वा = भेजकर। सुप्त्वा = सोकर। श्रुत्वा = सुनकर। मिलित्वा, मेलित्वा = मिलकर। मत्वा = मानकर। लीढ्वा = चाटकर। पक्त्वा = पकाकर। मृत्वा = मरके। धृत्वा = धरके। नत्वा = प्रणाम करके। स्नात्वा = नहाकर। पाचयित्वा = पकवाकर। जग्ध्वा = खाकर। कर्त्तयित्वा = कतरकर। नीत्वा = लेजाकर। नायित्वा = लिवा जाकर। भूत्वा = होकर। हित्वा = छोड़कर। घ्रात्वा = सूंघकर जित्वा जीतकर। भृत्वा = भरकर। चर्वित्वा = चबाकर।

सप्तमः पाठः

उदाहरणानि

यज्ञदत्तः पाठं पठित्वा लेखं च लेखयित्वा आगमिष्यति = यज्ञदत्त पाठ को पढ़कर और लेख को लिखवाकर आवेगा। अहं पाठं पाठयित्वा लेखं च लेखयित्वा आगमम् = मैं पाठ को पढ़ाके और लेख को लिखवाकर आया हूं। अहं तौ च तस्मै पारितोषिकं दापयित्वा गमिष्यामः = मैं और वे दोनों उसके लिये इनाम दिलवाकर जावेंगे। वस्त्राणि कर्त्तयित्वा शीघ्रं तत्र गमिष्यामि = कपड़े कतर कर जल्दी वहाँ जाऊँगा। तस्य समाचारं विदित्वा किं भविष्यति ? अहम् अत्र उषित्वा किं पठानि ! त्वं रुदित्वा एव नित्यम् आगच्छसि

स किं कृत्वा अगमत् ? आवां कार्यं कारयित्वा गृहं गमिष्यावः। भुक्त्वा त्वं सत्वरम् आगच्छ । तौ अहं च तान् नो अप्राक्ष्म। रामदेवः न गच्छति । धर्मवीरस्य प्राड्विवाकस्य भृत्यस्य कूपस्य जलम् अस्ति । सत्यदेवस्य पठनं कीदृशम् अस्ति ।

संस्कृत बनाओ ।

उसके समाचार को जानकर क्या होगा ? मैं यहाँ रहकर क्या पढ़ूँ ? तू रोकर ही नित्य आता है । वह क्या करके गया । हम दोनों काम को कराकर घर को जावेंगे । खाकर जल्दी आ । उन दोनों ने और मैंने उनसे नहीं पूछा । रामदेव नहीं जाता । धर्मवीर के वकील के नौकर के कुएँ का जल है । सत्यदेव का पढ़ना कैसा है ।

डुकृञ् 'कृ' (धातु) करना

लट् १

स करोति = वह करता है ।

लृट् २

स करिष्यति = वह करेगा ।

लोट् ३

स करोतु = वह करे

तौ कुरुताम् = वे दोनों करें ।

ते कुर्वन्तु = वे सब करें ।

त्वम् कुरु = तू कर ।

युवाम् कुरुतम् = तुम दोनों करो

यूयम् कुरुत = तुम सब करो ।

अहम् करवाणि = मैं करूँ ।

आवाम् करवाव = हम दोनों करें

वयम् करवाम = हम सब करें

लुङ् ४

स अकार्षीत् = उसने किया था

तौ अकार्ष्टाम् = उन दोनों ने किया

ते अकार्षुः = उन्होंने किया ।

त्वम् अकार्षीः = तूने किया ।
युवाम् अकार्ष्टम् = तुम दोनों ने किया ।
यूयम् अकार्ष्ट = तुमसबने किया

अहम् अकार्षम् = मैंने किया ।
आवाम् आकर्ष्व = हम दोनों ने किया ।
वयम् अकार्ष्म = हमसबने किया

लिख (धातु) लिखना ।

लट् १

स लिखति = वह लिखता है

लृट् २

स लेखिष्यति = वह लिखेगा

लोट् ३

स लिखतु = वह लिखे

लुङ् ४

स अलेखीत् = उसने लिखा

पा (धातु) पीना ।

लट् १

स पिबति = वह पीता है ।

लृट् २

स पास्यति = वह पियेगा ।

लोट ३

स पिबतु = वह पिये ।

लुङ् ४

स अपात् = उसने पिया था

तौ अपाताम् = उनदोनोंनेपिया

ते अपुः = उन्होंने पिया ।
त्वम् अपाः = तूने पिया ।
युवाम् अपातम् = तुम दोनों ने पिया ।
यूयम् अपात = तुमसबने पिया
अहम् अपाम् = मैंने पिया
आवाम् अपाव = हम दोनोंने पिया ।
वयम् अपाम = हमसबनेपिया

नवमः पाठः

स्नातुम् = नहाने को । त्यक्तुम् = छोड़ने को । पठितुम् = पढ़ने को । लेखितुम् = लिखने को । प्रष्टुम् = पूछने को । द्रष्टुम् = देखने को । गन्तुम् = जाने को । आगन्तुम् = आने को । स्मर्तुम् = याद करने को । शयितुम् = सोने को । जागरितुम् = जागने को । विज्ञातुम् = जानने को । हसितुम् = हँसने को । जेतुम् = जीतने को । पराजेतुम् = हारने को । मारयितुम् = मारने को । जीवितुम् = जीने को । सीवितुम् = सीने को । पाठयितुम् = पढ़ाने को । आसितुम् = बैठने को । कर्तुम् = करने को । धर्तुम् = धरने को । भर्तुम् = भरने को । मर्तुम् = मरने को । घ्रातुम् = सूँघने को चर्वितुम् = चबाने को वक्तुम् = कहने को । श्रोतुम् = सुनने को । कारयितुम् = कराने को । दातुम् = देने को । दापयितुम् = दिलवाने को । दर्शयितुम् = दिखलाने को । आह्वातुम् = बुलाने को । लेखयितुम् लिखवाने को । पाययितुम् = पिलवाने को । विक्रेतुम् = बेचने को

दशमः पाठः

उदाहरणानि

तौ स्नातुं तत्र गच्छताम् = ये दोनों वहां नहाने को जावें । अहं स्नात्वा किं करवाणि = मैं नहाकर क्या करूँ । तौ लेखं लेखितुं गच्छताम् = वे दोनों लेख को लिखने को जावें । ते तत्रं किं प्रष्टुम् अगमन् = वे वहाँ क्या पूछने को

गये थे। तौ शयितुं तत्र न गच्छताम् = वे दोनों वहाँ सोनेको न जावें। वयं स्थातुम् अत्र नो वाञ्छामः = हम यहां ठहरना नहीं चाहते हैं। मन्दिरे स्थातव्यम् न वा = मन्दिर में ठहरना चाहिये या नहीं। इदं कस्य महाशयस्य मन्दिरम् अस्ति यह किस महाशय का मन्दिर है। भूपालस्य = राजा का।

भाषा बनाओ।

अहं पाठं स्मतुं तत्र गच्छामि। स शयितुं तत्र गच्छतु। आवां जागरितुं तत्र न गच्छावः। वयम् ईश्वरं विज्ञातुं पठामः। किं यूयम् अत्र हसितुं आगमत। तौ तान् जेतुं गमिष्यतः। किं यूयं तत्र पराजेतुम् अगमत्। स मारयितुम् अगमत्/ युष्मं जीवितुं न वाञ्छथः। वयं व्याख्यानं दातुं वाञ्छामः तौ बालकौ स्तः बद्धौ न स्तः। वृद्धस्य रक्षा कर्त्तव्या। युष्मान् द्रष्टुं ते कथम् आगच्छन्ति। रामायणस्य पुस्तकं क्रेतुं गच्छामि।

संस्कृत बनाओ।

मैं पाठ को याद करने को वहां जाता हूँ। वह सोने को वहां जावे। हम दोनों जागने वहां नहीं जाते हैं। वे ईश्वर को जानने के लिये पढ़ते हैं। क्या तुम यहां हँसने को आये हो। वे दोनों उन दोनों को जीतनेके लिये जावेंगे

आङ् पूर्वक डुदाञ् 'दा' (धातु) लेना।

लट् १

स आदत्ते = वह लेता है।
तौ आददाते = वे दोनों लेते हैं
ते आददते वे सब लेते हैं

त्वम् आदत्से = तू लेता है
युवाम् आददाथे = तुम दोनों लेते हो

यूयम् आदद्ध्वे=तुम लेतेहो
अहम् आददे-मैं लेता हूं।
आवाम् आदद्वहे =हम दोनों लेते हैं।
वयम् आदद्महे = हम लेते हैं।

लृट् २

स आदास्यते = वह लेगा।
तौ आदास्येते=वे दोनों लेंगे
ते आदास्यन्ते = वे सब लेंगे
त्वम् आदास्यसे=तू लेगा।
युवाम् आदास्येथे = तुम दोनों लोगे।
यूयम् आदास्यध्वे=तुमसबलोगे
अहम् आदास्ये - मैं लूंग।
आवाम् आदास्यावहे=हम दोनों लेंगे।
वयम्आदास्यामहे=हमसबलेंगे

लोट् ३

स आदत्ताम = वह लेवे।
तौ आददाताम् =वे दोनोंलेवें
ते आददताम् =वे सबलेवें
त्वम् आदत्स्व=तू ले।
युवाम् आददाथाम्=तुम दोनों लो
यूयम् आदद्ध्वम्=तुमसबलो
अहम् आददै मैं लूँ।
आवाम् आददावहै=हमदोनों लेवें।
वयम् आददामहै=हम सब लेवें।

लुङ् ४

स आदित = उसने लिया था
तौ आदिषाताम् = उन दोनों ने लिया था।
ते आदिषत=उन्होंने लियाथा
त्वम् आदिथाः = तूने लिया
युवाम् आदिषाथाम् = तुम दोनों ने लिया था।
यूयम् आदिध्वम् = तुम सबने लिया था।
अहम् आदिषि = मैंने लियाथा
आवाम् आदिष्वहि = हम दोनों ने लिया था।
वयम् आदिष्महि = हम सबने लिया।

एकादशः पाठः ।

सङ्कलनम् = जोड । व्यवकलनम् = बाकी । गुणनम् = गुणा, ज़रब । भागः = भाग, तकसीम । रेखागणितम् = उक्लैदस । बीजगणितम् = ऐलजबरा । त्रैराशिकम् = अरबा

उदाहरणानि

स तस्मात् किम् आदत्ते = वह उससे क्या लेता है । अहम् मोदकान् आददे = मैं लड्डुओं को लेता हूँ । दुष्टानां बालकानां समीपं मा गच्छतु = दुष्ट लड़कों के पास न जाओ प्रातरुत्थाय पूर्वम् ईश्वरं स्मरत = सुबह उठकर पहले ईश्वर को याद करो । स एव सर्वैरुपासनीयः = वह ही सबकी उपासना करने योग्य है । धर्मं चर = धर्म को कर । सत्यं वद = सत्य को कह । घस्रे शयनं नो कुरु = दिन में मत सो धर्मो रक्षति रक्षितः = धर्म की रक्षा करने पर धर्म बचाता है । बीजगणितस्य अयम् प्रश्नः = ऐलजबरे का यह सवाल है ।

युष्मद् शब्द के रूप तीनों लिङ्गों में तुल्य ही होते हैं

(१) प्रथमा
- त्वम् = तू, तूने ।
- युवाम् = तुम दो, तुम दोनों ने ।
- यूयम् = तुम सब, तुम सबने ।

(२) द्वितीया
- त्वाम्, त्वा = तुझको ।
- युवाम्, वाम् = तुम दोनों को ।
- युष्मान् वः = तुम सबको ।

(३) करण
त्वया = तूने, तुझसे, तेरे साथ ।
युवाभ्याम् = तुम दोनों ने, से के साथ ।
युष्माभिः = तुम दोनों ने, से के साथ ।

(४) सम्प्र०
तुभ्यम्, ते = तेरे लिए ।
युवाभ्याम्, वाम् = तुम दोनों के लिये ।
युष्मभ्यम्, वः = तुम्हारे लिए

(५) अपा०
त्वद्, त् = तुझ से ।
युवाभ्याम्, = तुम दोनों से ।
युष्मद्, त् = तुम सबसे ।

(६) सम्बन्ध
तव, ते = तेरा, तेरे, तेरी ।
युवयोः वाम् = तुम दोनों का, के, की ।
युष्माकम् वः = तुम्हारा, तुम्हारे, री ।

(७) अधिक०
त्वयि = तुझमें, तुझ पर ।
युवयोः = तुम दोनों में, पै, पर ।
युष्मासु = तुममें, पै पर ।

युष्मद् शब्द का सम्बोधन नहीं होता ।

अस्मद् शब्दके रूप तीनों लिङ्गों में तुल्यही होतेहैं

(१) कर्त्ता
अहम् = मैं, मैंने ।
आवाम् = हम दो, हम दोनों ने ।
वयम् = हम सब, हम सबने ।

(२) कर्म
मा, माम् = मुझको ।
आवाम्, नौ = हम दोनों को ।
अस्मान्, नः = हम सबों को ।

(३) करण
मया=मैंने, मुझसे, मेरे द्वारा ।
आवाभ्याम् = हम दोनों ने, से, के द्वारा ।
अस्माभिः = हम सबने, से, हमारे द्वारा ।

(४) सम्प्र०
मह्यम्, मे = मेरे लिये ।
आवाभ्याम्, नौ = हम दोनों के लिये ।
अस्मभ्यम्, नः = हम सबके लिये ।

(५) अपा०
मद्, त् = मुझसे ।
आवाभ्याम् = हम दोनों से।
अस्मद्, त् = हम सबों से ।

(६) सम्बन्ध
मम, मे=मेरा, मेरे, मेरी ।
आवयोः, न = हम दोनों का, के की ।
अस्माकम्, नः = हमारा, हमारे हमारी ।

(७) अधिक०
मयि=मुझमें, पै, पर ।
आवयोः=हम दोनों में, पै, पर ।
अस्मासु = हम सबों में, पै, पर ।

अस्मद् शब्द का सम्बोधन नहीं होता ।

द्वादशः पाठः ।

तद् शब्द पुल्लिङ्ग के रूप

(१) कर्त्ता
सः = वह, उसने ।
तौ = वे दोनों, उन दोनों ने ।
ते = वे सब, उन्होंने ।

(२) कर्म —
तम् = उसको ।
तौ = उन दोनों को ।
तान् = उन सबों को ।

(३) करण —
तेन = उसने, उससे, उसके साथ ।
ताभ्याम् = उन दोनों ने, से, के, साथ ।
तैः = उन्होंने, उन्हों से, के, साथ ।

(४) सम्प्र० —
तस्मै = उसके लिये ।
ताभ्याम् = उन दोनों के लिये ।
तेभ्यः = उन सबों के लिये ।

(५) अपा० —
तस्मात्, द् = उससे ।
ताभ्याम् = उन दोनों से ।
तेभ्यः = उन सबों से ।

(६) सम्बन्ध —
तस्य = उसका, उसके, उसकी ।
तयोः = उन दोनों का, के, की ।
तेषाम् = उनका, उनके, उनकी ।

(७) अधिक० —
तस्मिन् = उसमें, उसपै, उस पर ।
तयोः = उन दोनों में, उन दोनों पै, पर ।
तेषु = उनमें, उन पै, उन पर ।

तद् शब्द का सम्बोधन नहीं होता ।

यद् और किम् शब्दों के रूप भी इसी प्रकार के होते हैं । जैसे यः = जो । यौ = जो दोनों । ये = जो (सब) । कः = कौन । कौ = कौन दोनों । के = कौन (सब) । कम् = किसको । शेष रूप तद् शब्द के समान हैं ।

शाठ्यम्=धूर्त्तता । शिक्षा=तालीम । परीक्षा=इम्तिहान । उत्तीर्ण=पास । शिक्षितः=तालीमयाफ्ता। शिशुः=लड़का। शिशुत्वम्=लड़कपन । किमर्थम्=किसलिये । सत्रा=साथ । गर्वः=अहङ्कार ।यात्रा=सफर । पातकम्=पाप । अवसरः=मौका । न्यायः=इन्साफ । उचितम्=मुनासिब । पिपासुः=प्यासा । बुभुक्षः=भूखा । अनुकूलम्=मुआफिक प्रतिकूलम्=उलटा । मधुरम्=मीठा । क्षारम्=खारी । कटुकम्=कडुआ । उपायः=तदबीर । अवश्यम्=जरूर । आवश्यकता=जरूरत । आवश्यकम्=जरूरी । शय्या=खाट जम्बीरः=नींबू । बदरम्=बेर । नारिकेलः=नारियल । क्रमुकः=सुपारी । विवादः=झगड़ा । वारिदः=बादल । तृणराजफलम्=छुहारा । दृढम्=मजबूत । पद्माकरः=कमल

त्रयोदशः पाठः ।

मन [धातु] मानना

लट् १

सः मन्यते=वह मानता है ।
तौ मन्येते=वे दोनों मानतेहैं
ते मन्यन्ते=वे सब मानते हैं
त्वम् मन्यसे=तू मानता है ।
युवाम् मन्येथे=तुम दोनों मानते हो ।

यूयम् मन्यध्वे=तुम सब मानते हो ।
अहम् मन्ये=मैं मानता हूँ ।
आवाम् मन्यावहे=हम दोनों मानते हैं ।
वयम् मन्यामहे=हम सब मानते हैं ।

लृट्

स मंस्यते = वह मानेगा ।

तौ मंस्येते = वे दोनों मानेंगे

ते मंस्यन्ते = वे सब मानेंगे

त्वम् = मंस्यसे = तू मानेगा ।

युवाम् = मंस्येथे = तुम दोनों मानोगे ।

यूयम् मंस्यध्वे = तुम सब मानोगे ।

अहम् मंस्ये = मैं मानूँगा ।

आवाम् मंस्यावहे = हम दोनों मानेंगे ।

वयम् मंस्यामहे = हम सब मानेंगे ।

लोट् ३

स मन्यताम् = वह माने ।

तौ मन्येताम् = वे दोनों माने

ते मन्यताम् = वे सब माने ।

त्वम् मन्यस्व = तू मान ।

युवाम् मन्येथाम् = तुम दोनों मानो ।

यूयम् मन्यध्वम् = तुम सब मानो ।

अहम् मन्यै = मैं मानूँ ।

आवाम् मन्यावहै = हम दोनों मानें ।

वयम् मन्यामहै = हम सब मानें

लुङ् ४

स अमंस्त = उसने माना था ।

तौ अमंसाताम् = उन दोनों ने माना था ।

ते अमंसत = उन्होंने माना ।

त्वम् अमंस्थाः = तूने माना ।

युवाम् अमंसाथाम् = तुम दोनों ने माना ।

यूयम् अमंध्वम् = तुम सबने माना ।

अहम् अमंसि = मैंने माना ।

आवाम् अमंस्वहि = हम दोनों ने माना ।

वयम् अमंस्महि = हम सब ने माना ।

भाषा बनाओ।

किम् अयं तेषां न्यायः नो अस्ति। अस्मिन् देशे कीदृशी शिक्षा अस्ति। युष्माकं परीक्षा कस्मिन्मासे भविष्यति। अस्मिन् नगरे शिक्षिता न निवसन्ति। अयं कस्य शिशुः मार्गे क्रीडति। युष्माकं शिशुत्वम् इदानीम् अपि नो अगमत्। युष्माकम् उपदेशं अहम् मन्ये। ते अस्माकम् आज्ञां नो मन्यन्ते यूयं नृपस्य आज्ञां न मन्यध्वे? शठे शाठ्यम् समाचरेत्।

चतुर्दशः पाठः

संस्कृत बनाओ।

किस लिये तुम वहाँ जाते हो? तुम दोनों उल्टा ही काम करते हो। मैं किसके साथ वहाँ जाऊँ? वे मुझ पर अहङ्कार क्यों करते हैं। तुमने यह बड़ा सफर किया। पापों के पास मत जाओ। यह इन्साफ़ उन्होंने अच्छा किया। क्या वह भूखा है। मैं प्यासा हूँ। पढ़ने को कब जाओगे? क्या उस कूये का पानी कड़वा है जिससे कि तुम नहीं पीते? यह दावात कैसी अच्छी और पुष्ट है। दुष्ट के साथ दुष्टता करे।

उदाहरणानि।

किं अस्य कथनं यूयम् अनुकूलं नो मन्यध्वे = क्या तुम उसका कहना अनुकूल नहीं मानते। वयं सर्वं प्रतिकूलं मन्यामहे—हम सब उल्टा ही मानते हैं। अस्य पात्रस्य दुग्धं वरम् अस्ति—इस बरतनका दूध अच्छा है। क्षारं जलं कापुरुषाः पिबन्ति—खारी पानी कायर लोग पीते हैं। उपायं यदि

जानासि सत्वरं वद माचरम् = यदि तू तद्वीर जानता है तो शीघ्र कह, देरी मत कर। अवश्यमेव भोक्तव्यं कृतं कर्म शुभाऽशुभम् = अच्छे और बुरे कर्मों का फल जरूर ही भोगना पड़ता है प्रातः सायम् ईश्वरस्यावश्यमेव वन्दना कर्त्तव्या = सुबह शाम ईश्वर की अवश्य ही स्तुति करनी चाहिए। अहम् अस्यां वार्त्तायां प्रतिज्ञां करोमि = मैं इस बात की प्रतिज्ञा करता हूँ। भो दुर्मते ! त्वम् कथं विरुद्धं वदसि = अरे मूर्ख तू क्यों उल्टा कहता है। का आवश्यकता अस्ति = कौन जरूरत है

पञ्चदशः पाठः ।

हेयम् = छोड़ना चाहिये। पेयम् = पीना चाहिये। देयम् = देना चा०। लेयम् = लेना चा०। मेयम् = तोलना चाहिये स्थेयम् = ठहरना चा०। ज्ञेयम् = जानना चा०। गेयम् = गाना चा०। आख्येयम् = कहना चा०। क्रेयम् = खरीदना चा०। नेयम् = लेजाना चा०। उत्थेयम् = उठना चा०। विक्रेयम् = बेचना चा०। जेयम् = जीतना चा०। ध्येयम् = विचारना चा०। कर्त्तव्यम् = करना चा०। धर्त्तव्यम् = धरना चाहिये। स्मर्त्तव्यम् = याद रखना चा०। गन्तव्यम् = जाना चाहिये। आगन्तव्यम् = आना चा०। स्थातव्यम् = ठहरना चाहिये।

भवतु—भवत् (आप) शब्द के रूप।

(१) प्र० तृ० {
भवान् = आप, आपने।
भवन्तौ = आप दोनों, आप दोनों ने।
भवन्तः = आप सब, आप सबों ने।
}

कर्म (२)
भवन्तम् = आपको ।
भवन्तौ = आप दोनों को ।
भवतः = आप सबों को ।

करण (३)
भवता = आपने, आपसे, आपके द्वारा ।
भवद्भ्याम् = आप दोनों ने, से, के द्वारा ।
भवद्भिः = आप सबों ने, से, के द्वारा ।

सम्प्र० (४)
भवते = आपके लिये ।
भवद्भ्याम् = आप दोनों के लिये ।
भवद्भ्यः = आप सबों के लिये ।

अपा० (५)
भवतः = आपसे ।
भवद्भ्याम् = आप दोनों से ।
भवद्भ्यः = आप सबों से ।

सम्बन्ध (६)
भवतः = आपका आपके, आपकी ।
भवतोः = आप दोनों का, के, की ।
भवताम् = आप सबों का, के, की ।

अधि० (७)
भवति = आप में, आप पै आप पर ।
भवतोः = आप दोनों में, पै पर ।
भवत्सु = आप सबों में, पै, पर ।

सम्बो० (८)
भो भवन् ! = हे आप
भो भवन्तौ ! = हे आप दोनों
भो भवन्तः ! = हे आप सब ।

षोडषः पाठः

* अत्रत्यम् = यहांका, यहाँ के, यहां की। तत्रत्यम्=वहाँका के, की। कुत्रत्यम् = कहां का, के, की। यत्रत्यम् = जहां का के, की। यत्र तत्र = जहाँ तहाँ। एकत्र = एक जगह। शनैः = धीरे। द्विधा = दो प्रकार से। त्रिधा=तीन प्रकार से। सर्वथा = सब तरह से। सकृत् = एक बार। शकृत् = मल (विष्ठा)। वधिरः = बहिरा। अन्धः = अन्धा, सूरदास काणः = एक नेत्रवाला। विघ्रः = नकटा। प्रतीक्षा = इन्तजार अपराधः = दोष (कसूर)। प्रत्यहम् = रोजबरोज। ऋते = विना, सिवाय। अवकरः = कूड़ा। उत्तमर्णः=कर्ज देनेवाला अधमर्णः = कर्जलेनेवाला। द्वारम् = दरवाजा। दानम्=देना आदानम् = लेना। गमनम् = जाना। आगमनम् = आना। अमेध्यम् = अशुद्ध। धनिकः = धनी। मूकः = गूँगा। एकाकी = अकेला। स्वैजम् = अपना। काननम् = बन।

उदाहरणानि।

अत्रत्याः पुरुषा भवन्तम् आह्वयन्ति = यहाँ के पुरुष आप को बुलाते हैं। तत्रत्या बालिकाः किं पठन्ति किं भवन्तो-जानन्ति = वहां की लड़कियां क्या पढ़ती हैं, क्या आप जानते हैं? कुत्रत्यम् इदं पुस्तकं किं भवान् जानाति?=कहाँ का यह पुस्तक है क्या आप जानते हैं? वयं नहि जानीमः देवदत्तो जानाति = हम नहीं जानते देवदत्त जानता है।

पुल्लिंग में अत्रत्य—स्त्रीलिंग में अत्रत्या और नपुंसकलिंग में अत्रत्यम्, इसी प्रकार तत्रत्यादि के भी रूप समझो।

सोऽन्धः बधिरस्य समीपं शनैः शनैः अजति = वह अन्धा बहिरे के पास धीरे २ जाता है। अस्य वराकस्य कोऽपराधो विद्यते = इस विचारे का क्या अपराध है। शीतलं जलं भवतो घटस्य नो अस्ति = ठण्डा पानी आपके घड़े का नहीं है। किं भवता चिग्रस्याऽन्वेषणं कृतम् = क्या आपने नकटे की खोज की। स भवतः प्रतीक्षां करोति = वह आप का इन्तजार कर रहा है। प्रत्यहं स त्वयि अर्थदण्डं करोति = वह तुम पर रोज जुर्माना करता है। भवतां द्वारे अवकरस्य निकरोऽस्ति = आपके द्वार पर कूड़े का ढेर है। इदं कस्य गृहस्य द्वारम् अस्ति = यह किसके घर का दरवाजा है। नरेन्द्र महेन्द्रसुरेन्द्राणाम् = नरेन्द्र महेन्द्र और सुरेन्द्र के।

स्था [धातु] ठहरना।

लट् १

स तिष्ठति = वह ठहरता है।

लृट् २

स स्थास्यति = वह ठहरेगा।

लोट् ३

स तिष्ठतु = वह ठहरे।

लुङ् ४

स अस्थात् = वह ठहरा था।

तौ अस्थाताम् = वे दोनों ठहरे थे।

ते अस्थुः = वे सब ठहरे थे।

त्वम् अस्थाः = तू ठहरा था।

युवाम् अस्थातम् = तुम दोनों ठहरे थे।

यूयम् अस्थात = तुम सब ठहरे थे।

अहम् अस्थाम् = मैं ठहरा था।

आवाम् अस्थाव = हम दोनों ठहरे थे।

वयम् अस्थाम = हम सब ठहरे थे।

शिङ् (धातु) सोना ।

लट् १

सः शेते = वह सोता है ।
तौ शयाते = वे दोनों सोते हैं ।
ते शेरते = वे सब सोते हैं ।
त्वम् शेषे = तू सोता है ।
युवाम् शयाथे = तुम दोनों सोते हो ।
यूयम् शेध्वे = तुम सब सोते हो ।
अहम् शये = मैं सोता हूँ ।
आवाम् शेवहे = हम दोनों सोते हैं ।
वयम् शेमहे = हम सब सोते हैं ।

लृट् २

स शयिष्यते = वह सोयेगा ।
तौ शयिष्येते = वे दोनों सोवेंगे ।
ते शयिष्यन्ते = वे सब सोवेंगे ।
त्वम् शयिष्यसे = तू सोवेगा ।
युवाम् शयिष्येथे = तुम दोनों सोवोगे ।
यूयम् शयिष्यध्वे = तुम सब सोवोगे ।
अहम् शयिष्ये = मैं सोऊँगा ।
आवाम् शयिष्यावहे = हम दोनों सोवेंगे ।
वयम् शयिष्यामहे = हम सब सोवेंगे ।

लोट् ३

स शेताम् = वह सोवे ।
तौ शयाताम् = वे दोनों सोवें ।
ते शेरताम् = वे सब सोवें ।
त्वम् शेष्व = तू सो ।
युवाम् शयाथाम् = तुम दोनों सोवो ।
यूयम् शेध्वम् = तुम सब सोवो ।
अहम् शयै = मैं सोऊँ ।
आवाम् शयावहै = हम दोनों सोवें ।
वयम् शयामहै = हम सब सोवें ।

लुङ् ४

सः अशयिष्ट = वह सोया था ।
तौ अशयिषाताम् = वे दोनों सोये थे ।

ते अशयिषत = वे सब सोये थे।
त्वम् अशयिष्ठाः = तू सोया था।
युवाम् अशयिषाथाम् = तुम दोनों सोये थे।
यूयम् अशयिषढ्वम् = तुम सब सोये थे।
अहम् अशयिषि = मैं सोया था।
आवाम् अशयिष्वहि = हम दोनों सोये थे।
वयम् अशयिष्महि = हम सब सोये थे।

सप्तदशः पाठः

श्रु (धातु) सुनना

लट् १

स शृणोति = वह सुनता है।
तौ शृणुतः = वे दोनों सुनते हैं।
ते शृण्वन्ति = वे सब सुनते हैं।
त्वम् शृणोषि = तू सुनता है।
युवाम् शृणुथः = तुम दोनों सुनते हो।
यूयम् शृणुथ = तुम सब सुनते हो।
अहम् शृणोमि = मैं सुनता हूं।
आवाम् शृण्वः, शृणुवः = हम दोनों सुनते हैं।
वयम् शृण्मः, शृणुमः = हम दोनों सुनते हैं।

लृट् २

स श्रोष्यति = वह सुनेगा।
तौ श्रोष्यतः = वे दोनों सुनेंगे।
ते श्रोष्यन्ति = वे सब सुनेंगे।
त्वम् श्रोष्यसि तू सुनेगा।
युवाम् श्रोष्यथः = तुम दोनों सुनोगे।
यूयम् श्रोष्यथ = तुम सब सुनोगे
अहम् श्रोष्यामि = मैं सुनूँगा
आवाम् श्रोष्यावः = हम दोनों सुनेंगे।
वयम् श्रोष्यामः = हम सब सुनें।

लोट् ३

स शृणोतु = वह सुने।
तौ शृणुताम् = वे दोनों सुनें।

ते शृण्वन्तु = वे सब सुनें ।
त्वम् शृणु, शृणुतात् = तू सुन
युवाम् शृणुतम् = तुम दोनों सुनो ।
यूयम् शृणुत = तुम सब सुनो
अहम् शृणवानि = मैं सुनूँ ।
आवाम् शृणवाव = हम दोनों सुनें
वयम् शृणवाम = हम सब सुनें

लुङ् ४

स अश्रौषीत् = उसने सुना था
तौ अश्रौष्टाम् = उन दोनों ने सुना था ।
ते अश्रौषुः = उन्होंने सुना था
त्वम् अश्रौषीः = तूने सुना था
युवाम् अश्रौष्टम् = तुम दोनों ने सुना था ।
यूयम् अश्रौष्ट = तुमने सुना था
अहम् अश्रौषम् = मैंने सुना था
आवाम् अश्रौष्व = हम दोनों ने सुना था
वयम् अश्रौष्म = हम सब ने सुना था ।

ज्ञा (धातु जानना ।

लट् १

स जानाति = वह जानता है ।

लृट् २

स ज्ञास्यति = वह जानेगा ।

लोट् ३

स जानातु = वह जाने ।
तौ जानीताम् = वे दोनों जानें
ते जानन्तु = वे सब जानें ।
त्वम् जानीहि = तू जान ।
युवाम् जानीतम् = तुम दोनों जानो ।
यूयम् जानीत = तुम सब जानो
अहम् जानानि = मैं जानूं ।
आवाम् जानीव = हम दोनों जानें
वयम् जानीम = हम सब जानें

लुङ् ४

स अज्ञासीत् = उसने जाना था ।

तौ अज्ञासिष्टम् = उन दोनोंने जाना था।
ते अज्ञासिषुः = उन्होंने जाना था।
त्वम् अज्ञासीः = तूने जाना था।
युवाम् अज्ञासिष्टम् = तुम दोनों ने जाना था।
यूयम् अज्ञासिष्ट = तुम सबोंने जाना था।

अहम् अज्ञासिषम् = मैंने जाना था।
आवाम् अज्ञासिष्व = हम दोनों ने जाना था।
वयम् अज्ञासिष्म = हम सबने जाना था।

अष्टादशः पाठः

हन (धातु मारना)

लट् १

स हन्ति = वह मारता है।
तौ हन्तः = वे दोनों मारते हैं।
ते घ्नन्ति = वे सब मारते हैं।
त्वं हंसि = तू मारता है।
युवाम् हथः = तुम दोनों मारते हो
यूयम् हथ = तुम सब मारते हो
अहम् हन्मि = मैं मारता हूं।
आवाम् हन्वः = हम दोनों मारते हैं।
वयं हन्मः = हम सब मारते हैं।

लृट् २

स हनिष्यति = वह मारेगा।

लोट् ३

स हन्तु, हतात् = वह मारे।
तौ हताम् = वे दोनों मारें।
ते घ्नन्तु = वे सब मारें।
त्वम् जहि हतात् = तू मार
युवाम् हतम् = तुम दोनों मार
यूयम् हत = तुम सब मारो
अहम् हनानि = मैं मारूँ।
आवाम् हनाव = हम दोनों मारें
वयम् हनाम = हम सब मारें।

लुङ् ४

स अवधीत् = उसने मारा था।

तौ अवधिष्टाम् उन दोनोंने मारा था।

ते अवधिषुः=उन्होंने माराथा

त्वम् अवधीः = तूने मारा था

युवाम् अवधिष्टम्=तुम दोनों ने मारा था।

यूयम् अवधिष्ट = तुम सबने मारा था।

अहम् अवधिषम् = मैंने मारा था

आवाम् अवधिष्व = हम दोनों ने मारा था।

वयम् अवधिष्म = हम सबने मारा था।

संशयः = शक। चरणः = पग। कालः = समय। चापः = धनुष। छागः = बकरा। भागः = हिस्सा, भाग्य। शाखा = डाली। कारणम् = सबब। शासनम् = हुक्म। जागरणम् = जागना। नियमः = कायदा। शीतम् = जाड़ा। उष्णम् = गर्मी पदवी = ओहदा, मार्ग। कुशलम् = आनन्द। धूम्रः = धुआँ कृशः = दुबला। कज्जलम् = काजल। केशः = बाल। केवलम् अकेला। लोचनम् = नेत्र। मलिनम् = मलीन। पवित्रम्=साफ निधिः = खजाना। पठनम् = पढ़ना। उपधानम् = तकिया। वस्त्रम् = कपड़ा। श्रोत्रम् = कान। निधनम् = मौत। हयः = घोड़ा। गहनम् = घना। वारिजम् = कमल। चणकः = चना।

भाषा बनाओ।

भवतः कथने संशयो नास्ति। तस्य छागस्य चरणाः मलिनाः सन्ति। कस्मिन्काले अस्माकं गृहम् आगमिष्यथ। अस्मिन दुग्धे तेषामपि भागः अस्ति। अस्य वृक्षस्य शिखायां शुका निवसन्ति। स कस्मात् कारणात् शासनं नो

मन्यते ? युष्माभिः कथं जागरणं कृतम्। अस्य छात्रालयस्य के नियमाः सन्ति। मम समीपे शीतकालस्य वस्त्राणि न सन्ति। कृष्णस्य मातुलस्य अयं मङ्गलसिंहः पुत्रः अस्ति।

(नपूर्वक षिधु धातु) निषेध करना।

लट् १

स निषेधति = वह मनै करता है

लृट्

स निषेधिष्यति = वह मनै करेगा

लोट् ३

स निषेधतु = वह मनै करे।

लुङ् ४

स न्यषेधीत् = उसने मनै किया था।

तौ न्यषेधिष्टाम् = उन दोनों ने मनै किया था।

ते न्यषेधिषुः = उन्होंने मनै किया था।

त्वं न्यषेधीः = तूने मनै किया था

युवाम् न्यषेधिष्टम् = तुम दोनों ने मनै किया था।

यूयम् न्यषेधिष्ट = तुम सब ने मनै किया था।

अहम् न्यषेधिषम् = मैंने मनै किया था।

आवाम् न्यषेधिष्व = हम दोनों ने मनै किया था।

वयम् न्यषेधिष्म = हम सबने मनै किया था।

प्रक्षाल्य = धोकर। प्रलिप्य = लीपकर। निपत्य = गिरकर। निपात्य = गिराकर। सञ्चित्य इकट्ठा करके। वीक्ष्य = देखकर। उत्क्षिप्य = ऊपर को फेंककर। उद्यम्य = उठाकर। प्रसार्य = फैलाकर। अधीत्य = पढ़कर। आकृष्य = खींचकर। प्रविश्य = घुसकर। नियम्य कायदे में लाकर। निरीक्ष्य =

देखकर। अवलिह्य = चाटकर। अभिधाय = कहकर। प्रसह्य = बल से। निषिध्य = मने करके। अन्विष्य = ढूँढकर। अवरुह्य = चढ़कर। निवेद्य = निवेदन करके। विमृष्य = सोचकर। प्रक्षेप्य = डालकर। समुपेत्य = पासमें जाकर। विधाय = करके। निधाय = रखकर। अवधार्य = निश्चय करके। समागत्य = आकर नियुज्य = नियुक्त करके। विहाय = छोड़कर। विज्ञाय = जानकर। आसाद्य = प्राप्त करके। उत्तीर्य = निकलकर (पास होकर) अवहस्य = हँसकर। आहूय = बुलाकर। समानीय = लाकर। निवृत्य = लौटकर। अवतीर्य = उतरकर। विस्फार्य = फैलाकर। संवेष्ट्य = लपेटकर। सन्तुष्य = प्रसन्न होकर। प्रोञ्छ्य पोंछकर। विचिन्त्य = विचार कर।

उदाहरणानि

स तान् बालकान् पठनम् कथं निषेधति = वह उन लड़कों को पढ़नेसे क्यों मने करता है? वय तमाहूय निषेधिष्यामः = हम उसको बुलाकर मनैकर देवेंगे। तं समुपेत्य न्यषेधिष्ट = तुमने उसके पास जाकर मनै कियाथा। गृहपृष्ठम् आरुह्य निषेधानि = छतपर चढ़कर मनै करदूँ। अन्विष्य सत्वरमानय = ढूँढकर जल्दीला। अश्वमारुह्याद्य तत्र गच्छानि = मैं घोड़े पर चढ़कर आज वहाँ जाऊँ सर्वाणि कार्याणि विमृष्य कुरुत = सब कामों को सोचकर करो। निवृत्यागच्छामि = लौटकर आता हूँ। इदं कार्यं वरं नास्ति = यह काम अच्छा नहीं है। प्रसार्य पाणिं ममितिं बभाषे = हाथ उठाकर सभा को कहा।

भाषा बनाओ ।

कस्यच्छत्रं प्रक्षिप्य आगमत् । यूयं किं विधाय अत्र आगमत । अत्र समागत्य किं करिष्यन्ति भवन्तः तं तत्र नियुज्य तत्कार्यम् आदत्ताम् । पठनं विहाय स किम् अकार्षीत् । दाडिमानि सन्ति न वा ? दाडिमानां किं भविष्यति । खण्डिवासो वयं सर्वे । यूयं बालकाः तत्र कदा गमिष्यथ ।

संस्कृत बनाओ ।

मैंने धर्मको जानकर इस कार्यको कियाथा । दुखसे निकल कर सुखमें रहो । तुम उसकी हँसी करने को जाते हो । चन्द्रदत्त को बुलाकर क्या करोगे । वह क्या कह कर गया । क्या मैं लौटकर वहाँ जाऊँ । घोड़े से उतरकर क्या करूँ । संस्कृत बोलूँ । ईश्वरका ध्यान करो । वही सबका पालक और रक्षकहै ।

त्रिंशः पाठः ।

प्रातिभाव्यम् = जमानत । निक्षेपः = धरोहर । फलम् = परिणाम । काञ्चनम् = सोना । पिशुनता = चुगली । नम्रता = मुलामियत । विक्रमः = बहादुरी । गुह्यम् = छिपा हुआ । भग्नम् = फूटाहुआ । खल्वाटः = गञ्जा । प्रत्यक्षम् = सामने । रम्यम् = सुन्दर । कदाचनः = कभी । पक्षपातः = तरफ़दारी । अभिप्रायः = मतलब । तलप्रहारः = चपेटा । चिल्लिका = चील । भूषा = सजावट विनिमयः = बदला । लुण्टनम् = लेटना । बुक्कनम् = भूँकना । स्कुन्दनम् = कूदना । मोदनम् = खुशहोना । एजनम्

=काँपना। क्रीडनम्=खेलना। लम्बनम्=लटकना। रेभनम्=रेंकना। ष्ठीवनम्=थूकना। पेषणम्=पीसना। स्पन्दनम्=फड़कना। वैचित्र्यम्=अजीबपन। सम्पर्कः=मेल। काकः=कौवा। कञ्चुकः=कुर्ता, कमीज। उष्णीषम्=पगड़ी। पेशलम्=कोमल। हिमकरः=चन्द्रमा। हीरकम्=हीरा। हारः=हार। हरीतकी=हरड़। स्वाधीनतम्=आज़ाद। स्वापतेयम्=धन। सुकृतम्=धर्म। सौकर्यम्=सहल। सुकृती=धर्मात्मा।

भाषा बनाओ।

वयं युष्माकं प्रातिभाव्य कर्तुं नो वाञ्छामः। अयं विक्रमस्य कार्यं कृत्वा आनन्देन तिष्ठति। अस्य नम्रतायाः फलं वरं भविष्यति। कूपे कस्य नगरस्य काञ्चनस्य घटोऽस्ति। इयं त्वदीया पिशुनता वरं नास्ति। नम्रतया संसारे मनुष्यस्य महती प्रतिष्ठा भवति। विक्रमसिंहस्य विक्रमस्य वार्तां कुर्वन्ति। तावकम् इदंगुह्यं कार्यंतैर्दृष्टम्। खल्वाटाय परमात्मा नखानि नो ददाति। किं यूयं पक्षपातं न कुरुथ? मित्रस्य चक्षुषा समीक्षमहे

संस्कृत बनाओ।

तुम्हारी फूटी आँख का मैं इलाज करूँगा। इसके लेखमें क्या देखूँ। यह पक्षपात की बात है कि आप मेरी बातको नहीं सुनते। यहतो कहिये कि आपका इससे क्या मतलब है। उस लड़केके मुँहपर एक चपेटा दिया। खेतमें कब जाओगे। मैं भी चलना चाहताहूँ। दुष्टबालकोंके साथ मेल अच्छा नहीं।

एकत्रिंशः पाठः

शोकम् = नक़द । समीचीनम् = अच्छा, यथार्थ । आरोग्यम् = तन्दुरुस्ती । गौरवम् = इज्जत । पटलम् = छत्त । पारसीकः = पारसदेशस्थ । पावकः = अग्नि । पीवरम् = मोटा । प्रणामः = अदाब, नमस्कृति । प्रतारणम् ठगना । विक्षिप्तः = पागल । संरम्भः = क्रोध । सतीर्थ्यः = साथका पढ़ाहुआ । मस्तिष्कः = दिमाग । आखेटः शिकार । पञ्चत्वम् = मौत । प्रच्छनम् = पूँछना । महिषः = भैंसा । वर्णाङ्का = लेखनी । प्रस्तावः = तज-वीज । प्रविष्टम् = घुसगया । विषयः = मजमून । अनुमोदनम् ताईद । प्रत्याख्यानम् = खण्डन, तरदीद । निर्वाहः = गुजारा । विवशः = लाचार निष्फलम् = बेमतलब । शुक्लम् = सफेद । नीलम् = नीला । पीतम् = पीला । हरितम् = हरा । कपिशम् = कपासी । रक्तम् = लाल । मार्जनी = झाड़ू । जनकः = पिता । स्मृतिः = याददाश्त । विस्मृतिः = भूल । वृषलः = नीच । उर्वरा = जरखेज जमीन । अबीजा = किशमिश । सेवम् = सेव । अमृतफलम् = नाशपाती । दीपस्थितिः = दीवट । मृगया = शिकार भूधरः = पहाड़ । कुडयम् = भीत । मल्लः = पहलवान् ।

भाषा बनाओ

मया तस्मै पटकाराय एकं रूप्यकं दत्तम् । गौरवाय सर्वे प्रयत्नं कुर्वन्ति । अस्य गृहस्य पटले सर्पस्य त्रासः नो अस्ति । पारसीकान् नृपान् जेतुं रघुरगमत् । अस्य पीवरस्य प्रतारणं किम् । यूयं किं विक्षिप्ताः स्थः येन चेत्थं वदथ । प्रणामाय

आगतोऽस्मि । स नृपः पञ्चत्वम् अगमत् । अयं [illegible] कीदृशः पीवरः अस्ति । यूयं बाला हिमकरं न पश्यथ ।

संस्कृत बनाओ ।

क्या उसके मुकदमे का आजफैसला नहीं हुआ?यह तुम्हारा कहनाक्यों सच है। इसमें सबूत की जरूरत है। तुम्हारा दिमाग ठीक नहीं है इसलिए उल्टे काम करते हो। दशवें प्रस्ताव में क्या२विषय थे। मैं भी आपके इस कथन का अनुमोदन करता हूं

सेवा=ताबेदारी । पथिकः=रास्तेगीर । समर्थः लायक मैत्री=दोस्ती । अशनम्=खाना । पानम्=पीना । पूर्त्तिः पूरापन । संकल्पः=इरादा । विकल्पः=संदेह । कल्पना फर्ज । मनोरथः=उम्मेद । प्रतोली=गली । स्मृहस्मयम् हसद । मासिकम्=महीनेका । पलायनम्=भागना । प्रातिवासः=पड़ोस । नैसर्गिकम्=कुदरती । नैमित्तिकम्=सबब से । औदार्यम्=उदारता, फैयाजी । विशदः=विमल, साफ विस्मितम्=हैरान । लोष्टम्=ढेला । सव्यम्=बांया । अ सव्यम्=दांया । नग्नः=नङ्गा । दृढबीजम्=अमरूद । खिङ्किरः=लोमड़ी । इन्द्रियम्=हवास । प्रस्वेदः=पसीना ।

भाषा बनाओ ।

मार्गे अशनं वरं न भवति । त्वं सेवां कर्तुं न जानासि । अहं प्रयत्नम् अकार्षं तत्र मनोरथस्य पूर्त्तिः नो अभूत् । तत्र भवता विकल्पो न कार्यः कल्पया कार्यं न भविष्यति । धर्मस्य कार्याणि बालकैः कर्त्तव्यानि नो अधर्मस्य कदाचन,

संस्कृत बनाओ।

वह गली कहाँ जाती है। हसद करना अच्छा नहीं। एक मासिकपत्र मेरे पास आता है। भागना किसका काम है। ईश्वर आपके इरादे को पूरा करे। हमारा पड़ोस इस समय अच्छा नहीं है। क्या यह लोमड़ी है। ईश्वर दयालु और न्यायकारी है। रास्ते में तुम्हारा खाना कहाँ होगा।

द्वाविंशः पाठः।

आशकः=खाने वाला। आलोचकः=देखने वाला। अर्चकः=पूजा करने वाला। पाठकः=पढ़ानेवाला। क्रीडकः=खेलने वाला। लम्बकः=लटकने वाला। चर्वकः=चबाने वाला। चूषकः=चूसने वाला। बोधकः=जताने वाला। याचकः=माँगने वाला। व्यापकः=खर्च करने वाला। हारकः=चुराने वाला। धारकः=धरने वाला। नायकः=मुखिया, लेचलनेवाला। सेहकः=सेचन करने वाला। पाचकः=पकानेवाला। रञ्जकः=रंगनेवाला। याज्ञिकः=यज्ञ कराने वाला। वापकः=बोने वाला। आह्वायकः=बुलाने वाला। वायकः=बुनने वाला। दोहकः=दुहने वाला। लेहकः=चाटनेवाला। शायकः=सोनेवाला। अध्यापकः=पढ़ानेवाला। वाचकः=बचनेवाला। तोदकः=छेदनेवाला। रोधकः=रोकनेवाला। कारकः=करनेवाला। क्रायकः=खरीदनेवाला। विक्रायकः=बेचनेवाला। भारकः=भरनेवाला। प्रतिगृहः=लेना। साम्यम्=बराबरी। कनकम्=सोना। निःसंज्ञः=बेहोश

भाषा बनाओ।

अशनाः न तत्र पाकशालायां सन्ति। आलोचकाः पश्यन्ति। पाठकाः पठन्ति : अर्चकौ न पठिष्यतः। क्रीडकाः बालकाः नो पठन्ति ; लम्बकान् ते न पश्यन्ति पश्यति च नायकान्। याचकाय धनिको धनं ददाति। व्यायकधारकयोमध्ये कतरः श्रेष्ठः। पाचकः पक्त्वा गृहं गतः। अस्य ग्रामस्य नायकः कोऽस्ति। रजकस्य रञ्जनाय शाटः कदा दत्तः। याचकः अद्य कथं नागतः। इदं वयं नो जानीमः।

संस्कृत बनाओ।

सोने वाला सोता है और बोने वाले बोते हैं। बांचने वाले अखबार बाँचते हैं। खरीदने वाले खरीद कर और बेचने वाले बेचकर जाते हैं। छेदने वाले और रोकने वाले कौन हैं। दो अध्यापक दो पाठों को पढ़ाते हैं।

त्रयोत्रिंशः पाठः।

कदर्यः = खोटा स्वामी। कपोलः = गाल। कासारः = सरोवर ताल। कृतज्ञता—उपकार। कृषीवलः = किसान। दुराचारः = बुरा चालचलन। सदाचारः = अच्छा चालचलन। निषण्णः = बैठा हुआ। प्रतिकृतिः = प्रतिमा। रक्षणम् = बचाव भारतवर्षीयः हिन्दुस्तानी। राजपुरुषः = अहलकार। राजद्वारम् कचहरी। वसुधा = भूमि। विप्रियम् = अपराध। विशुद्धम् = साफ़। सन्देशः = खबर। पर्याकुलः = व्याकुल।

अन्तःपुरम् = रनवास । अभिषेकः = पद पर नियत करना अभ्युदयः = वृद्धि । अवद्यः = अधम, नीच । अनवद्यः = श्रेष्ठ । आराधनम् = उपासना । आशीर्वादः = असीस, दुआ । अद्यप्रभृति = आज से लेकर । आयुष्कामः = अधिक उम्र चाहने वाला । उपानयम् = भेंट । विक्रान्तः = बहादुर । अनुष्ठानम् = वेदविहित कर्म । उपकण्ठम् = पास । हायनः = संवत् । सलिलम् = पानी । निर्विण्णः = उदासीन, दुःखी ।

भाषा बनाओ ।

कदर्यं त्यक्त्वा भृत्यो गच्छति । कपोले किं भूतम् । अस्मिन् कासारे मत्स्या निवसन्ति । भवतः कृतज्ञतां ते मन्यन्ते । अस्य देशस्य कृषीवला दुखिताः सन्ति । दुराचारेण मनुष्यः सुखं न लभते । सदाचारेण पुरुषस्य संसारे महती प्रतिष्ठा भवति । विक्रमः स्वकीये कार्ये निमग्नः अस्ति । स निरतिशयेन भवन्तं वाञ्छति । निषण्णाय भवते नमः । अवद्यं कार्यं कृत्वा सुखं न लभते नरः । अनवद्येन कार्येण प्रतिष्ठां लभते शुभाम् । कूपस्य सलिलं पेयम् ।

संस्कृत बनाओ ।

यह किसकी प्रतिमा है ? हिन्दुस्तानी हमारी रक्षा करेंगे । अहङ्कारों की यहां पर प्रतिष्ठा होती है । कचहरी में तुम्हारा क्या काम है ? किस अपराध से उसकी भूमि तुमने छीन ली ? इस तालाब का साफ़ पानी नहीं है । यहाँ की

खबर कहाँ कौन ले जाता है ? इस मास का तुम्हारा काम अच्छा नहीं है। तुम्हारे पास आकर क्या करूँ ? इस वर्ष में मेरी हानि है। आगे ऐसा कभी नहीं करूँगा।

भाषा बनाओ।

अस्य कासारस्य विशुद्धं सलिलं नो अस्ति। अहं तत्र भवतः सन्देशं नो नेष्यामि। अन्तःपुरे जना इदानीं पर्याकुलाः सन्ति। अभ्युदयाय सर्वे मनुजाः प्रयतन्ते। अवज्ञस्य नरस्य वयं दर्शनम् कर्तुं न वाञ्छामः। अनवद्यानां सम्पर्केण दुराचाराणां नाशो भवति। सायं प्रातः परेशस्य आराधनम् सकलैः पुरुषैः कर्त्तव्यम्। युष्माकमुपकरणम् आगत्य किं करवाणि। आज्ञापयतु भवान् अस्मान् सर्वान् समागतान्।

संस्कृत बनाओ।

अधिक उम्र चाहने वाला दुराचार को छोड़कर सदाचार का आश्रय ले। आज तुमने भेंट में क्या दिया। समुद्र के किनारे पर बेचने वाला क्या करेगा। बहादुर की सर्वजन तारीफ करते हैं हम दोनों विद्यार्थी मथुरा के हैं और वे दोनों वृन्दावन के हैं। आप इस समय कहाँ से आते हैं।

चतुर्विंशः पाठः।

सैनिकः = फौज का आदमी। उपवनम्=बाग। जगदीशः =ईश्वर। संग्रामः = युद्ध लड़ाई। भवितव्यता = भाग्य, होनी। साहाय्यम्=मदद। आसीनः = बैठा हुआ। गुप्तचरः = दूत। आर्यावर्त्त = भारतवर्ष, हिन्दुस्तान। प्रपन्नः

शरणागत । प्रायेण = अक्सर । कनिष्ठः = छोटा । ज्येष्ठः = बड़ा । समाजः = सभा, समिति । उत्सवः = जलसा । खेदः = दुःख । स्वेदः = पसीना । पाकः = पकाना । त्यागः = छोड़ना । रागः = रँगना । मोदः = खुशी । बोधः = ज्ञान । हासः = हँसना । ज्वाला = अग्नि की लपट । भारः = बोझ । लाभः = फ़ायदा । हादः = हगना । तापः = गर्मी । वासः = रहना । रोषः = गुस्सा । मेलः = मिलना । लेपः = लीपना । सेकः = सींचना । रोधः = रुकावट । मोषकः = चोर । परिपाकः = परिणाम । नर्मदः = मखौलिया ।

भाषा बनाओ ।

अग्निर् उपरने सैनिकाः काम्यन्ति । संग्रामे भवतां जगदीश्वरः रक्षां करिष्यति भवितव्यता साहाय्यं नो ददाति । भटाः संग्रामाय गमिष्यन्ति न वा ? आसीनस्य गुप्तचरस्य रोषः तया दृष्टः । आर्यावर्ते प्रायेण प्रजा दुःखिता अस्ति । ज्येष्ठं नरं कनिष्ठः प्रणमति । बोधेन मोदो भवति नराणाम् । मेलेन लाभो भवतीति तथ्यम् । धर्मस्य लाभाय पठामि विद्याम् । भारतवर्षः स्वर्गद्वारम् । कः परिपाको भविष्यति ।

संस्कृत बनाओ ।

गुस्से से बहुत दुःख होता है । शरणागत के लिये शरण होना चाहिये । श्रेष्ठ पुरुष के पास रहना अच्छा होता है । ईश्वर हमारे सब कामों को देखता है । मेलसे रहना चाहिये । तुम अक्सर गुस्से को करते हो । यह काम अच्छा नहीं ।

॥ ओ३म् ॥

मित्राय पत्रम् ।

वृन्दावनतः,

आश्विन कृष्णा, सप्तमी

मित्रवर्य्य ! नमस्तेस्तु ।

अद्य पञ्च अह्ना अभूवन् तदा भवतः कुशलपत्रम् आगमत्। तत् पठित्वा परमानन्दोऽभूत । इत्थमेव सर्वदा नूतनेन समाचारेणाऽहं भवता प्रबोधनीयः । इदानीं पर्य्यन्तं परीक्षायास्तिथिरस्माभिर्नैवज्ञाता । यदा विज्ञास्यामस्तदा प्रबोधयिष्याम इति । शेषं कुशलं विज्ञेयमिति ।

भवत्सखः—

विद्यानन्दः ।

भावार्थः ।

वृन्दावन से,

मित्र जी नमस्ते !

आज पांच दिन हुए तब आपकी कुशलता का पत्र आया था, पढ़कर बहुत ही खुशी हुई । इसी तरह हमेशा नवीन समाचार से मुझे सूचित करना चाहिये अभी तक इम्तिहान की तारीख हमने नहीं जानी, जानने पर सूचित करेंगे।

॥ ओ३म् ॥

जनकाय पत्रम् ।

लवपुरात

फाल्गुन कृष्णा सप्त

श्रीमन्तः परममाननीयाः जनकाः ! प्रणमामि तत्रभव

भवदीयं पत्रमागतं समाचारो विज्ञातः भवन्तो जानन्ति शीतकाले एव सम्यक् पठनं भवति। परीक्षायाश्च द्वौ मासौ शेषौ स्तः। मदीयानि च पाठ्यपुस्तकानि सर्वाणि इदानीं पर्यन्तं समाप्तिं न गतानि इत्थं भूतायां दशायां मम आगमनं हानिप्रदं भविष्यतीति मे विचारः। अग्रे यादृशी भवतः आज्ञा भविष्यति तथैव करिष्यामीत्यलम्।

भवदीयोऽनुचर—
हरिश्चन्द्रो वर्णी।

भाषार्थ—श्रीयुत् परममाननीय पिताजी, प्रणाम !

आपका पत्र आया हाल मालूम हुआ।

आप जानते हैं कि शीतकाल में ही अच्छे प्रकार से पढ़ना होता है और इम्तहानके दो महीने बाक़ी हैं अभी तक मेरे कोर्स की किताबें पूरी नहीं हुई हैं। ऐसी हालत में मेरा आना मेरे लिये हानिप्रद होगा। यह मेरा विचार है आगे जैसी आपकी आज्ञा होगी वैसा ही करूँगा।

आवेदनपत्रम्।

श्रीमन्तो मान्यवरा महोदयः प्रथमाऽध्यापक महाशयवराः प्रणामाभितराम्।

अद्य मम पितामहस्य चित्तं वरं नो वर्गवरीति-एतदर्थमहं वैद्यस्य सनीडं गच्छामि. आशासे मदीयो घण्टाद्वयस्य अनुपस्थितिः क्षम्येत। अष्टसु नदेषु नादत्सु सत्सु पाठशालायां

सद्युपस्थितो भविष्यामीति शम्—

पौषशुक्ला चतुर्दशी
विक्रमसंवत् १९६२
सृष्टिसंवत् १९७२९४९००७

भवदीय सेवकः—
चन्द्रमणिः।

भावार्थः श्रीमन् ! मान्यवर ! महोदय !

हेडमास्टर जी— प्रणाम !

आज मेरे चाचा की तबियत अच्छी नहीं है, इसलिये मैं डाक्टर के पास जा रहा हूँ मुझे आशा है कि मेरी दो घण्टे की अनुपस्थिति क्षमा की जावेगी, मैं आठ बजे स्कूल में हाजिर होजाऊँगा।

पौष सुदि १४]

आपका सेवक—चन्द्रमणि

शिक्षा

क्रूरता परिहर्तव्या। क्रोधेन हानिर्भवति नराणाम्। नम्रः सर्वत्र पूज्यते, गर्व खर्वयते बली। विद्या सदा सुखयति। आत्मश्लाघा न कर्तव्या। नाहङ्कारात्परो रिपुः मुक्तेर्हि कारणं ज्ञानम्। ज्वरादौ लंघनम् पथ्यम्। यादृशी भावना यस्य सिद्धिर्भवति तादृशी। महाजनो येन गतः स पन्थाः। सत्यं सदा समाचर। शरीरं व्याधिमन्दिरम्। महत्त्वलक्षणं दया। आतुरे करुणा कार्या। विद्योपार्जनं कार्यं शैशवे बहुप्रयत्नतः। कीर्तिर्यस्य स जीवति। यत्कर्तव्य तदद्यैव। शौर्यं हि परमो धर्मः आर्यचरितमनुकरणीयम्। सदाचारी प्रशस्यते। ब्रह्मचर्यं

तपः ! कालो हि दुरतिक्रमः। वाणिज्ये वर्धते लक्ष्मीः। आलस्यं यत्नतस्त्यजेत् । शठे शाठ्यं समाचरेत्। आत्मानं सततं रक्षेत् ।श्रेयांसि बहुविघ्नानि । मूर्खः सदा दुःखशतानि भुङ्क्ते आशा हि परमं दुःखं नैराश्यं परमं सुखम् । वन्दामहे मातरम् । यावज्जीवेन तत्कुर्याद् येन प्रेत्य सुखं वसेत् ।

मासाः—द्वादश

यथा—चैत्रः, वैशाखः, ज्येष्ठः, आषाढः, श्रावणः, भाद्रपदः आश्विनः, कार्तिकः, आग्रहायणः, पौषः, माघः, फाल्गुनः ।

राशयो द्वादश

यथा-मेषः, वृषः, मिथुनम् , कर्कटः, सिंहः, कन्या, तुला, वृश्चिकः, धनुः, मकरः, कुम्भः, मीनः ।

तिथयः—पञ्चदश

यथा—प्रतिपद्, द्वितीया, तृतीया, चतुर्थी, पञ्चमी, षष्ठी, सप्तमी, अष्टमी, नवमी, दशमी, एकादशी, द्वादशी, त्रयोदशी, चतुर्दशी, पूर्णिमा, अमावस्या, अमावास्या ।

सप्तविंशतिः—नक्षत्राणि

यथा—अश्विनी भरणी, कृत्तिका, रोहिणी, मृगशिर, आर्द्रा, पुनर्वसुः, पुष्यः आश्लेषा, मघा, पूर्वा फाल्गुनी उत्तरा फाल्गुनी, हस्तः चित्रा स्वाती, विशाखा, अनुराधा, ज्येष्ठा, मूलम्, पूर्वाषाढा, उत्तराषाढा, श्रवणः, धनिष्ठा, शतभिषा, पूर्वाभाद्रपदः, उत्तराभाद्रपदः, रेवती ।

कालपरिमाणम् ।

अनुपलम् = नेत्रनिमीलनपरिमितोऽतिसूक्ष्मकालः । अनुपलानां षष्ठ्या = एकम् विपलम् । विपलानां च षष्ठ्या एकं पलम् । तस्य अपरं नाम विघटिका । पलानां षष्ठ्या एको दण्डः । अष्टाभिः दण्डैः एकः प्रहरः यामो वा । अष्टाभिः प्रहरैः = अहोरात्रः । सप्तभिः दिवसैः = सप्ताह कथ्यते । पञ्चदशभिः अहोरात्रैः एकः पक्षः । पक्षश्च द्विविधः । शुक्लः कृष्णश्चेति । यस्मिन् पक्षे चन्द्रकला वर्धते स शुक्लः पक्षः यत्र च ह्रसति स कृष्णः। द्वाभ्यां पक्षाभ्याम् एकः मासः। दिनानाम् एकोनत्रिंशतां चान्द्रः मासः । त्रिंशता च सौरः मासः ।

द्वाभ्यां मासाभ्याम् एकः ऋतुः । ऋतवः षटसंख्याकाः यथा आग्रहायणपौषौ हेमन्तः । माघफाल्गुनौ शिशिरम् । चैत्रवैशाखौ वसन्त । ज्येष्ठाऽषाढौ ग्रीष्मः । श्रावणभाद्रौ वर्षा । आश्विनकार्त्तिकौ शरद् । केचित् वैशाखज्येष्ठौ ग्रीष्म इत्यादि क्रमेण गणयन्ति ।

मतान्तरे तु-कार्तिकाऽग्रहायणपौषमाघः शीतः । फाल्गुनचैत्रवैशाखज्येष्ठाः ग्रीष्मः । आषाढश्रावणभाद्राऽऽश्विनाः वर्षाः इति त्रयः ऋतवः ।

षड्भिश्च मासैः एकम् अयनम् । माघफाल्गुनचैत्रवैशाखज्येष्ठाऽऽषाढैः षड्भिः मासैः सूर्यस्य उत्तरम् अयनम् (उत्तरायणम्) श्रावणभाद्राश्विनकार्त्तिकाऽग्रहायणपौषैः षड्भिश्च दक्षिणम् अयनम् (दक्षिणायनम्) ।

उक्तैश्च द्वादशभिः मासैः एको वत्सरो भवति ॥

लोकोक्तिसमुच्चयः ।

भक्षितेऽपि लशुने न शान्तो व्याधिः ।
नौर्नावि बद्धा इतरत्राणाय भवति ॥
नैष स्थाणोरपराधो यदेनमन्धो न पश्यति ॥

अहर्दिनं वमने नवनीयता पुनरहो भवतीति पुराणता ।

उपस्थितं परित्यज्यानुपस्थितं याचत इति बाधितं न्यायः । संस्कारात् प्रबला जातिः । कदापि नौका शकटं च नयति, कदापि नौकां शकटं प्रवहति । जलौका रक्तं पिबति ।

खट्वापार्श्वे स्थितं तोयम् नीरं नीरं नीरं स्मरन् मृतः ।
प्रथमे ग्रासे मक्षिकापातः । मर्कटविभीषिका ।
परमात्मा खल्वाटाय नखानि नो ददाति ।
भस्मनि हुतम् प्रवाहे मूत्रितम् ।
एकाक्रिया द्व्यर्थकारी प्रसिद्धा ।
कटुकं भेषजं बिना रोगनाशो न जायते ।
करीरकण्टक कष्टं धर्मो मेघसमन्वितः ।
सपत्नी चूर्णनिर्माता दुःखदा वै पदे पदे ॥
यस्य प्रीतिर्भवेद् यस्य स तेन मिलति ध्रुवम् ।
मनसि मलीनं वपुषि सुन्दरं विषरसभरिता कनिका घटिका ॥
रक्षति य रक्षकः परेशो नाशयितुं निधनो न समर्थः ।
केशं वक्रं कर्तुं केऽपि नालं प्रभवो जगतो रिपवः ॥
दन्ता अम्लाः कृतास्तेन । अधः पुच्छं समेकृत्वा ।
संगरान् पलायनाः ! कृतात् [illegible] भवति ॥

दशगुंलयो घृते तस्य । शीघ्राणि यानि कर्माणि मनुजान् तार-
यन्ति तान् । स्वकीयो दूषितः पण्यः परीक्षकस्य न दूषणम् ।
अर्घोघटोघोषमुपैति नूनम् । संकेतः कोविदेभ्योऽलम् ।
केवलश्चणको चैको भ्राष्ट्रं भङ्क्तुं न शक्तिमान् ।
आस्येमान्याम्राणि बीजानां मूल्यमुत्तमम् ।
सन्दीप्ते भवने तु कूपखननं प्रत्युद्यमः कीदृशः ।
समादरस्य चणका रोचन्ते हर्षवर्धकाः ।
अर्थं परित्यज्य समं प्रयान्ति ये मार्गं भ्रमन्ते न समं भ्रमन्ते
अर्कतरूणां शाखासु गजान् बन्धुं न शक्यते । स्वमरणं जगति
प्रलयोमतः । आम्राणां खादनं चेष्टं वृक्षाणां गणनाथवा ।
आये हर्षं व्यये दुखं नो मन्यन्ते मनीषिणः ।
एकेन पाणिना देयं द्वितीयेन च गृह्यताम् ॥
शीघ्रकारी नु तप्यते । विरुद्धं कोपालं वै तर्जयते च
तस्करः । उष्ट्रस्यानने पृथुले जीरकं किं करिष्यति ।
ग्रीवायां च कसेलस्य लम्बते मार्जारिका ।
उन्नतायां निपण्यायां पक्वान्नं नहि सुन्दरम् ।
एकस्मिन् खड्गकोषे च धीयेते नो कृपाणकौ । आत्मैको
विग्रहद्वयम् । नौकायां स्थितः पापी निमज्जयति समान्
जनान् । जलकणैर्न पिपासा शाम्यति । अन्धेषु नायकः
काणः । क्षुद्रमतिस्तथैवास्ति बालुकाभित्तिर्यथा । रोगो
नयति शमनस सदनं तरेण ।

अन्धाग्रे रोदनं तात ! स्वकीयं नेत्रनाशनम् ।
कुत्र भोजो महीपालः क्व खलु गङ्गातैलिकः ॥
क्वचिद् महत्तमं भोज्यं क्वचित् चणकचर्वणम् ।
सकृदारोहते चुल्ल्यामुखा काष्ठस्य नो पुनः ॥
कृष्णे वै कम्बले रागो द्वितीयो नैव जायते ।
सरीसृपस्य कृष्णस्य न दीपोऽग्रे प्रकाशते ॥
घटो न नोविषमस्प्रयुक्तः । काको हंसगतिं याति ।
कुपुत्रोऽपि कुद्रव्यं च काले याति सहायताम् ॥
गर्दभे घोटके भेदः, अस्मिन् राज्ये न दृश्यते
खरे कुशाणधारणेन किं स मुल्ला भविष्यति
शुष्केण सहकाष्ठेन, आर्द्रं ज्वलत्यसंशयम् । निन्दकाः शाण-काश्चैते मुखलग्नाः प्रपीडकाः । चणकैरन्नकीटोऽपि पिनष्टि नात्र संशयः । दिनस्य वेदस्य च शुक्लपक्षः, पुनः, समायास्यति कृष्णपक्षः, । दीपः कारयते चान्यत् स्वस्याधस्तिमिरयते । नव मनं तैलं न भविता नर्तनं न करिष्यति । राधिका । उलूखले शिरो दानाद् मुसलाघातस्य किं भयम् । केन ज्ञातं श्रुतं केन मयूरनर्त्तनं वने ।
विपादिका यस्य न जायते पदे, परस्य पीड़ां नहि वेत्त्यसौ जनः।
जागृन् ना सुखमाप्नोति शयानो दुःखमश्नुते ।
लघीयान् भवत्युत्पाती । अलसो भवति स्थूलः ।
यादृशो वापो भवति लावो भवति तादृशः । गुडपातो-

यावान् तात! तावती मिष्टता ध्रुवम्। यादृशो देशो भवति वेषो भवति तादृशः। अतिगर्जन्ति ये मेघा न ते वर्षन्ति कर्हिचित्। आखेटः कुम्भावारणो क्रियते कापुरुषैः। तैरिकेषु च मर्त्येषु अन्याऽन्यपरिवर्तनम्। पापाद् बिभेति तापसः।

कालनरनिमन्त्रणे त्रयोदश समागताः।
त्रिषु लोकेषु पृथगेव श्रीयते मथुरपुरी।
यूयं शाखासु शाखासु प्रतिपत्र वयं समे।
तैलं पश्यत तद्धाराम् तदा बोधो भविष्यति।
नदीषु वासो मकरेषु शत्रुता।
अर्धपणस्योखा नष्टा–श्वानजातिः परीक्षिता।
स्वर्णकारशताघाता, एको लोहकृतः समः॥
नापितानां विवाहे तु सर्वे ठक्कुरमानिनः।
श्रावणे ऽन्धीभूतस्य सर्वं हरितं प्रतीयते॥
अन्धनिमन्त्रणकरणे जनद्वयस्य समागमो भवति।
बलवता विजयः खलु जायते।
किं करिष्यन्ति वक्तारः श्रोता यत्र न विद्यते।
यस्य नास्ति स्वयं प्रज्ञा शास्त्रं तस्य करोति किम्।
लोचनाभ्यां विहीनस्य दर्पणः किं करिष्यति।
दुर्धीता विष विद्या अजीर्णे भोजनं विषम्।

कुदेशमासाद्यकुतोऽर्थसंचयः, कुपुत्रमासाद्य कुतो जलांजलिः,

दुर्बलस्य बलं राजा, बालानां रोदनं बलम् ।
तस्करस्य कुतो धर्मः, दुर्जनस्य कुतः क्षमा ।
कष्टा वृत्तिः पराधीना, कष्टोवासो निराश्रयः ।
विद्यारूपं कुरूपाणाम्, क्षमारूपं तपस्विनाम् ।
पुत्रहीनं गृह शून्यम्। पुत्रः शत्रुरपण्डितः ।
ससर्पे च गृहे वासो मृत्युरेव न संशयः ।
लुब्धमर्थेन गृहणीयात् क्रुद्धमंजलिकर्मणा ।
चलत्येकेन पादेन तिष्ठत्येकेन बुद्धिमान् ।
विना मलयमन्यत्र चन्दनं न प्ररोहति ।
यत्र विद्वज्जनो नास्ति, एरण्डोऽपि द्रुमायते ।
विषवृक्षोऽपि संवर्ध्य स्वयं छेत्तुमसाम्प्रतम् ।
भूमौ स्थितस्य पतनाद भयमेव नास्ति ।
महाजनो येन गतः स पन्थाः ।
पयः पानं भुजङ्गानां केवलं विषवर्धनम् ।
वेश्याङ्गनेव नृपनीतिरनेकरूपा ।
नदीशः परिपूर्णोऽपि चन्द्रोदयमपेक्षते ।
ये निघ्नन्ति निरर्थकं परहितं ते के न जानीमहे ।
क्रमेलानां विवाहे तु गीतं गायन्ति वानराः ।
परस्परं प्रशंसन्ति अहोरूपमहो ! ध्वनिः ।
नरेषु नापितो धूर्तः, पक्षिणां चैव वायसः ।
मौनं सर्वार्थसाधकम् अति सवत्र वर्जयेत् ।

मूकं करोति वाचालम्। पंगुं लङ्घयते गिरिम्।
गुणाः सर्वत्र पूज्यन्ते, विषं व्याधिरवीक्षितः।
अल्पबीजं हतं क्षेत्रम्।
साधूनां दुर्जनाद् भयम्. न गच्छेद् ब्राह्मणत्रयम्।
अन्तुष्टा द्विजाः नष्टाः।
फलं कतकवृक्षस्य, यद्यप्यम्बुप्रसादकम्।
न नामग्रहणादेव तस्य वारि प्रसीदत॥
सहवासी विजानीयात्. चरित्रं सहवासिनः।
हेला स्यात् कार्यनाशाय, बुद्धिनाशाय निर्धनम्॥
सेवितव्यो महावृक्षः फलच्छायासमन्वितः।
यदि दैवात् फलं नास्ति, छायाकेन निवार्यते॥
बुद्धिर्यस्य बलं तस्य निर्बुद्धेस्तु कुतो बलम्।
स्वकीयं सदनं प्राप्तः कुक्कुरोऽपि मृगायते सिंहायते'
वसूनां कान्यकुब्जानां जायन्ते नव चुल्लयः।
एकेन पाणिना क्वापि तालिका नहि ध्वन्यते।
गुडूची कटुका सिद्धा द्वितीयं निम्बसमाश्रिता।
चालयो न भवन्ति? कातुकमहो॥
चाटुकारिता धनं ददाति राजद्वारे पदवीमेति।
ईशस्य ईशतामीशः नान्यो वेत्ति कदाचन॥
धेनुर्नो धेनुवत्सा वै निद्रां समाधिगच्छति।
तोषी स्वीयं दांधक च मलं जानाति नहि वदति कदापि॥

पक्ष्माणि मृत्युवेलायां जायन्ते क्षुद्रजन्तुषु ।
श्रद्धानन्देन स्वामिना जङ्गले मङ्गलम् कृतम् ॥
अभिधानं दीर्घं यस्य क्षुद्रं तस्य दर्शनम् ।
परोपदेशे पाण्डित्यम् सर्वेषां सुकरं नृणाम् ॥
धातुषु क्षीयमाणेषु क्षमा कस्य न जायते ।
जलबिन्दुनिपातेन क्रमशः पूर्यते घटः ॥
तप्तक्षीरदग्धो ना तक्रमपि फूत्कृत्य पिबति ।
शीघ्रं दानकरणेन कल्याणं जायते ध्रुवम् ॥
पिता मृतः सुतो जातः हानिलाभसमौ स्मृतौ ।
दाता ददाति दयया भाण्डारिको विषीदति ॥
दुग्धं तोयं पृथक्कृतम् . गृहघट्टोभयभ्रष्टारजकस्य च कुक्कुरः ।
नदीतरणीसंयोगः । रोकं द्रव्यं भव्यम् कृत्यम् ।
नृत्यकलानभिज्ञो ना वक्रं वदति प्राङ्गणम् ।
नवशतं खनकान् वृषघंशिका अशनकारणमेत्य तपस्विनी ।
पूर्वं लेख्यं पुनर्देयं विस्मृतौ कर्णग्रहः परद्रव्य लोष्ठमदृशम ।
पानीयं प्रथमं पीत्वा पुनः जननप्रच्छनम् ;
विद्यते बालकः कक्षे नगरे भवति घोषणा ।
मर्कटश्चार्द्रकस्यादं नो जानाति कदाचन ॥
कक्षे भवति पाथेयं स नगे न विषीदति ।
वन्ध्या नैव विजानाति गुर्वीं प्रसववेदनाम् ॥
समुद्रे परिपूर्णेऽपि हस्ते शुक्तिः समागता ।
मानेन सह ताम्बूलं जायते हर्षकारणम् ॥

मेके श्लेष्मा च बाधते । यथा राजा तथा प्रजा ।
वानरी नृत्यति तात ! मदा लगुडबलेन वै ।
पादाघातस्य यत् पात्रम्, वार्तया तन्न तुष्यति ।
धन्वन्तरिसमीपेऽपि संशयस्य न भेषजम् ।
आखेटस्य च बेताराम् हदनं याति कुक्करी ।
सिंहो वरकी चौमे पिबतः सलिलं सह ।
शीर्षस्य मुण्डने जातेऽभवत् पाषाणवर्षणम् ।

उद्योगिनं पुरुषमिहसुपैति लक्ष्मीः ।
न च सर्पमरणं न च यष्टिभङ्गः ।

सर्पस्तु निर्गतस्तात ! रेखायास्ताडनेन किम् । सत्ये नास्ति भयं क्वचित् । श्रावणे नेत्रहीनस्य सर्वं हरितं प्रतीयते । न श्रावणे शुष्कं याति भाद्रे नो हरितायते । सर्वे पदा हस्तिपदे निमग्नाः । यस्य क्वापि गतिर्नास्ति तस्य वाराणसी गतिः । यदुपतेः क्व गता मथुरापुरी रघुपतेः क्व गतोत्तरकोशला ।

॥ स्तुतिः ॥

नमस्ते सते ते जगत्कारणाय, नमस्ते चिते सर्वलोकाश्रयाय ।
नमो द्वैततत्त्वाय मुक्तिप्रदाय, नमो ब्रह्मणे व्यापिने शाश्वताय । १

त्वमेकं शरण्यं त्वमेकं वरेण्यं त्वमेकं जगत्पालकं स्वप्रकाशम् ।
त्वमेकं जगत्कर्तृ पातृ प्रहर्तृ, त्वमेकं परं निश्चलं निर्विकल्पम् । २
भयानां भयं भीषणं भीषणानां गतिः प्राणिनां पावनं पावनानाम्
महोच्चैः पदानां नियन्तृ त्वमेकं परेषां परं रक्षणं रक्षणानाम् ।
वयं त्वां स्मरामो वयं त्वां भजामो वयं त्वां जगत्साक्षिरूपं नमामः
सदेकं निधानं निरालम्बमीशं भवाम्भोधिपोतं शरण्यं व्रजामः ४

संस्कृत शिक्षा

तृतीयो भागः

लेखक :—

प० जीवाराम उपाध्याय

प्रकाशक :—
सरस्वती-प्रेस लिमिटेड,
मुरादाबाद.

मूल्यम् ||=)

मुद्रक :—
एस० डी० उपाध्याय
गवर्निंग डायरेक्टर
सरस्वती-प्रेस लिमिटेड, मुरादाबाद

संस्कृत-शिक्षा

३

भाग
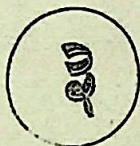
प्रकाशक
सरस्वती-प्रेस लिमिटेड
मुरादाबाद

मुद्रक
एस. डी. उपाध्याय
गवर्निंग डाइरेक्टर
सरस्वती-प्रेस लिमिटेड
मुरादाबाद

संस्कृत-शिक्षा

तृतीयो भागः

बलदं सकलं मतिदं विमलं सवितारमजं परमं पददम् ।
अनघं भगवन्तमनादिगुरुं प्रणिपत्य नमामि नमाम्यहकम् ॥

अइउण् ॥१॥ ऋऌक् ॥२॥ एओङ् ॥३॥ ऐऔच् ॥४॥
हयवरट् ॥५॥ लण् ॥६॥ ञमङणनम् ॥७॥ झभञ ॥८॥
घढधष् ॥९॥ जबगडदश् ॥१०॥ खफछठथचटतव् ॥११॥
कपय् ॥१२॥ शषसर् ॥१३॥ हल् ॥१४॥

इतिप्रत्याहारसूत्राणि

(प्रत्याहार के प्रत्येक वर्ण का ज्ञान)

॥१॥ अण्—अ इ उ ॥२॥ अक्—अ इ उ ऋ ऌ ॥३॥ अच् अ इ उ ऋ ऌ ए ओ ऐ औ ॥४॥ अट्—अ इ उ ऋ ऌ ए

१—अल् । अक्, इक्, उक् । ३ एङ, ४—अच् इच्, एच्, ऐच् ५—अट् । ६—अण् इण्, यण् । ७—अम्, यम्, ङम् । ८—यञ् । ९—झष्, भष् । १०—अश्, हश्, वश् वश्, झष्, जश् । ११—छव् । १२—यय्, मय्, झय्, खय्, छय । १३—यर्, झर्, खर्, चर्, शर् । १४—अल्, हल्, वल्, हल् झल् ०, शल् इतने प्रत्याहार जानने चाहियें ।

ओ ऐ औ ह य व र ॥५॥ *अण्—अ इ उ ऋ ऌ ए ओ ऐ औ ह य व र ल ॥६॥ अम्—अ इ उ ऋ ऌ ए ओ ऐ औ ह य व र ल ञ म ङ ण न ॥७॥ अश्—अ इ उ ऋ ऌ ए ओ ऐ औ ह य व र ल ञ म ङ ण न झ भ घ ढ ध ज ब ग ड द ॥८॥ अल्—अ इ उ ऋ ऌ ए ओ ऐ औ ह य व र ल ञ म ङ ण न झ भ घ ढ ध ज ब ग ड द ख फ छ ठ थ च ट त क प श ष स ह ॥९॥ इक्—इ उ ऋ ऌ ॥१०॥ इच्—इ उ ऋ ऌ ए ओ ऐ औ ॥११॥ इण्—इ उ ऋ ऌ ए ओ ऐ औ ह य व र ल ॥१२॥ उक्—उ ऋ ऌ ॥१३॥ एङ्—ए ओ ॥१४॥ एच्—ए ओ ऐ औ ॥१५॥ ऐच्—ऐ औ ॥१६॥ हश्—ह य व र ल ञ म ङ ण न झ भ घ ढ ध ज ब ग ड द ॥१७॥ हल्—ह य व र ल ञ म ङ ण न झ भ घ ढ ध ज ब ग ड द ख फ छ ठ थ च ट त क प श ष स ह ॥१८॥ यण्—य व र ल ॥१९॥ यम्—य व र ल ञ म ङ ण न ॥२०॥ यञ्—य व र ल ञ म ङ ण न झ भ ॥२१॥ यय्—य व र ल ञ म ङ न झ भ घ ढ ध ज ब ग ड द ख फ छ ठ थ च ट त क प ॥२२॥ यर्—य व र ल ञ म ङ ण न झ भ घ ढ ध ज ब ग ड द ख फ छ ठ थ च ट त क प श ष स ॥२३॥ लश्—ल ञ म ङ ण न झ भ घ ढ ध ज ब ग ड द ॥२४॥ वल्—व र ल ञ म ङ

---

* 'अणुदित् सवर्णस्य चाप्रत्ययः' इस सूत्र के परले णकार तक अण् प्रत्याहार लिया जाता है अन्यत्र सर्वत्र पहले णकार तक।

ण न झ भ घ ढ ध ज ब ग ड द ख फ छ ठ थ च ट त क प श ष स ह ॥२५॥ रल्—र ल ञ म ङ ण न झ भ घ ढ ध ज ब ग ड द ख फ छ ठ थ च ट त क प श ष स ह ॥२६॥ मय्—म ङ ण न झ भ घ ढ ध ज ब ग ड द ख फ छ ठ थ च ट त क प ॥२७॥ ङम्—ङ ण न ॥२८॥ झष्—झ भ घ ढ ध ॥२९॥ झश्—झ भ घ ढ ध ज ब ग ड द ॥३०॥ झय्—झ भ घ ढ ध ज ब ग ड द ख फ छ ठ थ च ट त क प ॥३१॥ झर्—झ भ घ ढ ध ज ब ग ड द ख फ छ ठ थ च ट त क प श ष ॥३२॥ झल्—झ भ घ ढ ध ज ब ग ड द ख फ छ ठ थ च ट त क प श ष स ह ॥३३॥ भष्—भ घ ढ ध ॥३४॥ जश्—ज ब ग ड द ॥३५॥ बश्—ब ग ड द ॥३६॥ खय्—ख फ छ ठ थ च ट त क प ॥३७॥ खर्—ख फ छ ठ थ च ट त क प श ष स ॥३८॥ छव्—छ ठ थ च ट त ॥३९॥ चय्—च ट त क प ॥४०॥ चर्—च ट त क प श ष स ॥४१॥ शर्— श ष स ॥४२॥ शल्—श ष स ह ।

❀ अथाऽच्सन्धि प्रकरणम्

[१] इकोयणचि॥६।१।७७॥इकः स्थाने यण् स्यादचि

*दो वर्ण परस्पर निकट होने से मिल जाते हैं उसका नाम सन्धि है। जिसमें स्वरों का मेल होजाता है वह स्वर सन्धि और जिसमें व्यञ्जनों का मेल होता है वह हल् सन्धि कहलाता है।

संहितायां विषये। इक् (इ उ ऋ ऌ) के स्थान में यण् (य व र ल)हो अच् परे हो तो, सन्धि करने में जैसे—दधि + आनय = द्-ध्-य्-आनय = दध्यानय। (तू दही ला) मधु + अत्र = म-ध्-व्-अत्र = मध्वत्र (शहद यहाँ) पितृ+अर्चा= पित् र्-अर्चा=पित्रर्चा (पिता की पूजा) । ऌ+उच्चा-रणम् = ल्-उच्चारणम् = लुच्चारणम्। (ऌ का बोलना) । [२] एचोऽयवायावः ॥६।१।७८॥ एचः क्रमादय् अव् आय् आव् इत्येते स्युरचि। एच्। (ए ओ ऐ औ) प्रत्याहार को क्रम से (सिलसिलेवार) अय्, अव्, आय्, आव् ये आदेश हों अर्थात्। (उनकी जगह पर हो जावें) अच् परे हो तो। जैसे—चे+अनम् = च्-अय् -अनम् = चयनम् (इकट्ठा करना) लो+अनम् = ल् अव् अव्नम् = लवनम् (काटना) छेदना। चै+अकः = च् आय्-अकः = चायकः (इकट्ठा करने वाला)। लौ+अकः-ल् आव् अकः = लावकः। [अदेङ् गुणः ॥१।१।२॥ अत् एङ् च गुणसंज्ञः स्यात्। अत् (अ) और एङ् (ए ओ) गुणसंज्ञक हों । अर्थात् इनको गुण कहते हैं। [४] आद् गुणः ॥६।१।८७॥ अवर्णादचि परे पूर्वपरयोरेको गुण आदेश स्यात् अवर्ण (ह्रस्व दीर्घ प्लुत तीनों प्रकार के अकार) से अच् परे हो तो पूर्व और पर के स्थान में एक गुण (३) आदेश हो। जैसे—सुर+इन्द्र = सुर एन्द्रः = सुरेन्द्रः (देवराज) गङ्गा+ उदकम् = गङ्ग-ओदकम् = गङ्गोदकम् (गङ्गाजल) यहाँ सुर के

रेफ़ का अकार और इन्द्र की 'इ' इन दोनों को मिलाकर 'ए' होगया। गङ्गा के अन्त का 'आ' और उदक का 'उ' इन दोनों को मिला कर 'ओ' होगया। [५] उरण् रपरः ॥१।१।५१॥ उः स्थानेऽण् प्रसज्यमान एव रपरः प्रवर्त्तते। 'ऋ' के स्थान में जो अण् वह रपर हुआ ही प्रवृत्त हो इसमें अण् प्रत्याहार के अक्षरों से परे 'र्' दिखलाया है। जैसे—कृष्ण+ऋद्धिः इसमें (४) से गुण हुआ तब 'उरण् रपरः' इस सूत्र से कृष्ण के णकार का अकार और ऋद्धि की 'ऋ' को मिलकर 'अर्' गुण हुआ तब कृष्णर्द्धि (कृष्ण की वृद्धि) सिद्ध हुआ। एवमेव तव+लृकारः = तव-अल्-कारः = तवल्कारः (तेरी लृ) [६] लोपः शाकल्यस्य ॥८।३।१९॥ अवर्ण पूर्वयोः पदान्तयोर्यवयोर्लोपो वाऽशि परे। अश् परे हो तो अवर्णपूर्वक पदान्त (सुप और तिङ् जिसके अन्त में हों) यकार और वकार का विकल्प से लोप हो। जैसे— कवे इह = यहाँ (२) से कव अय+इह = कव-इह और द्वितीय पक्ष में जहाँ लकार का लोप नहीं हुआ वहाँ कवयिह। (हे कवि यहाँ) प्रभो+आशु = (२) प्रभ्-अव्-आशु = प्रभ आशु द्वितीय पक्ष में प्रभवाशु। (हे स्वामिन् जल्दी) [७] वृद्धिरादैच् ॥१।१।१॥ आदैच् वृद्धि संज्ञः स्यात्। आ और ऐच् (ऐ औ) की वृद्धि संज्ञा हो। [८] वृद्धिरेचि ॥६।१।८८॥ अदेचि परे वृद्धिरेकादेशः स्यात्। अवर्ण से एच् (ए, ओ, ऐ, औ) परे हो तो पूर्व और पर के स्थान

में एक वृद्धि आदेश हो। जैसे—तत्र एकदा = तत्रैकदा (वहाँ एक समय) गङ्गा ओघः = गङ्गौघः (गङ्गा का वेग) आर्य + ऐश्वर्य्यम् = आर्य्यैश्वर्यम् (आर्य्यों की प्रभुता, इक-बाल) पण्डित + औदार्य्यम् = पण्डितौदार्य्यम् (पण्डित की उदारता, फ़ैयाजी)। यहाँ पर तत्र में 'त्र' का 'अ' और एकता का 'ए' इन दोनों को मिलके 'ऐ' हुई। गङ्गा के अन्त का 'आ' और ओघ का 'ओ' इन दोनों को मिलके 'औ' हुआ। आर्य्य के यकार का 'अ' और ऐश्वर्य्य की 'ऐ' इन दोनों को मिलके 'ऐ' हुई। पण्डित के तकार का 'अ' और औदार्य का 'औ' इन दोनों को मिलकर 'औ' हुआ। [९] उपसर्गाः क्रियायोगे ॥१।४।५९॥ प्रादयः क्रियायोगे उपसर्गसंज्ञाः स्युः। प्रादि क्रिया के योग में उपसर्ग संज्ञक हों। प्र, परा, अप, सम्, अनु, अव, निस्, निर्, दुस्, दुर्, वि, आङ्, नि, अधि, अपि, अति, सु, उत्, अभि, प्रति, परि, उप, एते प्रादयः। [१०] उपसर्गादृति धातौ ॥६।१।९१॥ अवर्णान्तादुपसर्गा-दृकारादौ धातौ परे वृद्धिरेकादेशः स्यात्। अवर्ण है अन्त में जिसके ऐसे उपसर्ग (९) से ऋकार है आदि में जिसके ऐसा धातु परे हो तो पूर्व और पर के स्थान में वृद्धि एकादेश हो। जैसे—प्र + ऋच्छति = प्—आर्—च्छति—प्राच्छति। प्र का 'अ' और ऋच्छति की 'ऋ' इन दोनों को मिलके 'आर्' वृद्धि हुई। [११] एङि पररूपम्

॥६।१।६४॥ आदुपसर्गादेङादौ धातौ परे पररूपमेकादेशः स्यात् । अवर्णान्त उपसर्ग (६) से एङ् (ए-ओ) है आदि में जिसके ऐसा धातु परे हो तो पररूप एकादेश हो। जैसे—प्र+एजते=प्रेजते (वह बहुत काँपता है)। उप+ओषति=उपोषति (वह बहुत जलता है) यहाँ पर 'प्र' का 'अ' एजते के 'ए' का ही रूप हो गया अर्थात् उसमें जा मिला। उस में 'प' का 'अ' ओषति के 'ओ' का ही रूप होगया अर्थात् ओ में जा मिला। [१२] अचोऽन्त्यादि टि।।१।१।६४॥ अचां मध्ये योऽन्त्यः स आदिर्यस्य तट्टि-संज्ञं स्यात् । अचों के मध्य में जो अन्त का अच् , वह है आदि में जिस समुदाय के, वह टिसंज्ञक हो। जैसे—मनस् +ईषा=मनीषा, यहाँ नकार में अकार अन्त का अच् है इससे आगे सकार हल् है उसके सहित असमात्र की टिसंज्ञा हुई और 'शकन्ध्वादिषु पररूपं वाच्यम्' इससे टि=अस् को पररूप हो गया। [१३] ओमाङोश्च ॥६।१।८५॥ ओमि आङि चात् परे पररूपमेकादेशः स्यात्। अकार से ओम् अथवा आङ् परे हो तो पूर्व और पर के स्थान में पररूप एकादेश हो, जैसे—शिवाय ओम् नमः=शिवा-योम्नमः। (कल्याणकारी परमात्मा के लिये नमस्कृति)। शिव+आङ्+इहि=शिव+एहि (४) शिवेहि। यहाँ शिवाय के यकार का अकार पररूप ओकार ही हो गया। ङ् की इत्संज्ञा होकर लोप होजाता है, आ और इहि की इ को

गुण होकर ए होता है पश्चात् शिव के वकार का अकार पररूप हो जाता है अर्थात् ए का ही रूप हो जाता है। [१४] अकः सवर्णे दीर्घः ॥६ १।१०१॥ अकः सवर्णेऽचि परे पूर्वपरयोर्दीर्घ एकादेशः स्यात्। अक् (अ इ उ ऋ लृ) से वर्ण अच् परे हो तो पूर्व तथा पर के स्थान में दीर्घ एकादेश हो। जैसे —प्रजा+अरिः = प्रजारिः (प्रजा का दुश्मन), कवि + ईशः = कवीशः (कवियों का स्वामी), भानु + उदयः = भानूदयः ॥ सूर्य का निकलना। भ्रातृ + ऋद्धिः = भ्रातॄद्धिः (भाई की वृद्धि) [१५] एङः पदान्तादति ॥६।१॥१०९॥ पदान्तादेङोऽति परे पूर्वरूपमेकादेशः स्यात्। पदान्त एङ्। (ए ओ) से अ परे हो तो पूर्वरूप एकादेश हो, जैसे नृपतेऽव (हे राजन्! बचा) यहाँ ह्रस्व 'अ' को पूर्वरूप एकार हो गया। पूर्वरूप में अकार का "ऽ' यह चिह्न होता है। प्रभो + अलम् = प्रभोऽलम् (हे स्वामिन्! बस)। [१६] दूराद्धूते च ॥८।२।८४॥ दूरात् सम्बोधने वाक्यस्य टेः प्लुतो वा स्यात्। दूर से पुकारने में वाक्य की टि (१२) को प्लुत विकल्प से हो, जैसे - अत्रैहि देवदत्त ३। जिस अक्षर के आगे तीन का अङ्क लगा हो उसको प्लुत समझना चाहिए। [१७] प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम् ॥६ १।१२४॥ एतेऽचि प्रकृत्यां स्युः प्लुत संज्ञक और प्रगृह्य संज्ञक अच् परे हो तो नित्य प्रकृति से (ज्यों के त्यों) बने रहें। जैसे—आगच्छ चैत्र

३ अत्र (हे चैत्र यहाँ आ) यहाँ चैत्र ३ वाक्य की टिं को प्लुत होने से (१४) से सन्धि नहीं हुआ [१८] ईदूदेद् द्विवचनं प्रगृह्यम् ॥१।१।११॥ ईदूदेदन्तं द्विवचनं प्रगृह्यसंज्ञं स्यात्। ईदन्त ऊदन्त और एदन्त जो द्विवचनान्त शब्द रूप वह प्रगृह्य (७) संज्ञक हो। जैसे—कवी+इमौ=कवी इमौ, साधू+एतौ =साधू एतौ. सुते+इमे=सुते इमे। यहाँ पर प्रगृह्यसंज्ञा होने (१४) से कवी इमौ में सन्धि नहीं हुआ। [१६] अदसो मात् ॥१।१।१२॥ अस्मात् परावीदूतौ प्रगृह्यौ स्याताम्। अदस् शब्द के मकार से परे ईदन्त और ऊदन्त शब्द प्रगृह्यसंज्ञक हों। जैसे- अमी+ईश्वराः=अमी ईश्वराः (ये मालिक), अमू+आर्य्यौ=अमू आर्य्यौ (वे दोनों आर्य हैं)। प्रगृह्यसंज्ञा हो जाने से (१४) (१) से सन्धिकार्य नहीं हुआ [२०] ओत् ॥१।१।१५॥ ओदन्तो निपातः प्रगृह्यः स्यात्। ओदन्त जो निपात वह प्रगृह्य संज्ञक हो। जैसे—अहो+आश्चर्यम्=अहो आश्चर्यम् (आ । अचम्भे की बात है), प्रगृह्यसंज्ञा होने (२) से सन्धि नहीं हुआ। [२१] अचो रहाभ्यां द्वे ॥८।४।४५॥ अच उत्तरौ यौ रेफहकारौ ताभ्यामुत्तरस्य यरो द्वे वा स्याताम्। अच् से परे जो रेफहकार और रेफहकार से परे जो यर् उसको विकल्प से द्वित्व (दो) हो। जैसे—वारि+अमलम्=वार्य्य् अमलम् (५) वार्य्यमलम् (साफ़ पानी), द्वितीय पक्ष में जहाँ द्वित्व न हुआ वहाँ वार्यमलम्। एवमेव गौरी+औ=

गौर्य्यौं अथवा गौर्यौं यहाँ रेफ से परे यकार को विकल्प से द्वित्व हुआ है। [२२] ऋत्यकः ॥१।१।१२७॥ ऋति परे पदान्ता अकः प्राग्वद् वा। ऋकार परे हो तो पदान्त अक् को विकल्प से ह्रस्वादेश हो ब्रह्मा + ऋषिः = ब्रह्मऋषिः। द्वितीय पक्ष में (४) (५) सूत्र से ब्रह्मर्षि (वेद के अर्थ को जानने वाला)।

॥ इत्यच्सन्धिः ॥

* * *

अथ हल्सन्धिः

[२३] स्तोः श्चुना श्चुः ॥८।४।३९॥ सकारतवर्गयोः शकारचवर्गाभ्यां योगे शकारचवर्गौ स्याताम्। सकार और तवर्ग (त थ द ध न) को शकार और चवर्ग (च छ ज झ ञ) के योग 'मेल' में शकार और चवर्गादेश हो। जैसे—बालस् + शेते = बालश्शेते (बालक सोता है), बालस् चिनोति = बालश्चिनोति (लड़का इकट्ठा करता है,) सत् + चित् = सच्चित् (आत्मा), जगत्+जीवनम् = जगज्जीवनम् (संसार में जीना), शार्ङ्गिन् + जय = शार्ङ्गिञ्जय (हे धनुष धारी! तू जीत। [२४] शात् ॥८।४।४३॥ शात् परस्य तवर्गस्य श्चुत्वं न स्यात्। शकार से परे तवर्ग का योग हो तो तवर्ग को चवर्गादेश न हो। जैसे—विश्+नः = विश्नः (घुसना), प्रश्+नः प्रश्नः (पूँछना) [२५] ष्टुना ष्टुः

॥८।४।४०॥ ष्टुना स्तोः योगे ष्टुः स्यात् । सकार और तवर्ग को षकार और टवर्ग के योग में षकार और टवर्ग (ट ठ ड ढ ण) आदेश हो। जैसे—बालस् + षष्ठः = बालष्षष्ठः (छठा बालक) बालस् + टीकते = बालष्टीकते (बालक जाता है) पेष् + ता = पेष्टा (पीसने वाला), तत् + टीका = तट्टीका उसका तिलक), चक्रिन् + ढौकसे = चक्रिण्ढौकसे (अयि चक्रधारी, हथियार वाला तू जाता है)। [२६] न पदान्ताट्टोरनाम॥८।४।४१॥ पदान्ताट्टवर्गात्परस्याऽनामः स्तोः ष्टुर्न स्यात्। पदान्त-टवर्ग से परे नाम शब्द के नकार को छोड़कर सकार और तवर्ग को षकार और टवर्गादेश न हो। जैसे—षट् + सन्तः = षट्सन्तः (छः होते हुए) षट्ते = षट्ते (वे छः), [२०] तोः षि ॥८।४।४२॥ तवर्गस्य षकारे परे न ष्टुत्वम्। षकार परे हो तो तवर्ग को षकार और टवर्गादेश न हो। जैसे—सन् षष्ठः (छटा होता हुआ) यहाँ पर (२५) से नकार को णकार नहीं हुआ [२८]. झलां जशोऽन्ते ॥८।२।३९॥ पदान्ते झलां जशः स्युः। पदान्त में झल के स्थान में जश् आदेश हो। जैसे—वाक+ईशः=वागीशः (वाणी का स्वामी)। [२९] यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा ॥८।४।४४॥ यरः पदान्तस्याऽनुनासिके परे अनुनासिको वा स्यात्। पदान्त यर् से अनुनासिक (ङ ञ् ण् न् म्) परे हो तो यर् को विकल्प से अनुनासिकादेश हो जसे—एतत+मतम् = एतन्मतम् (यह माना) जब अनुनासिक न हुआ

तब एतद्मतम् (२८) से दकार हुआ। [३०] तोर्लि ॥८।४।६०॥ तवर्गस्य लकारे परे परसवर्णादेशः स्यात्। तवर्ग से लकार परे हो तो परसवर्णादेश हो । जैसे — बृहत्+ललाटम् = बृहल्ललाटम् (बड़ा माथा), विद्वान्+लिखति = विद्वांल्लिखति (विद्वान् लिखता है)। [३१] खरि च ॥८।४।४॥ खरि झलां चरः स्युः । खर परे हो तो झलों को चर् आदेश हो। जैसे भेद् + तव्यम् = भेत्तव्यम्(फाड़ना चाहिये। [३२] झयोहोऽन्यतरस्याम् ॥८।४।६२। झयः परस्य हस्य वा पूर्वसवर्णः। झय् से परे हकार को पूर्वसवर्णादेश विकल्प से हो। जैसे —बृहत्+होमः = बृहद्धोमः (बड़ा हवन) द्वितीय पक्ष में (२८) से बृहद्होमः । [३३] शश्छोऽटि ॥८।४।६३॥ झयः परस्य शस्य छोवाऽटि। झय् से परे शकार को छकार विकल्प से हो अट् परे हो तो जैसे—परिचित् शासनम् = परिचिच् (२३) शासनम् = परिचिच्छासनम् (परिचित्) की आज्ञा। [३४] मोऽनुस्वारः ॥८।३।२३॥ मान्तस्य पदस्याऽनुस्वारो हलि । हल् परे हो तो पदान्तमकार को अनुस्वार हो। जैसे—गृहम्+याति = गृहं याति (घर को जाता है) [३५] नश्चाऽपदान्तस्य झलि ॥८।३।२४॥ नस्य मस्य चापदान्तस्य झल्यनुस्वारः। झल् परे हो तो अपदान्त नकार और मकार को अनुस्वारादेश हो। जैसे—यशान्+सि = यशांसि (कीर्ति), अधिजिगाम्+सते = अधिजिगांसते (वह पढ़ना चाहता है)।

[३६] अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः ॥८।४।५८॥ ययि प्रत्याहार परे हो तो अनुस्वार को परसवर्णादेश हो। जैसे-शाम् तः = शां (३५) तः = शान्तः (शान्ति वाला)। [३७] वा पदान्तस्य अनुस्वारस्य ययि परे परसवर्णो वा स्यात्। यय् प्रत्याहार परे हो तो पदान्त अनुस्वार को विकल्प से परसवर्णादेश हो। जैसे—त्वम् करोषि = त्वं (३४) करोषि = त्वङ्करोषि। द्वितीय पक्ष में त्वं करोषि (तू करता है)।

॥ इति हल् सन्धिः ॥

* * *

अथ विसर्गसन्धिः

[३८] खरवसानयोर्विसर्जनीयः ॥८।३।१५॥ खरि अवसाने च पदान्तस्य रस्य विसर्गः। खर् प्रत्याहार परे हो अथवा अवसान में पदान्त रेफ को विसर्ग हो जैसे—वृक्षस् = छादयति वृक्षरु (४१) छादयति वृक्षः (३८) छादयति = वृक्षस् (२३) छादयति = वृक्षश्छादयति (तरु ढाँकता है) [३९] विसर्जनीयस्य सः ॥८।३।३४॥ विसर्जनीयस्य स स्यात् खरि परे। खर् परे हो तो विसर्जनीय को सकारादेश हो। जैसे—बालः + तरति = बालस्तरति (लड़का तैरता है) [४०] वा शरि ॥८।३।३६॥ शरि परे विसर्गस्य विसर्गो वा। शर् प्रत्याहार परे हो तो विसर्ग को विकल्प से विसर्ग हो। जैसे—बालस्+शेते = बालःशेते। पक्षमें बालस्शेते = बालश्शेते

('वह लड़का सोता है। [४१] ससजुषो रुः ॥८।२।६६॥ पदान्तस्य सस्य सजुषश्च रुः स्यात्। पदान्तसकार और सजुष् शब्द के सकार को रु(र्) आदेश हो। जैसे—शिवस्+अर्च्यः=शिव रु=अर्च्यः। [४२] अतोरोरप्लुतादप्लुते ॥६।१।१३॥ अप्लुतादतः परस्य रोरुः स्यादप्लुतेऽति। ह्रस्व अकार से परे रु को उकारादेश हो ह्रस्व, अकार परे हो तो। जैसे—(४१) से शिव-रु-अर्च्यः, इस अवस्था में वकार के अन्तर्गत अप्लुत अकार से परे 'रु' है और 'रु' से आगे अर्च्य का अप्लुत अकार है अतएव 'रु' के स्थान में 'उ' हुआ तब शिव उ अर्च्यः (४) से शिवो अर्च्यः (१५) से शिवोऽर्च्यः (ईश्वर पूजनीय है) [४३] हशि च ॥६।१।१४॥ अप्लुतात् अतः परस्य रोः उः स्यात् हशि-परे। अप्लुत 'अ' से परे 'रु' को उकारादेश हो हश् प्रत्याहार परे हो तो। जैसे—शिवस्+वन्द्यः इसमें प्रथम सकार के स्थान में (४१) से 'रु' हुआ तब 'शिव+रु+वन्द्यः शिव शब्द के वकार में जो अकार है यह अप्लुत है इससे परे 'रु' है और 'रु' से परे वन्द्य का वकार हश् प्रत्याहार में है तब 'रु' के स्थान में 'उ' हुआ शिव-उ-वन्द्यः=(४) से शिवो वन्द्यः (ईश्वर वन्दना करने के योग्य है)। [४४] भोभगोअघो अपूर्वस्य योऽशि ॥८।३।१३॥ एतत् पूर्वस्य रोर्यादेशोऽशि। अश् परे हो तो भोस् भगोस् अघोस् तथा अवर्ण है पूर्व जिसके ऐसे 'रु' के रेफ को यकारादेश हो।

जैसे — भोस् आगच्छ (४१) से भोरु-आगच्छ भी य् आगच्छ । ओतो गार्ग्यस्य ॥८।३।२०॥ ओकार से परे यकार का लोप हो । भोआगच्छ (हे आ) [४५] हलि सर्वेषाम् ॥८।३।२२॥ भोभगोअघोअपूर्वस्य यस्य लोपः स्याद्धलि । हल् प्रत्याहार परे हो तो सब वैयाकरणों के मत में भा भगो अघो और अवर्ण पूर्वक यकार का लोप हो । जैसे भोय् भृत्य ! भो भृत्य (४१) (४६)(हे नौकर) एवमेव भगोस् नमस्ते भगो नमस्ते (हे ऐश्वर्यवान् तेरे लिये प्रणाम है) ऐसे ही अघोस् याहि = अघोयाहि ! (रे तू आ)। बालास् यत्र (४१) बाला-रु-यत्र = (४४) बालायत्र (लड़के जहां) । [४५] रोरि ॥८।३।१४॥ रेफस्य रेफे परे लोपः । रेफ 'र' से रेफ परे हो तो पूर्व रेफ का लोप हो । जैसे—पुनर् रमते = पुन रमते । [४४] ढ्लोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः ॥६।३।१११॥ ढरेफयोर्लोपनिमित्तयोः पूर्वस्याणो दीर्घः । लोपनिमित्तक 'ढ' और 'रेफ परे' हो तो पूर्व अण् को दीर्घ हो जैसे (४६) से पुन रमते = पुनारमते (फिर खेलता है) एवमेव पतिस् रम्यः = पति रु (४१) रम्यः = पति (४६) रम्यः होकर (४७) से दीर्घ हुआ पती रम्यः (सुन्दर स्वामी) एवमेव भानुस्-राजते = (४१) भानु रु राजते = भानु (४६) राजते = भानू (४७) राजते (सूर्य चमकता है) ।

॥ इति विसर्गसन्धिः ॥

अथ सुबन्त प्रकरणम्

(सर्वादि प्रोनाउन)

सर्व १ (सब), विश्व २ (सम्पूर्ण), उभ ३ (दो), उभय ४ (दो अवयव विशेष), 'डतर' और 'डतम' यह प्रत्यय हैं। यह प्रत्यय जिनके अन्त में होते हैं, वह शब्द लिए जाते हैं जैसे– कतर ५ (दो में से), कतम ६ (सब में से कौनसा), अन्य ७ (दूसरा), अन्यतर ८ (दो में से एक), इतर ९ (दूसरा), त्वत् १० त्व ११ (दूसरा), नेम १२ (आधा), सम १३ सिम १४ (सब), पूर्व १५ (पहला), पर १६ (अगला), अवर १७ (अन्त का), दक्षिण १८ (दाहिना), उत्तर १९ (बायाँ), अपर २० (द्वितीय), अधर २१ (नीचे), स्व २२ (अपना), अन्तर २३ (बीच), त्यद् २४ तद् २५ (वह), यद् २६ (जो), एतद् २७ इदम् २८ (यह), अदस् २९ (वह), एक ३० (एक), द्वि ३१ (दो), युष्मद् ३२ (तुम), अस्मद् ३३ (हम), भवतु ३४ (आप), किम् ३५ (कौन)।

॥ इति सर्वादि ॥

❀ ❀ ❀

पुल्लिंगः

अकारान्त सर्वशब्दः

सर्वः सर्वौ, सर्वे १। सर्वम्, सर्वौ सर्वान् २। सर्वेण, सर्वाभ्याम्, सर्वैः ३। सर्वस्मै, सर्वाभ्याम्, सर्वेभ्यः ४। सर्वस्मात्, सर्वाभ्याम्, सर्वेभ्यः ५। सर्वस्य, सर्वयोः, सर्वेषाम् ६। सर्वस्मिन्, सर्वयोः, सर्वेषु ७। हे सर्व!, हे सर्वौ!, हे सर्वे! ८। इसी प्रकार विश्व, अन्य, अन्यतर, इतर, कतर, कतम, सम, सिम, नेम और एक शब्द के रूप होते हैं।

(उभशब्द) यह शब्द द्विवचन में आता है। उभौ १, २। उभाभ्याम् ३, ४, ५। उभयोः ६ ७॥ (उभयशब्द) इसमें द्विवचन नहीं होता। उभयः, उभये १। उभयम्, उभयान् २। उभयेन, उभयैः ३। उभयस्मै, उभयेभ्यः ४। उभयात्, उभयेभ्यः ५। उभयस्य उभयेषाम् ६। उभयस्मिन्, उभयेषु, ७। हे उभय! हे उभये ८। पूर्व पर, अवर, दक्षिण, उत्तर, अपर अधर, स्व, अन्तर इन शब्दों के प्रथमा विभक्ति के बहुवचन पञ्चमी तथ सप्तमी के एकवचन में भेद है। जैसे — पूर्वाः पूर्वे १। पूर्वात् 'पूर्वस्मात् ५ पूर्वस्मिन् शेष रूप सर्व शब्द के तुल्य होते हैं। प्रथम=पहिला, चरम = पिछला, द्वितीय = दूसरा,

तृतीय = तीसरा, अल्प = थोड़ा, अर्ध = आधा, कतिपय = कुछ। उक्त शब्दों के प्रथमा बहुवचन में भेद है जैसे— प्रथमाः, प्रथमे। चरमाः, चरमे इत्यादि । शेष रूप बालक शब्द के समान होते हैं। द्वितीय और तृतीय शब्दों के चतुर्थी, पञ्चमी तथा सप्तमी विभक्ति के एकवचन में दो-दो रूप होते हैं। जैसे—द्वितीयस्मै, द्वितीयाय ४। द्वितीयस्मात्, द्वितीयात् ५ । द्वितीयस्मिन्, द्वितीये ७। तृतीयस्मै, तृतीयाय ४। तृतीयस्मात्, तृतीयात् ५ । तृतीयस्मिन् तृतीये ७ शेष रूप बालक शब्द के समान होते हैं।

प्रकाशः = रोशनी, पंकजं = कमल, वैयात्यम् = वेशर्मी, उपयोगः = इस्तेमाल, भारः = बोझा, निवासः = रहना, प्रतिबन्धः = रुकावट, प्रथितः = मशहूर, [ ] हितम् = रक्खा हुआ, परस्परम् = आपस में, दुर्विनीतः = अशिक्षित (बदतमीज़), युगलम् = जोड़ा, सम्पर्कः = मेल, प्रतिक्षणम् = हर वक्त, पर्यवसानम्=अन्त, कारागारः जेलखाना, पिण्डीशूरः = खाने में बहादुर; कर्त्तनम् = काटना, अर्ज्जनम्=इकट्ठा करना, खर्ज्जनम्=खुजलाना, पिञ्जरम्=पिंजरा, मार्ज्जनम्=शुद्ध करना; भर्ज्जनम्=भूनना (भूँजना), विमर्दः = व्याघात (धक्कमधक्का) सुपथः = अच्छा मार्ग, कुपथः = बुरा रास्ता, मर्दनम् = रगड़ना, रंजनम् = रंगना।

(निर्जर शब्दः) जो बुड्ढा न हो 'देवता"

निर्जरः, निर्जरौ, निर्जरसौ, निर्जराः, निर्जरसः १। निर्जरम्, निर्जरसम्, निर्जरौ, निर्जरसौ, निर्जरान्, निर्जरसः २। निर्जरेण, निर्जरसा, निर्जराभ्याम्, निर्जरैः ३। निर्जराय, निर्जरसे, निर्जराभ्याम्, निर्जरेभ्यः ४। निर्जरात् निर्जरसः, निर्जराभ्याम् निर्जरेभ्यः ५। निर्जरस्य, निर्जरसः, निर्जरयोः, निर्जरसोः, निर्जराणाम्, निर्जरसाम् ६। निर्जरे, निर्जरसि, निर्जरयोः, निर्जरसोः, निर्जरेषु ७। हे निर्जर !, हे निर्जरौ !, हे निर्जरसौ !, हे निर्जराः !, हे निर्जरसः ! ८।

(पु० आकारान्त विश्वपा शब्दः) ईश्वर

विश्वपाः विश्वपौ, विश्वपाः १। विश्वपाम्, विश्वपौ, विश्वपः २। विश्वपा, विश्वपाभ्याम्, विश्वपाभिः ३। विश्वपे विश्वपाभ्याम् विश्वपाभ्यः ४। विश्वपः, विश्वपाभ्याम्, विश्वपाभ्यः ५। विश्वपः, विश्वपोः, विश्वपाम् ६। विश्वपि, विश्वपोः, विश्वपासु ६। हे विश्वपाः ! हे विश्वपौ ! हे विश्वपाः ! ८। इसी प्रकार निधिपा [कोषाध्यक्ष], गोपा [ग्वाला], शङ्खध्मा [शंख बजाने वाला] आदि क्विप् प्रत्ययान्त समस्त आकारान्त शब्दों के रूप होते हैं।

भाषा बनाओ

धर्मस्य प्रकाशाय विद्यां पठामि अत्र पङ्कजस्योपयोग-स्याऽऽवश्यकता नाऽस्ति। ते भारं तत्र कथं नयन्ति। अस्माकमत्र निवासे प्रतिबन्धोऽस्ति। भवन्तः लाटानां कर्त्तने प्रथिताः सन्ति। कस्य पुस्तकानि निहितानि सन्ति। परस्परं यूयं विमर्दं कथमकार्ष्ट। खलस्य सम्पर्कः प्रतिक्षणं दुःखदो भवति। विश्वपिते विश्वासो नास्ति। दुर्विनीताःस्थ अतो वच्मि। सर्वः सर्वं न जानाति। सर्वान् नमामि पण्डितान्। भवदेवकविर्न महेन्द्रयतिः। पुत्रो न पुत्री किमस्ति अन्यत्!

संस्कृत बनाओ।

आपके व्याख्यान का कभी अन्त भी होगा। इस शहर के जेलखाने में कितने बन्द हैं। पापों का इकट्ठा करना अच्छा न होगा। घर का शुद्ध करना सदा अच्छा है। ईश्वर में उसका विश्वास नहीं है। इस खजाञ्ची के पास कितने रुपये हैं। किस हकीम का इलाज होता है? विद्याधर वैद्यराज का।

(हाहा शब्दः) शोक की आवाज़

हाहाः हाहौ, हाहाः १। हाहाम्, हाहौ, हाहान् २। हाहा, हाहाभ्याम्, हाहाभिः ३। हाहै, हाहाभ्याम्, हाहा-

भ्यः ४। हाहाः, हाहाभ्याम् हाहाभ्यः ५। हाहाः, हाहोः, हाहाम् ६। हाहे, हाहोः, हाहासु ७। हे हाहाः! हे हाहौ! हे हाहाः!

(ह्रस्व इकारान्त असि शब्दः) तलवार

असिः, असी, असयः १। असिम्, असी, असीन् २। असिना, असिभ्याम्, असिभिः ३। असये, असिभ्याम्, असिभ्यः ४। असेः, असिभ्याम्, असिभ्यः ५। असेः, अस्योः, असीनाम् ६। असौ, अस्योः, असिषु, ७। स०, हे असे!, हे असी!, हे असयः!। इसी प्रकार ग्रन्थि (गाँठ), तिथि (तारीख), निधि (खज़ाना), विधि (तरकीब), आधि (मन की पीड़ा), व्याधि (बीमारी), उपाधि (पदवी), पयोधि (समुद्र), प्रणिधि (दूत), सन्धि (मेल); अग्नि (आग), अहि (साँप), कवि (शायर), यति (संन्यासी) पाणि (हाथ), छदि (छत), दुर्मति (बेवकूफ़), गिरि (पहाड़), राशि (समूह), प्रतिनिधि (एजन्ज़ी), रवि (सूर्य), इकारान्त समस्त पुल्लिङ्ग शब्दों के रूप होते हैं।

(उकारान्त वायु शब्दः हवा

वायुः, वायू, वायवः १। वायुम्, वायू, वायून् २। वायुना, वायुभ्याम्, वायुभिः ३। वायवे, वायुभ्याम्, वायुभ्यः ४। वायोः, वायुभ्याम्, वायुभ्यः ५। वायोः,

वाय्वोः वायूनाम् ६ । वायौ, वाय्वोः वायुषु ७ । स० हे वायो ! हे वायू ! हे वायवः ! इसी प्रकार--मन्यु (क्रोध), पशु (ढोर), ऊरु (जंघा), प्रभु (स्वामी) पटु (चतुर) बटु (बालक), चटु (प्यारा वचन), तन्तु (धागा) तर्कु (तकला, तकुआ), धातु (मस्दर), पङ्गु (लङ्गड़ा), पिचु (कपास), बन्धु (भाई), बाहु (भुजा), भविष्णु (होनहार), भीरु (डरपोक), मृत्यु (मौत) परमाणु (जर्रा) चाटुचटु, (खुशामदी), असु (प्राण), आखु (चूहा), इषु (बाण), क्रतु (यज्ञ), रिपु (दुश्मन), सूनु (लड़का), चरिष्णु (चालाक), ऋतु (मौसम), उकारान्त समस्त पुल्लिङ्ग शब्दों के रूप होते हैं ।

(सखि शब्दः) मित्र

सखा, सखायौ, सखायः १ । सखायम्, सखायौ, सखीन् २ । सख्या, सखिभ्याम्, सखिभिः ३ । सख्ये, सखिभ्याम्, सखिभ्यः ४ । सख्युः सखिभ्याम् सखिभ्यः ५ । सख्युः, सख्योः सखीनाम् ६ । सख्यौ, सख्योः, सखिषु ७ । स० हे सखे ! हे सखायौ । हे सखायः ! ।

(पति शब्दः) मालिक

पतिः पती, पतयः १ । पतिम्, पती, पतीन् २ । पत्या, पतिभ्याम्, पतिभिः ३ । पत्ये, पतिभ्याम् पतिभ्यः ४ ।

पत्युः, पतिभ्याम्, पतिभ्यः ५। पत्युः पत्योः, पतीनाम् ६। पत्यौ, पत्योः, पतिषु ७। स० हे पते! हे पती! हे पतयः!

भाषा बनाओ

प्रभो! पङ्गुरयं क्रतुं कर्त्तुं वाञ्छति। पटो! बटोरिदं शकटं भविष्यति। अस्य शकटस्य तन्तवो वरं न सन्ति। मम बाहोर्बलं भविष्यति तर्हि द्रक्ष्यामि। चाटुचटोर्वचनानि नो मन्यामहे अयं तर्कुः कीदृशोऽस्ति। अस्य धातोरिदं रूपं भवति। तत्रत्यानां भीरूणां सुनूनामियं वार्त्ताऽस्ति। मृत्योर्वेलां भवत्सु के जानन्ति। अस्माकमयममिः सर्वेष्वसिषु वरमस्ति। रविरस्तं याति! पड् ऋतवो भवन्ति। यूयं तस्य रिपवः स्थ?

संस्कृत बनाओ

खज़ाने में इस समय कितना रुपया है? यह पदवी आप के लिये किस चतुर आदमी ने दी है? समुद्र में डरपोक आदमी कब जाते हैं! ऐसे काम बेवकूफ लड़कों के होते हैं। इस मकान की छत पर क्या कोई मनुष्य रहते हैं? पहाड़ में जाकर आपने क्या-क्या देखा? उन लड़कों के हाथों में कौन कौन पुस्तकें हैं। मैं नहीं जानता हूं कौन कौन पुस्तकें हैं

(बहुवचनान्त कति* शब्दः) कितने

कति १, कति २, कतिभिः ३, कतिभ्यः ४, कतिभ्यः ५ कतीनाम् ६, कतिषु ७।

(बहुवचनान्त त्रिशब्दः) तीन

त्रयः १, त्रीन् २, त्रिभिः ३, त्रिभ्यः ४, त्रिभ्यः ५, त्रयाणाम् ६, त्रिषु ७।

(द्विवचनान्त द्विशब्दः) दो

द्वौ १, द्वौ २, द्वाभ्याम् ३, ४, ५, द्वयोः ६, ७।

(ईकारान्त पपीशब्दः) सूर्य

पपीः, पप्यौ, पप्यः १। पपीम्, पप्यौ, पपीन् २। पप्या, पपीभ्याम्, पपीभिः ३। पप्ये, पपीभ्याम्, पपीभ्यः ४। पप्यः, पपीभ्याम्, पपीभ्यः ५। पप्यः, पप्योः, पप्याम् ६। पपी, पप्योः, पपीषु ७। स० हे पपीः !, हे पप्यौ !, हे पप्यः !।

कुविन्दः = जुलाहा। नेजकः, रजकः = धोबी। सन्दर्भः रचनम = बनाना। जठरम् = पेट। संरम्भः = कोप, गुस्सा। समासः = संक्षेप, मुख्तसिर। व्यासः = विस्तार, फैलाव। वैषम्यम् = विरोध। कोविदारः = कचनाल। गताक्षरः = मूर्खः।

---

* इसके तीनों लिङ्गों में समान रूप होते हैं।

पेचकः, उलूकः = उल्लू। परिवादः = असूया, निन्दा। अलीकम् = मृषा, झूठ। प्रतिकारः = प्रायश्चितम्, उपाय। प्रणयः = स्नेह। आयासः = परिश्रम। प्रयासः = प्रयत्न। अनायासः = बिना परिश्रम। नैयायिकः = न्यायको जानने वाला। वैयाकरणः = व्याकरण को जानने वाला।

(बहुश्रेयसी शब्द) बहुत श्रेययुक्त

बहुश्रेयसी, बहुश्रेयस्यौ बहुश्रेयस्यः १। बहुश्रेयसीम्, बहुश्रेयस्यौ, बहुश्रेयसीन् २। बहुश्रेयस्या बहुश्रेयसीभ्याम्, बहुश्रेयसीभिः ३। बहुश्रेयस्यै, बहुश्रेयसीभ्याम्, बहुश्रेयसीभ्यः ४। बहुश्रेयस्याः, बहुश्रेयसीभ्याम्, बहुश्रेयसीभ्यः ५। बहुश्रेयस्याः, बहुश्रेयस्योः, बहुश्रेयसीनाम् ६। बहुश्रेयस्याम्, बहुश्रेयस्योः, बहुश्रेयसीषु ७। स० हे बहुश्रेयसि! हे बहुश्रेयस्यौ!, हे बहुश्रेयस्यः इसी प्रकार अतिलक्ष्मी शब्द के रूप होते हैं, परन्तु प्रथम में अतिलक्ष्मीः रूप होता है।

संस्कृत बनाओ

आप जानते हैं सर्प कितने हैं? जी जानता हूँ बहुत हैं। यहाँ के जुलाहों का काम कैसा है? आपका धोबी कपड़ों को कब देगा, क्योंकि शीघ्र ही आवश्यकता है। इस किताब की रचना कैसी होगी यह मैं जानना चाहता हूँ।

गुस्से से आपस में विरोध होता है अतएव आप ऐसा न करें। तुम हमारी निन्दा क्यों करते हो। इसका क्या कारण है? इस पेड़ पर दो उल्लू और तीन मोर रहते हैं।

भाषा बनाओ

अहं समासेन वदिष्यामि न तु व्यासेन। वार्त्तेयं गता त्वराणामस्त्यतो वयं न श्रोष्यामः। अयं पेचकः साधूनां सदा परिवादं करोत्यतोऽस्य भेषजमस्माभिः कर्त्तव्यम्। तेषां पंगूनां वचनान्यलीकानि न च सत्यानि। भवतामायामस्य प्रणयस्य च ते श्लाघामकार्षुः। कतीनां मनुष्याणामत्र भाजनं भविष्यति द्वयोरथवा त्रयाणाम्। युष्माकं विचारे वैषम्यं प्रतिभाति न वा?

(प्रधीशब्दः) महाबुद्धिमान

प्रधीः, प्रध्यौ, प्रध्यः १। प्रध्यम्, प्रध्यौ, प्रध्यः २। प्रध्या, प्रधीभ्याम्, प्रधीभिः ३। प्रध्ये, प्रधीभ्याम्, प्रधीभ्यः ४। प्रध्यः, प्रधीभ्याम्, प्रधीभ्यः ५। प्रध्यः, प्रध्योः, प्रध्याम् ६। प्रध्यि, प्रध्योः, प्रधीषु, ७। स० प्रधीः!, हे प्रध्यौ!, हे प्रध्यः! इसी प्रकार ग्रामणी (गाँव का मालिक), सेनानी (फौज का अफसर) के रूप होते हैं। परन्तु सप्तमी के एक वचन में भेद है। जैसे—ग्रामण्याम्, सेनान्याम्।

(नी शब्दः) ले जाने वाला

नीः, नियौ, नियः १। नियम्, नियौ, नियः २। निया, नीभ्याम्, नीभिः ३। निये, नीभ्याम्, नीभ्यः ४। नियः, नीभ्याम्, नीभ्यः ५। नियः, नियोः, नियाम् ६। नियाम्, नियोः, नीषु ७। स० हे नीः! नियौ, हे नियः।

(सुश्री-शब्दः) श्रेष्ठ शोभायुक्त

सुश्रीः, सुश्रियौ, सुश्रियः १। सुश्रियम्, सुश्रियौ, सुश्रियः २। सुश्रिया, सुश्रीभ्याम्, सुश्रीभिः ३। सुश्रिये, सुश्रीभ्याम्, सुश्रीभ्यः, ४। सुश्रियः, सुश्रीभ्याम्, सुश्रीभ्यः ५ सुश्रियः, सुश्रियोः, सुश्रियाम् ६। सुश्रियि, सुश्रियोः, सुश्रीषु ७। ० हे सुश्रीः !, हे सुश्रियौ ! हे सुश्रियः ! इसी प्रकार यवक्री (जौ खरीदने वाला), शुद्धधी (पवित्र बुद्धि वाला) शब्दों के रूप होते हैं।

(सुखी शब्दः) सुख की इच्छा करने वाला

सुखीः, सुख्यौ, सुख्यः १। सुख्यम्, सुख्यौ सुख्यः २। सुख्या, सुखीभ्याम्, सुखीभिः ३। सुख्ये, सुखीभ्याम्, सुखीभ्यः ४। सुख्युः, सुखीभ्याम्, सुखीभ्यः ५। सुख्युः, सुख्योः, सुख्याम् ६। सुख्यि, सुख्योः, सुखीषु ७। स० हे सुखी, ! हे सुख्यौ !, हे सुख्यः ! इसी प्रकार सुती (पुत्र की इच्छा करने वाला) शब्द के रूप समझो।

(क्रोष्टु शब्दः) शृगाल, स्यार

क्रोष्टा, क्रोष्टारौ, क्रोष्टारः १। क्रोष्टारम्, क्रोष्टारौ, क्रोष्टून् २। क्रोष्टुना-क्रोष्ट्रा, क्रोष्टुभ्याम्, क्रोष्टुभिः ३। क्रोष्टवे-क्रोष्ट्रे, क्रोष्टुभ्याम्, क्रोष्टुभ्यः ४। क्रोष्टोः क्रोष्टुः, क्रोष्टुभ्याम, क्रोष्टुभ्यः ५। क्रोष्टोः-क्रोष्टुः, क्रोष्ट्वोः-क्रोष्ट्रोः क्रोष्टूनाम् ६। क्रोष्टौ-क्रोष्टरि, क्रोष्ट्वो क्रोष्टोः क्रोष्टुषु ७। स० हे क्रोष्टो !, हे क्रोष्टारौ ! हे क्रोष्टारः !।

अनुनयः, विनयः = नम्रता । नीहारः = कुहिरा प्रातराशः=कलेवा, सुबह का भोजन। प्रचयः = समूह। चुलुकम् = चुल्लू। प्राचीनम् = पुराना। अर्वाचीनम् = नया। उपचयः, वृद्धिः = बढ़ती। अपचयः = हानि, नुकसान। बीजम् = कारण। पर्यवस्था = विरोध। बहिरङ्गम् = बाहरी। अन्तरङ्गम् = भीतरी। तरलम् = चञ्चल। कुङ्कुमम् = केशर। पर्युषितम्=बासी। अरण्यम्=वन। विचक्षणः=होशियार। कृपण=सूम । पाणिपीडनम्=विवाह । इषीका=सींक । वितानः = तम्बू । श्रान्तः=थका हुआ। दलम=पत्र । वार्षिकम्=सालाना। उपयोग=काम में लाना। वियोगः= जुदाई। अभिशापः=कोसना। नियोगः=आज्ञा। पटहः= ढोल। झल्लकम् = मजीरा । महर्घम् = मँहगा। सुलभम् = सस्ता । क्लेदनम् = भिगोना । उपालम्भः = उलाहना । आरोहः = ऊँचाई। परिणाहः = मुटाई। आयामः = लम्बाई।

विस्तृतिः = चौड़ाई। चित्तम् = तबीयत। चाक्षुषम् = नेत्रका कूर्च्छनम् = कुटिलता। साचीकृतम् = टेढ़ा किया हुआ। देवानां प्रियः = मूर्ख। भागिनेयः = भानजा। मण्डूकः मेंढक।

(ऊकारान्त हूहू शब्दः) हूहू करने वाला

हूहूः, हूह्वौ, हूह्वः १ हूहूम्, हूह्वौ, हूहून् २। हूह्वा, हूहूभ्याम्, हूहूभिः ३। हूह्वे, हूहूभ्याम्, हूहूभ्यः ४। हूह्वः, हूहूभ्याम्, हूहूभ्यः ५। हूह्वः, हूह्वोः, हूह्वाम् ६। हूह्वि, हूह्वोः हूहूषुः ७। सं० हे हूहूः!, हे हूह्वौ!, हे हूह्वः!

(अतिचमू शब्दः) बहुतसी सेना वाला

अतिचमूः, अतिचम्वौ, अतिचम्वः १। अतिचमूम्, अतिचम्वौ, अतिचमून् २। अतिचम्वा, अतिचमूभ्याम् अतिचमूभिः ३। अतिचम्वै, अतिचमूभ्याम् अतिचमूभ्यः ४। अतिचम्वाः, अतिचमूभ्याम्, अतिचमूभ्यः ५। अतिचम्वाः, अतिचम्वोः, अतिचमूनाम् ६। अतिचम्वाम्, अतिचम्वोः, अतिचमूषु ७। सं० हे अतिचमु! हे अतिचम्वौ हे अतिचम्वः

(खलपू शब्दः) दुष्टों को पवित्र करने वाला

खलपूः, खलप्वौ, खलप्वः १। खलप्वम्, खलप्वौ, खलप्वः २। खलप्वा, खलपूभ्याम्, खलपूभिः ३। खलप्वे

खलपूभ्याम्, खलपूभ्यः ४। खलप्वः, खलपूभ्याम्, खल-पूभ्यः ५। खलप्वः, खलप्वोः, खलप्वाम् ६। खलप्वि, खलप्वोः खलपूषु ७। स० हे खलपूः !, हे खलप्वौ !, हे खलप्वः ! ८।

इसीप्रकार सुलू (अच्छे प्रकार काटने वाला), वर्षाभू (वर्षा में पैदा होने वाला), दृन्भू (वज्र), करभू (हाथ में उत्पन्न होने वाला), पुनर्भू (फिर होने वाला) शब्दों के रूप होते हैं।

(स्वभू शब्दः) ईश्वर

स्वभूः, स्वभुवौ, स्वभुवः १। स्वभुवम् स्वभुवौ, स्व-भुवः, स्वभुवा, स्वभूभ्याम्, स्वभूभिः ३। स्वभुवे, स्व-भूभ्याम्, स्वभूभ्यः, ४। स्वभुवः, स्वभूभ्याम्, स्वभूभ्यः ५। स्वभुवः, स्वभुवोः, स्वभुवाम् ६। स्वभुवि, स्वभुवोः, स्वभूषु ७। स० हे स्वभूः !, हे स्वभुवौ !, हे स्वभुवः।

(ऋकारान्त धातृ शब्दः) धारण या पोषण करने वाला ईश्वर

धाता, धातारौ, धातारः १। धातारम्, धातारौ धातॄन् २। धात्रा, धातृभ्याम्, धातृभिः ३। धात्रे, धातृ-भ्याम्, धातृभ्यः ४। धातुः धातृभ्याम्, धातृभ्यः ५। धातुः धात्रोः, धातॄणाम् ६। धातरि, धात्रोः, धातृषु ७। स०

हे धातः ! हे धातारौ !, हे धातारः ! इसी प्रकार कर्तृ= करने वाला। भर्तृ=पति । नप्तृ=नाती । होतृ= होम करने वाला । प्रशास्तृ=आज्ञा देने वाला । वक्तृ= कहने वाला । नेतृ=ले जाने वाला । शब्दों के रूप होते हैं ।

(ऋकारान्त भ्रातृशब्दः) भाई

भ्राता, भ्रातरौ, भ्रातरः १ । भ्रातरम्, भ्रातरौ । इन पांच वचनों के सिवाय समस्त रूप धातृ के समान होते हैं । पितृ=पिता । जामातृ=दामाद । देवृ=देवर । नृ= मनुष्य । इन शब्दोंके रूप भ्रातृके समान होते हैं, परन्तु नृ शब्द के षष्ठी विभक्ति के बहुवचन में भेद है । जैसे— नृणाम्, नॄणाम् ।

(ऐकारान्त रै शब्दः) धन

राः, रायौ, रायः १ । रायम्, रायौ, रायः २ । राया, राभ्याम्, राभिः ३ । राये, राभ्याम्, राभ्यः ४ । रायः । राभ्याम्, राभ्यः ५ । रायः, रायोः, रायाम् ६ । रायि, रायोः, रासु ७ । स० हे राः ! हे रायौ !, हे रायः ! ।

(ओकारान्त गो शब्दः) बैल, गाय

गौः, गावौ, गावः १ । गाम्, गावौ, गाः २ । गवा, गोभ्याम्, गोभिः ३ । गवे, गोभ्याम्, गोभ्यः ४ । गोः,

गोभ्याम्, गोभ्यः ५ । गोः गवोः, गवाम् ६ । गवि, गवोः, गोषु ७ । स० हे गौः !, हे गावौ !, हे गावः ! ।

संस्कृत बनाओ

इस वन में बहुत सूआर रहते हैं । उन दोनों बालकों में विनय बहुत है । आज रात्रि में कुहरा गिरेगा । ये सब काम पुराने हैं, एक भी नया नहीं । विद्या की वृद्धि सब को करनी चाहिये । उसके कहने में विरोध क्यों है ? दोनों बैल रघुवीर और आनन्दप्रकाश के हैं, विक्रम के नहीं ।

भाषा बनाओ

किमत्र बीजं येन भवन्तोऽत्र नाऽऽगच्छन्ति । प्रचुराणि बीजानि सन्ति तानीदानीं वक्तुं न वाञ्छामः । भवद्भिः प्रातराशः कृतः ? वायुनोत्खातास्तरवो विश्वेऽस्माकम् । बहिरङ्ग कार्यं नस्त्यन्तरंगं वा ? पशुभिरशनं कदापि नो ऽशनीयम् । किं भवन्तः खलपाः सन्ति । यूयं सर्वे विचक्षणाः स्थ । भागिनेयौ महेन्द्रस्य लवपुरं न गमिष्यथः ।

॥ इत्योदन्तपुंल्लिङ्गाः ॥

* * *
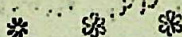
अथाऽजन्तस्त्रीलिंग

(सर्वा शब्दः) सब

सर्वा, सर्वे, सर्वाः १। सर्वाम्, सर्वे, सर्वाः २। सर्वया, सर्वाभ्याम्, सर्वाभिः ३। सर्वस्यै, सर्वाभ्याम्, सर्वाभ्यः ४। सर्वस्याः, सर्वाभ्याम्, सर्वाभ्यः ५। सर्वस्याः, सर्वयोः, सर्वासाम् ६। सर्वस्याम्, सर्वयोः, सर्वासु, ७। स० हे सर्वे, हे सर्वे, हे सर्वाः।

(इकारान्त मति शब्दः) बुद्धि

मतिः, मती, मतयः १। मतिम्, मती, मतीः २। मत्या, मतिभ्याम्, मतिभिः ३। मत्यै मतये, मतिभ्याम्, मतिभ्यः ४। मत्याः मतेः, मतिभ्याम्, मतिभ्यः ५। मत्याः मतेः, मत्योः, मतीनाम् ६। मत्याम्, मतौ, मत्योः, मतिषु ७। हे मते ! हे मती, हे मतयः।

इसी प्रकार — धृति = धीरज, कृति = करना, भृति = नौकरी, नति = प्रणाम, नीति = न्याय, जामि = स्त्री, व्रतति = बेल, तति = पंक्ति, छवि = शोभा, जग्धि = भोजन, क्षिति = पृथ्वी, क्षति = हानि, यष्टि, = लाठी, उषि = निवास, यति =

---

(१) इसी प्रकार—विश्वा, अन्या, अन्यतरा, इतरा, कतरा, कतमा, समा सिमा, नेमा और एका शब्द के रूप होते हैं।

चाल, समिति = सभा, प्राप्ति = लाभ, मुष्टि = घूँसा (मुक्का) स्मृति = याददाश्त, विस्मृति = भूल, भ्रान्ति = झूठी समझ, वृत्ति = जीविका, कीर्त्ति = यश, दृष्टि = देखना, कृषि = खेती, प्रतिपत्ति = सिद्धि, विपत्ति = आफ़त, उपस्थिति = हाजिरी नीवि = कमरबन्ध, चुल्ल = चूल्हा, पद्धति = रास्ता आदि, इकारान्त शब्दों के रूप होते हैं।

(ईकारान्त नदी शब्दः) दरिया

नदी, नद्यौ, नद्यः १ । नदीम् नद्यौ, नदीः २ नद्या, नदीभ्याम्, नदीभिः ३ । नद्यै, नदीभ्याम्, नदीभ्यः ४ । नद्याः, नदीभ्याम्, नदीभ्यः ५ । नद्याः, नद्योः, नदीनाम्, ६ । नद्याम्, नद्योः, नदीषु ७ । हे नदि ! हे नद्यौ !, हे नद्यः ! ।

इसी प्रकार कुटी–कोठरी, मैत्री–दोस्ती, अटवी–वन, लिपी–छापी, शैली–रीति, श्रेणी–जमात, नारी–स्त्री, सखी–सहेली, कर्त्री–करने वाली, हर्त्री–चुराने वाली, क्रोष्ट्री–शृगाली, पुत्री–लड़की चोली–अङ्गिया, देहली, चौखट, महती–बड़ी, महिषी–पटरानी, भैंस, छागी–बकरा, गर्दभी–गधैया, शष्कुली–पूड़ी, घनचौरी–कचौड़ी, तन्त्री–सितार, भवती–आप, विदुषी–पढ़ी लिखी, मन्त्रिणी–मन्त्री की स्त्री आदि ईकारान्त शब्दों के रूप होते हैं।

(श्री शब्दः शोभा

श्रीः, श्रियौ, श्रियः १ । श्रियम्, श्रियौ, श्रियः २। श्रिया, श्रीभ्याम्, श्रीभिः ३। श्रिये श्रियै, श्रीभ्याम्, श्रीभ्यः ४ । श्रियः श्रियाः, श्रीभ्याम्, श्रीभ्यः ५ । श्रियः श्रियाः श्रियोः, श्रियाम्, श्रीणाम् ६ । श्रियि, श्रियाम्, श्रियोः श्रीषु ७ । स० प्रथमावत् ॥

(स्त्री शब्दः) नारी, औरत

स्त्री, स्त्रियौ, स्त्रियः १ । स्त्रियम्, स्त्रीम्, स्त्रियौ; स्त्रियः स्त्रीः २ । स्त्रिया, स्त्रीभ्याम्, स्त्रीभिः ३ । स्त्रियै, स्त्रीभ्याम्, स्त्रीभ्यः ४ । स्त्रियाः, स्त्रीभ्याम्, स्त्रीभ्यः ५ । स्त्रियाः, स्त्रियोः स्त्रीणाम् ६ । स्त्रियाम्, स्त्रियोः, स्त्रीषु ७ । स० हे स्त्रि ! हे स्त्रियौ !, हे स्त्रियः !

(उकारान्त धेनु शब्दः) गाय

धेनुः, धेनू, धेनवः १ । धेनुम्, धेनू, धेनूः २ । धेन्वा, धेनुभ्याम्, धेनुभिः ३ । धेन्वै, धेनवे, धेनुभ्याम्, धेनुभ्यः ४ । धेन्वाः धेनोः, धेनुभ्याम् धेनुभ्यः ५ । धेन्वाः, धेनाः, धेन्वोः, धेनूनाम् ६ । धेन्वाम्, धेनौ, धेन्वोः, धेनुषु ७ । हे धेनो !, हे धेनू !, हे धेनवः ! इसी प्रकार रज्जु (रस्सी) आदि उकारान्त शब्दों के रूप होते हैं ।

(ऊकारान्त वधू शब्दः) बहू

वधूः, वध्वौ, वध्वः १। वधूम्, वध्वौ, वधूः २। वध्वा, वधूभ्याम् वधूभिः ३। वध्वै, वधूभ्याम्, वधूभ्यः ४। वध्वाः, वधूभ्याम्, वधूभ्यः ५। वध्वाः, वध्वोः, वधूनाम्, ६। वध्वाम्, वध्वोः, वधूषु ७। स० हे वधु !, वध्वौ !, हे वध्वः !।

इसी प्रकार श्वश्रू (सास), अलाबू (तुम्बी), तनू (शरीर), खजू (खाज), कर्कन्धू (बेर), शब्दों के रूप होते हैं। भ्रू (भौंह), इसके रूप पु० स्वभू के समान होते हैं।

(ऋकारान्त दुहितृ शब्दः) लड़की

दुहिता, दुहितरौ, दुहितरः १। दुहितरम्, दुहितरौ दुहितॄ २। दुहित्रा, दुहितृभ्याम्, दुहितृभिः ३। दुहित्रे, दुहितृभ्याम्, दुहितृभ्यः ४। दुहितुः, दुहितृभ्याम्, दुहितृभ्यः ५। दुहितुः, दुहित्रोः, दुहितॄणाम् ६। दुहितरि, दुहित्रोः, दुहितृषु ७ स० हे दुहितः ! हे दुहितरौ, हे दुहितरः इसी प्रकार मातृ (मा)।

(स्वसृ शब्दः) बहिन

स्वसा, स्वसारौ, स्वसारः १। स्वसारम्, स्वसारौ, स्वसॄ २। शेष रूप दुहितृवत्।

(ओकारान्त द्योशब्दः) आकाश

द्यौः, द्यावौ, द्यावः १ । द्याम्, द्यावौ, द्याः २ । द्यावा, द्योभ्याम्, द्योभिः ३ । द्यवे, द्योभ्याम्, द्योभ्यः ४ । द्योः, द्योभ्याम्, द्योभ्यः ५ । द्योः, द्यवोः, द्यवाम् ६ । द्यवि, द्यवोः, द्योषु ७ ।

(औकारान्त नौ शब्दः) नाव

नौः, नावौ, नावः १ । नावम्, नावौ, नावः २ । नावा, नौभ्याम्, नौभिः ३ । नावे, नौभ्याम्, नौभ्यः ४ । नावः, नौभ्याम्, नौभ्यः ५ । नावः, नावोः, नावाम् ६ । नावि, नावोः, नौषु ७ ।

नैर्मल्यम् = पवित्रता । मालिन्यम् = मलिनता । काठिन्यम् = कठिनता । आनुकूल्यम् = अनुकूलता । प्रातिकूल्यम् = प्रतिकूलता । प्राचुर्यम् = बहुतायत । दार्ढ्यम् = मजबूती । नैर्बल्यम् = कमजोरी । पाण्डित्यम् = विद्वत्ता (आलिमपना) । मौर्ख्यम् = मूर्खता । वैचित्र्यम् = विचित्रता (अजीबपना) । वैशिष्ट्यम् = विशेष । कौशल्यम् = कुशलता । कलम् = मधुर । कौटिल्यम् = कुटिलता । आधिक्यम् = अधिकता (ज्यादती) । सौकर्यम् = आसानी । वैपरीत्यम् = उलटापन । आकस्मिकम् = अचानक । सुषिरम् = घुना हुआ । गर्त्तम् = गड्ढा । अभिज्ञानम्, निदर्शनम्

=नमूना (पहिचान) । प्रहारः = चोट । विहारः = भ्रमण । विकलः = घबराया हुआ । वासरम् = दिन । तिमिरम् = अन्धेरा । वाणिज्यम् = व्यापार ॥ मायिकः = कपटी ।

॥ इत्यजन्तस्त्रीलिङ्गप्रकरणम् ॥

* * *

अथाजन्तनपुँसकलिंग

(सर्वशब्दः) सब

सर्वम्, सर्वे, सर्वाणि १ । सर्वम्, सर्वे, सर्वाणि २ । शेषरूप पुँल्लिङ्गवत् ।

(कतरच्छब्द) कौन

कतरत् द्, कतरे, कतराणि १ । कतरत्-द्, कतरे, कतराणि २ । शेषरूप सर्ववत् । एवमेव कतमत्, इतरत्, अन्यत् अन्यतरत् शब्दों के भी रूप होते हैं ।

(अकारान्त श्रीप शब्दः) धनपालक कुल

श्रीपम्, श्रीपे, श्रीपाणि १.२ । शेष रूप पुस्तकवत् ।

[इकारान्त वारि शब्दः] पानी

वारि, वारिणी, वारीणि १ । वारि, वारिणी, वारीणि २ । वारिणा, वारिभ्याम्, वारिभिः ३ । वारिणे, वारि-

भ्याम् , वारिभ्यः ४ । वारिणः, वारिभ्याम् , वारिभ्यः ५ । वारिणः, वारिणोः, वारीणाम् ६ । वारिणि, वारिणोः, वारिषु ७ । स० हे वारि !, हे वारे !

दधि, दधिनी, दधीनि १ । दधि, दधिनी, दधीनि २। दध्ना, दधिभ्याम् , दधिभिः ३ । दध्ने, दधिभ्याम् , दधिभ्यः ४ । दध्नः, दधिभ्याम् दधिभ्यः ५ । दध्नः, दध्नोः, दध्नाम् ६ । दध्नि–दधनि, दध्नोः, दधिषु ७ ।

इसी प्रकार अस्थि (हड्डी), अक्षि (आँख) सक्थि (ऊरू) के रूप होते हैं और शेष इकारान्त नपुंसकलिङ्ग शब्दों के रूप वारिवत् समझो ।

संस्कृत बनाओ ।

मैंने और सब पाठशाला देखी हैं परन्तु आपकी पाठशाला कभी भी नहीं देखी । मेरी बुद्धि में तुम्हारी यह बात नहीं आती । क्या वे सब हानि और लाभ को मानते हैं ? उनकी याददाश्त बहुत अच्छी है । मैंने कई बार परीक्षा की है । तुमने लाठी उसकी मुष्टि में मारी थी । कमरबन्द अच्छा नहीं लगता । नदी में स्त्रियाँ स्नान करने को जाती हैं । तुम्हारी बहू की तबियत कैसी है ? देवीदत्त की आँख में दर्द होता है । यह दही खट्टा है या मीठा ?

भाषा बनाओ

भवतो दुहितुः पाणिपीडनं कस्मिन् मासे भविष्यति ? अस्माकं मातुरियमाज्ञा नाऽस्त्यतो वयं गन्तुं न वाञ्छामः। यज्ञदत्तस्य मैत्र्या मदीया महती हानिरभूत्। अनुनयेन लिखामि दलं प्रभो ? गताक्षराणां न शृणोमि वार्त्ताम्। अलीकं नैजकस्येदं कथनं विश्वं मया श्रुतम्। वृन्दावनस्य चरितं लिखितं कवीन्द्रैः। हे हे कचौरि ! घृतचौरि नमोऽस्तु ते।

(उकारान्त मधु शब्दः) शहद

मधु, मधुनी, मधूनि १। मधु, मधुनी, मधूनि २। मधुना, मधुभ्याम्, मधुभिः ३। मधुने, मधुभ्याम्, मधुभ्यः ४। मधुनः, मधुभ्याम्, मधुभ्यः ५। मधुनः, मधुनोः, मधूनाम् ६। मधुनि, मधुनोः, मधुषु ७। स० हे मधु-मधो ! हे मधुनी ! हे मधूनि !

(ऋकारान्त धातृ शब्दः) धारण करने वाला

धातृ, धातृणी, धातॄणि १। धातृ, धातृणी, धातॄणि २। धात्रा-धातृणा, धातृभ्याम्, धातृभिः ३। धातृणे-धात्रे, धातृभ्याम्, धातृभ्यः ४। धातृणः-धातुः, धातृभ्याम्, धातृभ्यः ५। धातृणः-धातुः, धातृणोः धात्रोः,

धातृणाम् ६ । धातृणि–धातरि, धातृणोः–धात्रोः, धातृषु ७ । स० हे धातः !, हे धातृ !, हे धातृणी !, हे धातृणि !

(प्ररि शब्दः अधिक धनवाला कुल

प्ररि, प्ररिणी, प्ररीणि १ । प्ररि, प्ररिणी, प्ररीणि २ । प्ररिणा, प्रराभ्याम्, प्रराभिः ३ । प्ररिणे, प्रराभ्याम्, प्रराभ्यः ४ । प्ररिणः प्रराभ्याम्, प्रराभ्यः ५ । प्ररिणः, प्ररिणोः, प्रराणाम् ६ । प्ररिणि, प्ररिणोः, प्ररिषु ७ ।

॥ इत्यजन्तनपुंसकलिङ्गप्रकरणम् ॥

❀ ❀ ❀

अथ हलन्त पुँल्लिंग प्रकरणम्

(हान्त । लिह् शब्दः) चाटनेवाला

लिट् लिड्, लिहौ, लिहः १ । लिहम्, लिहौ, लिहः २ । लिहा, लिड्भ्याम्, लिड्भिः ३ । लिहे, लिड्भ्याम्, लिड्भ्यः ४ । लिहः, लिड्भ्याम्, लिड्भ्यः ५ । लिहः, लिहोः, लिहाम् ६ । लिहि, लिहोः, लिट्सु–लिट्त्सु, ७ । स० हे लिट् (ड्)!, हे लिहौ !, हे लिहः !

(हान्त दुह् शब्दः) दुहने वाला

धुक् ग्, दुहौ, दुहः १। दुहम्, दुहौ, दुहः २। दुहा, धुग्भ्याम्, धुग्भिः ३। दुहे, धुग्भ्याम्, धुग्भ्यः ४। दुहः, धुग्भ्याम्, धुग्भ्यः ५। दुहः, दुहोः, दुहाम् ६। दुहि, दुहोः, धुक्षु ७। स० हे धुग्-क्!, हे दुहौ!, हे दुहः!

(हान्त द्रुह् शब्दः) द्रोही

ध्रुक्-ध्रुग्, ध्रुट्-ध्रुड्, द्रुहौ, द्रुहः १। द्रुहम्, द्रुहौ, द्रुहः, २। द्रुहा, ध्रुग्भ्यां, ध्रुड्भ्याम्, ध्रुग्भिः, ध्रुड्भिः ३। द्रुहे, ध्रुग(ड्)भ्याम्, ध्रुग(ड्)भ्यः ४। द्रुहः, ध्रुग(ड्)-भ्याम्, ध्रुग(ड्)भ्यः ५। द्रुहः, द्रुहोः, द्रुहाम् ६। द्रुहि द्रुहोः, ध्रुट्त्सु ध्रुट्सु, ध्रुक्षु ७। स० हे ध्रुक् ग् ध्रुट् ड्!, हे द्रुहौ!, हे द्रुहः! इसी प्रकार मुड् (बेसुध होने वाला) के रूप होते हैं।

(स्नुह् शब्दः) उगने वाला

स्नुक् ग्, ट् ड्, स्नुहौ, स्नुहः, १। स्नुहम्, स्नुहौ, स्नुहः २। स्नुहा, स्नुग् ड्)भ्याम्, स्नुग्(ड्)भिः ३। स्नुहे, स्नुग् ड्)भ्याम्, स्नुग्(ड्)भ्याम्, स्नुग्(ड्)भ्यः ५। स्नुहः, स्नुहोः, स्नुहाम् ६। स्नुहि, स्नुहोः, स्नुक्षु, स्नुट्त्सु, स्नुट्सु ७। स० हे स्नुक् ग् ट् ड्!, हे स्नुहौ!, हे स्नुहः! इसी प्रकार स्निह् (स्नेह कर्त्ता) शब्द के रूप होते हैं।

(विश्ववाह शब्दः) सर्व संसार का धारक

विश्ववाट् ड्, विश्ववाहौ, विश्ववाहः १ । विश्ववाहम्, विश्ववाहौ, विश्वौहः २ । विश्वौहा, विश्ववाड्भ्याम्, विश्ववाड्भिः ३ । विश्वौहे, विश्ववाड्भ्याम्, विश्ववाड्भ्यः ४ । विश्वौहः, विश्ववाड्भ्याम्, विश्ववाड्भ्यः ५ । विश्वौहः, विश्वौहोः, विश्वौहाम् ६ । विश्वौहि, विश्वौहोः, विश्ववाट्त्सु, विश्ववाट्सु ७ । संबोधन प्रथमावत् ।

(अनडुह् शब्दः) बैल

अनड्वान्, अनड्वाहौ, अनड्वाहः १ । अनड्वाहम्, अनड्वाहौ, अनडुहः २ । अनडुहा, अनडुद्भ्याम्, अनडुद्भिः ३ । अनडुहे, अनडुद्भ्याम्, अनडुद्भ्यः ४ । अनडुहः अनडुद्भ्याम्, अनडुद्भ्यः ५ । अनडुहः, अनडुहोः, अनडुहाम् ६ । अनडुहि, अनडुहोः, अनडुत्सु ७ । स० हे अनड्वन् !, हे अनड्वाहौ !, हे अनड्वाहः !

भाषा बनाओ

भवतोऽस्य शकटस्याऽनड्वाहौ वरौ स्तः । भवन्तोऽवकाशं वाञ्छन्ति तर्हि तत्र गच्छन्तु । द्रुहि भवति तेषां विश्वासो न भविष्यति । अयं कस्य पुत्रो देहल्यां तिष्ठति । युवां जानीथः ? मामकयां कुट्यां तस्कराः प्रविष्टाः सन्ति । सत्वरमागच्छन्तु भवन्तः । चिताविदानीं यूयं न शेध्वं कुतो

धृष्टिका अत्र निर्गच्छन्ति। भवन्तावस्मिन् विषये मह्यं कां सम्मतिं दत्तः ? तत्र तृतीयस्मिन् गृहे के गमिष्यन्ति, अहं तु न गच्छामि।

संस्कृत बनाओ

इस समाज का वार्षिकोत्सव कब होगा ? आप जानते हैं धर्म के कामों में विघ्न हुआ ही करते हैं। इस संसार में हमारी रक्षा करने वाला परमात्मा है। शहद में दही मिला कर कैसा होता है। आपको इस समय कौनसी बीमारी है, उसी का इलाज करूँ। इस शीशी की दवा नई है अथवा पुरानी।

(तुरासाह् शब्दः) सूर्य, बिजली

तुराषाट्-ड्, तुरासाहौ, तुरासाहः १। तुरासाहम् तुरासाहौ, तुरासाहः २। तुरासाहा, तुराषाड्भ्याम्, तुराषाड्भिः ३। तुरासाहे, तुराषाड्भ्याम्, तुराषाड्भ्यः ४। तुरासाहः, तुराषाड्भ्याम्, तुराषाड्भ्यः ५। तुरासाहः, तुरासाहोः, तुरासाहाम् ६। तुरासाहि, तुरासाहोः, तुराषाट्त्सु, तुराषाट्सु ७। स० प्रथमावत्।

(सुदिव् शब्दः) साफ़ आकाश

सुद्यौः, सुदिवौ, सुदिवः १। सुदिवम्, सुदिवौ, सुदिवः २। सुदिवा, सुद्युभ्याम्, सुद्युभिः ३। सुदिवे, सुद्युभ्याम्, सुद्यु-

भ्यः ४ । सुदिवः, सुद्युभ्याम्, सुद्युभ्यः ५ । सुदिवः, सुदिवोः सुदिवाम् ६ । सुदिवि, सुदिवोः सुद्युषु ७ । स० प्रथमावत् ।

(रेफान्त चतुर् शब्दः) चार

चत्वारः १, चतुरः २, चतुर्भिः ३, चतुर्भ्यः ४, ५, चतुर्णाम् ६, चतुर्षु ७ । स० प्रथमावत् ।

(प्रशाम् शब्दः) अतिशान्त ।

प्रशान्, प्रशामौ, प्रशामः १ । प्रशामम्, प्रशामौ, प्रशामः २ । प्रशामा, प्रशान्भ्याम्, प्रशान्भिः ३ । प्रशामे, प्रशान्भ्याम्, प्रशान्भ्यः ४ । प्रशामः, प्रशान्भ्याम्, प्रशान्भ्यः ५ । प्रशामः, प्रशामोः, प्रशामाम् ६ । प्रशामि, प्रशामोः, प्रशान्सु ७ । स० हे प्रशान् !, हे प्रशामौ !, हे प्रशामः !

(इदम् शब्दः) यह

अयम्, इमौ, इमे १ । इमम् एनम्, इमौ एनौ, इमान् एनान् २ । अनेन,–एनेन, आभ्याम्, एभिः ३ । अस्मै, आभ्याम्, एभ्यः ४ । अस्मात्, आभ्याम्, एभ्यः ५ । अस्य अनयोः-एनयोः, एषाम् ६ अस्मिन्, अनयोः,-एनयोः, एषु ७.

(राजन् शब्दः) राजा

राजा, राजानौ, राजानः १ । राजानम्, राजानौ, राज्ञः २ । राज्ञा, राजभ्याम्, राजभिः ३ । राज्ञे, राजभ्याम्,

राजभ्यः ४ । राज्ञः राजभ्याम्, राजभ्यः ५ । राज्ञः, राज्ञोः, राज्ञाम् ६ । राज्ञि–राजनि, राज्ञोः, राजसु ७ । हे राजन् !, हे राजानौ ! हे राजानः !

(यज्वन् शब्दः) यज्ञ करने वाला

यज्वा, यज्वानौ, यज्वानः १ । यज्वानम्, यज्वानौ, यज्वनः २ । यज्वना, यज्वभ्याम्, यज्वभिः ३ । यज्वने, यज्वभ्याम्, यज्वभ्यः ४ । यज्वनः, यज्वभ्याम्, यज्वभ्यः ५ यज्वनः, यज्वनोः, यज्वनाम् ६ । यज्वनि, यज्वनोः, यज्वसु ७ । स० हे यज्वन् !, हे यज्वानौ !, हे यज्वानः ! इसी प्रकार ब्रह्मन् शब्द के रूप होते हैं ।

(वृत्रहन् शब्दः) बादल को दूर करने वाला

वृत्रहा, वृत्रहणौ, वृत्रहणः १ । वृत्रहणम् वृत्रहणौ, वृत्रघ्नः २ । वृत्रघ्ना, वृत्रहभ्याम्, वृत्रहभिः ३ । वृत्रघ्ने वृत्रहभ्याम् ; वृत्रहभ्यः ४ । वृत्रघ्नः, वृत्रहभ्याम्, वृत्र हभ्यः ५ । वृत्रघ्नः, वृत्रघ्नोः, वृत्रघ्नाम् ६ । वृत्रहणि-वृत्रघ्नि, वृत्रघ्नोः, वृत्रहसु ७ । स० हे वृत्रहन् !, हे वृत्र-हणौ, हे वृत्रहणः । इसी प्रकार अर्यमन् (सूर्य) शब्द के रूप होते हैं ।

(मघवन् शब्दः सूर्य) बिजली

मघवान् मघवन्तौ, मघवन्तः) १ । मघवन्तम् मघवन्तौ

मघवतः । मघवता, मघवद्भ्याम्, मघवद्भिः ३ । मघवते मघवद्भ्याम्, मघवद्भ्यः ४ । मघवतः, मघवद्भ्याम्, मघवद्भ्यः ५ । मघवतः, मघवतोः, मघवताम् ६ । मघवति, मघवतोः, मघवत्सु ७ । स० हे मघवन् !, हे मघवन्तौ ! हे मघवन्तः । द्वितीयपक्षे । मघवा, मघवानौ, मघवानः १ । मघवानम्, मघवानौ, मघोनः २ । मघोना, मघवभ्याम्, मघवभिः ३ । मघोने, मघवभ्याम्, मघवभिः ३ । मघोने, मघवभ्याम्, मघवभ्यः ४ । मघोनः, मघवभ्याम्, मघवभ्यः ५ । मघोनः, मघोनोः, मघोनाम् ६ । मघोनि, मघोनोः, मघवसु ७ । स० हे मघवन् ! हे मघवानौ !, हे मघवानः !

(युवन् शब्दः) जवान

युवा, युवानौ, युवानः १ । युवानम्, युवानौ, यूनः २ । यूना, युवभ्याम्, युवभिः ३ यूने, युवभ्याम्, युवभ्यः ४ । यूनः, युवभ्याम्, युवभ्यः ५ । यूनः, यूनोः, यूनाम् ६ । यूनि, यूनोः, युवसु ७ । स० हे युवन् !, युवानौ !, हे युवानः !

(अर्वन् शब्दः) घोड़ा

अर्वा, अर्वन्तौ, अर्वन्तः १ । अर्वन्तम्, अर्वन्तौ, अर्वतः २ । अर्वता, अर्वद्भ्याम्, अर्वद्भिः ३ । अर्वते, अर्वद्भ्याम्, अर्वद्भ्यः ४ । अर्वतः अर्वद्भ्याम् ।

अर्वद्भ्यः ५। अर्वतः, अर्वतोः, अर्वताम् ६। अर्वति अर्वतोः, अर्वत्सु ७। स० हे अर्वन्! हे अर्वन्तौ! हे अर्वन्तः!

प्राची = पूर्व, मशरिक़। प्रतीची = पश्चिम, मग़रिब। उदीची = उत्तर, शुमाल। अर्वाची = दक्षिण, जनूब। आग्नेयी = पूर्व और दक्षिण के बीच की दिशा। नैऋती = दक्षिण और पश्चिम के मध्य की दिशा। वायवी = पश्चिम और उत्तर के बीच की दिशा। ऐशानी = उत्तर और पूर्व के बीच की दिशा। राजकीयम् = सरकारी। यौष्माकीणम् = तुम्हारा, रे, री। आस्माकीनम् = हमारा, रे, री। भूरिमायः = स्यार। लालसा = चाह। बारम्बारम् = कई बार। प्रातस्तनम् = सुबह का। श्वस्तनम् = आगामी, कल का। दोषातनम् = रात्रि का। ईषद्धसनम् = मुस्कराना। परिसर्गः = लपेटना। परिष्कारः = सजावट। आतपत्रम् = छाता। त्वाचम् = चमड़े का। चिरक्रियः = आलसी। मितम्पचः = कंजूस। ऊढा = ब्याही। अनूढः = बे ब्याहा। काचलवणम् = शोरा।

(पथिन् शब्दः) मार्ग

पन्थाः, पन्थानौ, पन्थानः १। पन्थानम्, पन्थानौ, पथः २। पथा, पथिभ्याम्, पथिभिः ३। पथे, पथिभ्याम् पथिभ्यः

४। पथः पथिभ्याम्, पथिभ्यः ५। पथः, पथोः, पथाम् ६। पथि, पथोः, पथिषु ७। इसी प्रकार मथिन् (बिलोने वाला) ऋभुक्षिन् (अन्तरिक्ष) शब्दों के रूप जानो।

(नान्त पञ्चन् शब्दः) पांच

पञ्च १, पञ्च २, पञ्चभिः ३ पञ्चभ्यः ४, ५, पञ्चानाम् ६, पञ्चसु ७। इसी प्रकार सप्तन् (सात) नवन् (नौ) दशन् (दश) शब्दों के रूप होते हैं।

(अष्टन् शब्दः) आठ

अष्टौ–अष्ट १। अष्टौ–अष्ट २। अष्टभिः–अष्टाभिः ३। अष्टभ्यः–अष्टाभ्यः ४। अष्टभ्यः अष्टाभ्यः ५। अष्टानाम् ६। अष्टसु–अष्टासु ७।

(ऋत्विज् शब्दः) हवनकर्त्ता

ऋत्विक्-ग् ऋत्विजौ, ऋत्विजः १। ऋत्विजम्, ऋत्विजौ ऋत्विजः २। ऋत्विजा, ऋत्विग्भ्याम्, ऋत्विग्भिः ३। ऋत्विजे, ऋत्विग्भ्याम्, ऋत्विग्भ्यः ४। ऋत्विजः, ऋत्विग्भ्याम्, ऋत्विग्भ्यः ५। ऋत्विजः, ऋत्विजोः, ऋत्विजाम् ६। ऋत्विजि ऋत्विजोः, ऋत्विक्षु ७। स० प्रथमावत्।

---

* पञ्चन् सप्तन्, अष्टन्, नवन् दशन् इन शब्दों के रूप तीनों लिङ्गों में समान होते हैं।

भाषा बनाओ

एभिर्बालकैरिदानीं जलं न पीतम्, पीत्वाऽऽगमिष्यन्ति। आस्माकीना वडवा प्राच्यां गतोदीच्यां वा ? वयमिदानीं प्रतीच्या आगच्छामोऽनो न विजानीमः। ह्यस्तनं नात्र-कीनं किम् कार्यमस्ति। सायन्तनस्य कार्यस्य स्मृतिरस्ति नास्ति वा ? मुरादाबादनगरस्यैशान्यां राजकीया महती पाठशाला विद्यते। आस्माकीनानी पञ्च पुस्तकानि सन्ति श्रीमद्भिः दृष्टानि ? वारं वारं पठति पाठं धर्मवीरो न छात्रः।

संस्कृत बनाओ

ये किस राजा के घोड़े हैं क्या आप जानते हैं ? यह तुम्हारा आठ दिन का काम है या दश का ? इस वन में चार रास्ते हैं इसलिये मैं किस रास्ते से जाऊँ ? तुम सब आठ पुरुषों में से युद्ध के लिये कौन जायगा ? जवानों का काम जवान ही करते हैं लड़के नहीं करते। यह बात सत्य है।

(युञ्ज् शब्दः)

युङ्, युञ्जौ, युञ्जः १। युञ्जम्, युञ्जौ, युजः २। युजा, युग्भ्याम्, युग्भिः ३। युजे, युग्भ्याम्, युग्भ्यः ४। युजः, युग्भ्याम्, युग्भ्यः ५। युजः, युजोः, युजाम् ६। युजि, युजोः, युक्षु ७। सं० प्रथमावत्।

(सुयुज् शब्दः) सम्यक्, मिला हुआ

सुयुङ्, सुयुञ्जौ, सुयुजः १ । सुयुजम् सुयुजौ, सुयुजः २ । सुयुजा, सुयुग्भ्याम्, सुयुग्भिः ३ । सुयुजे, सुयुग्भ्याम्, सुयुग्भ्यः ४ । सुयुजः, सुयुग्भ्याम्, सुयुग्भ्यः ५ । सुयुजः, सुयुजोः, सुयुजाम् ६ । सुयुजि, सुयुजोः, सुयुक्षु ७ । स० प्रथमावत् ।

(खञ्ज् शब्दः) लूला

खन्, खञ्जौ, खञ्जः १ । खञ्जम्, खञ्जौ, खञ्जः २ । खञ्जा, खन्भ्याम्, खन्भिः ३ । खंजे, खन्भ्याम्, खन्भ्यः ४ । खंजः, खन्भ्याम्, खन्भ्यः ५ । खंजः, खंजोः, खंजाम् ६ । खंजि, खंजोः, खन्सु ७ । स० प्रथमावत् ।

[विश्वराट् शब्दः] ईश्वर

विश्वाराट् ड्, विश्वराजौ, विश्वराजः १ । विश्वराजम्, विश्वराजौ, विश्वराजः २ । विश्वराजा, विश्वाराड्भ्याम्, विश्वाराड्भिः ३ । विश्वराजे, विश्वाराड्भ्याम्, विश्वाराड्भ्यः ४ । विश्वराजः, विश्वाराड्भ्याम्, विश्वाराड्भ्यः ५ । विश्वराजः, विश्वराजोः, विश्वराजाम् ६ । विश्वराजि, विश्वराजोः, विश्वाराट्सु ७ ।

(भृस्ज्-शब्दः) भुर्जी

भृट्-ड् भृज्जौ भृज्जः १। भृज्जम् भृज्जौ भृज्जः २। भृज्जा, भृड्भ्याम् भृड्भिः ३। भृज्जे भृड्भ्याम्, भृड्भ्यः ४। भृज्जः भृड्भ्याम्, भृड्भ्यः ५। भृज्जः, भृज्जोः भृज्जाम् ६। भृज्जि, भृज्जोः, भृट्त्सु-भृट्सु। स० प्रथमावत्।

(त्यद्-शब्दः) वह

त्यः त्यौ, त्ये १। त्यम् त्यौ, त्यान् २। त्येन, त्याभ्याम्, त्यैः ३। त्यस्मै, त्याभ्याम्, त्येभ्यः ४। त्यस्मात् त्याभ्याम, त्येभ्यः ५। त्यस्य, त्ययोः। त्येषाम् ६। त्यस्मिन् त्ययोः त्येषु ७।

(एतद्-शब्दः) यह

एषः, एतौ, एते १। एतम्-एनम् एतौ-एनौ, एतान् एनान् २। एतेन-एनेन, एताभ्याम्, एतैः ३। एतस्मै, एताभ्याम्, एतेभ्यः ४। एतस्मात्, एताभ्याम्, एतेभ्यः ५। एतस्य, एतयोः-एनयोः, एतेषाम् ६। एतस्मिन्, एतयोः-एनयोः, एतेषु ७।

(सुपाद्-शब्दः) अच्छे पैर वाला।

सुपात्-द्, सुपादौ, सुपादः १। सुपादम् सुपादौ, सुपदः २। सुपदा, सुपाद्भ्याम् सुपाद्भ्यः ५। सुपदः

सुपदोः, सुपदाम् ६ । सुपदि, सुपदोः सुपत्सु ७। स० प्रथमावत् ॥

(अग्निमथ्-शब्दः) अग्नि मथने वाला

अग्निमद् त् , अग्निमथौ, अग्निमथः १ । अग्निमथम् अग्निमथौ, अग्निमथः २ । अग्निमथा, अग्निमद्भ्याम् अग्निमद्भिः ३ । अग्निमथे, अग्निमद्भ्याम् , अग्निमद्भ्यः ४। अग्निमथः, अग्निमद्भ्याम्. अग्निमद्भ्यः ५ । अग्नि-मथः, अग्निमथोः, अग्निमथाम् ६ । अग्निमथि, अग्नि-मथोः. अग्निमत्सु ७ ॥

(प्रत्यञ्च् शब्दः) पश्चिम दिशा को जाने वाला

प्रत्यङ् , प्रत्यञ्चौ प्रत्यञ्चः १ । प्रत्यञ्चम्, प्रत्यञ्चौ, प्रतीचः २ । प्रतीचा, प्रत्यग्भ्याम् , प्रत्यग्भिः ३ । प्रतीचे, प्रत्यग्भ्याम् , प्रत्यग्भ्यः ४ । प्रतीचः, प्रत्यग्भ्याम् . प्रत्यग्भ्यः ५ । प्रतीचः, प्रतीचोः, प्रतीचाम् ६ । प्रतीचि, प्रतीचोः, प्रत्यक्षु ७ ।

(उदञ्च् शब्दः) उत्तर दिशा को जाने वाला

उदङ् , उदञ्चौ, उदञ्चः १ । उदञ्चम् , उदञ्चौ, उदीचः २ । उदीचा, उदग्भ्याम् , उदग्भिः ३ । उदीचे, उदग्भ्याम् , उदग्भ्यः ४ । उदीचः, उदग्भ्याम् ,उदग्भ्यः ५ । उदीचः, उदीचोः, उदीचाम् ६ । उदीचि, उदीचोः, उदक्षु ७। स० प्रथमावत् ।

(सम्यञ्च् शब्दः) मनोहर

सम्यङ्, सम्यञ्चौ सम्यञ्चः १ । सम्यञ्चम्, सम्यञ्चौ, समीचः २ । समीचा, सम्यग्भ्याम् सम्यग्भिः ३ । समीचे, सम्यग्भ्याम्, सम्यग्भ्यः ४ । समीचः सम्यग्भ्याम्, सम्यग्भ्यः ५ । समीचः, समीचोः, समीचाम् ६ । समीचि, समीचोः, सम्यक्षु ७ । स० प्रथमावत् ।

(तिर्यञ्च् शब्दः) तिरछी चाल वाला

तिर्यङ्, तिर्यञ्चौ, तिर्यञ्चः १ । तिर्यञ्चम्, तिर्यञ्चौ, तिरश्चः, २ । तिरश्चा, तिर्यग्भ्याम्, तिर्यग्भिः ३ । तिरश्चे, तिर्यग्भ्याम्, तिर्यग्भ्यः ४ । तिरश्चः, तिर्यग्भ्याम् तिर्यग्भ्यः ५ । तिरश्चः, तिरश्चो, तिरश्चाम् ६ । तिरश्चि, तिरश्चोः, तिर्यक्षु ७ । स० प्रथमावत् ।

(प्राञ्च् शब्दः) पूजावाचक

प्राङ् प्राञ्चौ प्राञ्चः १ । प्राञ्चम्, प्राञ्चौ, प्राचः २ । प्राचा, प्राग्भ्याम्, प्राग्भिः ३ । प्राचे, प्राग्भ्याम्, प्राग्भ्यः ४ । प्राचः, प्राग्भ्याम्, प्राग्भ्यः ५ । प्राचः, प्राचोः, प्राचाम् ६ । प्राचि, प्राचोः प्राङ्क्षु ७ । सं० प्रथमावत् ।

(क्रुञ्च् शब्दः) पूजावाचक

क्रुङ्, क्रुञ्चौ, क्रुञ्चः १ । क्रुञ्चम्, क्रुञ्चौ, क्रुञ्चः २ । क्रुञ्चा, क्रुङ्भ्याम्, क्रुङ्भिः ३ । क्रुञ्चे, क्रुङ्भ्याम्,

क्रुङ्भ्यः ४ । क्रुञ्चः, क्रुङ्भ्याम् क्रुङ्भ्यः ५ । क्रुञ्चः, क्रुञ्चोः, क्रुञ्चाम् ६ । क्रुञ्च. क्रुञ्चोः, क्रुङ्षु--क्रुङ्क्षु ७ । स० प्रथमावत् ।

लवपुरम् = लाहौर, जयपुरम् = जयपुर, योधपुरम् = जोधपुर, उदयपुरम् = उदयपुर, लक्ष्मणपुरम् = लखनऊ, पुरुषपुरम् = पेशावर, कर्णपुरम् = कानपुर, अर्गलपुरम् = आगरा, वाराणसी = बनारस प्रयागः = इलाहाबाद. कालिकत्ता = कलकत्ता, मुम्बापुरी = बम्बई, मयराष्ट्रम् = मेरठ, अजमीढः = अजमेर, पाटलिपुत्रम् = पटना, अवन्तिपुरी = उज्जैन, कृष्णपुरी = मथुरा. इन्द्रप्रस्थम् = देहली, वृन्दानम् = वृन्दावन, मयनपुरी = मैनपुरी ।

(पयोमुच् शब्दः) बादल

पयोमुक् ग्, पयोमुचौ, पयोमुचः १ । पयोमुचम्, पयोमुचौ, पयोमुचः २ । पयोमुचा, पयोमुग्भ्याम्, पयोमुग्भिः ३ । पयोमुचे, पयोमुग्भ्याम्, पयोमुग्भ्यः ४ । पयोमुचः, पयोमुग्भ्याम्, पयोमुग्भ्यः ५ । पयोमुचः, पयोमुचोः, पयोमुचाम् ६ । पयोमुचि. पयोमुचोः, पयोमुक्षु ७ । स० प्रथमावत् ।

(महत् शब्दः) बड़ा

महान्, महान्तौ, महान्तः १ । महान्तम्, महान्तौ, महतः २ । महता, महद्भ्याम्; महद्भिः ३ । महते, मह-

द्भ्याम् महद्भ्यः ४। महतः, महद्भ्याम् . महद्भ्यः ५। महतः महतोः, महताम् ६। महति, महतोः, महत्सु ७। सं० हे महन्! हे महान्तौ! हे महान्तः।

[ददत् शब्दः] देता हुआ

ददत्, ददतौ ददतः १। ददतम्, ददतौ, ददतः २। ददता ददद्भ्याम् ददद्भिः ३ ददते ददद्भ्याम्, ददद्भ्यः ४। ददतः, ददद्भ्याम् ददद्भ्यः ५। ददतः, ददतोः ददताम् ६। ददति, ददतोः ददत्सु ७। सं० प्रथमावत्। इसी प्रकार जक्षत् (खाता हुआ) जाग्रत् (जागता हुआ) दरिद्रत् (कङ्गाल होता हुआ) शिक्षत् (शिक्षा करता हुआ) चकासत् (प्रकाश करता हुआ) के रूप होते हैं।

[तादृश शब्दः] तैसा

तादृक् ग्, तादृशौ, तादृशः १। तादृशम्, तादृशौ, तादृशः २। तादृशा, तादृग्भ्याम्, तादृग्भिः ३। तादृशे, तादृग्भ्याम्, तादृग्भ्यः ४। तादृशः, तादृग्भ्याम्, तादृग्भ्यः ५। तादृशः, तादृशोः, तादृशाम् ६। तादृशि, तादृशोः, तादृक्षु ७।

[विश् शब्दः] प्रवेश करने वाला

विट्--विड् विशौ, विशः १। विशम्, विशौ, विशः २।

विशा, विड्भ्याम्, विड्भिः ३। विशे, विड्भ्याम्, विड्भ्यः ४। विशः, विड्भ्याम्, विड्भ्यः ५। विशः, विशोः, विशाम् ६। विशि, विशोः, विट्त्सु, विट्सु ७।

(नश्-शब्दः) नाशवान्

नक्-ग्-ट्-ड्, नशौ नशः १। नशम्, नशौ, नशः २। नशा, न(ड्) ग्-भ्याम्-न(ड्)ग्भिः३। नशे, न(ड्)ग्भ्याम् न(ड्) ग्भ्यः ४। नशः, न(ड्)ग्भ्याम्, न(ड्)ग्भ्यः ५। नशः, नशोः नशाम् ६। नशि, नशोः, नक्षु नट्त्सु-नट्सु ७। सं० प्रथमावत्।

भाषा बनाओ

युष्माकं युञ्जः खञ्जः सन्ति। एते राजानो विश्वराजि विश्वासम् कुर्वन्ति। तस्मै सुपदे नमोऽस्तु मे। एतस्याऽग्निमथो भृज्जः पात्रं वरं नास्ति। भवतस्तरवो नगरात् प्राच्याम् उदीच्यां वा दिशि सन्ति। तिरश्चां कुटिला गतिः। यादृक् करणं तादृक् भरणमितीश्वरीयनियमः। जयपुरम् जयसिंहविनिर्मितम्। लवपुरे भवतो भवनं महत्।

[षष् शब्दः] छः

षट्-ड् १। षट्-ड् २। षड्भिः ३। षड्भ्यः ४। षण्णाम् ६। षट्सु-षट्त्सु ७॥

(पिपठिष्-शब्दः) पढ़ने की इच्छा करने वाला

पिपठीः, पिपठिषौ, पिपठिषः १। पिपठिषम्, पिपठिषौ- पिपठिषः २। पिपठिषा पिपठीर्भ्याम्, पिपठीर्भिः ३ पिप- ठिषे, पिपठीर्भ्याम्, पिपठीर्भ्यः ४। पिपठिषः, पिपठीर्भ्याम् पिपठीर्भ्यः ५। पिपठिषः पिपठिषोः, पिपठिषाम् ६। पिप- ठिषि, पिपठिषोः पिपठिःषु ष्षु ७। स० प्रथमावत्।

(चिकीर्ष् शब्दः) करने की इच्छा वाला

चिकीः, चिकीर्षौ चिकीर्षः १। शेषरूप पिपठिष्वत्।

(विद्वस् शब्दः) विद्वान्, आलिम

विद्वान्, विद्वांसौ, विद्वांसः १। विद्वांसम्, विद्वांसौ, विदुषः २। विदुषा, विद्वद्भ्याम्, विद्वद्भिः ३। विदुषे, विद्वद्भ्याम्, विद्वद्भ्यः ४। विदुषः, विद्वद्भ्याम्, विद्वद्- भ्यः ५। विदुषः, विदुषोः, विदुषाम् ६। विदुषि, विदुषोः, विद्वत्सु ७। हे विद्वन्!, हे विद्वांसौ!, हे विद्वांसः!

(पुंस् शब्दः) पुरुष, आदमी

पुमान्, पुमांसौ, पुमांसः १। पुमांसम्, पुमांसौ, पुंसः २। पुंसा, पुम्भ्याम्, पुम्भिः ३। पुंसे, पुंभ्याम्, पुंभ्यः ४। पुंसः, पुम्भ्याम् पुम्भ्यः ५। पुंसः, पुंसोः, पुंसाम् ६। पुंसि, पुंसोः, पुंसु ७। हे पुमन्!, हे पुमांसौ!, हे पुमांसः!

(उशनस् शब्दः) शुक्र

उशना, उशनसौ, उशनसः १ । उशनसम्, उशनसौ, उशनसः २ । उशनसा, उशनोभ्याम्, उशनोभिः ३ । उशनसे, उशनोभ्याम्, उशनोभ्यः ४ । उशनसः, उशनोभ्याम्, उशनोभ्यः ५ । उशनसः, उशनसोः, उशनसाम् ६ । उशनसि, उशनसोः, उशनस्सु ७ । स० हे उशनन्, हे उशनसौ, हे उशनसः ।

(अनेहस् शब्दः) समय

अनेहा, अनेहसौ, अनेहसः १ । अनेहसम्, अनेहसौ, अनेहसः २ । अनेहसा, अनेहोभ्याम्, अनेहोभिः ३ । अनेहसे, अनेहोभ्याम्, अनेहोभ्यः ४ । अनेहसः अनेहाभ्याम्, अनेहोभ्यः ५ । अनेहसः अनेहसोः, अनेहसाम् ६ । अनेहसि, अनेहसोः, अनेहस्सु ७ । स० हे अनेहः!, हे अनेहसौ, हे अनेहसः ।

(वेधस् शब्दः) विधाता

वेधाः, वेधसौ, वेधसः १ । शेष रूप अनेहस्वत् ।

[अदस् शब्दः] वह

असौ, अमू, अमी १ । अमुम्, अमू, अमून् २ । अमुना, अमूभ्याम्, अमीभिः ३ । अमुष्मै, अमूभ्याम्,

अमीभ्यः ४ । अमुष्मात्, अमूभ्याम्, अमीभ्यः ५ । अमुष्य, अमुयोः, अमीषाम् ६ । अमुस्मिन्, अमुयोः अमीषु ७ ।

(धनिन् शब्दः) धनवान्

धनी, धनिनौ धनिनः १ । धनिनम्, धनिनौ धनिनः २ । धनिना, धनिभ्याम्, धनिभिः ३ । धनिने, धनिभ्याम्, धनिभ्यः ४ । धनिनः धनिभ्याम् धनिभ्यः ५ । धनिनः, धनिनोः धनिनाम् ६ । धनिनि, धनिनोः धनिषु ७ । स० हे धनिन्, हे धनिनौ हे धनिनः । इस प्रकार–ज्ञानिन्, मानिन्, ध्यानिन्, न्यायिन् आदि शब्दों के रूप होते हैं ।

(क्वसु प्रत्यान्त तस्थिवस् शब्दः) ठहरा हुआ

तस्थिवान्, तस्थिवांसौ, तस्थिवांसः १ । तस्थिवांसम्, तस्थिवांसौ तस्थुषः २ । तस्थुषा, तस्थिवद्भ्याम्, तस्थिवद्भिः ३ । तस्थुषे, तस्थिवद्भ्याम्, तस्थिवद्भ्यः ४ । तस्थुषः, तस्थिवद्भ्याम् तस्थिवद्भ्यः ५ । तस्थुषः तस्थुषोः, तस्थुषाम् ६ । तस्थुषि, तस्थुषोः, तस्थिवत्सु ७ । स० हे तस्थिवन् ! हे तस्थिवांसौ, हे तस्थिवांसः ।

(शुश्रुवस् शब्दः) जिसने सुना हो ।

शुश्रुवान्, शुश्रुवांसौ, शुश्रुवांसः १ । शुश्रुवांसम्, शुश्रुवांसौ, शुश्रुषः २। शुश्रुषा, शुश्रुवद्भ्याम्, शुश्रुवद्भिः ३।

शुश्रूषे, शुश्रुवद्भ्याम्, शुश्रुवद्भ्यः ४। शुश्रूषः, शुश्रुवद्भ्याम्, शुश्रुवद्भ्यः ५। शुश्रूषः, शुश्रूषोः, शुश्रूषाम् ६। शुश्रूषि, शुश्रूषोः, शुश्रुवत्सु ७। सं० हे शुश्रुवन्!

बलिष्ठः = बहुत बलवान। कनिष्ठः = बहुत छोटा। घनिष्ठः = बहुत गाढ़ा। दविष्ठम् = बहुत दूर। पटिष्ठः = बहुत चतुर। धर्मिष्ठः = बहुत धर्मात्मा। पापिष्ठः = बहुत पापी। भूयिष्ठम् = बहुत ही। धनिष्ठः = बहुत धनी। यविष्ठः = बड़ा जवान। श्रेष्ठः = बहुत अच्छा। हस्तक्षेपः = दस्तन्दाजी।

इति हलन्त पुल्लिङ्ग प्रकरणम्

❀ ❀ ❀

अथ हलन्तस्त्रीलिंगप्रकरणम्

(हान्त उपानह् शब्दः) जूता

उपानत्-द्, उपानहौ, उपानहः १। उपानहम्, उपानहौ, उपानहः २। उपानहा, उपानद्भ्याम्, उपानद्भिः ३। उपानहे, उपानद्भ्याम्, उपानद्भ्यः ४। उपानहः, उपानद्भ्याम्, उपानद्भ्यः ५। उपानहः, उपानहोः, उपानद्भ्याम्, उपानद्भ्यः ५। उपानहः, उपानहोः, उपानहाम् ६। उपानहि उपानहोः, उपानत्सु ७। सं० प्रथमावत्॥

(हान्त उष्णिह् शब्दः) गरम

उष्णिक् ग्, उष्णिहौ, उष्णिहः १। उष्णिहम्, उष्णिहौ, उष्णिहः २। उष्णिहा, उष्णिग्भ्याम्, उष्णिग्भिः ३। उष्णिहे, उष्णिग्भ्याम्, उष्णिग्भ्यः ४। उष्णिहः, उष्णिग्भ्याम्, उष्णिग्भ्यः ५। उष्णिहः, उष्णिहोः, उष्णिहाम् ६। उष्णिहि, उष्णिहोः, उष्णिक्षु ७। सं० प्रथमावत्

(वान्तो दिव् शब्दः) आकाश

द्यौः, दिवौ, दिवः १। दिवम्, दिवौ, दिवः २। दिवा, द्युभ्याम्, द्युभिः ३। दिवे, द्युभ्याम्, द्युभ्यः ४। दिवः, द्युभ्याम्, द्युभ्यः ५। दिवः, दिवोः, दिवाम् ६। दिवि, दिवोः, द्युषु ७।

(रेफान्त गिर् शब्दः) वचन, वाणी

गीः, गिरौ, गिरः १। गिरम्, गिरौ, गिरः २। गिरा, गीर्भ्याम्, गीर्भिः ३। गिरे, गीर्भ्याम्, गीर्भ्यः ४। गिरः, गीर्भ्याम्, गीर्भ्यः ५। गिरः, गिरोः, गिराम् ६। गिरि, गिरोः, गीर्षु ७। एवं पुरशब्दस्य रूपाणि विज्ञेयानि।

(रेफान्तश्चतुर् शब्दः) चार

चतस्रः १। चतस्रः २। चतसृभिः ३। चतसृभ्यः ४। चतसृभ्यः ५। चतसृणाम् ६। चतसृषु ७।

(मान्तः किम् शब्दः) कौन

का, के, काः १। काम्, के, काः २। कया, काभ्याम् काभिः ३। कस्यै, काभ्याम्, काभ्यः ४। कस्याः, काभ्याम्, काभ्यः ५। कस्याः, कयोः, कासम् ६। कस्याम् कयोः, कासु।

(मान्त इदम् शब्दः) यह

इयम्, इमे, इमाः १। इमाम् एनाम्, इमे-एने, इमाः एनाः २। अनया, एनया, आभ्याम्, आभिः ३। अस्यै, आभ्याम्, आभ्यः ४। अस्याः, आभ्याम्, आभ्यः ५। अस्याः, अनयोः-एनयोः, आसाम् ६। अस्याम् अनयोः—एनयोः, आसु।

(दान्तस्त्यद् शब्दः) वह

त्या, त्ये, त्याः १। त्याम्, त्ये, त्याः २। त्यया, त्याभ्याम्, त्याभिः ३। त्यस्यै, त्याभ्याम्, त्याभ्यः ४। त्यस्याः, त्याभ्याम्, त्याभ्यः ५। त्यस्याः, त्ययोः, त्यासाम् ६। त्यस्याम्, त्ययोः, त्यासु ७। एवमेव तद् यद् एतद्शब्दानां रूपाणि बोध्यानि।

(चान्तः वाच् शब्दः) वाणी

वाक्-ग् वाचौ, वाचः १। वाचम्, वाचौ, वाचः २। वाचा, वाग्भ्याम्, वाग्भिः ३। वाचे, वाग्भ्याम्, वाग्भ्यः ४।

वाचः, वाग्भ्याम्, वाग्भ्यः ५ । वाचः, वाचोः, वाचाम् ६ ।
वाचि, वाचोः, वाक्षु ७ ।

(बहुवचनान्तः पान्तोऽप् शब्दः) जल

आपः १ । अपः २ । अद्भिः ३ । अद्भ्यः ४ ।
अद्भ्यः ५ । अपाम् ६ । अप्सु ७ ।

(शान्तो दिश् शब्दः) दिशा

दिक्, ग्, दिशौ, दिशः १ । दिशम्, दिशौ, दिशः २ ।
दिशा, दिग्भ्याम्, दिग्भिः ३ । दिशे, दिग्भ्याम्, दिग्भ्यः ४ ।
दिशः, दिग्भ्याम्, दिग्भ्यः ५ । दिशः, दिशोः, दिशाम् ६ ।
दिशि, दिशोः, दिक्षु ७ ।

भाषा बनाओ

भवत्येयमुपानत् क्रियता मूल्येन क्रीता ? तिसृभिर्मुद्राभिः । द्यौः शान्तिः । चतस्रोऽवस्थाः शरीरस्य वृद्धिर्यौवनं सम्पूर्णता ततः किञ्चित्परिहाणिश्चेति । अद्य स्त्रीसमाजे कासां कासां विदुषीनामबलानां व्याख्यानानि भविष्यन्ति ? श्रीमत्याः सरलादेव्याः सावित्रीदेव्याः प्रियंवदायाश्च । वाचमुवाच कौत्सः अद्भिर्गात्राणि शुध्यन्ति । चतसृषु दिक्षु परिभ्रम्य समागतोऽहम् । आभ्यो बालिकाभ्यः इमानि फलानि ददानि ?

संस्कृत बनाओ

आपने यह जूता कितने मूल्य में लिया है? तीन रुपये में। हे परमात्मन्! आकाश शान्तिमय हो। देह की चार दशा होती हैं, वृद्ध, यौवन, सम्पूर्णता और चतुर्थी ह्रास-युक्त। आज महिला परिषद् में किन २ विदुषी स्त्रियों के व्याख्यान होंगे? श्रीमती सरलादेवी सावित्री देवी और प्रियंवदाजी के। जल से शरीर के अवयव शुद्ध होते हैं चारों दिशाओं में घूमकर आया हूँ। इन लड़कियों के लिये इन फलों को देदूँ।

(शान्तो दृश् शब्दः) देखना

दृक्-ग्, दृशौ, दृशः १। दृशम्, दृशौ, दृशः २। दृशा, दृग्भ्याम्, दृग्भिः ३। दृशे, दृग्भ्याम्, दृग्भ्यः ४। दृशः, दृग्भ्याम्, दृग्भ्यः ५। दृशः, दृशोः, दृशाम् ६। दृशि, दृशोः, दृक्षु।

त्विट्-ड्, त्विषौ, त्विषः १। त्विषम्, त्विषौ, त्विषः २। त्विषा, त्विड्भ्याम्, त्विड्भिः ३। त्विषे, त्विड्भ्याम्, त्विड्भ्यः ४। त्विषः, त्विड्भ्याम् त्विड्भ्यः ५। त्विषः, त्विषोः, त्विषाम् ६। त्विषि, त्विषोः, त्विट्सु-त्विट्त्सु ७।

(षान्तः सजुष् शब्दः) साथ अर्थ में प्रयुक्त प्राप्तिकर्ता

सजूः, सजुषौ, सजुषः १। सजुषम् , सजुषौ, सजुषः २। सजुषाः, सजूर्भ्याम् , सजूर्भिः ३। सजुषे, सजूर्भ्याम् , सजूर्भ्यः ४। सजुषः सजूर्भ्याम् , सजूर्भ्यः ५ सजुषः, सजुषाः, सजुषाम्, ६ सजुषि, सजुषाः सजूषु–ष्षु ७। एवमाशीः।

(सान्त ऽदस् शब्दः) वह

असौ, असू, अमूः १। अमूम्, अमू, अमूः २। अमुया, अमूभ्याम्, अमूभिः ३। अमुष्यै, अमूभ्याम्, अमूभ्यः ४। अमुष्याः, अमूभ्याम् , अमूभ्यः ५। अमुष्याः, अमुयोः, अमूषाम् ६। अमुष्याम्, अमुयोः, अमूषु ७॥

इति हलन्तस्त्रीलिङ्ग प्रकरणम्।

सहृदयः = दयालु। प्रवणः = झुका हुआ, नम्र। चतुष्पथः = चौराहा। धावल्यम् = सफेदी। अधीरः = भीरु। कथङ्कारम् = क्यों। अङ्कः = गोद। साधुवादः = मुबारिकबादी। शुभसंवादः = खुशखबरी। क्षुभितः = व्याकुल। हर्षः = खुशी। विषादः = रंज। प्रणिपातः = अदब। प्रकम्पनम् = काँपना। चङ्क्रमणम् = बार बार घूमना।

तोलनम् = तोलना । मापनम् = नापना । प्रभातम् = प्रातः-काल, सुबह । प्रवरः = श्रेष्ठ, अच्छा । अट्टहासः = जोर से हँसना । अट्टालिका = अटारी ।

भाषा बनाओ

सहृदयानां मित्राणामुपदेशं हृदि धारयामि । चतुष्पथे सन्ति नवञ्चकास्ते । ददामि साधुवादां ते । कीदृशः शुभ-संवादः, श्रोतुमिच्छामि भो सखे ! हर्षविषादौ कथङ्कारं भवतः । अभूत् स नम्रः प्रणिपातशिक्षया । विषं चङ्क्रमणं रात्रौ । प्रभातं प्रभूतं तमस्तद् गतम् । वचस्तत्र प्रयोक्तव्यम् यत्रोक्ते लभते फलम् । मद्यपानां मांसभक्षकाणां च बुद्धिर्वि-परीता भवति अतएव बुद्धिमद्भिराभ्यां दूरं स्थेयम् । जगदी शस्य बालकस्य विचित्रा विद्यते कथा । सत्यदेवस्य पुस्तकम् ।

संस्कृत बनाओ

मेहरबान मित्रों के उपदेश को हृदय में धारण करता हूँ । वे वञ्चक चौहारे पर नहीं हैं । आपके लिये मुबारिकबादी देता हूँ । हे मित्र कैसी खुशखबरी है सुनना चाहता हूँ । हर्ष विषाद क्यों होते हैं । प्रणिपात की शिक्षा से वह नम्र हुआ । धैर्य से कार्य सिद्ध होता है ।

अथ हलन्त नपुंसकलिङ्ग प्रकरणम् ।

[स्वनडुह् शब्दः] सुन्दर बैल वाला कुल ।

स्वनडुद्-त्, स्वनडुही, स्वनड्वांहि १ । स्वनडुद्-त्, स्वनडुही, स्वनड्वांहि ॥१*

[वार् शब्दः] जल

वाः, वारी, वारि १ । वाः, वारी, वारि २ । वारा, वार्भ्याम्, वार्भिः ३ । वारे, वार्भ्याम्, वार्भ्यः ४ । वारः, वार्भ्याम्, वार्भ्यः ५ । वारः, वारोः, वाराम् ६ । वारि, वारोः, वार्षु ७ । स० प्रथमावत् ॥

[किम् शब्दः] कौन

किम्, के, कानि १ । किम्, के, कानि २ ।

[इदम् शब्दः] यह

इदम्, इमे, इमानि १ । इदम्-एनम्, इमे-एने, इमानि-एनानि २ ।

[एतद् शब्दः] यह

एतत्, एते, एतानि १ । एतत्, एते, एतानि २ ।

[ब्रह्मन् शब्दः] ईश्वर

ब्रह्म, ब्रह्मणी, ब्रह्माणि १ । ब्रह्म, ब्रह्मणी, ब्रह्माणि २ ।

---

*यहाँ से आगे प्रथमा तथा द्वितीया विभक्ति के जहाँ केवल रूप लिखे गये हों वहाँ शेष रूप पुल्लिङ्गवत् समझने चाहियें ।

(अहन् शब्दः) दिन

अहः, अह्नी-अहनी, अहानि १। अहः, अह्नी-अहनी, अहानि २। अह्ना, अहोभ्याम्, अहोभिः ३। अह्ने अहोभ्याम्, अहोभ्यः ४। अह्नः, अहोभ्याम्, अहोभ्यः ५। अह्नः, अह्नोः, अह्नाम् ६। अह्नि, अह्नोः अहःसु ७। स० प्रथमावत्॥

(दण्डिन् शब्दः) दण्डग्रहणकर्त्ता कुल

दण्डि, दण्डिनी, दण्डीनि १। दण्डि, दण्डिनी, दण्डीनि २।

(सुपथिन् शब्दः) सुपथगामी कुल।

सुपथि, सुपथी, सुपन्थानि १। सुपथि, सुपथी, सुपन्थानि २।

(ऊर्ज शब्दः) बली कुल।

ऊर्क्-ग्, ऊर्जी, ऊर्ञ्जि १। ऊर्क् ग्, ऊर्जी, ऊर्ञ्जि २। ऊर्जा, ऊर्ग्भ्याम्, ऊर्ग्भिः ३। ऊर्जे, ऊर्ग्भ्याम्, ऊर्ग्भ्यः ४। ऊर्जः ऊर्ग्भ्याम्, ऊर्ग्भ्यः ५। ऊर्जः, ऊर्जोः, ऊर्जाम् ६। ऊर्जि, ऊर्जोः, ऊर्क्षु ७। स० प्रथमावत्॥

(तद् शब्दः) वह

तत्, ते, तानि १। तत्, ते, तानि २॥

(यद् शब्दः) जो।

यद्, ये, यानि १। यद्, ये, यानि २॥

(शकृत् शब्दः) विष्ठा, मल।

शकृत्, शकृती, शकृन्ति १। शकृत्, शकृती, शकृन्ति २। शकृता, शकृद्भ्याम्, शकृद्भिः ३। शकृते, शकृद्भ्याम्, शकृद्भ्यः ४। शकृतः, शकृद्भ्याम्, शकृद्भ्यः ५। शकृतः, शकृतोः, शकृताम् ६। शकृति, शकृतोः, शकृत्सु ७। स० प्रथमावत्।

(ददत् शब्दः) देता हुआ कुल

ददत्-द्, ददती, ददन्ति-ददति १। ददत्-द् ददती, ददन्ति-ददति २।

(तुदत् शब्दः) पीड़ा देता हुआ कुल

तुदत्-द्, तुदन्ती-तुदती, तुदन्ति १। तुदत्-द् तुदन्ती--तुदती, तुदन्ति २। शेष रूप शकृत् शब्द के समान

[भात् शब्दः] प्रकाश

भात्--द् भाती-भान्ती, भान्ति १। भात्-द्, भाती-भान्ती, भान्ति २। शेषरूप तुदत्--पुंवत्।

[पचत् शब्दः] पकाता हुआ कुल

पचत्, पचन्ती, पचन्ति १। पचत्, पचन्ती, पचन्ति २।

(दीव्यत् शब्दः) खेलता हुआ कुल

दीव्यत्–द् दीव्यन्ती, दीव्यन्ति १। दीव्यत्–द्, दीव्यन्ती दीव्यन्ति २ शेषरूप लुदत् वत्।

(धनुष् शब्दः) चाप, धनुस

धनुः, धनुषी, धनूंषि १। धनुः, धनुषी धनूंषि २। धनुषा, धनुर्भ्याम्, धनुर्भिः ३। धनुषे, धनुर्भ्याम्, धनुर्भ्यः ४। धनुषः, धनुर्भ्याम्, धनुर्भ्यः ५। धनुषः, धनुषोः धनुषाम् ६। धनुषि, धनुषोः, धनुषु–धनुष्षु ७। स० प्रथमावत ॥

इसी प्रकार चक्षुष् (आँख) हविष् (होम की सामग्री) पयस् (जल, दूध) ओकस (स्थान) शब्दों के रूप होते हैं।

(सुपुंस् शब्दः) श्रेष्ठ पुरुषोंका कुल

सुपुम्, सुपुंसी सुपुमांसि १। सुपुम्, सुपुंसी, सुपुमांसि २। सुपुंसा, सुपुम्भ्याम्, सुपुम्भिः ३। सुपुंसे, सुपुम्भ्याम्, सुपुम्भ्यः ५। सुपुंसः सुपुंसोः, सुपुंसाम् ६। सुपुंसि, सुपुंसोः सुपुंसु ७।

[अदस् शब्दः] वह

अदः, अमू, अमूनि १। अदः, अमू, अमूनि २।

इति हलन्त नपुंसकलिङ्गाः शब्दाः समाप्ता ॥

याचनम् = माँगना । नर्त्तनम् = नाचना । निक्षेपणम् = फेंकना । प्रेषणम् = भेजना । वादनम् = बजाना । शयनम् = सोना । अवलम्बनम् = सहारा । करणम् = करना । भरणम् = भरना । धरणम् = धरना । अध्ययनम् = पढ़ना । अध्यापनम् = पढ़ाना । मानम् = तौलना । दर्शनम् = देखना । निष्क्रमणम् = निकलना । प्रवेशनम् = घुसना । अवगुण्ठनम् = घूँघट । लुण्ठनम् = लेटना । आरोहणम् = चढ़ना । अटाट्या = घूमना।

साधारणोपदेशः (१)

ईश्वरः सर्वव्यापकोऽस्ति । यौष्माकीणानि सर्वाणि कार्याणि सर्वदा पश्यति, किमप्यज्ञातं नास्ति । तद् गृहं शीघ्रं विनश्यति यस्मिन् गृहे सदा कलहो भवति । सज्जना यत्कर्मारभन्ते तन्मध्ये न त्यजन्ति । विपदि धैर्यमेव सहायतां करोति । विद्यासमं नास्ति धनं जगत्याम् । प्रतिवासिभिः सह मेलनं रक्षणीयम् । जनैः समैश्च सह बन्धुवद् वर्तितव्यम्, शरीरं पवित्रं रक्षणीयम् । बालकैः सह सर्वे जनाः स्नेहं कुर्वन्ति । अधर्मेण यद् धनमर्ज्यते, तन्न तिष्ठति यथाऽऽगच्छति तथैव गच्छति ।

इकट्ठा किया जाता है ।

साधारणोपदेशः (२)

कश्चिदपि जीवो न क्लेशनीयः। यथात्मनि सुखदुःखं भवति तथैव सर्वत्र विज्ञेयम्। यः शुद्धभावेन कार्यं करोति जगदीश्वरस्तस्य साहाय्यं करोति। परोपकारिणो जनाः सुखिनो भवन्ति। योऽन्येषां वृद्धिं दृष्ट्वा विषीदति स सर्वदा दुःखं लभते। यत्कार्यं स्वकीयाऽधिकारे भवेत् तत्सत्यतया कार्यम्। यो युष्माकं विश्वासं कुर्यात्तेन सह विश्वासघातो नहि कर्त्तव्यः। कटुभाषणं कदापि न विधेयम्, कटुवचनं सायकवद् हृदि क्षतं[१] करोति। दुर्जनानां संगतिः कदापि न कर्त्तव्या अनया हानिरेव भवति न तु लाभः। दुर्जनाः स्वमित्रैः सह विश्वासघातं[२] कुर्वन्ति, अतएव इत्थं भूतेषु नरेषु विश्वासो न विधेयः। धर्मकार्येषु विघ्ना बाहुल्येन भवन्ति, अतएव तत्करणे विलम्बो नहि कर्त्तव्यः।

साधारणोपदेशः (३)

शुभकर्मणां शुभं फलं भवति, अशुभकर्मणां चाशुभम्। मित्रं स एवास्ति य आपत्काले न विजहाति[३] शत्रुमधुराला-पमपि[४] कुर्यात्तथापि तस्य विश्वासो नहि कार्यः। महतामाज्ञा सर्वदा मन्तव्या। अनेनैव युष्माकं कल्याणमस्ति। अविचार्य[५] किञ्चिदपि कार्यं न कार्यम्, नोचेत् पश्चात्पश्चात्तापं करिष्यथ। असत्यं न भाषणीयम्, असत्यभाषिणां[६] कश्चिदपि विश्वासं न करोति। सविद्यस्य[७] नरस्य सर्वत्र प्रतिष्ठा भवति। मूढस्य[८]

---

१ घाव। २ धोखादेना। ३ छोड़ता है। ४ मीठा बोलना। ५ बिना विचारे के। ६ झूठ बोलनेवालों का। ७ पढ़े लिखे का। ८ मूर्ख का।

चाऽप्रतिष्ठा भवति । सर्वेषां शुभचिन्तकतायां स्थैर्यं न चाऽशुभचिन्तकतायाम् । मरणान्ते पापपुण्यमन्तरा नान्यत् सत्रा गच्छति । सर्वैः सह मधुरालापेन भाव्यम् कटुवचनं केनापि सह नोच्चारणीयम् ।

साधारणोपदेशः (४)

सद्गुणैर्मनुष्याः पूज्यन्ते । गुणमन्तरा[१] कस्याप्यादरो न भवति । यथा शुकान् सारिकाश्च[२] जनाः पालयन्ति न तु काकान्[३] । शिक्षाप्रदानि वाक्यानि न रोचन्ते[४] । इदं प्रायकं दृष्टम् । यथा यावत्कटुकं भेषजं न पीयते तावत् ज्वरो न नश्यति । महतां समीपे निवासेन लघवोऽपि महीयन्ते[५] इदं प्रत्यक्षमस्ति । यथा लता वृक्षमदृशी वर्धते । उपदेशोहि मूर्खाणां प्रकोपाय न शान्तये । पयः पानं भुजङ्गानां[६] केवलं विषवर्धनम् । पापकर्माणि कृत्वा कश्चिदपि सुखं न कामयेत[८] स कथं सुखभाग्[९] भवेत् ? । यथा—अर्कवृक्षारोपणेन[१०] किमसौ आम्रो भवितुमर्हति अपितु न ।

साधारणोपदेशः (५)

वेदः सत्यविद्यानां पुस्तकमस्ति तस्य पठनं पाठनं श्रवणं श्रावणं चार्याणां परमधर्मोऽस्ति । सत्यग्रहणकरणे

---

१ विना । २ मैना । ३ कव्वों को । ४ अच्छे लगते हैं । ५ छोटे ६ बड़े होजाते हैं । ७ सापों को । ८ चाहे । ९ सुखी । १० अकौंप के पेड़ लगाने से ।

असत्यस्य च परित्यागे सर्वदा सर्वैरुद्यतेन भाव्यम्। सर्वाणि कर्माणि धर्मानुसारेण सत्यासत्यं च विचार्य कर्त्तव्यानि सर्वैः सह प्रीतिपूर्वकं धर्मानुसारेण यथायोग्यं वर्त्तितव्यम् शिशवः! प्रभाते उत्थाय प्राणीश्वरस्य ध्यानं कुरुत, येन युष्मदर्थं नानाविधानि[१] वस्तूनि विरचितानि[२]। प्रातरुत्थाय यत्कार्यं क्रियते तस्मिन् मनः सम्यग् लगति यथा पठनं प्रभाते भवति न तथेतरस्मिन् काले संजायते। प्रातःकाले यत् स्मर्यते न तच्छीघ्रं विस्मर्यते, बुद्धिश्च विवर्धते।

साधारणोपदेशः (६)

उपहासो[३] वैरस्य मूलमस्ति, अतएवोपहासः केनापि सह न कर्तव्यः। यदि कश्चिद् युष्माकमुपहासं कुर्यादेवं वैरं च मन्येत तथापि युष्माभिर्नैवं कार्यम्, एवमेव करणेन युष्माकं कल्याणं भविष्यति। यो नरोऽनुपकारे[४] उपकारं[५] करोति स उत्तमः, योऽनुपकारेऽनुपकारं करोति स मध्यमः यश्चोपकारेऽनुपकारं कुरुतेऽसौ नीचः। मातपित्राचार्याणां ये बालकाः आज्ञां मन्तारस्त एव सुखं भोक्तारो भवन्ति। अभिवादनशीलस्य[६] नित्यं वृद्धोपसेविनः। चत्वारि तस्य वर्धन्ते आयुर्विद्यायशोबलम्॥

---

१ बहुत तरह के। २ बनाये हैं। ३ हँसी ठट्ठा। ४ बुराई में। ५ भलाई। ६ प्रणामकर्त्ता के।

साधारणोपदेशः (७)

दुःखे केवलमीश्वर एव साहाय्यं करोति । तेनैव अस्मदीयानि शरीराणि मातुरुदरे विरचितानि । तेनैव च सकलानीन्द्रियाणि दत्तानि । यैरिन्द्रियैरूपरसगन्धस्पर्श शब्दादीन् विषयान् गृह्णीमः । यथा नेत्रेण रूपं पश्यामः । जिह्वया रसमास्वदामहे । नासिकया गन्धं जिघ्रामः । त्वचा स्पर्शं विजानीमः । श्रोत्रेण शब्दं शृणुमः । इमानि विश्वासी-न्द्रियाणि ज्ञानसाधनानि सन्ति । नेत्रे विकारे सति वयं द्रष्टुमसमर्थाः । सर्वं जगद् ध्यानमयं प्रतीयते । रस-नायां विकारे जाते सति मधुराम्ललवणकटुकषायतिक्तान् रसान् विज्ञातुमसमर्थाः । एवमेव सर्वत्र विज्ञेयम् । य इत्थ-मुपकर्ता किं तस्याज्ञा नहि मन्तव्या ? अपितु अवश्यमेव मन्तव्या स्वप्नेऽपि न विस्मर्तव्या सर्वदा तदाज्ञा पालनीया ।

साधारणोपदेशः (८)

धर्मस्य सार्वभौमाणि कानि लक्षणानि इति जिज्ञासा वर्तते । धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः । धीर्वि-द्यासत्यमक्रोधो दशकं धर्मलक्षणम् ॥१॥ वेदः स्मृतिः सदा-चारः स्वस्य च प्रियमात्मनः । एतच्चतुर्विधं प्राहुः साक्षाद् धर्मस्य लक्षणम् ॥ १ ॥ इति मनुमहाराजेन धर्मचिह्नानि प्रदर्शितानि । किमेतानि सार्वजनीनानि उताहो विरुद्धानि । विज्ञानदृष्ट्या तु विश्वजनीनानि परन्त्वन्धपरम्परयाग्रहदोष-

वृद्धया विरुद्धविद्यया चेदं सकलं प्रतीपं प्रतीयते। वेद-विहितानि च यानि कर्माणि सन्ति तानि विश्वजनीनानि न तत्र पक्षपातः कश्चिदपि विद्यते।

साधारणोपदेशः (९)

अयि भो बालकाः! दया स्वर्गस्य सोपानमस्ति। पीडिताय जीवाय पीडादानं वरं नास्ति। अन्धं पङ्गुमङ्ग-विहीनं जनं दृष्ट्वा कदापि हास्यं न कार्यम्। न जाने युष्माकं शरीरेऽपीदृशी घटना संघटेत। कस्यापि निन्दा नहि कर्तव्या। कुसङ्गत्या सर्वदा दूरं स्थेयम्। सत्सङ्गत्या स्वयं जीवनं निवर्तितव्यम्। सदा पवित्रतया वर्तितव्यम्। नित्यं दन्तधावनं स्नानं व्यायामः सन्ध्योपासनं च करणी-यम्। मलिनानि वस्त्राणि कदापि नो धारणीयानि। मलिनैर्वस्त्रैरोगोत्पत्तिः संजायते। निवासस्थानं सर्वदा शुद्धं रक्षणीयम्। गृहाणां मलिनत्वेनापि रोगा उत्पद्यन्ते। वर्षाकाले पवित्रताया बाहुल्येन ध्यानं देयम्। कुतोऽस्मिन्ने-वर्तौ नानाविधा रोगा उत्पद्यन्ते॥

साधारणोपदेशः (१०)

मिथ्याभाषणं कदापि न विधेयम्। अनृतवचनेन नर-स्यानादरो भवति। अतथ्यभाषिणां कश्चिदपि विश्वासं न विदधाति। यदा जनस्य विश्वासं गच्छति तदा स बाहु-ल्येन दुःखं प्राप्नोति। तथ्यवचनेन कदापि हानिर्न जायते

अपितु सर्वदा लाभ एव भवति । सत्यं धर्मस्य मूलं वै । इयं किं वदन्ती प्रसिद्धास्ति । सत्ये दुःखं न विद्यते । यावन्ति वस्तूनि यूयं संसारे लोकध्वे वेत्थ वा वस्तुतस्तेषां सर्वेषां स्वामी रक्षकः केवल ईश्वर एवास्ति । तेन जगदीश्वरेण मनुष्येभ्यः सर्वेभ्योऽधिका बुद्धिर्दत्तास्ति । ईश्वरः शुभकर्मभिः प्रसीदति, अशुभकर्मभिश्च नहि प्रसीदति । स सर्वत्र विद्यते सर्वेषां च कर्माणि पश्यति, अतएव कदापि पापं माचरणीयम् ।

साधारणोपदेशः (११)

अयि भो शिशवः ! स्वकीयादायादधिको व्ययः कदापि नहि कार्यः । मिथ्या प्रशंसार्थम् ऋणमादाय व्ययकरणं महती मूर्खतास्ति । ऋणकरणं कदापि वरं नास्ति । कुतः ऋणी सर्वदा चिन्तातुरो भवति । यदा प्रतिज्ञाकाले धनं न दीयते तर्हि विश्वासो गच्छति । दुःखं च बाहुल्येन भुज्यते । धर्मशास्त्रेऽपि लिखितमस्ति ऋणिनो नरस्य मुक्तिर्न भवति । अतएव युष्मदर्थं रचितमस्ति स्वकीयादायादून्यूनव्ययं कुरुत येन सुखपूर्वकं जीवनम् निर्वाहयत ॥

साधारणोपदेशः (१२)

"बलमसि बलं मयि धेहि"

बलवतां बलदानकरं प्रभुं तमजरं ह्यमरं पितरं भजे ।

अस्मभ्यं बलस्य परमावश्यकता वेविद्यते । बलमन्तराऽस्माकं किञ्चिदपि कार्यं सिद्धिं न याति । ये बालका बलप्राप्त्यर्थं प्रथमं न प्रयतन्ते ते सर्वदा दुर्बला भवन्ति-दुःखं चानुभवन्ति । न च ते शारीरिकसुखं प्राप्नुवन्ति न च विद्यया मानसिकामुन्नतिं कर्त्तुमर्हन्ति । यावद् मानसं शरीरं च दृढं न संपादयिष्यथ तावद् यूयं स्वकीयायां जीवनयात्रायां साफल्यं न लप्स्यध्वे ।

पश्यत अन्येषां देशानां बालका बालिकाश्च कीदृशा हृष्टाः पुष्टाश्च भवन्ति । ते यथानियमं प्रातः सायं शरीर-रक्षणाय उचितं व्यायामं कुर्वन्ति । मनोदृढीकरणाय शिक्षा-प्रदानां पुस्तकानां स्वाध्यायं कुर्वन्ति । अस्माकं देश-वासिनां बालानामपि एवमेव सर्वदा शरीरं मनश्च दृढं सम्पादनीयम् । सैव कन्यका मातुः प्रिया भवति । या स्वकीयस्वास्थ्यस्य प्रतिक्षणं ध्यानं रक्षति

स एव बालकः पितुः प्रियो भवति यः सर्वदा स्वस्थी-भूय आत्मनीनं बलं वर्धयति ।

परमात्मानं वयं प्रार्थयामः, हे प्रभो ! बलमसि, बल-मस्मासु वितर ।

साधारणोपदेशः (१३)

'तेजोऽसि तेजो मयि धेहि" ।
तेजोमयं गणपतिं शरणं प्रपद्ये ॥

प्रकाशं सर्वेऽभिवाञ्छन्ति। अंधकारं के कामयन्ते ? बालका अन्धकारात् पलायन्ते । प्रकाशे ते सोत्साहं क्रीडन्ति । प्रकाशे न केवलं प्राणिनो वर्धन्ते अपितु वृक्षाः फलानि पुष्पाण्यपि फलन्ति फुल्लन्ति च । परमात्मा अस्मान् सदैव प्रकाशे रक्षेत् अन्धकाराच्च त्रायताम् ।

बालकाः ! मनुजानां मुखमण्डले या आभा दृश्यते तां वयं तेजः कथयामः । यस्य बालकस्य बालिकायाश्च मुखमंडले तेजोविराजते तं बालकं तां च बालिकां लोका मनोहरं मनोहरां वा भाषन्ते तेजोहीना बालकाः कुरूपा दृश्यन्ते । स्वास्थ्यमन्तरा तेजो नहि लभ्यते शारीरिकबलमन्तरा च स्वास्थ्यम् नो लभते । अतः शारीरिकबलद्वारा स्वास्थ्यं स्वास्थ्यद्वारा च अर्जयत तेजः । युष्मदीयानि मुखमण्डलानि तेजोमयानि देदीप्यमानानि च भवेयुः । यूयं सर्वदा तेजः पूजका भवेत । ईश्वरं प्रति प्रार्थयत, हे परमात्मन् ! त्वं तेजोराशिरसि वयमपि तेजस्विनो भूयास्म ।

साधारणोपदेशः (१४)

"ओम् क्रतो स्मर"

यावन्ति कार्याणि शुभानि लोके आदौ परेशस्तवन विधेयम । हे प्रयत्नशीला ! बालकाः ! ईश्वरं स्मरत । यूयं

मातरं पितरं च स्मरथ। सत्यामावश्यकतायां तयोः सनीडं प्रयाथ तौ प्रति वस्तूनि च याचध्वे। यूयं जानीथ, तौ पितरौ यौष्माकीणामावश्यकतां पूरयितुं शक्तौ स्तः एतदर्थमेव तौ प्रार्थयथ हस्तान् च प्रसारयथ। युष्माकं पित्रो रुपर्यपि काचिच्छक्तिशालिनी सत्तात्र संसारे विद्यते। सा च समस्तसंसारचक्रं प्रचालयति अखिलं ब्रह्माण्डं नियमे रक्षति। ईदृशीं शक्तिं विचारशालिनः सूक्ष्ममतय एव द्रष्टुं समर्था भवन्ति। यूयमपि तां शक्तिं (ईश्वरम्) प्रत्येकवस्तुनि सूक्ष्मदृष्ट्या पश्यत, असौ शक्तिर्युष्मभ्यं ज्ञानस्य बलस्य सुखस्य प्रीतेश्च दात्री अस्ति मेधां बलं सुखं च परमात्मनएव याचध्वम् ये बाला याश्च बालिकाः शुद्धहृदयेन प्रार्थयन्ते, ईश्वरस्तेषां प्रार्थनाम् अङ्गीकरोति। भ्रातरो! वयं समेत्य परमपितरं जगदीश्वरं स्मराम शर्म च लभामहै॥

साधारणोपदेशः (१५)

"कृतं स्मर"

कृतानि कर्माणि च यानि कानि फलं थाकालमजोददाति। बालकाः! स्वकृतानि कार्याणि स्मरत। यत् किञ्चित् कृतं कर्म तद् ध्यानं दत्वा विचारयत। यद्येवं न कुरुथ तर्हि स्वकीयानुभवेन लाभं न लभध्वे। यदि युष्माभिरसावधानतया सकृदप्यनृतमुक्तम्। युष्माकं जनकेन

अध्यापकेन वा ताडनं कृतम् तर्हि द्वितीयवारे मिथ्याभाषणावसरे समागते पूर्वं ताडनं स्मृतिपथे आनीय कदाप्यनृतं न वदिष्यथ। युष्माभिः प्राक् कृतं कर्म अग्रे युष्मभ्यम् सुपथगमनशिक्षां ददाति। ये बालकाः स्वकीयाभिरसावधामताभिः शिक्षां न लभन्ते ते स्वीये जीवने आत्मोन्नतिं कर्त्तुं न पारयन्ति। उन्नतिकरणाय इत्यावश्यकम् यद् वयमात्मनीनानि कर्माणि स्मराम। कदाकदाचैकान्ते समुपविश्य स्वकीयं भूतकालं विचारयाम। एवं करणेन वयं स्वकीया असावधानतास्त्यक्तुं शक्ताः स्याम अग्रे च सावधानीभूय शुभानि कार्याणि कर्त्तुं समर्थाः स्याम। प्रभो अस्मभ्यं शक्तिं प्रदायानुगृहाण येन वयं शुभकर्मकर्त्तारः स्याम॥

साधारणोपदेशः (१६)

"पापो नृपद्वरो जनः"

भवति पापरतो ह्यलसो जनः।

तुन्दपरिमृजो मनुजः पापीयान् भवति। इदं कथम्? ये मानवा अलसा जायन्ते तेषां मस्तिष्कं सदा कुविचारान् विचारयत् तिष्ठति। अकर्मण्यता आलस्यं च सर्वदोषाणामाकरः। यावच्छक्यं तावदाभ्यां द्वाभ्यामात्मा रक्षणीयः। त्राणस्यैक एवैष उपायः सर्वदा शुभेषु कृत्येषु मनोनियोजनीयम्। मातापित्रोः सेवा शुश्रूषा, भ्रातॄणां भगिनीनां साहाय्यम्। मित्राणां सहयोगः तथाऽध्यापकवर्गस्य सत्कारः

समादरश्च । इमानीदृशानि कार्याणि सन्ति येषु बालकैः सर्वदा मनो नियोजनीयम् ।

बालकैः सदा शुभकर्मसु प्रीतिर्विधेया । समाजस्य राष्ट्रस्य च सर्वप्रकारैः सेवा करणीया । ये बालकाः कार्यमकुर्वन्तः काले यापयन्ति ते पापबीजानि वपन्ति कष्टफलानि चानुभवन्ति अकर्मण्यानामालस्यं परिवेष्टयति । आलस्यं स्वकं शत्रुं विज्ञाय सदा तस्माद् दूरं स्थेयम् ।

साधारणोपदेशः (१७)

इन्द्र इच्चरतः सखा ।

उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मीः ।

ये स्वकीयां सहायतां स्वयं कुर्वन्ति ईश्वरोऽपि तेषां साहाय्यं विदधाति । ये हस्ते हस्ते धृत्वा तिष्ठन्ति, तेषां कोऽपि सहायको न भवति । बालो यावच्चलनाय स्वयं न यतते तावत् कदापि चलनं नायाति यावद् यूयं स्वयं स्वाध्यायकरणं न प्रयतिष्यध्वे तावद् विद्या नायास्यति न च यूयं विद्वांसो भविष्यथ । प्रत्येकव्यक्तया पुरुषार्थेन भाव्यम् । पुरुषार्थकर्त्तार एव पुरुषपदभाजो भवन्ति । पुरुषार्थहीना व्यक्तयो जीवनयात्राधावनेऽग्रसरा नो भवन्ति । ये बालकाः पुरुषार्थं न कुर्वन्ति ते विद्याक्षेत्राद् बहिर्मुखा भवन्ति । याः कन्यकाः पुरुषार्थं न कुर्वते ता बलं बुद्धिमायुष्य विद्यां च न लभन्ते ।

साधारणोपदेशः (१८)

"तेजस्विनावधीतमस्तु" ।

अस्माभिः पठितं पवित्रममलं तेजोमयं जायताम् । यदस्माभिः किमप्यधीतं तत्तेजस्वि भूयात् अस्मदीया विद्या भूमण्डले सर्वत्र प्रसृता स्यात् । येनाऽन्यदेशनिवासिनस्तामधिगम्य स्वात्मोन्नति कुर्युः । यदि दीपकस्याग्रे आवरणं भवेत्तर्हि तस्य प्रकाशप्रसारस्यावरोधो भवति प्रतिवासिनां तस्मात् प्रकाशात् कोपि लाभो न जायते एवमेव विद्यां प्राप्य विद्वांसः स्वविद्यया पार्श्वस्थान् जनान् न शिक्षन्ते तर्हि विज्ञेयं तेषां विद्यायाः प्रकाशो नहि जातः । ईदृशस्य पुरुषस्य विद्यया कोपि लाभो न जायते ।

विद्यास्वरूपोऽन्येषां प्रकाशाय विद्यते । अतोऽनया विद्यया अविद्वांसो विद्वांसः सम्पादनीयाः स्वगृहे स्वीयनगरे स्वकीयप्रान्ते तथा सर्वत्रदेशे विद्यायाः प्रसारः कार्यः । अविद्याया नाशो विद्यायाश्च वृद्धिः कार्या । ईदृशो नियमः श्रीस्वामिदयानन्दमहाराजेन सर्वेषां सज्जनानां लाभाय निरमायि ।

—❀—

साधारणोपदेशः (१९)

कलहकर्म सदा परिहीयतां भगवती श्रुतिराह विवेकदा । वयं परस्परं कलहं नहि विधास्यामः, इयं कीदृशी सुन्दरा-

प्रतिज्ञाऽस्ति । ये बालकाः परस्परं कलहायन्ते तेषां स्वभावो दूषितो भवति । ते सुखं न लभन्ते । कलहप्रियबालका न स्वगृहे आदरं लभन्ते न च विद्यालये, न ते स्वपित्रोः प्रिया भवन्ति न च स्वकीयाध्यापकानाम् । तेषां सर्वत्र दुर्गतिर्जायते ।

एकदा रामश्यामौ उभौ भ्रातरौ यौ महता प्रेम्णा निवसतः स्मः ताभ्यां विचारितम् , मनुजाः परस्परं कया रीत्या कलहं कुर्वन्ति । रामेणोक्तम् , आगम्यताम् । अहं तुभ्यं कलहशिक्षां ददामि । अहमेकं कन्दुकं समक्षं रक्षामि, अहं वदिष्यामि इदं कन्दुकं मदीयमस्ति त्वया वाच्यम् , नहीदं कन्दुकं मदीयं विद्यते । एवं परस्परं वदद्भ्यामावाभ्याम् कलहः सम्पत्स्यते ।

रामेणैकं कन्दुकं समक्षे रक्षितम्-प्राह च एतत् कन्दुकं मामकीनम् श्यामः प्राह नहि नहि एतत् कन्दुकं मामकं विद्यते । रामेण तरसा पुनः प्रोक्तम्-कदापि नो इदं कन्दुकं ममैवास्ति । श्यामेनापि बलेनोत्तरितम्—नहितेममैवास्ति । रामेण गदितं मिथ्याभाषी भवान् , इदं कन्दुकं ममैवास्ति । श्यामेन प्रोक्तं समीचीनतरम् मदीयं मस्तकं कथा पीडयते भवता, यदि युष्मदीयं कन्दुकं विद्यते तर्हि युष्माभिर्गृहीतव्यमिति कलहः समाप्तिं गतः । शान्तं पापम् ।

साधारणोपदेशः (२७)

सूर्यस्य पश्य श्रेयमाणम्, यो न तन्द्रयते चरन्।
सूर्यो भ्राम्यति नित्यमेव गगने आभा दरीदृश्यताम्॥

हे बालकाः! सूर्यस्य शोभां पश्यत, अनलसः सूर्यः स चरन्नेव इमं लोकं प्रकाशयति। भानुः सदा प्रकाशं प्रयच्छति क्षणमपि भास्करः प्रकाशं न दद्यात् तर्हि समस्त-संसारस्य विध्वंसो भवेत्। सूर्यस्य शोभा निरन्तरप्रकाश-दानेनैव विद्यते। रविः कदापि प्रकाशदाने शैथिल्यं न विदधाति। बालकाः! यूयमपि सूर्यतुल्यं सततं कार्यं कुरुत।

कार्यकरणपरिश्रमात् कदापि न विभीत। तपनः कदापि शैथिल्यं न कुरुते, अतो युष्माभिरपि शैथिल्याद् दूरं स्थेयम्। ये बालकाः सूर्यसमानं पुरुषार्थं करिष्यन्ति, प्रमादमालस्यं त्यक्ष्यन्ति, तेषां यशोराशिः सर्वत्र शिष्यते। यत् कार्यं युष्माकं सम्मुखम् आगच्छेत् तन्मनो नियोज्य विधेयम्। परिश्रमात् पलायनं समीचीनं न विद्यते। अन-लसाः शूरा योद्धारो विजयिनश्च भवन्ति, परिश्रमप्रिया एव नीरोगा धनिका जायन्ते। परिश्रम एव मनुष्यमुन्नमयति। वीरभोग्या वसुन्धरा

साधारणोपदेशः (२१)

"शेरेऽस्य सर्वेपाप्मानः, श्रमेण प्रपथे हताः"

उद्योगिनां नश्यति पापपुंजः।

पुरुषार्थिनां पुरुषाणां सर्वाणि पापानि परिश्रमेण क्षयं यान्ति। बालका! वेदस्येयं कीदृशी सर्वथा सत्या पवित्रा सुशिक्षाऽस्ति यदा यूयं पठने परिश्रमं न कुरुथ तदा मातुः पितुरध्यापकानां च समक्षेऽनृतं वदथ. यूयं नैत्यिकं कार्यं परिश्रमेण कुर्वन्तस्सन्तःस्थास्यथ तर्हि मिथ्याभाषण-करणस्य काप्यावश्यकता न भविष्यति। यथाऽनृतस्य पापं परिश्रमद्वारा नश्यति तथैव सत्यव्यवहारेण सर्वे विश्वासं कुर्वन्ति। परिश्रमिणो जनाः सदा पुण्यपथं व्रजन्ति. ते समस्तदोषेभ्यो मुच्यन्ते। अलसा एव मानवाः पापानामा-करा भवन्ति अतः परिश्रमात् कदापि पलायनं न कार्यम्, यस्य देशस्य पुरुषाः पुरुषार्थिनो भवन्ति स देशः समुन्नतिं गच्छति दृश्यतां जगप्राण (जापान) निवासितां समुन्नतिः यस्य देशस्य बालकाः अलसाः प्रमादिनो दीर्घसूत्रिणो भवन्ति स देशो दुर्गति प्रयाति। दीर्घसूत्री विनश्यतीति।

साधारणोपदेशः (२२)

"मा भ्राता भ्रातरं द्विक्षन् मा स्वसारमुत स्वसा"

परस्परं सदा प्रेम्णा भगिन्यो भ्रातृभिः सह।
वेदशिक्षां समाश्रित्य प्रवर्तेरन् प्रयत्नतः॥

भ्रातरः स्वसॄर्न द्विषन्तु न च स्वसारो भ्रातॄन्। येषु गृहेषु भ्रातृषु स्वसृषु च कलहो भवति तेषु सदनेषु सुखं

शान्तिश्च न तिष्ठति। येषु परिवारेषु सर्वे बालाः परस्परं मिलित्वा मधुरं व्यवहारं कुर्वते स्वकीयमातृः पितॄंश्च हर्षयन्ति, तेषु परिवारेषु स्वर्गोपमंसुखं जायते। एकस्मिन् गृहे विजयशारदानामके भ्रातृभगिन्यौ निवसतः स्म। एकदा तज्जनकेन हट्टतो द्वे पुस्तके क्रीत्वानीते। एकस्मिन् मनोहराणि चित्राण्यासन्. द्वितीयं चित्र रहितम्। सचित्रं पुस्तकं विजयाय प्रदत्तम्, तस्मिन्नेव काले विजयेन स्वपितरं प्रत्युक्तम् एतत् सुन्दरं सचित्रं पुस्तकं शारदायै देयम्. इयं मदीया कनिष्ठा भगिनी विद्यते. मनोज्ञेषु वस्तुषु अस्या एकाधिकारास्ति। श्रुत्वैव शारदोवाच नहि नहि जनक! एतत्पुस्तकं मम ज्येष्ठसहोदराय विजयायैव दातव्यम् कुतोऽहं कनिष्ठास्मीति। एवं भ्राता भगिनी परस्परं प्रसादयितुं वाञ्छतः। एतद् दृष्ट्वा जनकोऽतीव प्रसन्नः संजातः। तेन द्वाभ्यां साधुवादो दत्तः, द्वे पुस्तके चान्ये क्रीत्वानीते। उभाभ्यां द्वे द्वे पुस्तके दत्ते सचित्राचित्रे च। बालकाः।! युष्माभिरपि एवमेव स्वगृहे वर्तितव्यमिति।

साधारणोपदेशः (३)

किल्लोक्यमिति ? ब्रह्मचर्यमेवेति"

किंहित विद्यते लोके ब्रह्मचर्यं महद्धितम्।

अनेन ब्रह्मचर्येण प्रथितौ हनुमद्भीष्मौ

लोकानाम् जनानाम्' हितकरं किं विद्यते ? -ब्रह्मचर्यमेव जनाना हितकारकम्। बालकाः! यूयं ब्रह्मचारिणः

उच्यध्वे । किं कदापि युष्माभिर्विचारितम् एतेषां शब्दानां कोऽर्थः ? । ब्रह्मचारिणः स एवार्थो न विद्यते, योऽर्थो विद्यार्थिनो भवति । विद्याप्राप्तिकारका विद्यार्थिनः कथ्यन्ते । परन्तुमनसः देहस्यात्मनश्च शक्तीनां वर्धकोब्रह्मचारी भवति । ब्रह्मचर्यशब्दस्य प्रयोगोऽन्यासु कास्वपि भाषासु न लभ्यते । बालका ! ब्रह्मचर्यशब्दो युष्माकमाशाना-मुन्नायकोऽस्ति । सदाचारमन्तरा कोऽपि विद्यार्थी ब्रह्मचारी नहि भवितुमर्हति । अतो मानसेन्द्रियनिग्रहेण सदा भाव्यम् । शरीरं व्यायामेन पुष्टं बलिष्टं संपादयत । ब्रह्मचारिणा गात्रं सुदृढं मनः पवित्रं बुद्धिश्चोज्ज्वला भवति । ब्रह्मचारिणो मुखमण्डले वीर्यतेजो विराजते । वीर्य-रक्षणमेव ब्रह्मचर्यस्य मुख्यं साधनम् । अतएव वीर्यरक्षणे सदाऽवधानतया भाव्यम् । मरणं विन्दुपातेन जीवनं विन्दु धारणात् ॥

साधारणोपदेशः (२४)

"मित्रस्य चक्षुषा समीक्षामहे ।

निगमज्ञानप्रदः परमेश्वरो नयतु नः सुपथा रविचन्द्रयोः । वयं मित्रदृष्ट्या सर्वान् पश्याम । इमां वेदाज्ञां सदा स्मरत । यूयमात्मसदृशान् बालान् स्वमित्राणि मन्यध्वे । सदा यूयं तरुणा भवेयुस्तदा सर्वान् मानवान् मित्रदृष्ट्या पश्यत एवं करणेन मनुष्यसमाजात् ईर्ष्याद्वेषौ नंक्ष्यतः सर्वे जना

भ्रातृव्यवहारेण वर्त्तिष्यन्ते। परस्परं कलहं त्यक्ष्यन्ति। मित्रदृष्टिव्यवहारेण सर्वत्र प्रेमप्रसारो भविष्यति, एवं करणेन सर्वेषां कल्याणं भविष्यतीति ॥

साधारणोपदेशः (२५)

"इदमहमनृतात् सत्यमुपैमि"

सत्यं वदामि सततं श्रुतिसारभूतम्।
मिथ्यां त्यजामि च भजामि च देवदेवम् ॥

असत्यं विहाय सत्यं गृह्णामि। अनेन व्यवहारेण-मनुष्या देवा भवितुमर्हन्ति। वेदोपदेशं समाश्रित्य श्री महर्षिणा दयानन्दस्वामिना आर्यसमाजस्य चतुर्थे नियमे विन्यस्तम् सत्यस्य स्वीकारे असत्य च परित्यागे सर्वदोद्यतेन भाव्यम्। सत्यभाषिण एव देवा कथ्यन्ते मिथ्याभाषिणो-लोकनिन्दा पात्राणि भवन्ति। अनृतवादिनां कश्चिदपि विश्वासं न विदधाति न च सम्मानं कुरुते। सत्यस्यासन-मुच्चतमं विद्यते, सत्यभाषी सर्वत्रादरं लभते।

ये वाला अनृतभाषिणो भवन्ति तान् न च पितरौ विश्वसतः, न चाऽध्यापकाः स्निह्यन्ति। यदि कदापि भयाद् अनृतं भाषध्वं तथापि स्वकीयं दोषं मन्यध्वम्। दण्डभयात् स्वीयं दोषं नहि रोद्धव्यम्, एवं करणेन युष्माकं हृदये साहसो जनिष्यते यूयं च नानृतं वदिष्यथ। उक्तं च।

नहि सत्यात् परो धर्मो नानृतात् पातकं महत्।
तस्मान्मिथ्या परित्यज्य सदा सत्यं समाचरेत् ॥१॥

प्रार्थना

प्रभो ! मयि धेहि विज्ञानं तरेयं दुःखसागरतः ।
त्वदीयां प्रेम्णा भक्तिं धरेयं शाश्वतं धातः ॥१॥
विचित्रो निर्मितः कायो द्विधानि चेन्द्रियाणीति ।
यथास्थानं यथाकामं त्वमेवं तात ! हे दातः ॥२॥
इमानि पञ्चभूतानि पृथिव्यप्तैजसादीनि ।
समानि सर्वतः कृत्वा अहो सृष्टे सरीसृत्तः ! ॥३॥
विभो मातः पितः भ्रातः सकलसंसारचक्रकर्त्ता ।
त्वमेव मुक्तिदा ! स्रोतः ! अहो आनन्ददादातः ॥४॥
त्वदीयं शरणमापन्नो मदीयं छिन्धि अघग्रन्थिम् ।
भरेयं भावनां शुद्धां जयेयं मानसं ज्ञातः ॥५॥

॥ चर्पटपञ्जरिका स्तोत्रम् ॥

दिनमपि रजनी सायं प्रातः शिशिरवसन्तौ पुनरायातः ।
कालः क्रीडति गच्छत्यायुस्तदपि न मुञ्चत्याशा वायुः ॥१॥
भज विश्वेशं भज विश्वेशं विश्वेशं भज मूढमते ! ।
प्राप्ते सन्निहिते मरणे नहि नहि रक्षति डुकृञ् करणे ।

ध्रुवपदम् ।

अग्रे वह्निः पृष्ठे भानू रात्रौ चुबुकसमर्पितजानुः ।
करतलभिक्षा तरुतलवासस्तदपि न मुञ्चत्याशापाशः ॥भज०
यावद् वित्तोपार्जनसक्तस्तावन्निजपरिवारोरक्तः ।
पश्चाद् धावति जर्जरदेहे वार्तां कोऽपि न पृच्छति गेहे ॥भज०

जटिलो मुण्डो लुञ्चितकेशः काषायाम्बरबहुकृतवेषः ।
पश्यन्नपि च न पश्यति मूढ उदरनिमित्तं बहुकृतवेषः ॥भज०
अङ्गं गलितं पलितं मुण्डं दशनविहीनं जातं तुण्डम् ।
वृद्धो याति गृहीत्वा दण्डं तदपि न मुञ्चत्याशापिण्डम् ॥भज०
बालस्तावत् क्रीडासक्तस्तरुणस्तावत्तरुणीरक्तः ।
वृद्धस्तावच्चिन्तामग्नः पारे ब्रह्मणि कोऽपि न लग्नः ॥भज०
पुनरपि जननं पुनरपि मरणं पुनरपि जननीजठरे शयनम् ।
इह संसारे भवदुस्तारे कृपयाऽपारे पाहि अनादे ! ॥भज०
पुनरपि रजनी पुनरपि दिवसः पुनरपि पक्षः पुनरपिमासः ।
वयसि गते कः कामविकारः शुष्के नीरे कः कासारः ।
नष्टे द्रव्ये कः परिवारो ज्ञाते तत्त्वे कः संसारः ॥भज०
कस्त्वं कोऽहं कुतआयातः का मे जननी को मे तातः ।
इति परिभावय सर्वमसारं विश्वं त्यक्त्वा स्वप्नविचारम् ।भज०
यावज्जीवो निवसति देहे कुशलं तावत् पृच्छति गेहे ।
गतवति वायौ देहापाये भार्या बिभ्यति तस्मिन् काये ॥भज०॥
सुखतः क्रियते रामाभोगः पश्चाद् हन्त शरीरे रोगः ।
यद्यपि लोके मरणं शरणं तदपि न मुञ्चति पापाचरणम् ।भज०
कुरुते गङ्गासागरगमनं व्रतपरिपालनमथवा दानम् ।
दानविहीने सर्वमनेन मुक्तिर्न भवति जन्मशतेन ॥ भज०

इति श्रीमच्छंकराचार्य विरचितं चर्पटपञ्जरिका स्तोत्रं
॥ समाप्तम् ॥

* ओ३म् *

संस्कृत - शिक्षा

चतुर्थो भागः

प० जीवारामोपाध्यायप्रणीतः

मुरादाबादनगरे
सरस्वतीनाम्नि मुद्रणयन्त्रे,
अङ्कयित्वा प्राकाश्यं नीतः।

प्रकाशकः—
सरस्वती-प्रेस
प्रकाशक तथा विक्रेता
मुरादाबाद (यू० पी०)

संवत् २००३ } { मूल्यम् ।।।)

* ओ३म् *

संस्कृत–शिक्षा

चतुर्थ भाग

अजरं विभुं करुणाकरं त्रयतापहरं सुखदं परम्,
पुरुषं पुरोहितमादिदेवमजं महोच्चतमं गुरुम् ।
निजशक्तिसृष्टिकरं बुधं परमं पदं श्रुतिज्ञानम्,
प्रणमामि सम्प्रति सादरेण नतोऽमरं परमेश्वरम् ॥

(लेखक)
संस्कृत के प्रकाण्ड विद्वान अनेकों
संस्कृत ग्रन्थों के निर्माता
श्री० पं० जीवारामोपाध्याय

आवश्यक–कथन

प्रिय अध्येतृवृन्द ! आप अब तक लिंग और कारकों के अनुकूल अनेक प्रातिपदिक शब्दों के रूपों तथा सन्धि-विषय का ज्ञान प्राप्त कर चुके हैं। इस चतुर्थ भाग में क्रिया-प्रकरण दिया जाता है जिससे दोनों का उचित प्रयोग कर अनुवाद को तीव्र गति से बढ़ाया जासके।

काल और लकार (Tenses and moods)

'वह पढ़ता है' 'उसने पढ़ा' 'वह पढ़ेगा' इन तीनों वाक्यों का काल हिंदी और संस्कृत में भी क्रम से वर्तमान (Present)

भूत (Past) और भविष्यत् (Future) है । संस्कृत में क्रिया के वर्तमान काल सूचक रूप 'लट्' के, सामान्य (जिसमें कोई शर्त नहीं ऐसे) भविष्यत् सूचक रूप 'लृट्' के; एवं सामान्य भूत काल सूचक रूप 'लुङ' के रूप कहे जाते हैं।

एक लोट् लकार है जो 'तुम पढ़ो' 'मैं खाऊँ' ? वे आयुष्मान् हों इत्यादि रूप से विधि (आज्ञादि) और आशीर्वाद दोनों में से किसी भी अर्थ को सूचित करने के लिये प्रयुक्त किया जा सकता है।

जब इस प्रकार के वाक्य का अनुवाद करना हो कि 'यदि परिश्रम करते तो उत्तीर्ण होजाते' अर्थात् जहां एक क्रिया का होना दूसरी क्रिया के होने पर आश्रित हो, जहाँ हेतु और हेतुमत् साथ देने हों तो वहाँ 'लृङ्' के रूप लाते हैं। वर्तमान और भविष्यत में हेतु हेतुमत् के लिये लट् और लृट् के रूप भी प्रयुक्त किये जाते हैं।

इस प्रकार लट् लृट् लोट् लुङ् और लङ् इन ५ (हर एक में ल् लगा रहने से) लकारों से अनुवाद का काम चल जाता है। परन्तु संस्कृत में इनके अतिरिक्त भी ५ लकार हैं, उनका ज्ञान करना भी यहां प्रकरणानुकूल आवश्यक होने के अतिरिक्त इसलिये भी उपयोगी है कि आप उनका प्रयोग चाहें करें या न करें, परन्तु दूसरे लेखकों के लेखों में व्यवहृत उन लकारों के प्रयोगों का अर्थ समझ सकें, साथ ही उन्हें जान लेने पर स्वयं भी प्रयुक्त कर ही सकेंगे।

भूतकाल में ३ लकार

भूतकाल में लुङ् के अतिरिक्त २ लकार लिट् और लङ् के नाम से पुकारे जाते हैं। इनमें से (१) लिट लकार उस भूतकालिक क्रिया का सूचक है, जो परोक्ष हो अर्थात

कहने और सुनने वाले को जिसका प्रत्यक्ष न हो, यही कारण है कि इस लकार के प्रयोग से प्राय: वह घटनायें सूचित की जाती हैं कि जिनको वक्ता और श्रोता की आयु से कहीं अधिक समय बीत चुका हो। जैसे—राम ने रावण को मारा, रावण सीता को हर ले गया, इत्यादि वाक्यों में तो लिट् का प्रयोग करना उचित है। परन्तु 'कल मैंने भोजन नहीं किया' तुमने मेरी पुस्तक क्यों ली?' इत्यादि स्थलों पर इसका प्रयोग नहीं कर सकते क्योंकि यहाँ परोक्षभूत नहीं है। यही कारण है कि इस लकार के रूप प्राय: युस्मद् और अस्मद् से भिन्न प्रथम या अन्यपुरुष (Third person) में ही पाये जाते हैं, मध्यम और उत्तम नहीं। इसीलिए संस्कृत जिज्ञासुओं को लिट् लकार के प्रथम पुरुष के तीनों वचनों को विशेषरूप से स्मरण रखना चाहिए।

(२) लङ् लकार उस भूतकालिक क्रिया का सूचक है जो अनद्यतन अन + अद्य + तन हो अर्थात् आज न हुई हो। आज से पहले कल हुई अथवा २ लाख वर्ष पूर्व। इसलिए 'आज' के साथ लङ् का प्रयोग भूलकर भी न करना चाहिए।

वर्तमान से भूत।

क़िस्सों, कहानियों में भूतकाल के प्रयोग करने की एक यह विधि भी है कि वर्तमानकाल की क्रिया 'वसति' के अन्त में 'स्म' लगा देते हैं। जैसे—'वहाँ शेर रहता था = 'तत्र सिंह: प्रतिवसति स्म'।

भविष्यत् में २ लकार।

भविष्यत् में 'लृट्' के अतिरिक्त एक लुट् लकार भी है. इसका प्रयोग (१) आज के अतिरिक्त भविष्यत कालमें होता है

(२) प्रायः इसका प्रयोग किसी निश्चित तिथि अथवा काल की मर्यादा होने पर होता है । जैसे उसका यज्ञोपवीत संस्कार २४ तारीख़ को होगा । परन्तु 'मैं आज शाम को जाऊँगा' इत्यादि स्थलों पर आज के कारण लुट् का प्रयोग नहीं कर सकते ।

विधि और आशीर्वाद ।

'लोट्' लकार तो आज्ञा और आशीर्वाद दोनों अर्थों में होता ही है, साथ ही पृथक् पृथक् रूप से इनके लिए संस्कृत में एक लिङ् लकार भी है । इसके दो भेद समझने चाहिए ।

(१) विधिलिङ्—इसका प्रयोग किसी को आदेश देने के लिए किया जाता है । किन्हीं महानुभावों का यह भी कथन है कि लोट् का प्रयोग होने पर कुछ मृदु आदेश और विधिलिङ् का प्रयोग होने पर अपेक्षाकृत कुछ तीव्र समझना चाहिए । आदेश के अतिरिक्त विधिलिङ् के प्रयोग को 'चाहिए' अर्थ में भी प्रयुक्त करते हैं । जैसे, उसे पढ़ना चाहिए । कहीं कहीं आकांक्षा (चाह) को प्रकट करने के लिए भी इसे प्रयुक्त करते हैं । जैसे–हम १०० वर्ष तक जीवें ।

(२) आशीर्लिङ्-इसका प्रयोग आशीर्वाद में होता है ।

संक्षिप्त विवरण सहित १० लकार ।

इस प्रकार उपर्युक्त दोनों लिङ् सहित कुल १० लकार होते हैं, इनसे काल और अवस्था का बोध होता है । इन्हें कण्ठस्थ करने व समझने के लिए एक चित्र और एक 'कारिका नीचे दी जाती है ।

(१) लट् (वर्तमान काल Present Tense or Present Indicative mood

(२) लिङ् (परोक्ष भूत) Past perfect tense

(३) लुट् (अनद्यतन भविष्यत्) (First) Future

(४) लृट् सामान्य भविष्यत् (Simple) Future

(५) लोट् आज्ञादि Imperative mood

(६) लङ् अनद्यतन भूत Past perfect * Imperfect tense

(७) विधिलिङ् विधि सम्भावना आदि subjunctive mood* and Potential mood

(८) आशीर्लिङ् आशीर्वाद Bendicative

(९) लुङ् सामान्य भूत Aorist (Past) *

(१०) लृङ् हेतु हेतु मद्भूत Conditional

लट् वर्तमाने लेट् वेदे भूते लुङ् लङ् लिटस्तथा ।
विध्याशिषास्तु लिङ् लोटौ लुट् लृट् लृङ् च भविष्यति ॥

नोट—लेट् का प्रयोग वेद में ही पाया जाता है। लौकिक संस्कृत में नहीं' ।* (१) अंग्रेजी में इन लकारों को भिन्न नामों से पुकारा है." (२) अंग्रेजी के नाम लकारों का ठीक बोध नहीं कराते ।

वाच्य (voice)

जिस प्रकार हिन्दी में यह प्रथा है कि एक ही आशय रखने वाले वाक्यों को भिन्न प्रकार के दो ढंगों से बोलते हैं जैसे (१) मैं इस पुस्तक को नहीं पढ़ता (कर्तृवाच्य) (२) मुझसे यह पुस्तक नहीं पढ़ी जाती (कर्मवाच्य), तथा (१) मैं नहीं बैठता (कर्तृवाच्य) (२) मुझसे नहीं बैठा जाता (भाववाच्य) उसी प्रकार संस्कृत में भी यह तीन वाच्य हैं इन्हें कभी २ कर्त्तरि प्रयोग, कर्मणि प्रयोग, और भावे प्रयोग भी कहते हैं। इनमें से कर्तृ वाच्य यह है जिसमें क्रिया पद कर्त्ता के वचन (और स्थलानुसार कर्त्ता के लिंग) के अनुसार चलता है। कर्मवाच्य में क्रिया कर्म के अनुसार चलती है जैसे 'पढ़ी जाती' क्रिया 'पुस्तक' के (हिंदी भाषानुसार लिंग वचनानुसार है। इस प्रकार जहाँ सकर्मक (कर्म सहित) क्रियाओं के आश्रित उक्त

दो (कर्तृवाच्य और कर्मवाच्य) भेद होते हैं उसी प्रकार अकर्मक = कर्म-रहित के क्रियाओं आश्रित उक्त दो (कर्मवाच्य और भाववाच्य) भेद हो जाते हैं।
(१) इन वाच्यों में से अंग्रेजी में केवल कर्तृवाच्य और कर्म-वाच्य ही होते हैं, भाववाच्य नहीं (२) हिन्दी में कर्तृवाच्य में बोलना अच्छा समझा जाता है, संस्कृत में इस विषय में कुछ कर्मवाच्य और भाववाच्य को विशेष स्थान देते हैं। इसलिये उन वाच्यों में अभ्यास बढ़ाने के इच्छुक हमारे 'आदर्श-संस्कृत-शिक्षक, व छात्रों को पढ़ने पढ़ाने का कष्ट करें।

नोट—हम इस भाग में केवल कर्तृवाच्य में ही क्रिया रूप दे सकने के कारण छात्रों को यह बता देना आवश्यक समझते हैं कि कर्तृवाच्य में वाक्य बनाने में कारकों का कोई उलट फेर करना नहीं पड़ता, कर्त्ता को प्रथमा विभक्ति में रखा जाता है और कर्म को द्वितीया विभक्ति में। क्रिया का प्रयोग कर्त्ता के लिंग वचन और पुरुष के अनुसार चलता है।

पुरुष Person

पुरुष तीन प्रकार के हैं—प्रथम (अन्य) पुरुष, मध्यम पुरुष और उत्तम पुरुष। यद्यपि अंग्रेजी में प्रथम को First कहते हैं फिर भी यहाँ यह बात विशेष ध्यान देने योग्य है कि व्याकरण में प्रथम पुरुष अंग्रेजी का Third Person है न कि फ़र्स्ट। शेष दो यथाक्रम Second Person और Fist Person कहे जाते हैं। इन दोनों मध्यम और उत्तम पुरुष के सम्बन्ध में यह जानना चाहिये कि अस्मद शब्द के कर्तृकारक के अहम् आवाम् वयं रूप उत्तम पुरुष के और युष्मद शब्द के कर्तृ-कारक के त्वम् युवाम् यूयम् रूप मध्यम पुरुष के कहे जाते हैं। इन शब्दों का क्रिया के साथ लिखित वा पठित प्रयोग हो

अथवा न हो, इनके आशय में क्रिया का वैसा पुरुष माना जाता है, जैसे त्वं पठसि अथवा केवल पठसि कहा जाने पर भी मध्यम पुरुष ही माना जायगा, क्योंकि इसमें 'सि' इसी अर्थ का द्योतक है। उक्त दोनों पुरुषों से अतिरिक्त शब्द प्रथम पुरुष होते हैं इसलिए 'आप' वाचक संस्कृत का भवत् शब्द भी (जिसके रूप पु० में भवान् भवन्तौ भवन्तः और स्त्रीलिंग में भवती भवत्यौ भवत्यः हैं) मध्यम पुरुष न होकर प्रथम पुरुष होने से 'सि' 'थ' 'थः' इत्यादि वाले रूप न लेकर अपने साथ प्रथम पुरुष के 'ति' 'तः' 'न्ति' वाले रूप लेता है। जैसे 'आप पढ़ते हैं' का अनुवाद भवान् पठसि न होकर भवान् पठति होगा। यही कारण है कि जहाँ किसी उच्चपदस्थ वा महान् व्यक्ति को लक्ष्य करके उनके लिए देव, महाराज आदि प्रयुक्त किया जाता है वहाँ भी 'यथाऽऽज्ञापति देवः' इत्यादि ढङ्ग से प्रथम पुरुष प्रयुक्त करते हैं।

गण।

संस्कृत में समस्त धातु रूप रचना के भेद से दस भागों में बाँटे गये हैं, इन्हें गण (Class) कहते हैं। उनके नाम ये हैं—

भ्वाद्यदादी जुहोत्यादिर्दिवादिः स्वादिरेव च।
तुदादिश्च रुधादिश्च तनादिक्रिचुरादयः ॥

अर्थात्—१ भ्वादि, २ अदादि, ३ जुहोत्यादि, ४ दिवादि, ५ स्वादि, ६ तुदादि, ७ रुधादि, ८ तनादि, ९ क्र्यादि और १० चुरादि।

इनको क्रम से प्रथम, द्वितीय, तृतीय, चतुर्थ, पञ्चम, षष्ठ, सप्तम, अष्टम, नवम, तथा दशम गण भी कहते हैं। इसी प्रकार अंग्रेजीमें यह First conjucation Second conjugatiou इत्यादि कहे जाते हैं। गण का अर्थ 'समूह' है इसलिए धातुओं के जिस समूह के आदि में 'भू = होना' धातु है वह

अर्थादिगण एवं जिसके आदि में 'अद् खाना' धातु है वह अदादि गण है। प्रायः एक गण के धातुओं के रूप एक प्रकार से चलते हैं।

आत्मनेपदी परस्मैपदी और उभयपदी धातु।

धातुओं के आगे लगाई जानेवाली, ति तः न्ति आदि विभक्तियां परस्मैपद की कही जाने के कारण परस्मैपदी बताये हुए धातुओं में जुड़ती हैं और ते एते अन्ते आदि विभक्तियाँ आत्मनेपद की कही जाने के कारण वे आत्मनेपदी बताये हुए धातुओं में जुड़ती हैं। जो धातु (उभय) दोनों पदी कहे गये हैं, उनके आगे दोनों प्रकार की विभक्तियाँ जोड़ी जाती हैं। जैसे परस्मैपदी पठति, आत्मनेपदी - सेवते उभयपदी यजति, यजते।

नोट—परस्मै (दूसरों के लिए) और आत्मने (अपने लिए) इस प्रकार इन दोनों का जो अर्थ है, उसकी दृष्टि से तो यदि क्रिया का फल कर्त्ता को अपने लिए हो तो वहाँ आत्मने पद और अपने से भिन्न के लिए होने पर परस्मैपद होना चाहिए। जैसे—जब कोई अपने लिए यज्ञ करे तो वहाँ 'यजते' और पुरोहितादि रूप में दूसरे (यजमान) के लिए यज्ञ करे तो वहाँ 'यजति' कहना चाहिए परन्तु प्रायः इस नियम को नहीं पाला जाता है, जो जहाँ चाहता है उभय में से किसी भी एक पद का प्रयोग कर देता है, (२) यह विचार चल भी तो उभयपदी में ही सकता था परन्तु जो केवल एक पदी ही हैं, उनमें अपने पराये का भेद किया जाना भी तो असम्भव है। (३) प्र परा आदि उपसर्गों के योग अथवा व्याकरण के किन्हीं विशेष नियमों से एक पद का धातु अन्य पद होजाने पर उसके रूप फिर किस प्रकार लिये जाते हैं, इस विषय का स्पष्टी-करण हमारे अगले भागों में मिलेगा।

क्रिया और लिङ्ग ।

हिन्दी में कर्त्तृवाच्य में क्रिया कर्त्ता के लिंग के अनुसार रहती है, जैसे—'राम' पुल्लिङ्ग कर्त्ता के साथ 'जाता है' ऐसा कहेंगे किन्तु 'सीता' के साथ 'जाता' है न कह कर 'जाती है' कहेंगे। इसी प्रकार कर्म वाच्य में कर्म के लिंग के अनुसार, जैसे—मुझसे हत्या नहीं देखी जाती, मुझसे यह दृश्य नहीं देखा जाता। परन्तु संस्कृत में (क्त और क्तवत् के प्रकरण को छोड़ कर) इन लकार में क्रिया लिंग के अनुसार नहीं बदलती किन्तु जैसे अंग्रेजी में he (सः) और She (सा) दोनों के साथ एक मात्र goes ही लिखते हैं उसी प्रकार संस्कृत में भी इन दोनों के साथ 'गच्छति' ही लिखेंगे, 'जाता है' और 'जाती है' की भाँति २ बातें नहीं।

भ्वादिगण में सर्व-प्रथम पठित 'भू' धातु (अर्थ 'होना' के कर्तृवाच्य में दसों लकारों में प्रत्येक रूप का हिन्दी-अर्थ सहित चित्र—

अगले पृष्ठों पर देखिये—

भू धातु = होना

		प्रथमपुरुष			मध्यमपुरुष			उत्तमपुरुष		
		वह	वे दोनों	वे सब	तू	तुम दोनों	तुम सब	मैं	हम दोनों	हम सब
वर्तमान लट्	होता है	भवति	भव :	भवन्ति	भवसि	भवथः	भवथ	भवामि	भवावः	भवामः
आज्ञादि- आशीःलोट्	होवे	भवतु ❀	भवताम्	भवन्तु	भव *	भवतम्	भवत	भवानि	भवाव	भवाम
आज्ञादि विधिलिङ्	होवे	भवेत्	भवेताम्	भवेयुः	भवेः	भवेतम्	भवेत	भवेयम्	भवेव	भवेम
अनद्यतन- भूतलङ्	हुआ	अभवत्	अभ- वताम्	अभवन्	अभवः	अभव- तम्	अभवत	अभवम्	अभवाव	अभवाम
भविष्यत् लृट्	होगा	भवि- ष्यति	भवि- ष्यतः	भवि- ष्यन्ति	भवि- ष्यसि	भवि- ष्यथः	भवि- ष्यथ	भवि- ष्यामि	भवि- ष्यावः	भवि- ष्यामः

परोक्षभूत लिट्	हुआ	बभूव	बभूवतुः	बभूवुः	बभूविथ	बभूवथुः	बभूव	बभूव	बभूविव	बभूविम
अनद्यतन भविष्यत् लुट्	होगा	भविता	भवि-तारौ	भवि-तारः	भवि-तासि	भवि-तास्थः	भवि-तास्थ	भवितास्मि	भवितास्वः	भवितास्मः
सामान्य-भूत लुङ्	हुआ	अभूत् *	अभूताम्	अभूवन्	अभूः	अभूतम्	अभूत	अभूवम्	अभूव	अभूम
आशीर्वाद-आशीर्लिङ्	होवे	भूयात्	भूया-स्ताम्	भूयासुः	भूयाः	भूया-स्तम्	भूयास्त	भूयासम्	भूयास्व	भूयास्म
हेतुहेतु-मद्भूत लृङ्	होता	अभवि-ष्यत्	अभवि-ष्यताम्	अभवि ष्यन्	अभवि-ष्यः	अभवि-ष्यतम्	अभवि-ष्यत	अभवि-ष्यम्	अभवि-ष्याव	अभवि-ष्याम

* आशीर्वाद देने में भवतु और भव के स्थान पर 'भवतात्' भी कह सकते हैं, जैसे—भवतात् अनुपममोदः (आपके लिये) अनुपम हर्ष हो। * इस लकार के सम्बन्ध में आगे के अष्टम संकेत पर विशेष ध्यान दें।

उपर्युक्त चित्र और आगे लिखे हुए रूपों को समझने के संकेत

उक्त चित्र के सामने आने पर छात्र को चाहिए कि वह सबसे पहले प्रत्येक रूप का हिंदी में अर्थ कहता हुआ उसको इस प्रकार अपने मस्तिक में स्थान दे कि—

भवति = वह होता है।
भवतः = वे दोनों होते हैं।
भवतु = वह होवे।
अभूत् = वह हुआ।

आगे चलकर 'अत = निरन्तर चलना' आदि धातुओं के जो रूप दिये गये हैं, उ में प्रथमपुरुष एक वचन में ही दिये हुए रूप से उक्त चित्रानुकूल शेष ८-८ रूप भी पूरे करते हुए बोलने चाहियें। जैसे 'अतति' को देखकर अतति = वह निरन्तर जाता है, अततः वे दोनों निरन्तर जाते हैं इत्यादि।

(१) लट् के रूप बोलने के लिये दिये गये रूप में से 'ति' काट कर शेष भाग में तः न्तिः, सि, थः, थ, ामि, ावः, ामः, जोड़दें।

(२) लोट् के रूप बोलने के लिये दिये रूप में से 'तु' काट कर शेष भाग में ताम्, न्तु ० तम्, त, ानि, ाव, ाम जोड़ना चाहिये।

(३) विधिलिङ् के रूप बोलने के लिये दिये गये रूप में से 'त्' काट कर शेष भाग में ताम् युः, ः तम् त, यम, व, म जोड़ना चाहिये।

(४) लङ् के रूप बोलने के लिये दिये गये रूपमें से 'त' काट कर शेष भाग में ताम् नः तम्, य म् ाव ाम, जोड़ना चाहिये

(५) लृट् के रूप बोलने के लिये दिये गये रूप में से 'ति' काट कर शेष भाग में लट् के ढंग वाले तः न्ति सि थः थ मि वः मः जोड़ना चाहिये।

(६) लिट् लकार के प्रयोग में मध्यम पुरुष या उत्तम पुरुष के रूप अनावश्यक होने से भले ही न दिये जाते, परन्तु प्रथम-पुरुष में एक वचन और द्विवचन के रूप अत्यावश्यक है वहां छात्रों को द्विवचन के रूप में से 'अतुः' काट कर शेष में उः जोड़ कर (जैसे बभूवतः में अतुः काटने पर शेष बभूव् में उः जोड़ कर बभूवुः बनाया है) अवश्य ही प्रथम पुरुष के तीनों वचनों का अभ्यास कर लेना चाहिये। (ii) मध्यम और उत्तम पुरुष के सब रूप प्रयोग की दृष्टि से अनुपयुक्त होने पर भी हमने इसलिये देने आवश्यक समझे हैं कि प्रथमादि परीक्षाओं के परीक्षक प्रायः इन पुरुषों के रूप भी पूछ बैठते हैं इसलिये परीक्षार्थी को तो यह भाग भी रटना ही है, एक दो रूप देने से छात्र स्वयं उस लकार के कुल रूप नहीं बना सकता इसलिये कुल रूप दिये गये हैं।

(iii) इस लकार के तीनों पुरुषों के वचनों में ३ × ३ = ९ रूपों के स्थान पर जहाँ दस दस या ग्यारह ग्यारह रूप दिये गये हैं वहां हमने एक वचन के ही दोनों दोनों रूपों के बीच में (=) चिह्न देदिया है, अर्थ दोनों का एकसा ही रहता है, जैसे—तेपिथ—तू तपा। ततप्थ—तू तपा। जगाद—मैं बोला। जगद—मैं बोला। यह दो दो रूप प्रायः मध्यमपुरुष के एक वचन थल् और उत्तम पुरुष के एक वचन णल् में हुए हैं।

(७) लुट् के रूप बोलने के लिए दिये गये रूप में से 'ता' काटकर शेष भाग में तारौ तारः, तासि, तास्थः, तास्थ, तास्मि, तास्वः, तास्मः जोड़ना चाहिये।

(८) लुङ् लकार में धातुओं के रूप भू धातु के रूप से प्रायः भिन्न हैं। इसलिए हमने अत् धातु के लुङ् के पूरे रूप दिये हैं, आगे के धातु—रूप प्रायः इसी ढङ्ग पर हैं। इसके प्रथम रूप आतीत् में से ईत् काटकर शेष भाग आत् में इष्टाम् इषुः ईः इष्टम् इष्ट इयम् इष्व और इष्म जोड़ कर पूरे रूप बनाने का ढङ्ग ध्यान में रखना चाहिए।

(ii) इस लकार के रूपों में जहाँ आरम्भ में अगादीत, अगदीत ऐसे २ रूप लिखे गये हैं उन्हें केवल प्रथमपुरुष एक वचन में दो रूपों का बनना न समझ कर तीनों पुरुषों के तीनों वचनों में दो दो रूप बने हुए समझने चाहिएँ।

(९) आशीर्लिङ् के रूप बोलने के लिए दिये गये रूप में से 'यात' काट कर शेष भाग में यास्ताम, यासुः याः, यास्तम्, यास्त, यासम्, यास्व, यास्म जोड़ना चाहिये।

(१०) लृङ् के रूप बोलने के लिए ष्य अथवा स्थित्यनुकूल स्य के पश्चात् लङ् वाले त् ताम् चिन्ह बढ़ाने चाहिएँ।

स्थान स्थान पर आगे भी हमने आत्मनेपदी धातु आदि के सम्बन्ध में जो परिवर्धन किये हैं, उन्हें बड़ी सावधानता से हृद्गत रखना चाहिए।

इस भाग की उपयोगिता और अनुवाद बनाने के सम्बन्ध में।

इस भाग में दिये हुए संस्कृत वाक्यों का हिन्दी अनुवाद बना सकने के लिये यह आवश्यक है कि वह संस्कृत वाक्य उन कारक रूपों और क्रिया रूपों से सम्बद्ध हों जो संस्कृतशिक्षा के तीसरे भाग तक और इस भाग के उस अनुवाद-वाक्य दिये जाने से पहले आचुके हों।

इसलिये—

हमने यह देखकर कि इस भाग तक का विद्यार्थी भाववाच्य और कर्मवाच्यकी वाक्य-रचना अथवा निष्ठा (क्त) प्रत्यय के कर्तृवाच्य से अबोध है, इस भाग में लकारों से सम्बद्ध कर्तृवाच्य वाक्यों को ही स्थान दिया है, साथ ही यह जान कर कि इन वाक्यों के विना केवल कर्तृवाच्य में संस्कृत रचना कुछ श्रेष्ठ नहीं मानी जाती अथवा भूतकालिक लकारों के प्रयोगों की अपेक्षा निष्ठ (क्त) और क्तवतुके प्रयोग सहित वाक्य सुन्दर माने जाते हैं, दूसरे यह सोच कर कि अनुवाद के लिये कारक–रूप और समापिका (वाक्य को समाप्त करने वाली) क्रिया के रूपों के अतिरिक्त प्रायः सभी उपयोगी धातुओं के तुमुन् शतृ शानच् अनीयर् यत् प्रत्यय आदि के रूप आवश्यक हैं, जहां हम उस निमित्त छात्रों को अगले परिवर्धित–भाग देखने की प्रेरणा करेंगे, वहाँ यह लिखना उचित समझते हैं कि—

संस्कृत से हिन्दी में अनुवाद बनाने के लिए--

(१) सब से पहिले अध्येत अपने मस्तिष्क-बल का प्रयोग कर सन्धि विच्छेद करते और साथ ही यह सोचते हुए कि किस प्रातिपदिक का किस किस विभक्ति में यह रूप बनता है और उनमें से यहां यह कौनसी विभक्तिका रूप उपयोगी है, वाक्य के एक एक शब्द को पृथक् पृथक् कर उसके अर्थ लगाने का प्रयत्न करें और फिर आगे संस्कृत बनाने के लिये दिये हुए हिंदी मूलवाक्य से अपने उस अर्थ की जांच करें।

(२) सम्भव है कि संस्कृत वाक्यों में कुछ ऐसे भी शब्द आगये हों जिनकी हिंदी तक पढ़ने में न आई हो, तो हिंदी

देख कर प्रयत्न पूर्वक उन शब्दों को उनके अर्थ सहित अपनी स्मृति या नोटबुक में चढ़ा लें।

हिंदी से संस्कृत में अनुवाद बनाने के लिये

(१) इस बात को अपने मन से निकाल कर अनुवाद बनाना चाहिये कि संस्कृत से भाषा बनाते समय का तो हमें इस हिंदी वाक्य का संस्कृत वाक्य कण्ठस्थ ही है।

(२) अपने संस्कृतानुवाद में पहिले दिये संस्कृत-वाक्यान्तर्गत शब्दों से भिन्न शब्दों का प्रयोग करने का अभ्यास किया जावे। परन्तु उनके रूपों को आदर्श वाक्य के कारक रूपों से मिलाया जावे।

(३) अपने संस्कृतानुवाद को बिना सन्धि की दशा में रख कर, फिर उस पर सन्धि नियमों का प्रयोग कर उसे आदर्श संस्कृत वाक्यों से मिलाया जावे।

(४) पुस्तकस्थ ६-१० अभ्यास-वाक्यों के संस्कृत या भाषानुवाद पर सन्तोष न कर उपर्युक्त शब्दों द्वारा उस उस अभ्यास में पचासों वाक्य बनाये जावें क्योंकि एक एक धातु के कम से कम ६० और एक एक प्रातिपदिक के २० से ऊपर रूप चलने से इतनी सामग्री के आधार पर भी पर्याप्त अनुवाद बनाया जा सकता है और बनाना चाहिये।

यह आवश्यक नहीं कि 'वह सामग्री से अग्नि में हवन करता है' का अनुवाद 'जुहोति हव्येन हिरण्यरेतसम्' ही बनाया जावे किन्तु जहाँ यह वाक्य भी स्मरण में रहे वहां इस का दूसरा परन्तु शुद्ध संस्कृतानुवाद 'जुहोति हव्येन जातवेदसम्' या 'जुहोति हुतभुजं हव्येन' या 'आशुशुक्षणि हव्येन जुहोति' अथवा असावनलं हव्येन जुहोति आदि बनाया जा सके।

२ अत = निरन्तर चलना ।

लट्–अतति । लिट्–आत आततुः आतुः । आतिथ आतथुः आत । आत आतिव आतिम । लुट्–अतिता० । लृट् अतिष्यति । लोट्–अततु० । लङ्–आतत् आतताम् आतन् । आतः आततम् आतत । आतम् आताव आताम । विधिलिङ्–अतेत्० । आ० लिङ्–अत्यात् अत्यास्ताम् अत्यासुः । अत्याः अत्यास्तम् अत्यास्त । अत्यासम् अत्यास्व अत्यास्म । लुङ्—आतीत् आतिष्टाम् आतिषुः । आतीः आतिष्टम् आतिष्ट । आतिषम् आतिष्व आतिष्म । लृङ् आतिष्यत्० ।

३ षिध = जानना, जाना, प्रापण

लट्–सेधति । लिट्—सिषेध सिषिधतुः सिषिधुः । सिषेधिथ सिषिधथुः सिषिध । सिषेध सिषिधिव सिषिधिम । लुट्-सेधिता । लृट् सेधिष्यति । लोट्—सेधतु । लङ्–असेधत् असेधताम् असेधन् । असेधः असेधतम् असेधत । असेधम् असेधाव असेधाम । विधिलिङ्—सेधेत् । आशीर्लिङ्—सिध्यात् सिध्यास्ताम् सिध्यासुः । लुङ्—असेधीत् असेधिष्टाम् असेधिषुः । लृङ्—असेधिष्यत् ।

४ चिती = जानना, स्मरण ।

लट—चेतति । लिट् चिचेत चिचिततुः चिचितुः । चिचेतिथ चिचितथुः चिचित । चिचेत चिचितिव चिचितिम ॥ लुट—चेतिता । लृट्—चेतिष्यति ॥ चेततु । अचेतत् चेतेत् । चित्यात् चित्यास्ताम् चित्यासुः । अचेतीत् अचेतिष्टाम् अचेतिषुः । अचेतिष्यत् ।

शुच = शोक, सोच करना ।

शोचति । शुशोच शुशुचतुः शुशुचुः, शुशोचिथ शुशुचथुः

शुशुच, शुशोच शुशुचिव शुशुचिम । शोचिता । शोचिष्यति । शोचतु । अशोचत् । शोचेत् शोचेताम् शोचेयुः । शुच्यात् शुच्यास्ताम् शुच्यासुः । अशोचीत् अशोचिष्टाम् अशोचिषुः । अशोचिष्यत् ।

नागरिकम्* = शहर का । ग्राम्यम् = गाँव का । वन्यम् = वन में पैदा हुआ । गिरिजम् = पर्वत में जन्मा । सामुद्रम् = समुद्र का । पार्थिवम् = पृथ्वी का । अप्यम्=जल का । तैजसम् = तेजका । वायव्यम् = वायु का । आम्बरम = आकाश का । मार्तिकम् = मिट्टी का । औपलम् = पत्थर का । सौवर्णम् = सोने का । राजतम् = चांदी का । पैत्तलम्=पीतल का । खनिजम् = खान में पैदा हुआ । हृद्यम् = मनोहर । व्यवसायः = उद्यम, रोज़गार । आचरणम् = चाल चलन । कज्जलम् = काजल ।

(अभ्यास १)

भाषा बनाओ ।

नागरिकाणि वस्तूनि हृद्यानि भवन्ति, ग्राम्या प्रजा मे कथनं करोति । लक्ष्मीः वदति–श्वो मे गेहे होमो भविता । ह्योऽत्र किमभवत् । यदाहमागच्छेयं तदा यूयं तत्रैव भवेत । भवन्तो विद्यावन्तो धनवन्तो बलवन्तो भूयासुः । यदि यूयं पठने श्रममकरिष्यत तर्हि शीघ्रमेव विद्वांसोऽभविष्यत । गिरिजानि फलानि मिष्टानि भवन्ति । अत्रत्यानि मार्तिकानि पात्राणि सुष्ठु

---

* नागरिकम् आदि शब्दों का प्रयोग जहां पुल्लिग शब्दों के विशेषण रूप से आवेगा वहाँ इनके रूप शब्द भेद से बालक या मनुष्य की भांति चलेंगे नकि नपुंसक। जैसे नागरिकं वस्तु, परन्तु नागरिकः जनः ।

जायन्ते ? । तत्रत्यानि समानि मन्दिराण्यौपलानि सन्ति। एषां बालकानां चरितं कीदृशमस्ति । तेषां वाक्यानि शोभनानि पवित्राणि अनुकरणार्यानि च विद्यन्ते ।

(अभ्यास २)

संस्कृत बनाओ ।

शहर की चीजें सुन्दर होती हैं । गाँव की प्रजा मेरा कहना मानती है । लक्ष्मी कहती है कि कल मेरे घर पर हवन होगा । कल यहाँ पर क्या २ हुआ । जब मैं आऊँ तब तुम वहाँ होना। ईश्वर करे आप विद्यावान् धनवान् बली होवें। यदि तुम पढ़ने में मेहनत करते तो जल्द विद्वान् होजाते । पहाड़ के फल मीठे होते हैं। क्या यहाँ के मिट्टी के बर्तन अच्छे होते हैं ? वहाँ के सब मन्दिर पत्थर के हैं। इन लड़कों का चालचलन कैसा है ? उनके वाक्य सुन्दर पवित्र और अनुकरण करने के योग्य हैं ।

६ गद = स्पष्ट बोलना ।

गदति । जगाद जगदतुः जगदुः जगदिथ जगदथुः जगद, जगाद = जगद, जगदिव जगदिम । गदिता । गदिष्यति । गदतु । अगदत् । गदेत् । गद्यात् । अगादीत् । अगदिष्यत् ।

७ णद् = घटादि का शब्द जो समझ में न आसके ।

नदति । ननाद. नेदतुः नेदुः । नदिता । नदिष्यति । नदतु अनदत् । नदेत् । नद्यात् । अनादीत् अनदीत्, अनादिष्टाम्, अनदिष्टाम् अनादिषुः. अनदिषुः, अनदिष्यत् ।

८—टुनदि = फलना, फूलना आनन्द होना

नन्दति । ननन्द ननन्दतुः ननन्दुः । ननन्दिथ । नन्दिता ।

नन्दिष्यति । नन्दतु । अनन्दत् । नन्देत् । नन्द्यात् नन्द्यास्ताम् नन्द्यासुः । अनन्दीत् अनन्दिष्टाम् अनन्दिषुः । अनन्दिष्यत् ।

६—अर्च-सत्कार करना ।

अर्चति । आनर्च आनर्चतुः आनर्चुः । आनर्चिथ आनर्चथुः आनर्च । आनर्च आनर्चिव आनर्चिम । अर्चिता । अर्चिष्यति अर्चतु । *आर्चत् आर्चताम् आर्चन् । अर्चेत अर्चेताम् अर्चेयुः । अर्च्यात् अर्च्यास्ताम् अर्च्यासुः । आर्चीत्* आर्चिष्टाम् आर्चिषुः । आर्चिष्यत् ।

१० व्रज-जाना

व्रजति । वव्राज वव्रजतुः वव्रजुः । वव्रजिथ वव्रजथुः । वव्रज वव्राज=वव्रज, वव्रजिव वव्रजिम । व्रजिता । व्रजिष्यति । व्रजतु । अव्रजत् । व्रजेत् । व्रज्यात् । अव्राजीत् अव्राजिष्टाम् अव्राजिषुः । अव्राजिष्यत् ।

आक्षेपः =ताना देना । विक्षेपः=फेंकना । निशाकरः= चन्द्रमा । दिवाकरः = सूर्य्य । दूषणम् = ऐब, एतराज़ । विस्मयापन्नः = हैरान । संशयापन्नः = संशय में पड़ा हुआ । भव्यम्= शुभ सत्य, शानदार । परमार्थविदः = परोपकारी । पुष्कलम्= बहुत काफी । दृढमुष्टिः = कंजूस । नाकम्=स्वर्ग, सुख ॥

(अभ्यास ३)

भाषा बनाओ ।

जगाद भूयो जगदेकनाथः । कति घण्टा नदन्तीदानीम् ।

---

*जो स्वरादिधातु हैं उनके लङ् लुङ् और लृङ् के रूप के प्रारम्भ में आट्=आ बढ़ाने और उसको धात्वादिस्थ स्वर से वृद्धि सन्धि करने पर आ+अ, आ = आ, आ+इ ई ए ऐ = ऐ आ+उ, ऊ, ओ औ = औ हो जाता है ।

आर्चीद् द्विजातीन् परमार्थविन्दान् । किमहं गदानि भवतां विदुषां पुरस्तात् । भवन्ति भव्येषु हि पक्षपाताः । अद्य दिवाकरस्य सन्तापस्तीव्रोऽस्ति । निशाकरस्य किरणा मोदयन्ति ।

(अभ्यास ४)

संस्कृत बनाओ ।

१—जगत् का बनाने वाला ईश्वर है २—इस समय कितने घंटे बज रहे हैं ३—परोपकारी द्विजातियों का सत्कार करें ४—आप विद्वनों के आगे मैं क्या कहूँ ५—निश्चय ही श्रेष्ठों में पक्षपात होते हैं ६—आज सूर्य की गर्मी (धूप) तेज है ७—चन्द्र किरणें प्रसन्न कर रही हैं ।

११ कट—वर्षना, ढांकना ।

कटति । चकाट । कटिता । कटिष्यति । कटतु । अकटत । कटेत् । कट्यात् । अकटीत् । अकटिष्यत् ।

१२—गुप्=रक्षण, बचाना ।

गोपायति । लिट् (१) गोपायाञ्चकार गोपायाञ्चक्रतुः गोपायाञ्चक्रुः । गोपायाञ्चकर्थ गोपायाञ्चक्रथुः गोपायाञ्चक्र । गोपायाञ्चकार, गोपायाञ्चकर । गोपायाञ्चकृव गोपायाञ्चकृम । (२) गोपायाम्बभूव गोपायाम्बभूवतुः गोपायाम्बभूवुः । गोपायाम्बभूविथ गोपायाम्बभूवथुः गोपायाम्बभूव । गोपायाम्बभूव गोपायाम्बभूविव गोपायाम्बभूविम (३) गोपायामास गोपायामासतुः गोपायामासुः । गोपायामासिथ गोपायामासथुः गोपायामास । गोपायामास गोपायामासिव गोपायामासिम । (४) जुगोप जुगुपतुः जुगुपुः । जुगोपिथ=जुगोप्थ, जुगुपथुः जुगुप जुगोप जुगुपिव=जुगुप्व जुगुपिम=जुगुप्म । लुट—(१) गोपायिता, (२) गोपिता, (३) गोप्ता लृट—(१) गोपायिष्यति, (२) गोपिष्यति, (६) गोप्स्यति । लोट् गोपायतु । अगोपायत ।

गोपायेत् गोपायेताम् गोपायेयुः। आ० लि० (१) गोपाय्यात् गोपाय्यास्ताम् गोपाय्यासुः (२) गुप्यात् गुप्यास्ताम् गुप्यासुः। लुङ् (१) अगोपायीत् (२) अगोपीत् (३) अगौप्सीत् अगौप्ताम् अगौप्सुः। अगौप्सीः अगौप्तम् अगौप्त। अगौप्सम् अगौप्स्व अगौप्स्म। लृङ् (१) अगोपायिष्यत् (२) अगोपिष्यत् (३) अगोप्स्यत्।

१३—क्षि = नाश होना

क्षयति। चिक्षाय चिक्षियतुः चिक्षियुः चिक्षयिथ = चिक्षेथ चिक्षियथुः चिक्षिय। चिक्षाय = चिक्षय चिक्षियिव चिक्षियिम क्षेता। क्षेष्यति। क्षयतु। अक्षयत्। क्षयेत्। क्षीयात् क्षीयास्ताम् क्षीयासुः। अक्षैषीत् अक्षैष्टाम् अक्षैषुः * १। अक्षेष्यत्।

१४—तप = तपना, जलना

तपति। तताप तेपतुः तेपुः, तेपिथ = ततप्थ तेपथुः तेप तताप = ततप तेपिव तेपिम। तप्ता। तप्स्यति। तपतु। अतपत्। तपेत्। तप्यात्। अताप्सीत् अताप्ताम् अताप्सुः अताप्सीः अताप्तम् अताप्त। अताप्सम् अताप्स्व अताप्स्म। अतप्स्यत्।

१५—क्रमु = टहलना, चलना

* २ क्राम्यति, क्रामति। चक्राम चक्रमतुः चक्रमुः। चक्रमिथ चक्रमथुः चक्रम। चक्राम = चक्रम चक्रमिव चक्रमिम। क्रमिता। क्रमिष्यति। * २ क्राम्यतु, क्रामतु। * २ अक्राम्यत्, अक्रामत्। * २ क्राम्येत्, क्रामेत्। क्रम्यात् क्रम्यास्ताम् क्रम्यासुः। अक्रमीत् अक्रमिष्टाम् अक्रमिषुः। अक्रमिष्यत्।

---

* १ अक्षैषीः अक्षैष्टम् अक्षैष्ट अक्षैषम् अक्षैष्व अक्षैष्म।

* २ प्रथमपुरुष के एक वचन में दिये हुए दो दो रूप इस धातु के लट् लोट लङ् और विधिलिङ्ग में से सर्वत्र दो दो रूप अर्थात् ९×२ = १८, १८ रूप बनने की सूचना दे रहे हैं।

१६—पा = पीना।

पिबति। पपौ पपतुः पपुः। पपिथ = पपाथ पपथुः पप। पपौ पपिव पपिम। पाता। पास्यति। पिबतु। अपिबत्। पिबेत्। पेयात् पेयास्ताम् पेयासुः। अपात् अपाताम् अपुः *१। अपास्यत्।

१७—ग्लै = ग्लानि करना, नफ़रत।

ग्लायति। जग्लौ जग्लतुः जग्लुः, जग्लिथ जग्लथुः जग्ल जग्लौ जग्लिव जग्लिम। ग्लाता। ग्लास्यति। ग्लायतु। अग्लायत्। ग्लायेत्। ग्लायात् ग्लायास्ताम् ग्लायासुः *२ ग्लेयात् ग्लेयास्ताम् ग्लेयासुः। अग्लासीत् अग्लासिष्टाम् अग्लासिषुः। अग्लास्यत्।

१८ हृ = कुटिलता करना।

ह्वरति। जह्वार जह्वरतुः जह्वरुः जह्वर्थ जह्वरथुः जह्वर। जह्वार = जह्वर जह्वरिव जह्वरिम। ह्वर्ता ह्वरिष्यति। ह्वरतु। अह्वरत्। ह्वरेत्। ह्वर्यात्। अह्वार्षीत् *। अह्वरिष्यत्।

१६—श्रु = सुनना।

शृणोति *४। शुश्राव शुश्रुवतुः शुश्रुवुः, शुश्रोथ शुश्रुवथुः शुश्रुव

---

*१ मध्यम पुरुष अपाः, अपातम्, अपात, उत्तम पुरुष अपाम् अपाव अपाम।

*२ आशीर्लिङ्ग में १८ रूप

*३ अह्वार्ष्टाम् अह्वार्षुः अह्वार्षीः अह्वार्ष्टम् अह्वार्ष्ट अह्वार्षम् अह्वार्ष्व अह्वार्ष्म।

*४ शृणुतः शृण्वन्ति। शृणोषि शृणुथः शृणुथ। शृणोमि शृणुवः = शृण्वः, शृणुमः = शृण्मः।

शुश्राव = शुश्रुव, शुश्रुव शुश्रुम * । श्रोता । श्रोष्यति । शृणोतु *२ । अशृणोत् अशृणुताम् अशृण्वन् । अशृणोः अशृणुतम् अशृणुत । अशृणुनम् अशृणुव = अशृण्व अशृणुम = अशृण्म । शृणुयात् । श्रूयात् श्रूयास्ताम् श्रूयासुः । अश्रौषीत् अश्रौष्टाम् अश्रौषुः * ३ । अश्रोष्यत् ।

२०—गम्लृ = जाना ।

गच्छति । जगाम जग्मतुः जग्मुः । जगमिथ–जगन्थ जग्मथुः जग्म । जगाम = जगम जग्मिव जग्मिम । गन्ता । गमिष्यति । गच्छतु । अगच्छत् । गच्छेत् । गम्यात् । अगमत् । अगमिष्यत् ॥

पञ्चतत्वम् = पृथ्वी, जल तेज वायु आकाश । पञ्चतत्वम् = मरना प्रत्यवसानम् = भोजन । प्रतिमानम् = तसवीर, परछाई । अजीर्णम् = बदहज्मी । अज्ञानम् = वेवकूफी । अध्ययनम् = पढ़ना । अध्यापनम् = पढ़ाना । अनुधावनम् = पीछे दौड़ना । सम्भ्रमः = आदर, तकल्लुफ़ । लम्पटः = लम्पट, अय्याश ।

(अभ्यास ५)

भाषा बनाओ ।

गोपायति क्षितिमिमां चतुर व्यखीमाम् । अजीर्ण भोजनं विषम् । तपस्तपति दुष्करम् । अश्वाः क्राम्यन्ति, नो गजाः । मदिरां पिबन्ति मनुजा नहि ग्लायन्ति । मम वचनं शृणोषि भोः ।

---

* जिन पुस्तकों ने शुश्रुविव शुश्रुविम पाठ छापा है, 'बालमनोरमा' में पृष्ठ १५२ पर स्पष्ट लिखा है 'थलि वमयोश्च क्रादित्वान्नित्यमिण्निषेधः—शुश्रोथ शुश्रुव शुश्रुम इति' ।

२ * शृणुतात्, शृणुताम्, शृण्वन्तु, शृणु (शृणुतात्) शृणुतम् शृणुत, शृणवानि शृणवाव शृणवाम ।

३ * अश्रौषी अश्रौष्टम् अश्रौष्ट अश्रौषम् अश्रौष्व अश्रौष्म ।

चैत्रे न गन्तास्मि कदापि तत्र। क्षयन्तु पापानि समानि मे प्रभो ! गच्छानि पारं भवसागरस्य।

(अभ्यास ६)

संस्कृत बनाओ।

(१) वह चारों समुद्र पर्यन्त इस पृथिवी की रक्षा करता है। (२) बदहज्मी में भोजन विष है (३) वह कठिन तप करता है। (४) घोड़े चल रहे हैं न कि हाथी (५) मनुष्य मदिरा पीते हैं ग्लानि नहीं करते (६) आप मेरी बात सुनते हैं (७) चैत्र में वहाँ कभी न जाऊँगा (८) प्रभो ! मेरे सब पाप क्षीण हों (९) मैं भव सागर के पार जाऊँ।

अथात्मनेपदप्रकरणम्।

लट् - एधते एधेते एधन्ते। एधसे एधेथे एधध्वे। एधे एधावहे एधामहे। लिट् - एधाञ्चक्रे एधाञ्चक्राते एधाञ्चक्रिरे। एधाञ्चकृषे एधाञ्चक्राथे एधाञ्चकृढ्वे। एधाञ्चक्रे एधाञ्चकृवहे एधाञ्चकृमहे। एधाम्बभूव एधाम्बभूवतुः एधाम्बभूवुः। एधाम्बभूविथ एधाम्बभूवथुः एधाम्बभूव २ एधाम्बभूविव एधाम्बभूविम। एधामास, एधामासतुः एधामासुः एधामासिथ एधामासथुः एधामास, एधामास एधामासिव एधामासिम। लुट् -एधिता एधितारौ एधितारः एधितासे एधितासाथे एधिताध्वे एधिताहे एधितास्वहे एधितास्महे। लृट् -एधिष्यते एधिष्येते एधिष्यन्ते एधिष्यसे एधिष्येथे एधिष्यध्वे एधिष्ये एधिष्यावहे एधिष्यामहे। लोट् एधताम् एधेताम् एधन्ताम् एधस्व एधेथाम् एधध्वम् एधै एधावहै एधामहै। लङ् - ऐधत ऐधेताम् ऐधन्त, ऐधथाः ऐधेथाम् ऐधध्वम्। ऐधे ऐधावहि ऐधामहि।

विधिलिङ्–एधेत एधेयाताम् एधेरन्, एधेथाः एधेयाथाम् एधेध्वम् एधेय एधेवहि एधेमहि । आशीर्लिङ्–एधिषीष्ट एधिषीयास्ताम् एधिषीरन् एधिषीष्ठाः एधिषीयास्थाम् एधिषीध्वम् एधिषीय एधिषीवहि एधिषीमहि । लुङ्–ऐधिष्ट ऐधिषाताम् ऐधिषत, ऐधिष्ठाः ऐधिषाथाम् ऐधियढ्वम् * ऐधिषि ऐधिष्वहि ऐधिष्महि लृङ्–ऐधिष्यत ऐधिष्येताम् ऐधिष्यन्त ऐधिष्यथाः ऐधिष्येथाम् ऐधिष्यध्वम् ऐधिष्ये ऐधिष्यावहि ऐधिष्यामहि ।

❀ कमु = इच्छा करना ।

कामयते । कामयाञ्चक्रे * कामयाम्बभूव कामयामास । चकमे चकमाते चकमिरे चकमिषे चकमाथे चकमिध्वे चकमे चकमिवहे चकमिमहे । कामयिता । कमिता । कामयिष्यते । कमिष्यते । कामयताम् । अकामयत । कामयेत । कामयिषीष्ट । कमिषीष्ट । लुङ् * अचीकमत अचीकमेताम् अचीकमन्त अचीकमथाः अचीकमेथाम् अचिकमध्वम् अचीकमे अचीकमावहि अचीकमामहि * अचकमत अचकमेताम् अचकमन्त । अकामयिष्यत, अकमिष्यत ।

३ अय = जाना ।

अयते प्लायते, पलायते । अयाञ्चक्रे अयाम्बभूव, अयामास अयिता । अयिष्यते । अयताम् । आयत । अयेत । अयिसीष्ट

---

*इड्भिन्न एव इणिहगृह्यत इति मतेतु 'ऐधिध्वम्' इति सिद्धान्यकौमुद्याम् ।

*लिट् में इसके ९ × ४ = ३६ रूप बनते हैं और लुट् लृट आशीर्लिङ् लुङ् तथा लृङ् में १८·१८ ।

*ऐधत् के लुङ् में ऐध् भाग जो अत एताम् अन्त अथाः ऐथाम् अध्वम् ए आवहि आमहि जोड़े हैं वही चिन्ह कमु धातु के लुङ् लकार में अचीकम् अचोकम् में जोड़ने चाहिये

अयिषीयास्ताम् आयिषीरन् । आयिष्ट आयिषाताम् आयिषत आयिष्यत आयिष्येताम् आयिष्यन्त ।

द्युत = प्रकाश, चमक * ।

द्योतते । दिद्युते दिद्युताते दिद्युतिरे दिद्युतिषे दिद्युताथे दिद्युतिध्वे दिद्युते दिद्युतिवहे दिद्युतिमहे । द्योतिता । द्योतिष्यते द्योतताम् । अद्योतत । द्योतेत । द्योतिषीष्ट । अद्योतिष्ट अद्योतिषाताम् अद्योतिषत । अद्युतत् । अद्योतिष्यत ।

५ श्विता = वर्ण, रंगना * ।

श्वेतते । शिश्विते शिश्विताते शिश्वितिरे शिश्वितिषे शिश्विताथे शिश्वितिध्वे शिश्विते शिश्वितिवहे शिश्वितिमहे । श्वेतिता । श्वेतिष्यते । श्वेतताम् । अश्वेतत । श्वेतेत । श्वेतिषीष्ट । अश्वेतिष्ट अश्वेतिषाताम् अश्वेतिषत । अश्वितत् अश्वितताम् अश्वितन् अश्वितः अश्वितत्तम् अश्वितत अश्वितम् अश्विताव अश्विताम । अश्वेतिष्यत ।

६ ञिमिदा = स्नेह । मिलना, ।

मेदते मिमिदे । मेदिता । मेदिष्यते । मेदताम् । अमेदत । मेदेत । मेदिषीष्ट । अमेदिष्ट, अमिदत् । अमेदिष्यत ।

७ ञिष्विदा = चिकना, त्याग ।

स्वेदते । सिष्विदे । स्वेदिता । स्वेदिष्यते । स्वेदताम् । अस्वेदत । स्वेदेत । स्वेदिषीष्ट । अस्वेदिष्ट, अस्विदत् अस्विदताम् अस्विदन् । अस्वेदिष्यत ।

---

* द्युत से द्युद् धातु तक के लुङ के रूप इस प्रकार परस्मैपदी भी होते हैं । अद्युतत् अद्युतताम्—अद्युतन् अद्युतः अद्युततम् अद्युतत अद्युतम् अद्युताव अद्युताम ।

ञिक्ष्विदा = चिकना, मोचन ।

क्ष्वेदते । चिक्ष्विदे । क्ष्वेदिता । क्ष्वेदिष्यते । क्ष्वेदताम् अक्ष्वेदत । क्ष्वेदेत । क्ष्वेदिषीष्ट । अक्ष्वेदिष्ट, अक्ष्विदत् । अक्ष्वेदिष्यत ।

९ रुच = प्रकाश, अतिप्रीति, अच्छा लगना ।

रोचते । रुरुचे रुरुचाते रुरुचिरे रुरुचिषे रुरुचाथे रुरुचिध्वे रुरुचे रुरुचिवहे रुरुचिमहे । रोचिता । रोचिष्यते । रोचताम् । अरोचत । रोचेत । रोचिषीष्ट । अरोचिष्ट; अरुचत् । अरोचिष्यत ।

१० घुट = घोटना व चलना ।

घोटते । जुघुटे । घोटिता ।घोटिष्यते । घोटताम् । अघोटत । घोटेत । घोटिषीष्ट । अघोटिष्ट, अघुटत् । अघोटिष्यत ।

(अभ्यास ७)

भाषा बनाओ ।

अस्य वनस्य वृक्षाः स्वयमेवैधन्ते । भारतीयाः प्राचीनाः क्षत्रियाः किं कामयाञ्चक्रिरे । श्वो युष्मासु को युद्धायाऽयिता । प्राच्यां भानुर्द्योतते । मदीयोऽयं शाटः कथं भेदताम् । वयं ते च समे मर्त्याः श्वो वः समितिमायितास्महे । मोदकास्ते न रोचन्ते । ? किं घोटामहे नौषधम् ।

(अभ्यास ८)

संस्कृत बनाओ ।

इस वन के वृक्ष अपने आप बढ़ते हैं । भारतवर्ष के प्राचीन क्षत्रियों ने क्या चाहा ? कल तुम में से कौन युद्ध के लिये जावेगा ? पूर्व में सूर्य्य चमकता है । यह मेरा कपड़ा क्यों

चिकना होवे ? हम और वे सब मनुष्य कल तुम्हारी सभा में आवेंगे। लड्डू तुझे अच्छे नहीं लगते। क्या हम दवा को न घोटें।

११ शुभ = शोभा, अच्छा लगना।

शोभते। शुशुभे। शोभिता शोभिष्यते। शोभताम्। अशोभत। शोभेत। शोभिषीष्ट। अशोभिष्ट अशुभत्। अशोभिष्यत।

१२ क्षुभ = व्याकुलता, कांपना, क्षोभ।

क्षोभते। चुक्षुभे। क्षोभिता। क्षोभिष्यते। क्षोभताम्। अक्षोभत। क्षोभेत। क्षोभिषीष्ट। अक्षोभिष्ट। अक्षुभत्। अक्षोभिष्यत।

१३ णभ = हिंसा, दुःख देना।

नभते। नेभे। नभिता। नभिष्यते। नभताम्। अनभत। नभेत। नभिषीष्ट। अनभिष्ट, अनभत्। अनभिष्यत।

१४ तुभ = हिंसा।

तोभते। तुतुभे तोभिता। तोभिष्यते। तोभताम्। अतोभत। तोभेत। अतोभिष्ट, अतुभत् तोभिषीष्ट, अतोभिष्यत।

१५ स्रंसु = रपटना गिरना।

स्रंसते। सस्रंसे। स्रंसिता। स्रंसिष्यते। स्रंसताम्। अस्रंसत। स्रंसेत। स्रंसिषीष्ट। अस्रंसिष्ट, अस्रसत्। अस्रंसिष्यत।

१६ भ्रंसु = नाश, नीचे गिरना।

भ्रंसते। बभ्रंसे। भ्रंसिता। भ्रंसिष्यते। भ्रंसताम्। अभ्रंसत। भ्रंसेत। भ्रंसिषीष्ट। अभ्रंसिष्ट, अभ्रसत्। अभ्रंसिष्यत।

१७ ध्वंसु = जाना गिरना।

ध्वंसते। दध्वंसे। ध्वंसिता। ध्वंसिष्यते। ध्वंसताम्। अध्वंसत। ध्वंसेत। ध्वंसिषीष्ट। अध्वंसिष्ट, अध्वसत्। अध्वंसिष्यत।

१८—स्रंभु = विश्वास, भरोसा ।

स्रंभते स्रस्रंभे । स्रंभिता । स्रंभिष्यते । स्रंभताम् । अस्रंभत । स्रंभेत । स्रंभिषीष्ट । अस्रंभिष्ट, अस्रंभत् । अस्रंभिष्यत ।

१९—वृतु = वर्तना, होना ।

वर्तते । ववृते । वर्तिता । वर्तिष्यते * वर्त्स्यति, वर्त्स्यतः वर्त्स्यन्ति । वर्तताम् । अवर्तत । वर्तेत । वर्तिषीष्ट । अवर्तिष्ट अवृतत् । अवर्तिष्यत, अवर्त्स्यत् ।

२०—दद = देना ।

ददते । ददे ददाते ददिरे । ददिषे ददाथे ददिध्वे । ददे ददिवहे ददिमहे । ददिता । ददिष्यते ददताम् । अददत । ददेत । ददिषीष्ट । अददिष्ट । अददिष्यत ।

कक्षः = फूँस । मञ्जुलम् = मनोहर । पलाण्डुः = प्याज । लशुनम् = लहसन । ताम्बूलाधानम् = पानदान । सरटः = गिरगिट । प्रतीरम् = किनारा । प्रसाधनम् = सजावट । मज्जनम् = नहाना । नौवाहः = मल्लाह । शकटवाहः = गाड़ीवान । रथवाहः = रथवान । हलवाहः = हलवाला । पलाटः = मुद्ग, मूँग । बालिशः = बेवकूफ़ । प्रणाली = पनाला । वल्लकी = बीन । वल्लरी = बाल । गोष्ठी = सभा । भोज्यम् = खाने योग्य वस्तु

(अभ्यास ९)

भाषा बनाओ

(१) मूर्खोऽपि शोभते तावद् यावत् किञ्चिन्न भाषते ।

---

* इस धातु के लृट् और लङ् में ९ रूप वर्तिष्यते के ढंग से आत्मनेपद में और वर्त्स्यति के ढंग से ९ परस्मैपद में चलेंगे ।

(२) चक्षुभे द्विषतां मनः। (३) गजं नभते केसरी। (४) स्रं सिष्यते पादोऽत्र (५) दर्पेण भ्रंसते ज्ञानी, मानी ध्वंसते सुखात्। (६) स्रंसेऽहं त्वयि सर्वदा ७ भक्षितेऽपि लशुने न शान्तो व्याधिः। ८ नौवाहा नहि वर्तन्ते हलवाहस्य सन्निधौ। (९) बालिशा बालका यूयम्।

(अभ्यास १०)

संस्कृत बनाओ।

(१) मूर्ख भी तब तक अच्छा लगता है जब तक कुछ बोलता नहीं (२) वैरियों का मन क्षुब्ध हुआ (३) सिंह हाथी को मारता है। (४) यहां पैर रपटेगा। (५) अहंकार से ज्ञानी नष्ट होता है और घमण्डी सुख से नीचे गिरा करता है। (६) मैं तुम्हारा सदा भरोसा रखता हूँ (७) लहसन खाने पर भी रोग शान्त नहीं हुआ (८) हल चलाने वाले के समीप मल्लाह नहीं हैं। (९) बच्चो तुम मूर्ख हो।

२१ त्रपूष् = लज्जा शरम।

त्रपते। त्रेपे। त्रपिता, त्रप्ता। त्रपिष्यते, त्रप्स्यते। त्रपताम्। अत्रपत। त्रपेत। *त्रपिषीष्ट, त्रप्सीष्ट। अत्रपिष्ट अत्रपिषाताम् अत्रपिषत, अत्रप्त अत्रप्साताम्। अत्रप्सत। * अत्रपिष्यत् अत्रप्स्यत।

---

*अत्रप्थाः अत्रप्साथाम् अत्रप्ध्वम् अत्रप्सि अत्रप्स्वहि अत्रप्स्महि।

* आशीर्लिङ् और लुङ् के पहले रूप में जहाँ त्रपिषीष्ट और अत्रपिष्ट की भाँति षीष्ट और इष्ट हो वहाँ के रूप तो एधिषीष्ट की भाँति आगे बढ़ालें किन्तु जहाँ ऐसा न हो त्रप्सीष्ट या अत्रप्त की भांति भिन्न प्रकार के रूप हैं वहाँ के पूरे रूपों को छात्रों को ध्यान देना चाहिए।

अथोभयपदप्रकरणम् ।

१ श्रिञ् = सेवा, सहारा लेना ।

श्रयते, श्रयति । शिश्रिये शिश्रियाते शिश्रियिरे, शिश्रियिषे शिश्रियाथे शिश्रियिध्वे । शिश्रिये शिश्रियिवहे शिश्रियिमहे । शिश्राय शिश्रियतुः शिश्रियुः शिश्रियिथ शिश्रियथुः शिश्रिय शिश्राय = शिश्रय शिश्रियिव शिश्रियिम । .... श्रयितासे श्रयितासि । श्रयिष्यते, श्रयिष्यति । श्रयताम्, श्रयतु । अश्रयत अश्रयत् । श्रयेत श्रयेत् । श्रयिषीष्ट, श्रीयात् । * अशिश्रियत अशिश्रियेताम् अशिश्रियन्त अशिश्रियथाः अशिश्रियेथाम् अशिश्रियध्वम् अशिश्रिये अशिश्रियावहि अशिश्रियामहि । अशिश्रियत् अशिश्रियताम् अशिश्रियन् * अश्रयिष्यत, अश्रयिष्यत् ।

२ भृञ् = भरण, पोषण, पालन ।

भरते भरति । बभ्रे बभ्राते बभ्रिरे बभृषे बभ्राथे बभृढ्वे बभ्रे बभृवहे बभृमहे । बभार बभ्रतुः बभ्रुः बभर्थ बभ्रथुः बभ्र, बभार = बभर बभृव बभृम। ... भर्तासे भर्तासि । भरिष्यते भरिष्यति । भरताम्, भरतु । अभरत अभरत् । भरेत, भरेत् । भृषीष्ट भ्रियात् । लुङ्—अभृत अभृषाताम अभृषत, अभृथाः अभृषाथाम् अभृढ्वम्, अभृषि अभृष्वहि अभृष्महि । अभार्षीत् अभार्ष्टाम् अभार्षुः अभार्षीः अभार्ष्टम् अभार्ष्ट अभार्षम् अभार्ष्व अभार्ष्म, अभरिष्यत, अभरिष्यत् ।

३ हृञ् = हरण चुराना ।

हरते, हरति । जह्रे जह्राते जह्रिरे जह्रिषे जह्राथे जहृढ्वे जह्रे । जह्रिवहे जह्रिमहे । जहार जह्रतुः जह्रुः जहर्थ जह्रथुः जह्र

× इस प्रकार के लुङ् के रूप बनाने के लिये अशिश्रिय भाग में लङ् वाले त तम् वाले भाग जोड़ देने चाहिएँ ।

जहार = जहर जह्लिव जह्लिम । हर्तासे, हर्त्तासि । हरिष्यते हरिष्यति । हरताम् । हरतु । अहरत, अहरत् । हरेत, हरेत् । हृषीष्ट ह्रियात् । अहृत * अहार्षीत् । अहरिष्यत । अहरिष्यत् ।

४ धृञ् = धारण, रखना ।

धरते, धरति । दध्रे दध्राते दध्रिरे, दधार दध्रतुः दध्रुः । धर्तासे, धर्तासि । धरिष्यते, धरिष्यति । धरताम् धरतु । अधरत, अधरत् । धरेत धरेत । धृषीष्ट, ध्रियात् । अधृत, अधार्षीत् । अधरिष्यत, अधरिष्यत् ।

५ णीञ् = प्रापण, लेजाना ।

नयते, नयति । निन्ये निन्याते निन्यिरे, निनाय निन्यतुः निन्युः । नेतासे, नेतासि । नेष्यति । नयताम्, नयतु । अनयत, अनयत् । नयेत, नयेत् नेषीष्ट, नीयात् । अनेष्ट अनेषाताम्, अनेषत । अनैषीत् अनैष्टाम् अनैषुः । अनेष्यत, अनेष्यत् ।

६ डुपचष् = पकाना ।

पचते, पचति । पेचे पेचाते पेचिरे, पपाच पेचतुः पेचुः । पक्तासे, पक्तासि । पक्ष्यते, पक्ष्यति । पचताम्, पचतु । अपचत, अपचत् । पचेत, पचेत् । पक्षीष्ट, पच्यात् । अपक्त अपक्षाताम् अपक्षत अपक्थाः अपक्षाथाम् अपग्ध्वम्, अपक्षि अपक्ष्वहि अपक्ष्महि । अपाक्षीत् अपाक्ताम् अपाक्षुः । अपाक्षीः अपाक्तम् अपाक्त अपाक्षम अपाक्ष्व अपाक्ष्म । अपक्ष्यत, अपक्ष्यत् ।

७ भज = सेवा, भजन ।

भजते, भजति । भेजे भेजाते भेजिरे बभाज भेजतुः भेजुः ।

---

* हृ और धृ के आशीर्लिङ् और लुङ् के रूप भृञ् के समान है ।

भक्तासे, भक्तासि । भक्ष्यते, भक्ष्यति । भजताम्, भजतु । अभजत, अभजत् । भजेत, भजेत् । भक्षीष्ट । भज्यात् । अभक्त अभक्षाताम् अभक्षत । अभक्थाः अभक्षाथाम् अभग्ध्वम् । अभक्षि अभक्ष्वहि अभक्ष्महि । अभाक्षीत् अभाक्ताम् अभाक्षुः । अभक्ष्यत, अभक्ष्यत् ।

८ यज = देवपूजा, सङ्गतिकरण, दान ।

यजते, यजति । ईजे ईजाते ईजिरे, ईजिषे ईजाथे ईजिध्वे, ईजे ईजिवहे ईजिमहे । इयाज ईजतुः ईजुः इयजिथ, इयष्ठ ईजथुः ईज, इयाज, इयज ईजिव ईजिम । यष्टासे, यष्टासि । यक्ष्यते, यक्ष्यति । यजताम्, यजतु । अयजत, अयजत् । यजेत, यजेत् । यक्षीष्ट, इज्यात् । अयष्ट अयक्षाताम् अयक्षत, अयष्ठाः अयक्षाथाम् अयग्ढ्वम् अयक्षि अयक्ष्वहि अयक्ष्महि अयाक्षीत् अयाष्टाम् अयाक्षुः । अयक्ष्यत अयक्ष्यत् ।

९ वह = लेजाना, पहुँचाना, ढोना ।

वहते, वहति । ऊहे ऊहाते ऊहिरे ऊहिषे ऊहाथे ऊहिध्वे ऊहे ऊहिवहे ऊहिमहे, उवाह ऊहतुः ऊहुः । उवहिथ, उवोढ ऊहथुः ऊह । उवाह, उवह ऊहिव ऊहिम । वोढा वोढारौ वोढारः वोढासे वोढासाथे वोढाध्वे वोढाहे वोढास्वहे वोढास्महे, वोढासि, वोढास्थः । वक्ष्यते, वक्ष्यति । वहताम्, वहतु । अवहत अवहत् । वहेत, वहेत् । वक्षीष्ट, उह्यात् । लुङ्-अवोढ अवक्षाताम् अवक्षत, अवोढाः अवक्षाथाम् अवोढ्वम्, अवक्षि अवक्ष्वहि अवक्ष्महि । अवाक्षीत् अवोढाम् अवाक्षुः, अवाक्षीः अवोढम् अवोढ अवाक्षम् अवाक्ष्व अवाक्ष्म । अवक्ष्यत, अवक्ष्यत् ।

पारिषदः-परिषद्यः-सदस्यः=सभासद्-मेम्बर । प्रश्रयः= प्रेम, मोहब्बत । बीजम्=कारण । सम्भारः=आरम्भ,

तथ्यारी । ससम्भ्रमम् = सादर से । प्रङ्गणम् = युद्ध । उपकण्ठम् = समीप । आवर्तनम् = विलोडन । अन्तरालम् = मध्य, बीच। अङ्गणम् = आँगन । विभ्रमः=विलास । शीतः=शीतल, ठण्डा । वैलक्ष्म् = संकोच । पाण्डित्यम् = चतुराई । उपाख्यानम् = पुराना हाल बयान करना । नियोगः = आज्ञा । शमनम्=शान्ति ।

(अभ्यास ११)

भाषा बनाओ ।

ससम्भ्रमं स श्रयते न स्वामिनम् । काकोऽप्युदरं स्वम्भरते । धरते यो धुरं धर्म्यां तस्य राज्यं प्रतिष्ठते । पाकान् पचन्ति पाचकाः । भारं वहन्ति गर्दभाः । अग्ने ! नय सुपथा राये । ममोपकण्ठे न वहन्ति नद्यः । तवान्तराले चटकः प्रयाति ।

(अभ्यास १२)

संस्कृत बनाओ

वह आदर के साथ स्वामी की सेवा नहीं करता । कौवा भी अपने पेट को भर लेता है । धर्मयुक्त जो धुरा को धारण करता है उसका राज्य चिरकाल तक ठहरता है । रसोइये पाक पकाते हैं ! गदहे भार को ढोते हैं । हे परमात्मन् ! धर्मरूपी धन के लिये अच्छे मार्ग से ले चल । मेरे पास नदियाँ नहीं बहती हैं ।

इति भ्वादिगणप्रकरणम् ।

अथादादिगणप्रकरणम् ।

अद् = खाना ।

लट् - अत्ति अत्तः अदन्ति, अत्सि अत्थः अत्थ, अद्मि अद्वः अद्मः । लिट् । आद आदतुः आदुः आदिथ, आत्थ आदथुः आद, आद आदिम आदिम । जघास जक्षतुः जक्षुः जघसिथ जक्षथुः

जत्त, जक्षसु जक्ष जक्षिव जक्षिम । लुट्-अत्ता अत्तारौ अत्तारः, अत्तासि अत्तास्थः अत्तास्थ अत्तास्मि अत्तास्वः अत्तास्मः । लृट्-अत्स्यति अत्स्यतः अत्स्यन्ति । लोट्—अत्तु अत्तात् अत्ताम् अदन्तु अद्धि, अत्तात् अत्तम् अत्त, अदानि अदाव अदाम । लङ्—आदत् आत्ताम् आदन्, आदः आत्तम् आत्त आदम् आद्व आद्म । वि० लिङ् अद्यात् अद्याताम् अद्युः, अद्याः अद्यातम् अद्यात, अद्याम् अद्याव अद्याम । अद्यात् अद्यास्ताम् अद्यासुः । अघसत् अघसताम् अघसन् । आत्स्यत् आत्स्यताम् आत्स्यन् ।

२ हन् = हिंसा, दुःख, जाना, जानना, प्राप्ति ।

लट् हन्ति हतः घ्नन्ति, हंसि हथः हथ, हन्मि हन्वः हन्मः । लिट् जघान, जघ्नतुः जघ्नुः, जघनिथ, जघन्थ जघ्नथुः जघ्न जघान जघन जघ्निव जघ्निम । लुट्-हन्ता हन्तारौ हन्तारः । लृट्—हनिष्यति । लोट्-हन्तु. हतात् हताम् घ्नन्तु जहि हतात् हतम् हत हनानि हनाव हनाम । लङ्- अहन् अहताम् अघ्नन्, अहन् अहतम् अहत, अहनम् अहन्व अहन्म । विधि लिङ् हन्यात् हन्याताम् हन्युः हन्याः हन्यातम् हन्यात हन्याम् हन्याव हन्याम । आ० लिङ्— वध्यात् वध्यास्ताम् वध्यासुः वध्याः वध्यास्तम् वध्यास्त, वध्यासम् वध्यास्व वध्यास्म । लुङ्—अवधीत् अवधिष्टाम् अवधिषुः अवधीः अवधिष्टम् अवधिष्ट, अवधिषम् अवधिष्व अवधिष्म । लृङ्—अहनिष्यत् अहनिष्यताम् अहनिष्यन् ।

३ यु = मिलाना, व पृथक् करना ।

यौति युतः युवन्ति । यौषि युथः युथ । यौमि युवः युमः । युयाव, युयुवतुः युयुवुः युयुविथ युयोथ युयुवथुः युयुव । युयाव, युयुव युयुविव युयुविम । यविता । यविष्यति । यौतु

युतात् युताम् युवन्तु युहि युतात् युतम् युत, यवानि यवाव यवाम। अयौत् अयुताम् अयुवन्, अयौः अयुतम् अयुत अयुवम् अयुव अयुम। युयात् युयाताम् युयुः युयाः युयातम् युयात युयाम् युयाव युयाम। यूयात् यूयास्ताम् यूयासुः। अयावीत् अयाविष्टाम् अयाविषुः अयावीः अयाविष्टम् अयाविष्ट अयाविषम अयाविष्व अयाविष्व अयाविष्म। अयाविष्यत्।

४ या = प्रापण, पाना पहुँच जाना।

याति यातः यान्ति, ययौ ययतुः ययुः ययिथ ययाथ ययथुः यय, ययौ ययिव ययिम। याता। यास्यति। यातु यातात् याताम् यान्तु, याहि, यातात् यातम् यात, यानि याव याम। अयात् अयाताम् अयुः, अयान् अयः अयातम् अयात, अयाम् अयाव अयाम। यायात् यायाताम् यायुः यायाः यायातम् यायात, यायाम् यायाव यायाम। यायात् यायास्ताम् यायासुः। अयासीत् अयासिष्टाम् अयासिषुः अयासीः अयासिष्टम् अयासिष्ट, अयासिषम् अयासिष्व अयासिष्म। अयास्यत्।

५ वा = गति, सूँघना।

वाति। ववौ ववतुः ववुः। वाता। वास्यति। वातु अवात्। वायात् वायाताम् वायुः। वायात् वायास्ताम् वायासुः। अवासीत् अवासिष्टाम् अवासिषुः। अवास्यत्।

(अभ्यास १३)

संस्कृत बनाओ।

आधे लड़के खाते हैं और आधे पाठशाला को जाते हैं। आज चारों चोरों को अवश्य मैं मारूँगा। विद्वानों में मूर्खों को क्यों मिलाते हो। कल मैं शाम को प्रयाग पहुँचूँगा। हवायें

चलती हैं और चलेंगी। हमने इन लड़कों को कभी भी नहीं मारा। उसने दुश्मन को लड़ाई में मारा।

(अभ्यास १४)

भाषा बनाओ।

नेमे अदन्ति बाला नेमे पाठशालां प्रयान्ति। अद्य चतुरश्चौरान् हनिष्यामि। विद्वत्सु मूर्खान् यूयात यूयम्। प्रयागं श्वोहं यातास्मि। वायवो वान्ति वास्यन्ति। इमान् बालान् वयं कदापि नावधिष्म। स शत्रुं रणे अवधीत्। कथं हनानि स्वमित्राणि ?

६ भा = प्रकाश, चमक, रोशनी।

भाति भातः भान्ति। बभौ बभतुः बभुः। भाता। भास्यति। भातु। अभात्। भायात भायाताम् भायुः। भायात् भायास्ताम् भायासुः। अभासीत् अभासिष्टाम् अभासिषुः। अभास्यत्।

७ ष्णा = पवित्र, स्नान नहाना।

स्नाति। सस्नौ सस्नतुः सस्नुः। स्नाता। स्नास्यति। स्नातु। अस्नात्। स्नायात् स्नायाताम् स्नायुः। स्नायात् स्नायास्ताम् स्नायासुः, स्नेयात् स्नेयास्ताम् स्नेयासुः। अस्नासीत् अस्नासिष्टाम् अस्नासिषुः। अस्नास्यत्।

८ श्रा = पकाना।

श्राति। शश्रौ शश्रतुः शश्रुः। श्राता। श्रास्यति। श्रातु। अश्रात्। श्रायात्। श्रायात् श्रेयात्। अश्रासीत् अश्रासिष्टाम् अश्रासिषुः। अश्रास्यत्।

९ द्रा = बुरा चलन, निन्दा।

द्राति। दद्रौ। द्राता। द्रास्यति। द्रातु। अद्रात्। द्रायात् द्रायात्, द्रेयात्। अद्रासीत् अद्रास्यत्।

१० प्सा = खाना।

प्साति। पप्सौ। प्साता। प्सास्यति। प्सातु। अप्सात्। प्सायात्। प्सायात्, प्सेयात्। अप्सासीत्। अप्सास्यत्।

११ रा = देना।

राति। ररौ। राता। रास्यति। रातु। अरात्। रायात्। रायात्। अरासीत्। अरास्यत्।

१२ ला = लेना।

लाति। ललौ। लाता। लास्यति। लातु। अलात्। लायात् लायात्। अलासीत्। अलास्यत्।

१३ दाप् = काटना

दाति। ददौ। दाता। दास्यति। आदात्। दायात् दायात्। अदासीत्। अदास्यत्। एवं, पा"

१४ ख्या = कहना, बोलना

ख्याति। ख्यातु। अख्यात्। ख्यायात्। इस धातु का सार्वधातुक में ही प्रयोग होता है।

१५ विद् = जानना।

वेत्ति वित्तः विदन्ति, वेत्सि वित्थः वित्थ वेद्मि विद्वः विद्मः। वेद विदतुः विदुः वेत्थ विदथुः विद वेद विद्व विद्म। लिट् - विदाञ्चकार विदाञ्चक्रतुः विदाञ्चक्रुः विदाञ्चकर्थ विदाञ्चक्रथुः विदाञ्चक्र विदाञ्चकार, विदाञ्चकर विदाञ्चकृव विदाञ्चकृम। विवेद विविदतुः। विविदुः। वेदिता। वेदिष्यति। वेत्तु। अवेत्। अवित्ताम् अविदुः। विद्यात् विद्याताम् विद्युः। विद्यात् विद्यास्ताम् विद्यासुः। अवेदीत्। अवेदिष्यत्।

प्रस्थानम् = जाना। गोपनम् = छिपाना। रक्षा = निधनम् मृत्यु, नाश।। लाञ्छनम् = कलङ्क, चिन्ह। आयतनम् = स्थान।

निभृतम् = चुपचाप । निवहः=समूह । विहारः = क्रीडा । समवायः = समूह, नित्य सम्बन्ध । बालेयः = गदहा । वैश्वानरः = अग्नि । आनुश्रविकः = वैदिक । निर्वेदः = वैराग्य । गरलम् = विष । पीयूषम् = अमृत । सागरः = समुद्र ।

(अभ्यास १५)

भाषा बनाओ ।

न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकम् । स्नास्यन्ति न, नदीजले संयावं श्रान्ति पाचकाः खादामि पक्वानि फलानि सर्वदा । दास्यामि वेदं गुरवे कृपालवे । लास्यन्ति ते सम्प्रति राजधानीम् । न दान्तु वृक्षान् मम सागरस्य । अख्युक्ते शोभनं वचः । वेत्ति सर्वाणि शास्त्राणि गर्वो यस्य न विद्यते । वैश्वानरो-यतते सूर्येण । बालेयाः कुम्भकारस्य क्षेत्रे चरन्ति धावत ।

(अभ्यास १६)

संस्कृत बनाओ ।

न वहाँ सूर्य चमकता है न चन्द्र और न तारे । वे नदी के पानी में नहीं नहावेंगे । रसोइये हलवा पकाते हैं । मैं सदा पके हुये फलों को खाता हूँ । कृपालु गुरुजी के लिये वेद को दूँगा । इस समय वे राजधानी लेंगे । मेरे समुद्र के तट के वृक्षों को न काटो । उन्होंने अच्छा वचन कहा । वह सब शास्त्रों को जानता है जिसको अहङ्कार नहीं है । अग्नि सूर्य द्वारा यत्न करता है ।

१६ अस = होना, सत्ता ।

अस्ति स्तः सन्ति । लोट् - अस्तु स्तात् स्ताम् सन्तु एधि स्तात् स्तम् स्त असानि असाव असाम । लङ् - आसीत् आस्ताम् आसन् आसीः आस्तम् आस्त आसम् आस्व आस्म । वि० लिङ् — स्यात् स्याताम् स्युः स्याः स्यातम् स्यात स्याम् स्याव स्याम । शेष लकारों के रूप भू के सदृश होते हैं ।

१७ इण् चलना, जाना ।

एति इतः यन्ति । एषि इथः इथ । एमि इवः इमः । इयाय ईयतुः ईयुः । इययिथ इयेथ ईयथुः ईय । इयाय इयय ईयिव ईयिम । एता एतारौ एतारः । एष्यति । एतु, इतात् इताम् यन्तु इहि इतात् इतम् इत अयानि अयाव अयाम । ऐत् ऐताम् आयन् ऐः ऐतम् ऐत आयम ऐव ऐम । इयात् इयाताम् इयुः इयाः इयातम् इयात इयाम् इयाव इयाम । ईयात् ईयास्ताम् ईयासुः ईयाः ईयास्तम् ईयास्त ईयासम ईयास्व ईयास्म । अगात् अगाताम् अगुः अगाः अगातम् अगात अगाम् अगाव अगाम । ऐष्यत् ऐष्यताम् ऐष्यन् ।

आत्मनेपदप्रकरणम् ।

१८ शीङ् = सोना, नींद

शेते । लिट्—शिश्ये शिश्याते शिश्यिरे शिश्यिषे शिश्याथे शिश्यिध्वे, शिश्यिढ्वे शिश्ये शिश्यिवहे शिश्यिमहे । शयिता शयितारौ शयितारः शयितासे शयितासाथे शयिताध्वे शयिताहे शयितास्वहे शयितास्महे । शयिष्यते शयिष्येते शयिष्यन्ते । शेताम् शयाताम् शेरताम् । अशेत अशयाताम् अशेरत अशेथाः अशयाथाम् अशेध्वम् अशयि अशेवहि अशेमहि । शयीत शयीयाताम् शयीरन् शयीथाः शयीयाथाम् शयीध्वम् शयीय शयीवहि शयीमहि । शयिषीष्ट शयिषीयास्ताम् शयिषीरन् शयिषीष्ठाः, शयिषीयास्थाम् शयिषीढ्वम् शयिषीध्वम् शयिषीय शयिषीवहि शयिषीमहि । अशयिष्ट अशयिषाताम् अशयिषत । अशयिष्यत ।

१९ इङ् अध्ययन, पढ़ना ।

अधीते अधीयाते अधीयते; अधीषे अधीयाथे अधीध्वे, अधीये अधीवहे अधीमहे । अधिजगे अधिजगाते अधिजगिरे,

अधिजगिषे अधिजगाथे अधिजगिध्वे अधिजगे अधिजगिवहे अधिजगिमहे । अध्येता अध्येतारौ अध्येतारः । अध्येष्यते अध्येष्येते अध्येष्यन्ते । अधीताम् अधीयाताम् अधीयताम् अधीष्व अधीयाथाम् अधीध्वम् अध्ययै अध्ययावहै अध्ययामहै लङ् - अध्यैत अध्यैयाताम् अध्यैयत अध्यैथाः अध्यैयाथाम् अध्यैध्यम् अध्यैयि अध्यैवहि अध्यैमहि । अधीयीत अधीयीयाताम् अधीयीरन् अधीयीथाः अधीयाथाम् अधीयीध्वम् अधीयीय अधीयीवहि अधीयीमहि । अध्येषीष्ट अध्येषीयास्ताम् अध्येषीरन् अध्येषीष्ठाः अध्येषीयास्थाम् अध्येषीढ्वम् अध्येषीय अध्येषीवहि अध्येषीमहि । लुङ् —अध्यैष्ट अध्यैषाताम् अध्यैषत अध्यैष्ठाः अध्यैषाथाम् अध्यैढ्वम् अध्यैषि अध्यैष्वहि अध्यैष्महि अध्यगीष्ट अध्यगीषाताम् अध्यगीषत अध्यगीष्ठाः अध्यगीषाथाम् अध्यगीढ्वम अध्यगीषि अध्यगीष्वहि अध्यगीष्महि । अध्येष्यत, अध्यगीष्यत ।

नामधेयम् = नाम । भागधेयम् = भाग्य । स्वल्पम् = कम । निग्रहः = मरण, मरना, सज़ा । लज्जमानः = शर्मिन्दा । दारकः = बालक । मिश्रः = श्रेष्ठ । अलीकम् = मिथ्या निष्फल, झूंठ । मैरेयम् = मद्य, नशा । वैहासिकः = दिल्लगीबाज़ । सस्त्रीकः = स्त्री के साथ । कर्णेजयः = चुगलखोर । आयोधनम् = संग्राम । आटोपः = अवलेप, गर्व । मङ्गलसंवाद = खुशखबरी ।

(अभ्यास १७)

भाषा बनाओ ।

आसीद विशेषा फलपुष्पवृद्धिः । लोऽध्यैष्ट वेदांस्त्रिदशानयष्ट विद्वत्सभां मूढजना न यन्ति । के शेरते पृच्छति कोटपालः । अधीमहि सम्प्रति न्यायाशास्त्रम् । कर्णेजपस्य वचनं नहि ते शृण्वन्ति । अयं न वैहासिक पश्यति प्रभो ! वयं वेदानध्यगीष्महि । आर्यमिश्रा वन्दनीया भवन्ति ।

(अभ्यास १८)

संस्कृत बनाओ ।

फल और फूलों की विशेष वृद्धि हुई। दशरथ ने वेदों को पढ़ा था और देवों का सत्कार किया था। विद्वानों की सभा में मूर्ख लोग नहीं जाते। कौन सोते हैं कोतवाल पूछते हैं। इस समय हम न्यायशास्त्र को पढ़ते हैं। वे चुगलखोर की बातें नहीं सुनते। हे स्वामिन्! यह दिल्लगीबाज़ नहीं लावेगा। ये लड़के आज क्या पढ़ेंगे। हमने वेद को पढ़ लिया।

अथोभयपदप्रकरणम्।

२० दुह दुहना ।

लट्-दोग्धि दुग्धः दुहन्ति, धोक्षि दुग्धः दुग्ध, दोह्मि दुह्वः दुह्मः। दुग्धे दुहाते दुहते धुक्षे दुहाथे धुग्ध्वे दुहे दुह्वहे दुह्महे। लिट् —दुदोह दुदुहतुः दुदुहुः दुदोहिथ दुदुहथुः दुदुह दुदोह दुदुहिव दुदुहिम। दुदुहे दुदुहाते दुदुहिरे दुदुहिषे दुदुहाथे दुदुहिध्वे दुदुहिढ्वे दुदुहे दुदुहिवहे दुदुहिमहे। लुट् —दोग्धा दोग्धारौ दोग्धारः दोग्धासि। दोग्धासे। धोक्ष्यति धोक्ष्यते। लोट् दोग्धु दुग्धात् दुग्धाम् दुहन्तु दुग्धि दुग्धात् दुग्धम् दुग्ध दोहानि दोहाव दोहाम। दुग्धाम् दुहाताम् दुहताम् धुक्ष्व दुहाथाम् धुग्ध्वम् दुहै दोहावहै दोहामहै। लङ् अधोग् क् अदुग्धाम् अदुहत् अधोग् क् अदुग्धम् अदुग्ध अदोहम् अदुह्व अदुह्म। अदुग्ध अदुहाताम् अदुहत अदुग्धाः अदुहाताम् अधुग्ध्वम् अदुहि अदुह्वहि अदुह्महि। वि॰ लि॰-दुह्यात् दुह्याताम् दुह्युः। दुहीत दुहीयाताम् दुहीरन्। आ॰ लिङ् दुह्यात् दुह्याताम् दुह्यासुः। धुक्षीष्ट धुक्षीयास्ताम् धुक्षीरन्। लुङ् ।अधुक्षत् अधुक्षताम् अधुक्षन्। अधुक्षत अदुग्ध, अधुक्षाताम् अधुक्षन्त अधुक्षथाः

अदुग्धाः अधुक्षाथाम् अधुक्षध्वम् अधुक्षि अधुक्षावहि अदुह्वहि अधुक्षामहि अदुह्महि। लृङ्—अधोक्ष्यत् अधोक्ष्यत।

२१ दिह् = वृद्धि, बढ़ना।

देग्धि दिग्धः दिहन्ति धेक्षि दिग्धः दिग्ध देह्मि दिह्वः दिह्मः दिग्धे दिहाते दिहते धिक्षे दिहाथे धिग्ध्वे दिहे दिह्वहे दिह्महे। लिट्—दिदेह दिदिहतुः दिदिहुः दिदेहिथ दिदिहथुः दिदिह दिदेह दिदिहिव दिदिहिम। दिदिहे दिदिहाते दिदिहिरे दिदिहिषे दिदिहाथे दिदिहिध्वे दिदिहे दिदिहिवहे दिदिहिमहे लुट्—देग्धा देग्धारौ। देग्धारः। देग्धासे। लृट्—धेक्ष्यति। लोट्—देग्धु, दिग्धाम् दिहन्तु। लुङ् अधेग् क्, अदिग्धि। वि० लिङ् दिह्यात् दिह्यास्ताम् दिह्युः। दिहीत दिहीयाताम् दिहीरन्। आ० लिङ्—दिह्यात् दिह्यास्ताम् दिह्यासुः। धिक्षीष्ट अधिक्षत, अदिग्ध अधिक्षाताम् अधिक्षन्त अधिक्षथाः, अदिग्धाः लङ्—अधेक्ष्यत अधेक्ष्यत। दुह धातु के तुल्य ही दिह के भी सर्वत्र रूप समझने चाहियें।

२२ लिह् = स्वाद लेना, चाटना

लट्—लेढि लीढः लिहन्ति लेक्षि लीढः लेह्मि लिह्वः लिह्मः। लीढे लिहाते लिहते लिक्षे लिहाथे लीढ्वे लिहे लिह्वहे लिह्महे लिट्—लिलेह लिलिहतुः लिलिहुः लिलेहिथ लिलिहथुः लिलिह लिलेह लिलिहिव लिलिहिम। लिलिहे लिलिहाते लिलिहिरे लिलिहिषे लिलिहाथे लिलिहिध्वे लिलिहे लिलिहिवहे लिलिहिमहे। लुट् लेढा लेढारौ लेढारः। लेढासे। लृट् लेक्ष्यति लेक्ष्यते। लोट् लेढु लीढाम् लिहन्तु लीढि, लीढात् लीढम् लीढ लेहानि लेहाव लेहाम लीढाम् लिहाताम् लिहताम् लिक्ष्व लिहाथाम् लीढ्वम लेहै लेहावहै लेहामहै। लङ् अलेट्, अली-

ढाम् अलिहन् अलेड्ट् अलीढम् अलीढ अलेहम् अलिह्व अलिह्म अलीढ अलिहाताम् अलिहत अलीढाः अलीहाथाम् अलीढ्वम् अलिहि अलिह्वहि अलिह्महि। वि० लिङ्—लिह्यात्। लिहीत लिहीयाताम् लिहीरन्। आ० लिङ् लिह्यात् लिह्यास्ताम् लिह्यासुः। लिक्षीष्ट लिक्षीयास्ताम् लिक्षीरन्। लुङ् अलिक्षत अलिक्षाताम् अलिक्षन्। अलिक्षत, अलीढ अलिक्षाताम् अलिक्षन्त अलिक्षथाः अलीढाः अलिक्षाथाम् अलिक्षध्वम्, अलीढ्वम् अलिक्षि अलिक्षावहि अलिक्षामहि। लृङ् अलेक्ष्यत्। अलेक्ष्यत॥

२३ ब्रूञ् = स्पष्ट बोलना।

लट्—आह आहतुः आहुः आत्थ आहथुः। ब्रवीति ब्रूतः ब्रुवन्ति ब्रवीषि ब्रूथः ब्रूथ ब्रवीमि ब्रूवः। ब्रूमः। ब्रूते ब्रुवाते ब्रुवते ब्रूषे ब्रुवाथे ब्रूध्वे ब्रुवे ब्रूवहे ब्रूमहे। लिट्—उवाच ऊचतुः ऊचुः उवचिथ उवक्थ ऊचथुः ऊच उवाच, उवच ऊचिव ऊचिम। ऊचे ऊचाते ऊचिरे ऊचिषे ऊचाथे ऊचिध्वे ऊचे ऊचिवहे ऊचिमहे। वक्ता वक्तासे। वक्ष्यति। वक्ष्यते। ब्रवीतु ब्रूहि ब्रवाणि ब्रूताम् ब्रुवाताम् ब्रुवताम् ब्रूष्व ब्रुवाथाम् ब्रूध्वम् ब्रवै ब्रवावहै ब्रवामहै। अब्रवीत् अब्रूताम् अब्रुवन्। अब्रवीः अब्रूतम् अब्रूत अब्रवम् अब्रूव अब्रूम। अब्रूत अब्रुवाताम् अब्रुवत अब्रूथाः अब्रुवाथाम् अब्रूध्वम् अब्रुवि अब्रूवहि अब्रूमहि। ब्रूयात् ब्रूयाताम् ब्रूयुः। ब्रुवीत ब्रुवीयाताम् ब्रुवीरन्। उच्यात् उच्यास्ताम् उच्यासुः वक्षीष्ट वक्षीयास्ताम् वक्षीरन्। अवोचत् अवोचताम् अवोचन्। अवोचत अवोचेताम् अवोचन्त। अवक्ष्यत अवक्ष्यत।

२४ ऊर्णुञ् = आच्छादन, ढांकना।

लट्—ऊर्णौति, ऊर्णोति ऊर्णुतः ऊर्णुवन्ति ऊर्णौषि, ऊर्णोषि ऊर्णुथः ऊर्णुथ, ऊर्णौमि ऊर्णोमि ऊर्णुवः ऊर्णुमः ऊर्णुते

ऊर्णुवाते ऊर्णुवते ऊर्णुषे ऊर्णुवाथे ऊर्णुध्वे ऊर्णुवे ऊर्णुवहे ऊर्णुमहे। लिट्–ऊर्णुनाव ऊर्णुनुवतुः ऊर्णुनुवुः ऊर्णुनुविथ, ऊर्णुनविथ ऊर्णुनुवथुः ऊर्णुनुव, ऊर्णुनाव, ऊर्णुनव ऊर्णुनुविव ऊर्णुनुविम । ऊर्णुनुवे ऊर्णुनुवाते, ऊर्णुनुविरे ऊर्णुनुविषे ऊर्णुनुवाथे ऊर्णुनुविध्वे ऊर्णुनुवे ऊर्णुनुविवहे ऊर्णुनुविमहे। ऊर्णविता ऊर्णुविता। ऊर्णवितासे, ऊर्णुवितासे। ऊर्णुविष्यति ऊर्णविष्यति ऊर्णुविष्यते ऊर्णविष्यते। ऊर्णोतु. ऊर्णौतु ऊर्णुहि ऊर्णवानि ऊर्णवाव ऊर्णवाम । ऊर्णुताम् ऊर्णुवाताम् ऊर्णुवताम् ऊर्णुष्व ऊर्णुवाथाम् ऊर्णुध्वम् । ऊर्णवै ऊर्णवावहै ऊर्णवामहै। लङ् और्णोत् और्णुताम् और्णुवन्। और्णुत और्णुवाताम् और्णुवत । वि० लिङ्–ऊर्णुयात ऊर्णुयाताम् ऊर्णुयुः। ऊर्णुवीत ऊर्णुवीयाताम् ऊर्णुवीरन् । आ० लिङ्—ऊर्णुयात् ऊर्णुयास्ताम् ऊर्णुयासुः । ऊर्णुविषीष्ट ऊर्णुविषीयास्ताम् ऊर्णुविषीरन् ऊर्णविषीष्ट ऊर्णविषियास्ताम् ऊर्णविषीरन् । लुङ्-और्णावीत् और्णाविष्टाम् और्णाविषुः और्णवीत और्णविष्टाम् और्णुविषुः। और्णुवीत और्णुविष्टाम और्णुविषुः। और्णुविष्ट और्णुविषाताम् और्णविषत, और्णुविष्ट. और्णुविषाताम् और्णविषत। लृङ्–और्णुविष्यत। और्णविष्यत् । और्णविष्यत और्णविष्यत।

लवङ्गम् = लौंग । पल्वलम् = तलैया पललम् = मांस सलिलम् = पानी । ललाटम् = माथा । वर्तिः = बत्ती । वर्तकः = बटेर। निदाघः = गर्मी का समय। निःसज्ञः=बेहोश। शूर्पः सूप । वदनम् = मुख । सदनम् = स्थान । सौरभ्यम् = सुगन्धि । वालचरः = स्काउट। पर्जन्यः = मेघ। शिविरम् = छावनी। उपद्रवः = उत्पात, जुल्म। व्यजनम् = पङ्खा । प्रक्षालनम् = धोना सविधम=समीप। तूलम् = रुई। घोषितम् = ढंढोरा पिट गया।

तृष्णा = लोभ । धिषणा = बुद्धि । धनादेशः = मनीआर्डर । कमण्डलुः = लोटा । इत्थङ्कारम् इस तरह । उद्यानम् = बाग ।

(अभ्यास १६)

भाषा बनाओ ।

दुहन्ति धेनूःपुरुषा मदीयाः । देग्धि क्षीरेण पौरुषम् । लिहन्ति धेनवो वत्सान् । रसं लीढि रुषं जहि । स्वस्तये वायुमुपब्रवामहै । ब्रवीमि सत्यं सदने पठामि ॥ लवङ्गतैलस्य भविष्यति किम् ? ऊर्णोतु वस्त्रेण मुखं स्वकीयम् । प्रत्यवसानाय व्रजन्ति ब्राह्मणाः । पीडा ललाटे कथमस्ति ते वटो । वर्तिनो दीपके तैल इत्येऽहंत्वमधीयीथाः । अन्धकवर्त्तकीयेन कार्यं न्ययेन सिध्यति । तृष्णे देवि ! नमस्तुभ्यम् । उपद्रवो नहि कर्त्तव्यः ।

(अभ्यास २०)

संस्कृत बनाओ ।

हमारे आदमी गौओं को दुहते हैं । दूध से पुरुषार्थ बढ़ता है । गायें बछड़ों को चाटती हैं । तू रस को चाट और क्रोध को छोड़ । कल्याणार्थ वायु का हम सम्यक् व्याख्यान करें । मैं सच कहता हूँ कि घर पढ़ता हूँ । लौंग के तेल का क्या होगा । आप कपड़े से अपने मुख को ढांक लें । भोजन के लिये ब्राह्मण जाते हैं । ब्रह्मचारिन ! तेरे माथे में पीड़ा क्यों है ? मेरे दीपक में न बत्ती है और न तेल अतएव मैं सोता हूँ और तू पढ़ । अन्धे की बटेर इस न्याय से कार्य सिद्ध होता है ।

अथ जुहोत्यादिगणप्रकरणम् ।

१ हु = देना, लेना, होमकरना ।

लट्—जुहोति जुहुतः जुह्वति जुहोषि जुहुथः जुहुथ जुहोमि

जुहुवः जुहुमः लिट-जुटवाञ्चकार जुहवाञ्चक्रतुः जुहवाञ्चक्रुः। जुहवाम्बभूव। जुहवामास। जुहाव जुहुवतुः जुहुवुः जुहोथ, जुहुविथ जुहुवथुः जुहुव जुहाव, जुहव जुहुविव जुहुविम। होता। होष्यति। लोट्-जुहोतु, जुहुतात् जुहुताम् जुह्वतु जुहुधि जुहुतात् जुहुतम् जुहुत जुहवानि जुहवाव जुहवाम। अजुहोत् अजुहुताम् अजुहवुः अजुहोः अजुहुतम् अजुहुत अजुहवम् अजुहुव अजुहुम। विधिलिङ्-जुहुयात् जुहुयाताम् जुहुयुः जुहुयाः जुहुयातम् जुहुयात जुहुयाम् जुहुयाव जुहुयाम। आ० लिङ्-हूयात् हूयास्ताम् हूयासुः। लुङ्-अहौषीत् अहौष्टाम् अहौषुः अहौषीः अहौष्टम् अहौष्ट अहौषम् अहौष्व अहौष्म। लृङ्—अहोष्यत्।

२ ञि-भी = भयकरना डरना।

लट् = बिभेति बिभितः बिभीतः बिभ्यति, बिभेषि बिभिथः बिभीथः बिभिथ, बिभीथ, बिभेमि बिभिवः, बिभीवः बिभिमः बिभीमः। लिट्-बिभयाञ्चकार। बिभयाम्बभूव। बिभयामास। बिभाय बिभ्यतुः बिभ्युः, बिभेथ, बिभयिथ बिभ्यथुः बिभ्य बिभाय बिभय बिभ्यिव बिभ्यिम। लुट्-भेता। लृट्—भेष्यति। लोट्-बिभेतु बिभितात्, बिभीतात् बिभिताम्, बिभीताम् बिभ्यतु बिभिहि, बिभीहि बिभितात् बिभीतात् बिभितम्, बिभीतम् बिभित बिभीत, बिभयानि बिभयाव बिभयाम। लङ्-अबिभेत् अबिभिताम्, अबिभीताम् अबिभयुः, अबिभेः, अबिभितम्, अबिभीतम्, अबिभित, अबिभीत, अबिभयम् अबिभिव, अबिभिव अबिभिम, अबिभीम। वि० लिङ्-बिभियात्, बिभीयात् बिभियाताम्, बिभीयाताम् बिभियुः बिभीयुः बिभियाः बिभीयाः बिभियाताम् बिभीयाताम् बिभियात, बिभीयात बिभियाम् बिभीयाम् बिभियाव बिभीयाव बिभियाम बिभीयाम। आ० लिङ्-भीयात् भीयास्ताम् भीयासुः। लुङ्-अभैषीत् अभैष्टाम् अभैषुः। अभेष्यत

३ ह्री = लज्जा, शर्म।

लट्—जिह्रेति जिह्रीतः जिह्रियति, जिह्रेषि जिह्रीथः जिह्रीथ जिह्रेमि जिह्रीवः जिह्रीमः। लिट्-जिह्रयाञ्चकार। जिह्रयाम्बभूव। जिह्रयामास। जिह्राय जिह्रियतुः जिह्रियुः जिह्रेथ, जिह्रयिथ जिह्रियथुः जिह्रिय जिह्राय, जिह्रय जिह्रियिव जिह्रियिम। ह्रेता। ह्रेष्यति। जिह्रेतु जिह्रितात् जिह्रीताम् जिह्रियतु जिह्रीहि, जिह्रीतात् जिह्रीतम् जिह्रीत जिह्रयाणि जिह्रयाव जिह्रयाम। लङ्—अजिह्रेत् अजिह्रीताम् अजिह्रयुः अजिह्रेः अजिह्रीतम् अजिह्रीत अजिह्रयम् अजिह्रीव अजिह्रीम। वि० लिङ्-जिह्रीयात् जिह्रीयाताम् जिह्रीयुः। आ० लिङ्-ह्रीयात् ह्रीयास्ताम् ह्रीयासुः। अह्रैषीत् अह्रैष्टाम् अह्रैषुः। अह्रेष्यत्।

४ पॄ = पालना, पूरा करना, भरना।

लट्—पिपर्ति पिपूर्तः पिपुरति पिपर्षि पिपूर्थः पिपूर्थ पिपर्मि पिपूर्वः पिपूर्मः। लिट्-पपार पप्रतुः पपरतुः पप्रुः, पपरुः पपरिथ पप्रथुः पपरथुः पप्र पपार, पपर पप्रिव पपरिव पप्रिम पपरिम। लुट्—परिता परीता। लृट्—परिष्यति, परीष्यति। लोट् पिपर्तु, पिपूर्तात् पिपूर्ताम् पिपरतु पिपूर्हि, पिपूर्तात्। पिपूर्तम् पिपूर्त पिपराणि पिपराव पिपराम। लङ्—अपिपः अपिपूर्ताम् अपिपरुः। अपिपः अपिपूर्तम् अपिपूर्त। अपिपरम् अपिपूर्व अपिपूर्म। वि० लिङ्—पिपूर्यात् पिपूर्याताम्। पिपूर्युः। पिपूर्याः पिपूर्यातम् पिपूर्यात पिपूर्याम् पिपूर्याव पिपूर्याम। आ० लिङ्-पूर्यात् पूर्यास्ताम् पूर्यासुः पूर्याः पूर्यास्तम् पूर्यास्त पूर्यासम् पूर्यास्व पूर्यास्म। लुङ्—अपारित् अपारिष्टाम् अपारिषुः लृङ्—अपरिष्यत्, अपरीष्यत्।

५ ओहाक् 'हा' = त्याग, छोड़ना।

लट्-जहाति जहितः जहीतः जहति। जहासि जहिथः जहीथः

जहिथ, जहीथ । जहामि जहिवः जहीवः जहिमः जहीमः। लिट्—जहौ जहतुः जहुः जहिथ, जहाथ जहथुः जह जहौ जहिव जहिम । हाता । हास्यति । जहातु जहितात्, जहीतात् जहिताम्, जहीताम् जहतु जहाहि जहिहि, जहीहि जहितम्, जहीतम् जहित, जहीत जहानि जहाव जहाम । लङ् अजहात् अजहिताम् अजहीताम् अजहुः अजहाः अजहितम्, अजहीतम् अजहित अजहीत अजहाम् अजहिव, अजहीव अजहिम अजहीम । वि० लिङ् जह्यात् जह्याताम् जह्युः । आ० लिङ्-हेयात् हेयास्ताम् हेयासुः लुङ्—अहासीत् अहासिष्टाम् अहासिषुः । लृङ्-अहास्यत् ।

अथात्मनेपदिनः ।

६ माङ् = मान, नापना, तोलना

लट्-मिमीते मिमाते मिमते मिमीषे मिमाथे मिमीध्वे मिमे मिमीवहे मिमीमहे । लिट्-ममे ममाते ममिरे ममिषे ममाथे ममिध्वे ममे ममिवहे ममिमहे । माता । मास्यते । लोट्—मिमीताम् मिमाताम् मिमताम् मिमीष्व मिमाथाम् मिमीध्वम् मिमै मिमावहै मिमामहै । लङ् अमिमीत अमिमाताम् अमिमत अमिमीथाः अमिमाथाम् अमिमीध्वम् अमिमि अमिमीवहि अमिमीमहि । वि० लिङ्-मिमीत मिमीयाताम् मिमीरन् । मासीष्ट मासीयास्ताम् मासीरन् । लुङ् अमास्त अमासाताम् अमासत अमास्थाः अमासाथाम् अमाध्वम् अमासि अमास्वहि अमास्महि । अमास्यत

७ ओहाङ् = हा-ज्ञान, गमन प्रापण ।

लट्—जिहीते जिहाते जिहते जिहीषे जिहाथे जिहीध्वे जिहे जिहीवहे जिहीमहे । लिट्—जहे जहाथे जहिरे जहिषे जहाथे जहिध्वे जहे जहिवहे जहिमहे । हाता । हास्यते । लोट्-जिहीताम् जिहाताम् जिहताम् जिहीष्व जिहाथाम् जिहीध्वम् जिहै

जिहावहै जिहामहै। लङ्-अजिहीत अजिहाताम् अजिहत अजिहीथाः अजिहीथाम् अजिहीध्वम् अजिहि अजिहीवहि अजिहीमहि। विं० लिङ् जिहीत जिहीयाताम् जिहीरन् हासीष्ट हासीयास्ताम् हासीरन। अहास्त अहासाताम् अहासत। अहास्यत।

अघम् = पाप। अनघम् = पुण्य। अङ्कनम् = मनोहर व चिह्न कौक्कुटिकः = दम्भी। क्रयिकः = व्यापारी। सुधा = गट्टी, चूना, अमृत। गन्धमुखा = छछूँदर। पश्यतोहरः सुनार। पिठरः = थाली। वाचाटः = बकवादी। वागुरिकः = शिकारी। प्रवीणः = चतुर। मदकटः = खाँड, चीनी। मधुकरः = भौंरा। मेदुरम् = चिकना। वल्कलम् = छिलका, छाल। प्रत्यूहः = विघ्न। जवनिका = कनात, पर्दा। सहायता = मदद। सामग्री = सरंजाम। कुञ्जिका = कुञ्जी। मञ्चिका = कुर्सी व मचान। उपक्रमः = आरम्भ। व्यतिक्रमः = उल्टा। चामीकरम् = सोना।

(अभ्यास २१)

भाषा बनाओ।

जुहोति हव्येन हिरण्यरेतसम्। अघाद् बिभेमि सर्वदा। पिपर्मि पात्रं भवतां जलेन। जहाहि निद्रां पठनं विधेयम्। मिमीते पश्यतोहरः जिहीते बालको विद्याम्। मदकटं क्रयकोवहते प्रभो! मधुकरा न लिहन्ति रसं कवे! जिह्रेमि नीचसंगत्या। कपाटो लोटतां वटो! उपवने पवनं न निषेधते। सहायतां वाञ्छति वञ्चकोऽयम्।

(अभ्यास २२)

संस्कृत बनाओ।

इस सामग्री से अग्नि में हवन करता है। मैं पाप से सदा डरता हूं। मैं आपके बर्तन को पानी से भरता हूं। तू नींद को त्याग और पढ़। सुनार सोने को तोलता है। बालक विद्या को

प्राप्त करता है। हे स्वामिन! व्यापारी शक्कर को लिये जाता है। क्या कवि जी! भौंरे रस को नहीं चाटते? नीच की सङ्गति से लज्जित होता हूं। अयि लड़के! किवाड़ लगाले। क्या आप बाग में हवा नहीं खाते? यह ठगिया सहायता को चाहता है।

अथोभयपदिनः।

८ डु भृञ्-भृ = धारण, पोषण।

लट्—बिभर्त्ति बिभृतः बिभ्रति बिभर्षि बिभृथः बिभृथ। बिभर्मि बिभृवः बिभृमः। बिभृते बिभ्राते बिभ्रते बिभृषे बिभ्राथे बिभृध्वे बिभ्रे बिभृवहे बिभ्रमहे। लिट्—बिभराञ्चकार। बिभराम्बभूव। बिभरामास। बभार बभ्रतुः बभ्रुः। बभर्थ बभ्रथुः बभ्र। बभार, बभर बभृव बभृम। बिभराञ्चक्रे। बिभराम्बभूव। बिभरामास। बभ्रे बभ्राते बभ्रिरे बभृषे बभ्राथे बभृढ्वे बभ्रे बभृवहे बभृमहे। लुट्—भर्ता भर्त्तासि, भर्त्तासे। भरिष्यति, भरिष्यते। लोट् बिभर्तु, बिभृतात् बिभृताम् बिभ्रतु। बिभृहि, बिभृतात् बिभृतम् बिभृत बिभराणि बिभराव बिभराम। बिभृताम् बिभ्रताम् बिभ्राताम् बिभृष्व बिभ्राथाम् बिभृध्वम् बिभरै बिभरावहै बिभरामहै। लङ्-अबिभः अबिभृताम् अबिभरुः। अबिभः अबिभृतम् अबिभृत अबिभरम् अबिभृव अबिभृम। अबिभृत अबिभ्राताम् अबिभ्रत अबिभ्रथाः अबिभ्राथाम् अबिभृध्वम् अबिभ्रि अबिभृवहि अबिभृमहि। वि० लिङ्—बिभृयात् बिभृयाताम् बिभृयुः। बिभ्रीत बिभ्रीयाताम् बिभ्रीरन्। आ० लिङ्-भ्रियात् भ्रियास्ताम् भ्रियासुः। भृषीष्ट भृषीयास्ताम् भृषीरन् भृषीष्ठाः भृषीयास्थाम् भृषीढ्वम् भृषीय भृषीवहि भृषीमहि। लुङ्—अभार्षीत् अभार्ष्टाम् अभार्षुः। अभृत अभृषाताम् अभृषत अभृथाः अभृषाथाम् अभृढ्वम् अभृषि अभृष्वहि अभृष्महि। अभरिष्यत्। अभरिष्यत।

९ डुदाञ् = देना ।

लट्—ददाति दत्तः ददति । दत्ते ददाते ददते दत्से ददाथे दद्ध्वे ददे दद्वहे दद्महे । लिट्-ददौ ददतुः ददुः ददिथ, ददाथ ददथुः दद ददौ ददिव ददिम । ददे ददाते ददिरे ददिषे ददाथे ददिध्वे ददे ददिवहे ददिमहे । लुट्-दाता दातासि, दातासे । दास्यति दास्यते । ददातु दत्तात् । दत्ताम् ददाताम् ददताम् । लङ्-अददात् अदत्ताम् अददुः अददाः अदत्तम् अदत्त अददाम् अदद्व अदद्म । अदत्त अददाताम् अददत अदत्थाः अददाथाम् अदद्ध्वम् अददि अदद्वहि अदद्महि वि० लिङ्-दद्यात् दद्याताम् दद्युः । ददीत ददीयाताम् ददीरन् आ० लिङ् देयात् देयास्ताम् देयासुः । दासीष्ट दासीयास्ताम् दासीरन् । लुङ् अदात् अदाताम् अदुः । अदित अदिषाताम् अदिषत । अदास्यत् अदास्यत ।

१० डुधाञ् = धारण, पालन ।

लट्—दधाति धत्तः दधति दधासि धत्थः धत्थ दधामि धध्वः दध्मः । धत्ते दधाते दधते धत्से दधाथे धद्ध्वे दधे दध्वहे दध्महे । लिट्-दधौ दधतुः दधुः दधिथ दधाथ दधथुः दध दधौ दधिव दधिम । दधे दधाते दधिरे दधिषे दधाथे दधिध्वे दधे दधिवहे दधिमहे । लुट्-धाता । धातासे । धास्यति धास्यते । लोट् —दधातु, धत्तात् धत्ताम् दधतु धेहि धत्तात् धत्तम् धत्त दधानि दधाव दधाम । धत्ताम् । दधाताम् दधताम् धत्स्व दधाथाम् धद्ध्वम् दधै दधावहै दधामहै लङ्-अदधात् अधत्ताम् अदधुः अदधाः अधत्तम् अधत्त अदधाम् अदध्व अदध्म । अधत्त अदधाताम् अदधत अधत्थाः अदधाथाम् अधद्ध्वम् अदधि अदध्वहि अदध्महि वि० लिङ—दध्यात् दध्याताम् दध्युः । दधीत दधीयाताम् । दधीरन् । आ० लिङ् धेयात् धेयास्ताम् धेयासुः । धासीष्ट धासीयास्ताम् धासीरन् । लुङ्

लुङ्-अधात् अधाताम् अधुः। अधित अधिषाताम् अधिषत। अधास्यत्, अधास्यत।

११ णिजिर् = शुद्धि, पालन।

लट्—नेनेक्ति। नेनिक्तः नेनिजति नेनेक्षि नेनिक्थः नेनिक्थ नेनेज्मि नेनिज्वः नेनिज्मः। नेनिक्ते नेनिजाते नेनिजते, नेनिक्षे नेनिजाथे नेनिग्ध्वे नेनिजे नेनिज्वहे नेनिज्महे। लिट्—निनेज निनिजतुः निनिजुः निनेजिथ, निनेक्थ निनिजथुः निनिज निनेज निनिजिव निनिजिम। निनिजे निनिजाते निनिजिरे निनिजिषे निनिजाथे निनिजिध्वे निनिजे निनिजिवहे निनिजिमहे। लुट्—नेक्ता नेक्तारौ नेक्तारः। नेक्तासि, नेक्तासे। नेक्ष्यति, नेक्ष्यते। लोट्—नेनेक्तु नेनिक्तात् नेनिक्ताम् नेनिजतु नेनिग्धि नेनिक्तात् नेनिक्तम् नेनिक्त नेनिजानि नेनिजाव नेनिजाम। नेनिक्ताम् नेनिजाताम् नेनिजाताम् नेनिक्ष्व नेनिजाथाम् नेनिग्ध्वम् नेनिजै नेनिजावहै नेनिजामहै। लङ्-अनेनेग्-क् अनेनिक्ताम् अनेनिजुः अनेनेग्-क् अनेनिक्तम् अनेनिक्त अनेनिजम् अनेनिज्व अनेनिज्म अनेनिक्त अनेनिजाताम् अनेनिजत अनेनिक्थाः अनेनिजाथाम् अनेनिग्ध्वम् अनेनिजि अनेनिज्वहि अनेनिज्महि। वि० लिङ्—नेनिज्यात् नेनिज्याताम् नेनिज्युः। नेनिजीत नेनिजीयाताम् नेनिजीरन् आ० लिङ्—निज्यात् निज्यास्ताम् निज्यासुः निक्षीष्ट निक्षीयास्ताम् निक्षीरन्। लुङ्—अनैक्षीत् अनैक्ताम् अनैक्षुः। अनिजत् अनिजताम् अनिजन्। अनिक्त अनिजाताम् अनिजत अनिक्थाः अनिजाथाम् अनिग्ध्वम् अनिजि अनिज्वहि अनिज्महि अनेक्ष्यत्, अनेक्ष्यत।

रथिकः = रथी, रथवान। अश्वारोहः = सवार। पदाघातः = लात। गोमयम् = गोबर। आसिकः = तलवार वाला।

याष्टीकः = लाठीवाला । शाक्तीकः = भालेवाला । धानुष्कः = धनुर्धारी । मण्डलाधिपः = कलेक्टर । मण्डलसन्धाता = कमिश्नर । प्रेक्षामन्दिरम् = थियेटर । बाहुयुद्धम् = कुश्ती । प्राभृतम् = भेंट, रिश्वत । स्निग्धता = चिकनाई । रूक्षता = रूखापन । मित्रता=दोस्ती । शत्रुता = दुश्मनी । धारागृहम्=फ़व्वारा

(अभ्यास २३)

भाषा बनाओ ।

तन्मे वरद्वयमुररीकृतपूर्वमेव याचे बिभर्तु भरतस्तवराजलक्ष्मीम् । वर्षाणि तिष्ठतु चतुर्दशदण्डकायाम्, सौमित्रिमैथिलसुतासहितश्च रामः । दाता न दापयति दापयिता न दत्ते । मेधां मे वरुणो ददातु । विद्यार्थिनो विदधते यतिनां प्रणामान् । न सर्वाणि वस्त्राणि नेनेक्ति भृत्यः । अश्वारोहा न धावन्ति याष्टीका घ्नन्ति दारकान् । युध्यन्ते वाहुयुद्धं ते । विज्ञातदोषेषु दधाति दण्डम् । प्रातः कृत्यं न कुर्वन्ति कीदृशो ब्रह्मचारिणः ।

(अभ्यास २४)

संस्कृत बनाओ ।

कैकेयी बोली—जो मेरे लिये दो बरदान पूर्व ही स्वीकृत किये हैं उनको मैं माँगती हूँ—भरत तुम्हारी राजगद्दी को भोगे और लक्ष्मण तथा सीता सहित रामचन्द्र चौदह वर्ष तक वन में रहें । दाता दिलवाता नहीं और दिलवाने वाला देता नहीं । हे परमात्मन् ! मेरे लिये पवित्र बुद्धि दीजिये । संन्यासियों को विद्यार्थी प्रणाम करते हैं । सब कपड़ों को नौकर साफ़ नहीं करता । सवार नहीं दौड़ते । लठैत लड़कों को मारते हैं । वे कुश्ती लड़ते हैं । दोषों के जानने पर दण्ड देता है ।

अथ दिवादिगण-प्रकरणम् ।

१ दिवु = क्रीडा, जीतने की इच्छा, जुआ खेलना, व्यवहार, चमक, स्तुति, हर्ष मद, स्वप्न, शोभा, गति ।

लट् -दीव्यति दीव्यतः दीव्यन्ति दीव्यसि दीव्यथः दीव्यथ दीव्यामि दीव्यावः दीव्यामः। लिट्—दिदेव दिदिवतुः दिदिवुः दिदेविथ दिदिवथुः दिदिव दिदेव दिदिविव दिदिविम । देविता । देविष्यति । दीव्यतु दीव्यतात् दीव्यताम् दीव्यन्तु दीव्य, दीव्यतात् दीव्यतम् दीव्यत दीव्यानि दीव्याव दीव्याम । अदीव्यत् अदीव्यताम् अदीव्यन् । दीव्येत् दीव्येताम् दीव्येयुः दीव्यात् दीव्यास्ताम् दीव्यासुः । अदेवीत् अदेविष्टाम् अदेविषुः। अदेविष्यत् ।

२ षिवु = सीना ।

सीव्यति । सिषेव सिषिवतुः सिषिवुः सिषेविथ सिषिवथुः सिषिव सिषेव सिषिविव सिषिविम । सेविता । सेविष्यति । सीव्यतु । असीव्यत् । सीव्येत् । सीव्यात् । असेवीत् असेविष्टाम् असेविषुः । असेविष्यत् ।

३ नृती = नाचना, उछलना ।

नृत्यति । ननर्त ननृततुः ननृतुः ननर्तिथ ननृतथुः ननृत ननर्त ननृतिव ननृतिम । नर्तिता । नर्तिष्यति, नर्त्स्यति । नृत्यतु । अनृत्यत् । नृत्येत् । नृत्यात् । अनर्तीत् अनर्तिष्टाम् अनर्तिषुः । अनर्तिष्यत् अनर्त्स्यत् ।

४ त्रसी = घबराहट, डरना ।

त्रस्यति त्रस्यतः त्रस्यन्ति, त्रसति त्रसतः त्रसन्ति । तत्रास

तत्रसतुः तत्रसुः तत्रसिथ तत्रसथुः तत्रस, तत्रास, तत्रसिव तत्रसिम, पक्षे-तत्रास त्रेसतुः त्रेसुः। त्रसिता, त्रसिष्यति। त्रस्यतु। त्रसतु। अत्रस्यत्, अत्रसत्। त्रस्येत् त्रसेत्। त्रस्यात् त्रस्यास्ताम् त्रस्यासुः। अत्रासीत् अत्रासिष्टाम् अत्रासिषुः। अत्रसीत् अत्रसिष्टाम् अत्रसिषुः। अत्रसिष्यत।

५ शो = छीलना, बारीक करना।

श्यति श्यतः श्यन्ति। शशौ शशतुः शशुः शशिथ, शशाथ शशथुः शश शशौ शशिव शशिम। शाता। शास्यति। श्यतु। अश्यत्। श्येत्। शायात्। अशात्, अशासीत्। अशास्यत्।

६ छो = छेदना, बींधना।

छ्यति। चच्छौ चच्छतुः चच्छुः। छाता। छास्यति। छ्यतु अच्छ्यत्। छ्येत्। छायात्। अच्छात्, अच्छासीत्। अच्छास्यत्

७ षो = नाश करना, समाप्ति

स्यति। ससौ ससतुः ससुः। साता। सास्यति। स्यतु। अस्यत् स्येत्। सायात्। असात्। असासीत्। असास्यत्।

८ दो = तोड़ना।

द्यति। ददौ ददतुः ददुः। दाता। दास्यति। द्यतु। अद्यत्। द्येत। देयात्। अदात्। अदास्यत्।

९ व्यध = ताड़ना, दुःख देना।

विध्यति विध्यतः विध्यन्ति। विव्याध विविधतुः विविधुः विव्यधिथ, विव्यद्ध विविधथुः विविध विव्याध, विव्यध विविधिव विविधिम। व्यद्धा। व्यत्स्यति। विध्यतु। अविध्यत्। विध्येत् विध्यात्। अव्यात्सीत् अव्याद्धाम् अव्यात्सुः अव्यात्सीः अव्याद्धम् अव्याद्ध अव्यात्सम् अव्यात्स्व अव्यात्स्म। अव्यत्स्यत्।

१० पुष = पुष्टि, पालन, मजबूती ।

पुष्यति । पुपोष पुपुषतुः पुपुषुः । पुपोषिथ पुपुषथुः पुपुष । पुपोष पुपुषिव पुपुषिम । पोष्टा । पोक्ष्यति । पुष्यतु । अपुष्यत् । पुष्येत् पुष्यात्, अपुषत् । अपोक्ष्यत् ।

११ शुष = सूखना ।

शुष्यति । शुशोष शुशुषतुः शुशुषुः शुशोषिथ शुशुषथुः शुशुष । शुशोष शुशुषिव शुशुषिम । शोष्टा । शोक्ष्यति । शुष्यतु । अशुष्यत् । शुष्येत् । शुष्यात् । अशुषत् । अशोक्ष्यत ।

१२ णश = नाश, लोप, छिपना ।

नश्यति । ननाश नेशतुः नेशुः नेशुः नेशिथ ननंष्ठ नेशथुः नेश ननाश ननश नेशिव, नेश्व नेशिम, नेश्म । नशिता, नंष्टा । नशिष्यति, नङ्क्ष्यति । नश्यतु । अनश्यत् । नश्येत् । नश्यात् । अनशत् । अनशिष्यत्, अनङ्क्ष्यत् ।

आत्मनेपदिनः ।

१३ षूङ् = जन्म उत्पत्ति, पैदायश ।

लट् - सूयते सूयेते सूयन्ते सूयसे सूयेथे सूयध्वे सूये सूयावहे सूयामहे । लिट्-सुषुवे सुषुवाते सुषुविरे सुषुविषे सुषुवाथे सुषुविध्वे सुषुवे सुषुविवहे सुषुविमहे । सविता, सोता । सविष्यते, सोष्यते । सूयताम् सूयेताम् सूयन्ताम् । असूयत असूयेताम् असूयन्त । सूयेत सूयेयाताम् सूयेरन् । सविषीष्ट, सोषीष्ट । असविष्ट असविषाताम् असविषत, असोष्ट असोषाताम् असोषत । असविष्यत, असोष्यत ।

१४ दूङ् = परिताप, क्लेश दुःख होना ।

दूयते । दुदुवे दुदुवाते दुदुविरे दुदुविषे दुदुवाथे दुदुविध्वे

दुदुवे दुदुविवहे दुदुविमहे । दविता । दविष्यते । दूयताम् । अदूयत । दूयेत । दविषीष्ट । अदविष्ट । अदविष्यत ।

१५ दीङ् = क्षय, नाश, अदर्शन ।

दीयते दिदीये दिदीयाते दिदीयिरे । दाता । दास्यते । दीयताम् । अदीयत । दीयेत । दासीष्ट । अदास्त अदासाताम् अदासत । अदास्यत ।

नलिका = नाली । परिखा = खाई । गलिका = गाली । चन्द्रिका = चाँदनी । चुल्हिका = चूल्हा । कन्यका = लड़की । पर्यवेक्षिकः = इन्सपेक्टर । निःश्रेणी = सीढ़ी, नसैनी । तैमिरिकः = रतौंधिया । प्रमाथः = मार्ग । निरवग्रहः = मुक्ति, रिहाई । गतियन्त्रम् = एञ्जिन । आलापयन्त्री = टेलीफ़ोन । मोहगन्धः = क्लोरोफ़ार्म । वेल्लनम् = विलना । आसन्दी = आरामकुर्सी ।

(अभ्यास २५)

भाषा बनाओ ।

कन्या दीव्यन्ति सीव्यन्ति कन्दुकेन नहि शाटकम् । मयूरा अत्र नृत्यन्ति । त्रस्यन्ति सिंहान्नहि कन्यकाः इमाः । खट्वाः श्यन्ति न तक्षकाः । लक्ष्यं छ्यन्ति न सैनिकाः । श्यन्ति प्रमाथे ममदाडिमानि । उपवने नलिका द्यति को नरः । विद्यन्ति चित्तं वचनानि तस्य । पयसा पुष्यति वृक्षो नीहारेण च शुष्यति । नश्यन्ति पापानि पुरा कृतानि । एकः प्रसूयते जन्तुरेक एव प्रलीयते । अहो नितान्तं हृदयं विदूयते । उपधया शिशवो धनमर्जितं झटिति नश्यति पश्यत । चन्द्रिकायां पठन्ति ते ।

(अभ्यास २६)

संस्कृत बनाओ ।

लड़कियाँ धोती नहीं सीतीं गेंद से खेलती हैं । यहाँ मोर नाचते हैं । ये लड़कियाँ सिंह से नहीं डरतीं । बढ़ई खाटों को नहीं छीलते हैं । फ़ौजी निशाना नहीं बींधते । मेरे अनारों को

रास्ते में नष्ट करते हैं। बाग में नाली को कौन आदमी तोड़ता है। उसके वचन मेरे चित्त को दुःख देते हैं। जल से वृक्ष पुष्ट होता है और पाले से सूख जाता है। 'धर्म से' पूर्व किये हुए पाप नष्ट हो जाते हैं। जीव अकेला पैदा होता है और अकेला ही मरता है। अहह! अतिशय मन पीड़ित होता है। अयि बालको! देखो कपट से इकट्ठा किया हुआ धन शीघ्र ही नष्ट हो जाता है।

१६ डीङ् = आकाशगति, उड़ना।

डीयते, उड्डीयते। डिड्ये डिड्याते डिड्यिरे। डयिता। डयिष्यते। डीयताम्। अडीयत। डीयेत। डयिषीष्ट। अडयिष्ट। अडयिष्यत। प्रायः यह धातु उत् पूर्वक ही प्रयुक्त होता है।

१७ पीङ् = पीना, पान।

पीयते। पिप्ये पिप्याते पिप्यिरे। पेता। पेष्यते। पीयताम्। अपीयत। पीयेत। पेषीष्ट। अपेष्ट अपेषाताम् अपेषत। अपेष्यत।

१८ माङ् = मान, नापना।

मायते। ममे ममाते ममिरे। माता। मास्यते। मायताम्। अमायत। मायेत। मासीष्ट। अमास्त अमासाताम् अमासत। अमास्यत।

१९ जनी = जनन, प्रकट होना, पैदा यश।

जायते। जज्ञे जज्ञाते जज्ञिरे। जनिता। जनिष्यते। जायताम्। अजायत। जायेत। जनिषीष्ट। अजनि, अजनिष्ट। अजनिषाताम् अजनिषत। अजनिष्यत।

२० दीपि = दीप्ति, चमक, प्रकाश।

दीप्यते। दिदीपे दिदीपाते। दिदीपिरे। दीपिता। दीपिष्यते। दीप्यताम्। अदीप्यत। दीप्येत। दीपिषीष्ट। अदीपि, अदीपिष्ट

अदीपिषाताम् अदीपिषत । अदीपिष्यत ।

२१ पद् = ज्ञान गमन, प्रापण ।

पद्यते । पेदे पेदाते पेदिरे । पत्ता । पत्स्यते । पद्यताम् । अपद्यत । पद्येत । पत्सीष्ट पत्सीयास्ताम् पत्सीरन् । अपादि अपत्साताम् अपत्सत । अपत्स्यत

२२ विद् = सत्ता, उपस्थिति, होना ।

विद्यते । विविदे विविदाते विविदिरे । वेत्ता । वेत्स्यते । विद्यताम् । अविद्यत । विद्येत । वित्सीष्ट । अवित्त अवित्साताम् अवित्सत अवेत्स्यत ।

२३ बुध = जानना, समझना ।

बुध्यते । बुबुधे बुबुधाते बुबुधिरे । बोद्धा । भोत्स्यते । बुध्यताम् । अबुध्यत । बुध्येत । भुत्सीष्ट भुत्सीयास्ताम् भुत्सीरन् । अबोधि, अबुद्ध अभुत्साताम् अभुत्सत । अबुद्धाः अभुत्साथाम् अभुद्ध्वम् । अभुत्सि अभुत्स्वहि अभुत्स्महि । अभोत्स्यत ।

२४ युध = प्रहार, लड़ना ।

युध्यते । युयुधे युयुधाते युयुधिरे । योद्धा । योत्स्यते । युध्यताम् । अयुध्यत । युध्येत । युत्सीष्ट । अयुद्ध अयुत्साताम् अयुत्सत । अयोत्स्यत ।

२५ सृज = त्याग, छोड़ना, बनाना ।

सृज्यते । ससृजे ससृजाते ससृजिरे । स्रष्टा । स्रक्ष्यते । सृज्यताम् । असृज्यत । सृज्येत । सृक्षीष्ट । असृष्ट असृक्षाताम् असृक्षत । अस्रक्ष्यत ।

अथोभयपदिनः ।

२६ मृष = तितिक्षा, सहन करना ।

मृष्यति, मृष्यते । ममर्ष ममृषतुः ममृषुः । ममृषे ममृषाते

मम्रृषिरे । मर्षिता । मर्षितासि, मर्षितासे । मर्षिष्यति, मर्षिष्यते । मृष्यतु । मृष्यताम् । अमृष्यत्, अमृष्यत । मृष्येत्, मृष्येत । मृष्यात् । मृषिषीष्ट । अमर्षीत्, अमर्षिष्ट । अमर्षिष्यत्, अमर्षिष्यत ।

२७ णह = बन्धन, बांधना ।

नह्यति, नह्यते । ननाह नेहतुः नेहुः । नेहे नेहाते नेहिरे । नद्धा नद्धारौ नद्धारः । नद्धासि, नद्धासे । नत्स्यति, नत्स्यते । नह्यतु, नह्यताम् । अनह्यत् अनह्यत । नह्येत् नह्येत । नह्यात्, नत्सीष्ट नत्सीयास्ताम् नत्सीरन् । अनात्सीत् अनाद्धाम् अनात्सुः अनात्सीः अनाद्धम् अनाद्ध अनात्सम् अनात्स्व अनात्स्म । अनद्ध अनत्साताम् अनत्स्यत्, अनत्स्यत ।

कल्पितोदन्तः=दन्तकथा । स्पर्धा = दूसरे को दबाने की इच्छा । अस्तोकम् = बहुत । स्तोकम् = कम । भागिनेयः = भानजा । पान्थः, पथिकः = रास्तेगीर । लवः = लव । कथा = वार्त्ता । ध्वान्तम् = अन्धकार । भीषणम् = भयङ्कर । उपसंहारः = समाप्ति । उत्सङ्गः = गोद । श्वपचः = मेहतर । शीर्षम् = शिर । शिक्यम्=छींका । प्रतीरम् = किनारा । कल्मषम् = पाप । सकलम् = सब । कातरः=भीरु, डरपोक । अच्छम्=स्वच्छ, साफ । भूरि भूरि=बार २ । सौकर्यम्=सरलता । कश्मलम्=मोह ।

(अभ्यास २७)

भाषा बनाओ ।

उड्डीयन्ते खगास्तत्र पीयन्ते विमलं जलम् । माता मायते वसनम् । न जायते म्रियते व कदाचित् । दीप्यन्ते दीपकास्तत्र । ध्वान्तलेशो न विद्यते । ग्रामं पद्यते, पदुगः, पाथेयं नहि नीयते । बुध्यन्ते पण्डितः शास्त्रं युध्यन्ते क्षत्रिया रणे । सृष्टि सरीसृज्यते विष्णुः अनुचितमणुमात्रं विद्विषां मृष्यते न । न नह्यते ।

लस्य फलानि वस्त्रे । यमुनाप्रतीरे निवसन्ति साधवः । श्रुता कथा मया त्वया मृषा निगद्यते ।

(अभ्यास २८)

संस्कृत बनाओ ।

पक्षी वहाँ उड़ते हैं और साफ़ पानी पीते हैं । नापने वाला कपड़ा नापता है । जीव न कभी मरता है और न पैदा होता है । वहाँ दीपक जलते हैं अन्धकार का लेश नहीं । यह पैदल गाँव को जाता है सफ़र खर्च नहीं लिये जाता । पण्डित शास्त्र को जानते हैं और क्षत्रिय सग्राम में लड़ते हैं । परमात्मा सब जगत् को बार बार बनाता है । वैरियों का नाम मात्र भी अनुचित व्यवहार नहीं सहता । वह उसके फलों को कपड़े में बाँधता है । यमुना के तट पर साधु रहते हैं । मैंने कथा कब सुनी है तुम झूँठ कहते हो ।

अथ स्वादिगणप्रकरणम् ।

उभयपदिनोधातवः ।

१ षुञ् = रस निकालना ।

सुनोति सुनुतः सुन्वन्ति सुनोषि सुनुथः सुनुथ सुनोमि सुनुवः सुन्वः सुनुमः सुन्मः । सुनुते सुन्वाते सुन्वते सुनुषे सुन्वाथे सुनुध्वे सुन्वे सुनुवहे सुन्वहे, सुनुमहे सुन्महे । लिट्—सुषाव सुषुवतुः सुषुवुः सुषविथ, सुषोथ सुषुवथुः सुषुव सुषाव सुषव सुषुविव सुषुविम । सुषुवे सुषुवाते सुषुविरे सुषुविषे सुषुवाथे सुषुविध्वे सुषुवे सुषुविवहे सुषुविमहे । लुट्—सोता सोतारौ सोतारः सोतासि, सोतासे । सोष्यति, सोष्यते । सुनोतु, सुनुतात् सुनुताम् सुन्वन्तु सुनु सुनुतात् सुनुतम् सुनुत सुनवानि सुनुवाव सुनुवाम । सुनुताम् सुन्वाताम् सुन्वताम् सुनुष्व सुन्वाथाम् सुनुध्वम् सुनवै सुनवावहै सुनवामहै । लङ्—

असुनोत् असुनुताम् असुन्वन् असुनोः असुनुतम् असुनुत असु-
नवम् असुनुव, असुन्व असुनुम असुन्म । असुनुत असुन्वाताम
असुन्वत असुनुथाः असुन्वाथाम् असुनुध्वम् असुन्वि असुनु-
वहि; असुन्वहि असुनुमहि, असुन्महि । विधिलिङ् — सुनुयात्
सुनुयाताम् सुनुयुः सुनुयाः सुनुयातम् सुनुयात सुनुयाम् सुनु-
याव सुनुयाम । सुन्वीत सुन्वीयाताम् सुन्वीरन् , सुन्वीथाः
सुन्वीयाथाम् सुन्वीध्वम् सुन्वीय सुन्वीवहि सुन्वीमहि । आ०
लिङ् —सूयात् सूयास्ताम् सूयासुः सूयाः सूयास्तम् सूयास्त
सूयासम् सूयास्व सूयास्म । सोषीष्ट सोषीयास्ताम् सोषीरन्
सोषीष्ठाः सोषीयास्थाम् सोषीढ्वम् सोषीय सोषीवहि सोषी-
महि । लुङ् असावीत् असाविष्टाम् असाविषुः । असोष्ट असो-
षाताम् असोषत । असोष्यत् , असोष्यत ।

२ चिञ् = चयन, चुनना ।

चिनोति चिनुतः चिन्वन्ति । चिनुते चिन्वाते चिन्वते ।
चिचाय चिच्यतुः चिच्युः चिचियिथ, चिचेथ चिच्यथुः चिच्य
चिचाय, चिचय चिच्यिव चिच्यिम । एवं चिकाय चिक्यतुः
चिक्युः-इत्यादि । चिच्ये चिच्याते चिच्यिरे चिच्यिषे चिच्याथे
चिच्यिध्वे चिच्ये चिच्यिवहे चिच्यिमहे । एवं चिक्ये चिक्याते
चिक्यिरे इत्यादि । चेता चेतारौ चेतारः चेतासि । चेतासे ।
चेष्यति । चेष्यते । चिनोतु चिनुतात् चिनुताम् चिन्वन्तु ।
चिनुताम् चिन्वाताम् चिन्वताम् । अचिनोत् अचिनुताम् अचि-
न्वन् । अचिनुत अचिन्वाताम् अचिन्वत । चिनुयात् चिनुया-
ताम् चिनुयुः । चिन्वीत चिन्वीयाताम् चिन्वीरन् । चीयात्
चीयास्ताम् चीयासुः । चेषीष्ट चेषीयास्ताम् चेषीरन् । अचैषीत्
अचैष्टाम् अचैषुः । अचेष्ट अचेषाताम् अचेषत । अचेष्यत् ,
अचेष्यत ।

३ स्तृञ् = आच्छादन, ढाँकना।

स्तृणोति स्तृणुतः स्तृण्वन्ति। स्तृणुते स्तृण्वाते स्तृण्वते। तस्तार तस्तरतुः तस्तरुः तस्तर्थ तस्तरथुः तस्तर तस्तार तस्तर तस्तरिव तस्तरिम। तस्तरे तस्तराते तस्तरिरे तस्तरिषे तस्तराथे तस्तरिध्वे तस्तरे तस्तरिवहे तस्तरिमहे। स्तर्ता स्तर्तारौ स्तर्तारः स्तर्तासि, स्तर्तासे। स्तरिष्यति। स्तरिष्यते। स्तृणोतु स्तृणुतात् स्तृणुताम् स्तृण्वन्तु। स्तृणुताम् स्तृण्वाताम् स्तृण्वताम्। अस्तृणोत् अस्तृणुताम् अस्तृण्वन्। अस्तृणुत अस्तृण्वाताम् अस्तृण्वत। स्तृणुयात स्तृणुयाताम स्तृणुयुः। स्तृण्वीत स्तृण्वीयाताम् स्तृण्वीरन्। स्तर्यात् स्तर्यास्ताम् स्तर्यासः। स्तरीषीष्ट स्तरिषीयास्ताम्। स्तरीषीरन्। स्तृषीष्ट स्तृषीयास्ताम् स्तृषीरन्। अस्तार्षीत् अस्तार्ष्टाम् अस्तार्षुः। अस्तरिष्ट अस्तरिषाताम् अस्तरिषत। अस्तृत अस्तृषाताम् अस्तृषत। अस्तरिष्यत्, अस्तरिष्यत।

४ धूञ् = कांपना, कँपाना।

धूनोति धूनुतः धून्वन्ति। धूनुते धून्वाते धून्वते दुधाव दुधुवतुः दुधुवुः दुधविथ, दुधोथ। दुधुवे दुधुवाते दुधुविरे धोता, धविता, धोतासि धोतासे। धोष्यति, धविष्यति धोष्यते धविष्यते। धूनोतु धूनुतात् धूनुताम् धून्वन्तु। धूनुताम् धून्वाताम् धून्वताम्। अधूनोत् अधूनुताम् अधून्वन, अधूनुत अधून्वाताम् अधून्वत। धूनुयात् धूनुयाताम् धूनुयुः। धून्वीत धून्वीयाताम् धून्वीरन्। धूयात् धूयास्ताम् धूयासुः। धोषीष्ट धोषीयास्ताम् धोषीरन्, धविषीष्ट धविषीयास्ताम् धविषीरन्। अधोषीत् अधौष्टाम् अधौषुः, अधावीत् अधाविष्टाम् अधाविषुः। अधोष्ट अधोषाताम् अधोषत, अधविष्ट अधविषाताम् अधविषत। अधोष्यत्, अधविष्यत्, अधोष्यत, अधविष्यत।

उत्पतनम् = उड़ना, ऊपर को जाना। निपतनम् = गिरना। मोचनम् = छोड़ना। पेषणम् = पीसना। प्रतिक्षणम् = हरवक्त। उत्पादनम् = पैदा करना। तर्पणम् = तृप्त करना, तृप्ति। खननम् खोदना। धरणम् = धरना। जननम् = पैदायश। मरणम् = मौत। दर्शनम् = देखना। स्पर्शनम् = छूना। मननम् = मानना।

(अभ्यास २९)

भाषा बनाओ।

सुनोमि सोमं न चिनोमि पुष्पम्। स्तृणोतु पात्राणि समानीमानि। धूनोति चम्पकवनानि। समीरणोऽयम्। निपतनं शिखरात् सरलं सखे! नहि तथोत्पतनं भवतीतिदिक्। प्रतिक्षणं धर्मपथं व्रजामि। मोदते जननं श्रुत्वा मरणं च विषीदति।

(अभ्यास ३०)

संस्कृत बनाओ।

सोम के रस को निकालता हूँ फूलों को इकट्ठा नहीं करता। आप इन वर्तनों को ढाँक दें। यह वायु चमेली के वनों को कपाता है। हे मित्र! पर्वत से गिरना सहज़ है परन्तु उस पर चढ़ना कठिन है। सदा धर्म के मार्ग पर चलता हूँ। वह जन्म को सुनके प्रसन्न होता है और मृत्युको सुनके दुःखित होता है।

अथ तुदादिगणप्रकरणम्।

१ तुद = पीडा, दुःख, चुभना।

लट्—तुदति तुदतः तुदन्ति तुदसि तुदथः तुदथ तुदामि तुदावः तुदामः। तुदते तुदेते तुदन्ते तुदसे तुदेथे तुदध्वे तुदे तुदावहे तुदामहे। लिट्—तुतोद तुतुदतुः तुतुदुः तुतोदिथ, तुतुदथुः तुतुद तुतोद तुतुदिव तुतुदिम। तुतुदे तुतुदाते तुतुदिरे तुतुदिषे तुतुदाथे तुतुदिध्वे तुतुदे तुतुदिवहे तुतुदिमहे। तोत्ता। तोत्स्यति। तोत्स्यते। तुदतु तुदतात् तुदताम् तुदन्तु तुद तुदतात् तुदतम् तुदत तुदानि तुदाव तुदाम। तुदताम्

तुदेताम् तुदन्ताम् तुदस्व तुदेथाम् तुदध्वम् तुदै तुदावहै तुदामहै। लङ्-अतुदत् अतुदताम् अतुदन् अतुदः अतुदतम् अतुदत अतुदम् अतुदाव अतुदाम। अतुदत अतुदेताम् अतुदन्त अतुदथाः अतुदेथाम् अतुदध्वम् अतुदे अतुदावहि अतुदामहि। वि० लिङ्-तुदेत् तुदेताम् तुदेयुः तुदेः तुदेतम् तुदेत तुदेयम् तुदेव तुदेम। तुदेत तुदेयाताम् तुदेरन् तुदेथाः तुदेयाथाम् तुदेध्वम् तुदेय तुदेवहि तुदेमहि। आ० लिङ्—तुद्यात् तुद्यास्ताम् तुद्यासुः तुद्याः तुद्यास्तम् तुद्यास्त तुद्यासम् तुद्यास्व तुद्यास्म। तुत्सीष्ट तुत्सीयास्ताम् तुत्सीरन् तुत्सीष्ठाः तुत्सीयास्थाम् तुत्सीध्वम् तुत्सीय तुत्सीवहि तुत्सीमहि। लुङ्-अतौत्सीत् अतौत्ताम् अतौत्सुः अतौत्सीः अतौत्तम् अतौत्त अतौत्सम् अतौत्स्व अतौत्स्म। अतुत्त अतुत्साताम् अतुत्सत अतुत्थाः अतुत्साथाम् अतुद्ध्वम् अतुत्सि अतुत्स्वहि अतुत्स्महि। लृङ्—अतोत्स्यत्, अतोत्स्यत।

२—णुद प्रेरणा करना, उकसाना।

नुदति नुदतः नुदन्ति। नुदते नुदेते नुदन्ते। नुनोद नुनुदतुः नुनुदुः। नुनुदे, नुनुदाते नुनुदिरे। नोत्ता। नोत्स्यति, नोत्स्यते। नुदतु, नुदताम्। अनुदत्, अनुदत। नुदेत् नुदेत। नुद्यात्, नुत्सीष्ट। अनौत्सीत्, अनुत्त। अनोत्स्यत्, अनोत्स्यत।

३ भ्रस्ज = पकाना, भूँजना।

भृज्जति भृज्जतः भृज्जन्ति। भृज्जते। भृज्जेते भृज्जन्ते। बभर्ज बभर्जतुः बभर्जुः बभर्जिथ, बभर्ष्ठ बभर्जथुः बभर्ज्ज बभर्ज बभर्जिव बभर्जिम। पक्षे बभ्रज्ज बभ्रज्जतुः बभ्रज्जुः। बभ्रज्जिथ बभ्रष्ठ बभ्रज्जथुः बभ्रज्ज बभ्रज्ज बभ्रज्जिव बभ्रज्जिम। बभर्जे बभर्जाते बभर्जिरे बभर्जिषे बभर्जाथे बभर्जिध्वे बभर्जे बभर्जिवहे बभर्जिमहे। पक्षे बभ्रज्जे बभ्रज्जाते बभ्रज्जिरे बभ्रज्जिषे बभ्र-

ढ्जाथे अभृज्जिध्वे भृज्जे बभ्रज्जिवहे, बभ्रज्जिमहे। भर्ष्टा भर्ष्टारौ भर्ष्टारः। भ्रष्टा भ्रष्टारौ भ्रष्टारः। भर्क्ष्यति, भ्रक्ष्यति। भर्क्ष्यते, भ्रक्ष्यते। भृज्जतु। भृज्जताम्। अभृज्जत्। अभृज्जत। भृज्येत्। भृज्जेत। भृज्यात्। भर्क्षीष्ट भर्क्षीयास्ताम् भर्क्षीरन् भ्रक्षीष्ट, भ्रक्षीयास्ताम् भ्रक्षीरन्। अभार्क्षीत् अभार्ष्टाम् अभार्क्षुः। अभ्राक्षीत अभ्राष्टाम् अभ्राक्षुः। अभर्ष्ट अभर्क्षाताम् अभर्क्षत। अभ्रष्ट अभ्रक्षाताम् अभ्रक्षत। अभर्क्ष्यत्, अभ्रक्ष्यत्। अभर्क्ष्यत, अभ्रक्ष्यत।

४ कृष = खोदना, खींचना, हल चलाना।

कृषति कृषते। चकर्ष चकृषतुः चकृषुः चकर्षिथ चकृषथुः चकृष चकर्ष चकृषिव चकृषिम। चकृषे चकृषाते चकृषिरे चकृषिषे चकृषाथे चकृषिध्वे चकृषे चकृषिवहे चकृषिमहे। कर्ष्टा कर्ष्टारौ कर्ष्टारः, क्रष्टा क्रष्टारौ क्रष्टारः कर्क्ष्यति- क्रक्ष्यति। कर्क्ष्यते, क्रक्ष्यते। कृषतु, कृषताम्। अकृषत्, अकृषत, कृषेत कृषेत। कृष्यात्, कृक्षीष्ट। अक्राक्षीत् अकार्क्षीत्, अकृक्षत् अकृक्षत, अकृष्ट, अकर्क्ष्यत्, अक्रक्ष्यत्। अकर्क्ष्यत, अक्रक्ष्यत।

५ मिल = संगम, मिलना।

मिलति, मिलते। मिमेल मिमिलतुः मिमिलुः। मिमिले मिमिलाते मिमिलिरे। मेलिता मेलितारौ मेलितारः मेलितासि मेलितासे। मेलिष्यति, मेलिष्यते। मिलतु मिलताम्। अमिलत्, अमिलत। मिलेत्, मिलेत। आ० लिङ्-मिल्यात् मिलेषीष्ट। अमेलीत् अमेलिष्टाम् अमेलिषुः। अमेलिष्ट अमेलिषाताम् अमेलिषत। अमेलिषत अमेलिष्यत।

६ मुच्लृ = मोचन, छोड़ना।

मुञ्चति मुञ्चते। मुमोच मुमुचतुः मुमुचुः मुमोचिथ। मुमुचे मुमुचाते मुमुचिरे। मोक्ता। मोक्ष्यति। मोक्ष्यते। मुञ्चतु

मुञ्चताम्। अमुञ्चत्, अमुञ्चत। मुञ्चेत्। मुञ्चेत। मुच्यात्, मुक्षीष्ट। अमुचत् अमुचताम् अमुचन्। अमुक्त अमुक्षाताम् अमुक्षत। अमोक्ष्यत् अमोक्ष्यत।

७ लुप् लृ = छेदन काटना।

लुम्पति। लुम्पते। लुलोप लुलुपतुः लुलुपुः, लुलुपे लुलुपाते लुलुपिरे। लोप्ता। लोप्स्यति, लोप्स्यते। लुम्पतु। लुम्पताम्॥ अलुम्पत्, अलुम्पत। लुम्पेत्, लुम्पेत। लुप्यात्। लुप्सीष्ट। अलुपत् अलुपताम् अलुपन्। अलुप्त अलुप्साताम् अलुप्सत। अलोप्स्यत्। अलोप्स्यत।

८ विद् लृ = लाभ, लेना, पाना।

विन्दति। विन्दते। विवेद विविदतुः विविदुः विवेदिथ। विविदे विविदाते विविदिरे। वेत्ता। वेत्स्यति। वेत्स्यते। विन्दतु। विन्दताम्। अविन्दत्। अविन्दत। विन्देत्। विन्देत। विद्यात्। वित्सीष्ट। अविदत् अविदताम् अविदन्, अवित्त। अवित्साताम् अवित्सत। अवेत्स्यत् अवेत्स्यत।

९ सिच = क्षरण छरना, सींचना।

सिञ्चति। सिञ्चते। सिषेच सिषिचतुः सिषिचुः सिषेचिथ। सिषिचे सिषिचाते सिषिचिरे। सेक्ता। सेक्ष्यति। सेक्ष्यते सिञ्चतु। सिञ्चताम्। असिञ्चत्। असिञ्चत। सिञ्चेत्। सिञ्चेत। सिच्यात्। सिक्षीष्ट। असिचत् असिक्त असिक्षाताम् असिक्षत। असेक्ष्यत्, असेक्ष्यत।

१० लिप = लीपना, पोतना, बढ़ाना।

लिम्पति। लिम्पते। लिलेप। लिलिपे। लेप्ता। लेप्स्यति। लेप्स्यते। लिम्पतु। लिम्पताम्। अलिम्पत्। अलिम्पत। लिम्पेत्। लिम्पेत। लिप्यात्। लिप्सीष्ट। अलिपत् अलिपत, अलिप्त। अलेप्स्यत्। अलेप्स्यत।

(अभ्यास ३१)

भाषा बनाओ ।

शठा न मुञ्चन्ति हठं कदापि । भृज्जन्ति शाकानि कृषीवला इमे । मिलामि मित्रं न जहामि पौरुषम् । तुदन्ति चरणे कुसुमानीमानि । कृषति हलवाहको हलम् । क्षेत्रं लुम्पन्ति लावकाः । सतः पुत्रान् विन्दावहै । सिञ्चस्वाऽऽम्रस्य पादपम् । अङ्कणं नहि लिम्पन्ति लेप्स्यन्ति यज्ञमन्दिरम् । मोचयामि गृहबन्धनम् । आखवो मम वस्त्राणि लुम्पन्ति त्वं न पश्यसि । नाहं पश्यामि ।

(अभ्यास ३२)

संस्कृत बनाओ ।

मूर्ख अपने हठ को कभी नहीं छोड़ते । ये किसान शाक पकाते हैं । मैं मित्र से मिलता हूँ पुरुषार्थ नहीं छोड़ता हूँ । क्या ये फूल तुम्हारे पैर में चुभते हैं ? हल को चलाने वाला हल को जोतता है । काटने वाले खेत को काटते हैं । हम दोनों को अच्छे पुत्र मिले । आम के वृक्ष को सींचे । वे आँगन को नहीं लीपते यज्ञ मन्दिर को लीपेंगे । घर के बन्धन को छोड़ूँगा । तू नहीं देखता चूहे मेरे कपड़े काटते हैं । मैं नहीं देखता हूँ ।

अथ परस्मैपदिनः ।

११ कृति = छेदन, कृन्तन काटना, कतरना ।

कृन्तति कृन्ततः कृन्तन्ति । चकर्त चकृततुः चकृतुः चकर्तिथ चकृतथुः चकृत चकर्त चकृतिव चकृतिम । कर्तिता । कर्तिष्यति कर्त्स्यति । कृन्ततु । अकृन्तत् कृन्तेत् । कृत्यात् कृत्यास्ताम् कृत्यासुः । अकर्तीत् अकर्तिष्टाम् अकर्तिषुः । अकर्तिष्यत्, अकर्त्स्यत् ।

१२ खिद = दुःख, खेद, कष्ट

खिन्दति । चिखेद चिखिदतुः चिखिदुः चिखेदिथ । खेत्ता खेत्स्यति । खिन्दतु । अखिन्दत् । खिन्देत् खिद्यात् । अखैत्सीत् अखैत्ताम् अखैत्सुः । अखेत्स्यत् ।

१३. पिश = अवयव करना, टुकड़े करना, पीसना।

पिंशति। पिपेश पिपिशतुः पिपिशुः। पेशिता। पेशिष्यति। पिंशतु। अपिंशत्। पिंशेत्। पिश्यात्। अपेशीत् अपेशिष्टाम् अपेशिषुः। अपेशिष्यत्।

१४ ओव्रश्चु = छेदन, काटना।

वृश्चति। वव्रश्च वव्रश्चतुः वव्रश्चुः वव्रश्चिथ, वव्रष्ठ। व्रश्चिता व्रष्टा। व्रश्चिष्यति, व्रक्ष्यति। वृश्चतु। अवृश्चत्। वृश्चेत्। वृश्च्यात् वृश्च्यास्ताम् वृश्च्यासुः। अव्रश्चीत् अव्रश्चिष्टाम् अव्रश्चिषुः अव्राक्षीत्। अव्रश्चिष्यत्, अव्रक्ष्यत्।

१५—व्यच = बहकाना ठगना।

विचति। विव्याच विविचतुः विविचुः विव्यचिथ विविचथुः विविच विव्याच विव्यच विविचिव विविचिम। व्यचिता। व्यचिष्यति। विचतु। अविचत्। विचेत्। विच्यात्। अव्याचीत्, अव्यचीत्। अव्यचिष्यत्।

१६ उछि = उञ्छन, कणबीनना, सिला चुगना।

उञ्छति। उञ्छाञ्चकार, उञ्छाम्बभूव, उञ्छामास। उञ्छिता उञ्छिष्यति। उञ्छतु। औञ्छत्। उञ्छेत्। उञ्छ्यात्। औञ्छीत्। औञ्छिष्यत्।

१७ ऋच्छ = गति मूर्च्छा, मूर्तिभाव, अचेतन।

ऋच्छति। आनर्च्छ। ऋच्छिता। ऋच्छिष्यति। ऋच्छतु। आर्च्छत्। ऋच्छेत्। ऋच्छ्यात्। आर्च्छीत्। आर्च्छिष्यत्।

१८ उज्झ = त्याग, छोड़ना।

उज्झति। उज्झाञ्चकार। उज्झाम्बभूव, उज्झामास।

उज्झिता । उज्झिष्यति । उज्झतु । औज्झत् । उज्झेत् । उज्झ्यात् । औज्झीत् । औज्झिष्यत् ।

१६ लुभ = विमोहन, लुभना ।

लुभति । लुलोभ लुलुभतुः लुलुभुः । लोभिता, लोब्धा । लोभिष्यति । लुभतु । अलुभत् । लुभेत् । लुभ्यात् । अलोभीत् । अलोभिष्यत् ।

२०, २१ तृप, तृम्फ = तृप्ति, तर्पण ।

तृपति । ततर्प ततृपतुः ततृपुः । तर्पिता । तर्पिष्यति । तृपतु अतृपत् । तृपेत । तृप्यात् । अतर्पीत् । अतर्पिष्यत् ।

तृम्फति । ततृम्फ । तृम्फिता । तृम्फिष्यति । तृम्फतु । अतृम्फत् । तृम्फेत् । तृफ्यात् । अतृम्फीत् । अतृम्फिष्यत् ।

२२, २२ मृड, पृड = सुखन, सुख पाना ।

मृडति । ममर्ड । मर्डिता । मर्डिष्यति । मृडतु । अमृडत् । मृडेत् । मृड्यात् । अमर्डीत् । अमर्डिष्यत् । अमर्डिष्यत ।

पृडति । पपर्ड । पर्डिता । पर्डिष्यति । पृडतु । अपृडत । पृडेत् । पृड्यात् । अपर्डीत् । अपर्डिष्यत ।

१४ शुन = ज्ञान, गमन, प्राप्ति ।

शुनति । शुशोन । शोनिता । शोनिष्यति । शुनतु । अशुनत् । शुनेत् । शुन्यात् । अशोनीत् । अशोनिष्यत् ।

२५ इष = इच्छा, चाह ।

इच्छति । इयेष ईषतुः ईषुः । एषिता, एष्टा । एषिष्यति । इच्छतु । ऐच्छत् । इच्छेत् । इष्यात । ऐषीत । ऐषिष्यत ।

———:o:———

व्याजीकरणम् = ठगना । वशीकरणम् = वश में करना । मिश्रीकरणम् = मिलाना । परित्राणम् = रक्षण, बचाव । आस-

ह्रासम् = पास । विकसनम् = खिलना । विवरणम् = बहुत बयान, रिपोर्ट । निस्तरणम् = निस्तार । मराल: = राजहंस ।

(अभ्यास ३३)

भाषा बनाओ ।

धर्ममूलं न कृन्ततु । किं पिंशसि भो ! वृद्धे ? । खिन्द्यामि गोवधं श्रुत्वा निन्दामि मांसभक्षकान् । उल्लाञ्चकार ग्रन्थं प्रथितः कणादः । आवकर्ष्ठं गजपालेन । उत्कृन्ति काष्ठानि जलानीमानि । अलोभिषं तव वचनेन भ्रातः ! । अतर्पिषं नो भवतोजलेन । सुखन्ति लोका धनिनो विश्वे । सुखन्ति बोधेन विवेकिनः सदा । अहं ग्रामं शुलामि किम् ? । नेविष्यामि परित्राणं तावकं न कदाचन । काशीविद्यापीठस्य विवरणं मयका श्रुतम् ।

(अभ्यास ३४)

संस्कृत बनाओ ।

आप धर्म की जड़ न काटें । अयि बुढ़िया क्या पीसती है । गोवध को सुनके दु:खित होता हूँ और मांसाशियों की निन्दा करता हूं । प्रसिद्ध कणाद मुनि ने लिखा चुका था । वह हाथी से गिरने से बेहोश होगया । लकड़ियाँ जल को छोड़ती है । हे भाई तेरे वचन से लोभ में आगया । आपके जल से मैं तृप्त नहीं हुआ । सब पुरुष धन से सुखी होते हैं ज्ञानी जन ज्ञान से सुखी होते हैं । क्या मैं गाँव को जाऊँ । मैं तेरी रक्षा कभी नहीं करूँगा । काशीविद्यापीठ की रिपोर्ट मैंने सुनी ।

२६ कुट = कुटिलता, खोटाई ।

कुटति । चुकोट चुकुटतुः चुकुटुः चुकुटिथ । कुटिता । कुटिष्यति । कुटतु । अकुटत् । कुटेत् । कुट्यात् । अकुटीत् अकुटिष्यत् ।

२७ पुट = संश्लेषण चिपटना ।

पुटति । पुपोट पुपुटतुः पुपुटुः । पुटिता । पुटिष्यति । पुटतु । अपुटत् । पुटेत् । पुट्यात् । अपुटीत् । अपुटिष्यत् ।

२८ स्फुट = विकसन, खिलना ।

स्फुटति । पुस्फोट पुस्फुटतुः पुस्फुटुः । स्फुटिता । स्फुटिष्यति । स्फुटतु । अस्फुटत् । स्फुटेत् । स्फुटयात् । अस्फुटीत् । अस्फुटिष्यत् ।

२९, ३० स्फुर, स्फुल = सँचलन, फुरना । चलना, फुरती करना ।

स्फुरति । पुस्फोर । स्फुरिता । स्फुरिष्यति । स्फुरतु । अस्फुरत् । स्फुरेत् । स्फुर्यात् । अस्फुरीत् अस्फुरिष्यत् । एवं स्फुल धातो रूपाणि ।

३१ णू = स्तवन, तारीफ़ ।

नुवति । नुवतः नुवन्ति । नुनाव नुनुवतुः नुनुवुः । नुनुविथ नुनुवथुः नुनुव नुनाव, नुनव नुनुविव नुनुविम । नुविता । नुविष्यति । नुवतु । अनुवत् । नुवेत् । नूयात् । अनुवीत् । अनुविष्यत्

३२– टुमस्जो–शुद्धि, शोधन, स्नान ।

मज्जति । ममज्ज ममज्जतुः ममज्जुः ममज्जिथ, ममङ्क्थ ममज्जथुः ममज्ज ममज्ज ममज्जिव ममज्जिम । मङ्क्ता । मङ्क्ष्यति । मज्जतु । अमज्जत् । मज्जेत् मज्ज्यात् अमाङ्क्षीत् अमाङ्क्ताम् अमाङ्क्षुः अमाङ्क्षीः अमाङ्क्तम् अमाङ्क्त अमाङ्क्ष्व अमाङ्क्ष्व अमाङ्क्ष्म । अमाङ्क्ष्यत् ।

३३ रुजो = भंग टूटना, ख़राबी ।

रुजति । रुरोज रुरुजतुः रुरुजुः । रोक्ता रोक्ष्यति । रुजतु । अरुजत् । रुजेत् । रुज्यात् । अरौक्षीत् अरौक्ताम् अरौक्षुः । अरोक्ष्यत् ।

३४ भुजो = कौटिल्य, कुटिलता, खोटापन।

भुजति । बुभोज । भोक्ता । भोक्ष्यति । भुजतु । अभुजत् । भुजेत् । भुज्यात् । अभौक्षीत् । अभोक्ष्यत् ।

३५ विश = प्रवेश, घुसना

विशति । विवेश । वेष्टा । वेक्ष्यति । विशतु । अविशत् । विशेत् । विश्यात् । अविक्षत् । अवेक्ष्यत् ।

३६ मृश = आमर्शन विचार ।

मृशति । ममर्श ममृशतुः ममृशुः ममर्शिथ । मर्ष्टा, म्रष्टा । म्रक्ष्यति, मर्क्ष्यति । मृशतु । अमृशत् । मृशेत् । मृश्यात् । अम्राक्षीत्, अमार्क्षीत् । अमृक्षत् । अम्रक्ष्यत्, अमर्क्ष्यत् ।

३७ षद्लृ (सद) = अवयव पृथक् करना, दुःखी होना ।

सीदति । ससाद सेदतुः सेदुः । सत्ता । सत्स्यति । सीदतु । असीदत् । सीदेत् । सद्यात् । असदत् । असत्स्यत् ।

३८ शद्लृ (शद) = शातन, विशीर्ण होना, बिखरना ।

शीयते शीयेते शीयन्ते शशाद शेदतुः शेदुः शत्ता शत्स्यति । शीयताम् । अशीयत शीयेत । शद्यात् । अशदत् । अशत्स्यत् ।

३९ कॄ = विक्षेप, बखेरना ।

किरति चकार चकरतुः चकरुः करिता, करीता । करिष्यति करीष्यति । किरतु । अकिरत् । किरेत् । कीर्यात् । अकारीत् । अकरिष्यत्, अकरीष्यत् ।

४० गॄ = निगरण, निगलना ।

गिरति, गिलति । जगार, जगाल । गरिता, गरीता, गलिता गलीता । गरिष्यति, गरीष्यति, गलिष्यति, गलीष्यति, गिरतु, गिलतु । अगिरत्, अगिलत् । गिरेत्, गिलेत् । गीर्यात्, अगारीत्, अगालीत् । अगारिष्यत् अगरीष्यत् अगलिष्यत्, अगलीष्यत् ।

४१ प्रच्छ = ज्ञीप्सा, जानने की इच्छा, पूछना ।

पृच्छति । पप्रच्छ पप्रच्छतुः पप्रच्छुः पप्रच्छिथ, पप्रष्ठ । प्रष्टा प्रक्ष्यति । पृच्छतु । अपृच्छत् । पृच्छेत् । पृच्छ्यात् । अप्राक्षीत् । अप्रक्ष्यत् ।

अथात्मनेपदिनः ।

४२ मृङ् = प्राण त्यागना, मरना ।

म्रियते म्रियेते म्रियन्ते । ममार मम्रतुः मम्रुः ममर्थ । मर्ता । मरिष्यति । म्रियताम् म्रियेताम् म्रियन्ताम् । अम्रियत अम्रियेताम् अम्रियन्त । म्रियेत म्रियेयाताम् म्रियेरन् । मृषीष्ट । मृषीयास्ताम् मृषीरन् । अमृत अमृषाताम् अमृषत । अमरिष्यत् ।

४३ पृङ् = व्यायाम व्यापार, कार्य करना ।

इसका प्रयोग प्रायः वी आङ् पूर्वक होता है । व्याप्रियते व्यापप्रे । व्यापर्ता । व्यापरिष्यते । व्याप्रियताम्, व्याप्रियत । व्याप्रियेत । व्यापृषीष्ट । व्यापृत । व्यापरिष्यत ।

४४ जुषी = प्रीति, सेवा करना ।

जुषते । जुजुषे । जोषिता । जोषिष्यते । जुषताम् । अजुषत जुषेत । जोषिषीष्ट । अजोषिष्ट । अजोषिष्यत ।

४५ ओविजी = भय, उच्चाटन ।

इस धातु का प्रयोग प्रायः 'उत्' पूर्वक होता है । उद्विजते उद्विविजे । उद्विजिता । उद्विजिष्यते । उद्विजताम् । उदविजत, उद्विजेत । उद्विजिषीष्ट । उदविजिष्ट । उदविजिष्यत ।

(अभ्यास ३५)

कुटति देवलको नहि मन्दिरे । पुटति मित्रगणं नृपतेः सुतः यस्योद्यानवने स्फुटन्ति सततं वल्लीषु पुष्पच्छदः । स्फुरन्ति सैनिकाः सर्वे । वयं नुवामो जगदीशमेव । मज्जन्ति बालास्सरसः प्रतीरे । पीडया रुजति शीर्षम् । सर्पा भुजन्ति सर्वत्र । विशन्तु दुष्टा न कदापि मे गृहम् । मृषामि शास्त्रं दिवसे सदाहम् । शिशुः शीतेन सीदति । धर्मं दृष्ट्वा प्रसीदामि विषीदामि पापं तथा । शीयन्ते रुण्डमुण्डानि सैनिकानां रणे सदा । धान्यं किरन्ति मानवाः । गिलन्ति पशवो घासम् । यत् पृच्छनम् तत् पृच्छन्तु । ज्ञानाति मात्रां न तथा समां च सं तादृशं श्रीजुषते समग्रा । तस्मानाद् ब्राह्मणो नित्यमुद्विजेत विषादिव ।

(अभ्यास ३६)

संस्कृत बनाओ ।

मन्दिर में पुजारी कुटिलता नहीं करता है । राजा का लड़का मित्रों के साथ मिलता है । जिसके बाग और वन में सर्वदा बेलों में कलियां खिलती हैं । फौज के आदमी फुरती करते हैं हम परमात्मा का ही स्तवन करते हैं । तालाब के किनारे पर बालक स्नान करते हैं । पीड़ा से शिर पीड़ित है । साँप सब जगह टेढ़े चलते हैं । दुष्ट मेरे घर में कभी न घुसने पावें । दिन में सदा मैं शास्त्र का विचार करता हूँ । लड़का सर्दी से दुःखी होता है । धर्म को देखकर प्रसन्न होता हूँ पापको देखकर अप्रसन्न । सिपाहियों के धड़ और शिर युद्ध में सदा कटते हैं । मनुष्य अन्न को फैलाते हैं । पशु घास को निगलते हैं । आपको

जो कुछ पूछना है वह पूछें। जो क्षमा तथा मात्रा को जानता है ऐसे राजा को सम्पूर्ण श्री सेवती है। प्रतिष्ठा से ब्राह्मण सदा विष की नाईं डरे।

अथ रुधादिगणप्रकरणम्।

१ रुधिर् = आवरण, छादन, रोकना, ढाकना

लट्—रुणद्धि रुन्धः रुन्धन्ति रुणत्सि रुन्धः रुन्ध रुणध्मि रुन्ध्वः रुन्ध्मः। रुन्धे रुन्धाते रुन्धते रुन्त्से रुन्धाथे रुन्ध्वे रुन्धे रुन्ध्वहे रुन्ध्महे। लिट्—रुरोध रुरुधतुः रुरुधुः। रुरोधिथ रुरुधथुः रुरुध रुरोध रुरुधिव रुरुधिम। रुरुधे रुरुधाते रुरुधिरे लुट्—रोद्धा रोद्धारौ रोद्धारः। रोद्धासि रोद्धासे। लृट् रोत्स्यति रोत्स्यते। लोट्—रुणद्धु रुन्धात् रुन्धाम् रुन्धन्तु रुन्धि रुन्धात् रुन्धम् रुन्ध रुणधानि रुणधाव रुणधाम। रुन्धाम् रुन्धाताम् रुन्धताम् रुन्त्स्व रुन्धाथाम् रुन्ध्वम् रुणधै रुणधावहै रुणधामहै लङ् अरुणत्, द् अरुन्धाम् अरुन्धन् अरुणः अरुणत द् अरुन्धम् अरुन्ध अरुणधम् अरुन्ध्व अरुन्ध्म। अरुन्ध अरुन्धाताम् अरुन्धत अरुन्धाः अरुन्धाथाम् अरुन्ध्वम् अरुन्धि अरुन्ध्वहि अरुन्ध्महि। वि० लिङ्—रुन्ध्यात् रुन्ध्याताम् रुन्ध्युः रुन्धीत रुन्धीयाताम् रुन्धीरन्। आ० लिङ्-रुध्यात् रुध्यास्ताम् रुध्यासुः रुत्सीष्ट रुत्सीयास्ताम् रुत्सीरन्। लुङ्—अरौत्सीत् अरौद्धाम् अरौत्सुः अरौत्सीः अरौद्धम् अरौद्ध अरौत्सिम् अरौत्स्व अरौत्स्म। अरुधत् अरुधताम् अरुधन्। अरुद्ध अरुत्साताम् अरुत्सत अरुद्धाः अरुत्साथाम्। अरोत्स्यत्। अरोत्स्यत।

२ भिदिर् = विदारण, फाड़ना, [illegible]रना।

भिनत्ति भिन्तः भिन्दन्ति। भिनत्सि भिन्थः भिन्थ भिनद्मि भिन्द्वः भिन्द्मः। भिन्ते भिन्दाते भिन्दते भिन्त्से भिन्दाथे भिन्ध्वे भिन्दे भिन्द्वहे भिन्द्महे। बिभेद बिभिदतुः बिभिदुः बिभेदिथ,

बिभिदथुः बिभिद बिभेद बिभिदिव बिभिदिम। बिभिदे बिभिदाते बिभिदिरे बिभिदिषे। भेत्ता भेत्तारौ भेत्तारः भेत्तासि, भेत्तासे। भेत्स्यति। भेत्स्यते। भिनत्तु भिन्तात् भिन्ताम् भिन्दन्तु भिन्धि, भिन्तात् भिन्तम् भिन्त भिनदानि भिनदाव भिनदाम। भिन्ताम् भिन्दाताम् भिन्दताम् भिन्त्स्व भिन्दाथाम् भिन्ध्वम्। भिनदै भिनदावहै भिनदामहै। अभिनत् अभिन्ताम् अभिन्दन् अभिनः अभिनत्, द् अभिन्तम् अभिन्त अभिन्दम् अभिन्द्व अभिन्द्म। अभिन्त अभिन्दाताम् अभिन्दत अभिन्थाः अभिन्दाथाम् अभिन्ध्वम् अभिन्दि अभिन्द्वहि अभिन्द्महि। भिन्द्यात् भिन्द्याताम् भिन्द्युः। भिन्दीत भिन्दीयाताम् भिन्दीरन्। भिद्यात् भिद्यास्ताम् भिद्यासुः। भित्सीष्ट भित्सीयास्ताम् भित्सीरन्। अभैत्सीत् अभैत्ताम् अभैत्सुः अभैत्सीः। अभिदत् अभिदताम् अभिदन् अभित्त अभित्साताम् अभित्सत। अभेत्स्यत् अभेत्स्यत।

३ छिदिर् = द्वैधीकरण, छेदन, फोड़ना।

छिनत्ति। छिन्ते। चिच्छेद चिच्छिदतुः चिच्छिदुः। चिच्छिदे चिच्छिदाते चिच्छिदिरे। छेत्ता। छेत्स्यति। छेत्स्यते। छिनत्तु, छिन्ताम्। अच्छिनत्, अच्छिनत। छिन्द्यात्, छिन्दीत। छिद्यात्, छित्सीष्ट। अच्छैत्सीत्, अच्छिदत्। अच्छित्त अच्छित्साताम् अच्छित्सत। अच्छेत्स्यत् अच्छेत्स्यत।

४ युजिर् = योग, जोड़ना।

युनक्ति युङ्क्तः युञ्जन्ति। युनक्षि युङ्क्थ युङ्क्थ युनज्मि युञ्ज्वः युञ्ज्मः। युङ्क्ते युञ्जाते युञ्जते युङ्क्षे युञ्जाथे युङ्ग्ध्वे युञ्जे युञ्ज्वहे युञ्ज्महे। युयोज युयुजतुः युयुजुः। युयुजे युयुजाते युयुजिरे। योक्ता। योक्ष्यति, योक्ष्यते। युनक्तु युङ्क्तात् युङ्क्ताम् युञ्जन्तु युङ्ग्धि युङ्क्तात् युङ्क्तम् युङ्क्त युन-

जानि युनजाव युनजाम। युङ्क्ताम् युञ्जाताम् युञ्जताम् युङ्क्ष्व युञ्जाथाम् युङ्ग्ध्वम् युनजै युनजावहै युनजामहै। अयुनक्-ग् अयुङ्क्ताम् अयुञ्जन्। अयुङ्क्त अयुञ्जाताम् अयुञ्जत। युज्यात्। युञ्जीत। युज्यात्। युक्षीष्ट। अयुजत्, अयौक्षीत्। अयुक्त अयुक्षाताम् अयुक्षत। अयोक्ष्यत्। अयोक्ष्यत।

५ रिचिर्—विरेचन, दस्त आना, खाली करना

रिणक्ति रिङ्क्तः रिञ्चन्ति, रिङ्क्ते रिञ्चाते रिञ्चते। रिरेच रिरिचतुः रिरिचुः, रिरिचे रिरिचाते रिरिचिरे। रेक्ता। रेक्ष्यति रेक्ष्यते। रिणक्तु रिङ्क्ताम् रिञ्चन्तु रिङ्क्ताम् रिञ्चाताम् रिञ्चताम्। अरिणक् अरिङ्क्ताम् अरिञ्चन्, अरिङ्क्त अरिञ्चाताम् अरिञ्चत। रिञ्च्यात्, रिञ्चीत। रिच्यात्, रिक्षीष्ट। अरिचत्, अरैक्षीत् अरिक्त अरिक्षाताम् अरिक्षत। अरेक्ष्यत्, अरेक्ष्यत।

६ विचिर् = पृथग्भाव अलग होना।

विनक्ति। विङ्क्ते। विवेच। विविचे। वेक्ता। वेक्ष्यति। वेक्ष्यते। विनक्तु। विङ्क्ताम्। अविनक्। अविङ्क्त। विञ्च्यात् विञ्चीत विच्यात्। विक्षीष्ट। अविचत्, अवैक्षीत्। अविक्त। अवेक्ष्यत् अवेक्ष्यत।

७ क्षुदिर् = सम्पेषण, खूंदना पीसना, चूरा करना

क्षुणत्ति क्षुन्तः क्षुन्दन्ति। क्षुन्ते क्षुन्दाते क्षुन्दते चुक्षोद चुक्षुदतुः चुक्षुदुः। चुक्षुदे चुक्षुदाते चुक्षुदिरे। क्षोत्ता। क्षोत्स्यति क्षोत्स्यते। क्षुणत्तु क्षुन्ताम् क्षुन्दन्तु क्षुन्धि। क्षुन्ताम् क्षुन्दाताम् क्षुन्दताम्। अक्षुणत् अक्षुन्ताम् अक्षुन्दन् अक्षुन्त अक्षुन्दाताम् अक्षुन्दत। क्षुन्द्यात्। क्षुन्दीत। क्षुद्यात्। क्षुत्सीष्ट। अक्षुदत् अक्षौत्सीत् अक्षौत्ताम् अक्षौत्सुः। अक्षुत्त अक्षुत्साताम् अक्षुत्सत। अक्षोत्स्यत्, अक्षोत्स्यत।

८ उछृदिर् = दीप्ति, देवन, प्रकाश।

छृणत्ति। छृन्ते। चच्छर्द। चच्छृदे। छर्दिता। छर्दिष्यति, छर्त्स्यति। छर्दिष्यते। छर्त्स्यते। छृणत्तु छृन्ताम्। अछृणत् अछृन्त। छृन्द्यात्। छृन्दीत। छृद्यात्। छर्दिषीष्ट। अच्छृदत्, अच्छर्दीत्। अच्छृत्त अच्छर्दिष्ट। अच्छर्दिष्यत् अच्छर्त्स्यत्। अच्छर्दिष्यत, अच्छर्त्स्यत।

९ उतृदिर = हिंसा, अनादर।

तृणत्ति, तृन्ते। ततर्द ततृदतुः ततृदुः। ततृदे ततृदाते ततृदिरे। तर्दिता। तर्दिष्यति, तर्त्स्यति। तर्दिष्यते, तर्त्स्यते। तृणत्तु। तृन्ताम्। अतृणत्। अतृन्त। तृन्द्यात्। तृन्दीत। तृद्यात्। तृत्सीष्ट। अतृदत, अतर्दीत्। अतर्दिष्ट। अतर्दिष्यत् अतर्त्स्यत्। अतर्दिष्यत, अतर्त्स्यत।

कलत्रम् = स्त्री। अम्बरम् = वस्त्र, आकाश। अकिञ्चनः = दरिद्र, ग़रीब। कोकः = चकई चकवा। कोविदः = पण्डित। विभवः = ऐश्वर्य। तिग्मः = तीक्ष्ण। तुरुष्कः = तुरुकिस्तानी। वितरणम् = दान। उद्घाटनम् = खोलना। विश्रुतम् = प्रसिद्ध। स्फुटम् = स्पष्ट, साफ़। वैधुर्यम् = अभाव। काञ्ची = तगड़ी, करधनी। भव्यम् = कुशल। सरलम् = सीधा, सुगम। क्षणदा = निशा, रात्रि। आम्नायः = वेद। खेलनम् = क्रीडन, खेलना। प्रौढः = प्रगल्भ निपुण। कमनीयम्=सुन्दर। पुष्कलम् = बहुत। मुग्धः=मूर्ख। मोहः=अज्ञान। भ्रामकः = स्यार, घुमाने वाला॥

भाषा बनाओ।

मोहं रुणद्धि विमलां कुरुते च बुद्धिम् सूते च सं कृतपदं-व्यवहारशक्तिम्। भिनत्ति वस्त्राणि नताम्बरोयम्। छिनद्धि

विल्वं न करोमि होमम् । विनक्तु मोहं न रिणक्तु धर्मम् । रामोऽतृणान्निशाचरान् । कोविदान् भवतो वेद्मि । बालः छृणत्ति कन्दुकम् । स्फुटं न वदिष्यसि बालक ! तद्वचनाद्धाम्नायस्य प्रामाण्यम् । सरलं वाक्यं त्वया प्रोक्तम् ।

अथ परस्मैपदिनः ।

१० कृति = वेष्टन, लपेटना ।

कृणत्ति कृन्तः कृन्तन्ति । चकर्त चकृततुः । कर्तिता । कर्तिष्यति, कर्त्स्यति । कृणत्तु कृन्तात् कृन्ताम् कृन्तन्तु कृन्धि । अकृणत् । कृन्त्यात् । कृत्यात् । अकर्तीत् अकर्तिष्यत् ,अकर्त्स्यत् ।

११-१२ तृह हिंसि हिंसा, मारना, दुःख देना ।

तृणेढि तृण्ढः तृन्हन्ति तृणेक्षि तृण्ढः तृण्ढ तृणेह्मि तृंह्वः तृंह्मः । ततर्ह ततृहतुः ततृहुः । तर्हिता । तर्हिष्यति । तृणेढु तृण्ढात् तृण्ढाम् तृंहन्तु तृण्ढि तृण्ढात् तृण्ढम् तृण्ढ तृणहानि तृणहाव तृणहाम. अतृणेट् अतृण्ढाम् अतृंहन् अतृणेट् अतृण्ढम् अतृण्ढ अतृणहम् अतृंह्व अतृंह्म । तृंह्यात् । तृह्यात् । अतर्हीत् । अतर्हिष्यत् । हिनस्ति हिंस्तः हिंसन्ति । जिहिंस जिहिंसतुः जिहिंसुः । हिंसिता । हिंसिष्यति । हिनस्तु हिंस्तात् हिंस्ताम् हिंसन्तु हिन्धि हिनसानि । अहिनत् अहिंस्ताम् अहिंसन् । हिंस्यात् हिंस्याताम् हिंस्युः । हिंस्यात् हिंस्यास्ताम् हिंस्यासुः । अहिंसीत् । अहिंसिष्यत् ।

१३ उन्दी = भिगोना, गीला करना ।

उनत्ति उन्तः उन्दन्ति उनत्सि उन्थः उन्थ उनद्मि उन्द्वः उन्द्मः । उन्दाञ्चकार उन्दाम्बभूव, उन्दामास । उन्दिता । उन्दिष्यति । उनत्तु । औनत् औन्ताम् औन्दन् । उन्द्यात् । उद्यात् । औन्दीत् । औन्दिष्यत् ।

१४ अञ्जु = प्रकट होना, चिकना करना। इच्छा, गति।

अनक्ति अङ्क्तः अञ्जन्ति। आनञ्ज आनञ्जतुः आनञ्जुः आनञ्जिथ, आनङ्क्थ। अञ्जिता, अङ्क्ता। अञ्जिष्यति। अङ्क्ष्यति अनक्तु अङ्क्तात् अङ्क्ताम् अञ्जन्तु अङ्ग्धि। अनजानि। आनक् आङ्क्ताम् आञ्जन् आनक् आङ्क्तम् आङ्क्त आनञ्जम् आञ्ज्व आञ्ज्म। अञ्ज्यात्। अज्यात्। आञ्जीत् आञ्जिष्टाम् आञ्जिषुः। आङ्क्षीत्। आञ्जिष्यत्, आङ्क्ष्यत्।

१५ तञ्चु = संकोचन, सकोड़ना।

तनक्ति तङ्क्तः तञ्चन्ति। ततञ्च ततञ्चतुः ततञ्चुः। तञ्चिता, तङ्क्ता। तञ्चिष्यति, तङ्क्ष्यति। तनक्तु। अतनक् ग अतङ्क्ताम् अतञ्चन्। तञ्च्यात्। तच्यात्। अतञ्चीत्, अताङ्क्षीत्। अतञ्चिष्यत्, अतङ्क्ष्यत्।

१६ ओ-विजी = भय, कांपना।

विनक्ति विङ्क्तः विञ्जन्ति। विवेज विविजतुः विविजुः। विजिता, विजिष्यति। विनक्तु। अविनक्। विञ्ज्यात्। विज्यात् अविजीत् अविजिष्टाम् अविजिषुः। अविजिष्यत्।

१७ शिष्लृ = विशेषण।

शिनष्टि शिंष्टः शिंषन्ति। शिशेष शिशिषतुः शिशिषुः। शेष्टा। शेक्ष्यति। शिनष्टु। अशिनट अशिंष्टाम् अशिंषन्। शिंष्यात्। शिष्यात्। अशिषत्। अशेक्ष्यत्।

१८ पिष्लृ = सञ्चूर्ण, पीसना।

पिनष्टि। पिपेष। पेष्टा। पेक्ष्यति। पिनष्टु। अपिनट्। पिंष्यात् पिष्यात। अपिषत्। अपेक्ष्यत्।

१९ भञ्जो = आमर्दन, भंग करना, तोड़ना, फोड़ना।

भनक्ति भङ्क्तः भञ्जन्ति भनक्ति। बभञ्ज बभञ्जतुः बभञ्जुः बभञ्जिथ, बभङ्क्थ। भङ्क्ता। भङ्क्ष्यति। भनक्तु। अभनक् ग् भञ्ज्यात्। भज्यात्। अभाङ्क्षीत् अभाङ्क्ताम् अभाङ्क्षुः। अभङ्क्ष्यत्।

२० भुज = पालन, भोजन करना।

यह धातु पालन अर्थ में परस्मैपदी है और भोजन अर्थ में आत्मनेपदी रहता है। भुनक्तिः भुङ्क्तः भुञ्जन्ति। बुभोज बुभुजतुः बुभुजुः। भोक्ता। भोक्ष्यति। भुनक्तु। अभुनक्। भुञ्ज्यात्। भुज्यात्। अभौक्षीत् अभौक्ताम् अभौक्षुः। अभोक्ष्यत्। भुङ्क्ते। भुञ्जाते भुञ्जते। बुभुजे बुभुजाते बुभुजिरे। भोक्ता। भोक्ष्यते भुङ्क्ताम् अभुङ्क्त। भुञ्जीत। भुक्षीष्ट। अभुक्त अभुक्षाताम् अभुक्षत। अभोक्ष्यत।

अथ द्वावात्मनेपदिनौ।

२१ ञि-इन्धी = दीप्ति, चमक, जलना।

इन्धे। इन्धाञ्चक्रे, इन्धाम्बभूव। इन्धामास। इन्धिता। इन्धिष्यते। इन्धाम्। ऐन्ध। इन्धीत. इन्धिषीष्ट ऐन्धिष्ट। ऐन्धिष्यत।

२२ विद = विचारना।

विन्दे विन्दाते विन्दते। विविदे विविदाते विविदिरे। वेत्ता। वेत्स्यते। विन्ताम्। अविन्त विन्दीत। वित्सीष्ट। अवित्त अवित्साताम् अवित्सत। अवेत्स्यत।

कैङ्कर्यम् = दासत्व, सेवकाई। भाषणम् = कथन। विकत्थनम् = तारीफ। विकटः-विशाल. बड़ा। कटकः-सेना। प्रणालः=पनाला। खटिकः-खड़िया। ताम्रम्=तांबा। कथं

कारम् = किसतरह । चिञ्चा = इमलीकावृक्ष । निघ्नम् = अधीन। पारदः = पारा । करण्डिका = पिटारी । आतङ्कः = रोग व रोष ।

(अभ्यास ३९)

भाषा बनाओ ।

बालः कृणत्ति पारदम् । व्याघ्रस्तृणेढि बालकम् । उनत्ति वस्त्राणि जलेन भृत्यः । भनक्तु विद्यां न भुनक्तु राज्यम् । तनक्ति पाणि कृपणो धनव्यये । वृक्षा वातेन विञ्जन्ति । सर्पाद् विनक्ति बालकः । शिंषन्ति गुरवः शिष्यान् । यवान् पिनष्टि धीवरी । भनक्ति कनकस्य घटं महीयम् । दध्योदनं न भोदयेऽहं भोदये मोदकान् सखे । इन्धते लमभिः कुण्डे । विन्दे वेदान् च शास्त्राणि । ताम्रपणाविञ्जन्ति ते ।

(अभ्यास ४०)

संस्कृत बनाओ ।

बालक पारे को लपेटता है बाघ लड़के को मारता है । नौकर पानी से कपड़े भिगोता है । आप विद्या को प्राप्त करें । राज्य को न पालें । कंजूस धन के खर्च करने में अपने हाथों को सकोड़ता है । वृक्ष हवा से हिलते हैं । लड़का साँप से डरता है । गुरुजन अपने शिष्यों को विशेष बनाते हैं । धीवरी जौ पीसती है । दो पैसों को वे चाहते है ।

अथ तनादिगणप्रकरणम् ।

१ तनु = विस्तार, फैलाव ।

तनोति तनुतः तन्वन्ति तनोषि तनुथः तनुथ तनोमि तनुवः तन्वः तनुमः, तन्मः । तनुते तन्वाते तन्वते तनुषे तन्वाथे तनुध्वे तन्वे तनुवहे, तन्वहे तनुमहे, तन्महे । ततान तेनतुः तेनुः तेनिथ तेनथुः तेन ततान. ततन तेनिव तेनिम । तेने तेनाते तेनिरे तेनिषे तेनाथे तेनिध्वे तेने तेनिवहे तेनिमहे । तनिता । तनिष्यति, तनिष्यते । तनोतु, तनुतात् तनुताम् तन्वन्तु । तनु तनुतात् तनुतम् तनुत तनवानि तनवाव तनवाम । तनुताम् तन्वाताम् तन्वताम्

तनुष्व तन्वाथाम् तनुध्वम तनवै तनवावहै तनवामहै । अतनोत् अतनुताम् अतन्वन् अतनोः अतनुतम् अतनुत अतनवम् अतनुव, अतन्व अतनुम, अतन्म । अतनुत अतन्वाताम् अतन्वत अतनुथाः अतन्वाथाम् अतनुध्वम् अतन्वि अतनुवहि, अतन्वहि अतनुमहि अतन्महि । तनुयात् तनुयाताम् तनुयुः । तन्वीत तन्वीयाताम्, तन्वीरन् । तन्यात् तन्यास्ताम् तन्यासुः । तनिषीष्ट तनिषीयास्ताम् तनिषीरन् । अतनीत्, अतानीत् अतनिष्टाम् अतानिष्टाम् अतत, अतनिष्ट अतनिषाताम् अतनिषत, अतथाः, अतनिष्ठाः । अतनिष्यत्, अतनिष्यत ।

२ षणु = दान, देना ।

सनोति । सनुते । ससान सेनतुः सेनुः । सेने सेनाते सेनिरे । सनिता । सनिष्यति, सनिष्यते । सनोतु । सनुताम् । असनोत् असनुताम् असन्वन् । असनुत असन्वाताम् असन्वत सनुयात् । सन्वीत । सन्यात्, सायात् । सनिषीष्ट । असनीत्, असानीत् । असात, असनिष्ट । असनिष्यत् । असनिष्यत ।

३ क्षणु = हिंसा, दुःख देना ।

क्षणोति । क्षणुते । चक्षाण चक्षणतुः चक्षणुः । चक्षणे चक्षणाते चक्षणिरे । क्षणिता । क्षणिष्यति । क्षणिष्यते । क्षणोतु । क्षणुताम् । अक्षणोत् । अक्षणुत । क्षणुयात् । क्षण्वीत । क्षण्यात् क्षणिषीष्ट । अक्षणीत् अक्षणिष्टाम् अक्षणिषुः । अक्षत, अक्षणिष्ट अक्षथाः अक्षणिष्ठाः । अक्षणिष्यत्, अक्षणिष्यत ।

४ क्षिणु = हिंसा, मारना, दुःख देना ।

क्षेणोति क्षिणोति, क्षेणुते, क्षिणुते । चिक्षेण चिक्षिणतुः चिक्षिणुः । चिक्षिणे चिक्षिणाते चिक्षिणिरे । क्षेणिता । क्षेणिष्यति । क्षेणिष्यते । क्षिणोतु, क्षेणोतु । क्षिणुताम्, क्षेणुताम् । अक्षिणोत् । अक्षेणोत् । अक्षिणुत, अक्षेणुत । क्षिणुयात् । क्षेणु-

यात्। क्षिण्वीत, क्षेण्वीत। क्षिण्यात्। क्षिणिषीष्ट। अक्षेणीत्, अक्षेणिष्टाम्, अक्षेणिषुः। अक्षित, अक्षेणिष्ट। अक्षेणिष्यत्। अक्षेणिष्यत।

५ तृणु = अदन, खाना, चरना।

तृणोति, तर्णोति। तृणुते, तर्णुते। ततर्ण ततृणतुः। ततृणे ततृणाते। तर्णिता। तर्णिष्यति। तर्णिष्यते। तृणोतु, तर्णोतु। तृणुताम्, तर्णुताम्। अतृणोत्, अतर्णोत। अतृणुत, अतर्णुत। तृणुयात्, तर्णुयात्। तृण्वीत, तर्ण्वीत। तृण्यात्। तृणिषीष्ट। अतर्णीत्। अतृत, अतर्णिष्ट। अतृथाः, अतर्णिष्ठाः। अतर्णिष्यत्। अतर्णिष्यत।

६ डुकृञ्-कृ = करण, करना, बनाना।

करोति। कुरुते कुर्वाते कुर्वते कुरुषे कुर्वाथे कुरुध्वे कुर्वे कुर्वहे कुर्महे। चकार चक्रतुः चक्रुः चकर्थ। चक्रे चक्राते चक्रिरे। कर्त्ता। करिष्यति। करिष्यते। करोतु। कुरुताम् कुर्वाताम् कुर्वताम् कुरुष्व कुर्वाथाम् कुरुध्वम् करवै करवावहै करवामहै। अकरोत् अकुरुताम् अकुर्वन् अकरोः अकुरुतम् अकुरुत अकरवम् अकुर्व अकुर्म। अकुरुत अकुर्वाताम् अकुर्वत अकुरुथाः अकुर्वाथाम् अकुरुध्वम् अकुर्वि अकुर्वहि अकुर्महि। कुर्यात् कुर्याताम् कुर्युः। कुर्वीत कुर्वीयाताम् कुर्वीरन्। क्रियात् क्रियास्ताम् क्रियासुः। कृषीष्ट कृषीयास्ताम् कृषीरन्। अकार्षीत् अकार्ष्टाम् अकार्षुः। अकृत अकृषाताम् अकृषत। अकरिष्यत्। अकरिष्यत।

अथात्मनेपदप्रकरणम्।

७ वनु = याचन, माँगना।

वनुते। ववने। वनिता। वनिष्यते। वनुताम्। अवनुत। वन्वीत। वनिषीष्ट। अवनिष्ट, अवत अवनिषाताम् अवनिषत। अवनिष्ठाः, अवथाः। अवनिष्यत।

८ मनु = अवबोधन, मानना, समझना ।

मनुते । मेने । मनिता । मनिष्यते । मनताम् अमनुत । मन्वीत । मनिषीष्ट अमत, अमनिष्ट अमथाः, अमनिष्ठाः । अमनिष्यत ।

(अभ्यास ४१)

भाषा बनाओ ।

वनोति धर्मं श्रुतिशास्त्रवर्णितम् । गुरुकुलाय सुनोति धनं धनी । क्षिणोति सिंहं विपिने गजः किम् ? सिंहा न तृणन्त्यन्ति कदापि घासम् । अयं न सन्ध्यां कुरुते कदाचन । याचको वनुते महीम् मन्वे वेदमतं परम् । सह वीर्यं करवावहै ।

(अभ्यास ४२)

संस्कृत बनाओ ।

वेद और शास्त्र में जैसा वर्णन किया है वैसे धर्म को वह फैलाता है । यह धनिक गुरुकुल के लिये धन देता है । क्या हाथी वन में सिंह को मारता है ? सिंह कभी भी घास नहीं खाते हैं । यह कभी भी संध्या नहीं करता । भिखारी भूमि को माँगता है । मैं वेदमत को सब से अच्छा मानता हूँ । हम दोनों मिलकर बल को बढ़ावें ।

अथ क्र्यादिगण प्रकरणम् ।

१ डुक्रीञ्-की बदलना, खरीदना ।

क्रीणाति क्रीणीतः क्रीणन्ति क्रीणासि क्रीणीथः क्रीणीथ क्रीणामि क्रीणीवः क्रीणीमः । क्रीणीते क्रीणाते क्रीणते क्रीणीषे क्रीणाथे क्रीणीध्वे क्रीणे क्रीणीवहे क्रीणीमहे । चिक्राय चिक्रियतुः चिक्रियुः चिक्रियिथ चिक्रेथ, चिक्रियथुः चिक्रिय चिक्राय चिक्रय चिक्रियिव चिक्रियिम । चिक्रिये चिक्रियाते चिक्रियिरे चिक्रियिषे चिक्रियाथे चिक्रियिध्वे चिक्रिये चिक्रियिवहे चिक्रियिमहे ।। क्रेता क्रेतारौ क्रेतारः । क्रेतासि क्रेतासे । क्रेष्यति । क्रेष्यते । क्रीणातु क्रीणीतात् क्रीणीताम् क्रीणन्तु क्रीणीहि क्रीणी-

तात् क्रीणीतम् क्रीणीत क्रीणानि क्रीणाव क्रीणाम। क्रीणीताम् क्रीणाताम् क्रीणताम् क्रीणीष्व क्रीणाथाम् क्रीणीध्वम् क्रीणै क्रीणावहै क्रीणामहै। अक्रीणात् अक्रीणीताम् अक्रीणन् अक्रीणाः अक्रीणीतम् अक्रीणीत अक्रीणाम् अक्रीणीव अक्रीणीम। अक्रीणीत अक्रीणाताम् अक्रीणत अक्रीणीथाः अक्रीणाथाम् अक्रीणीध्वम् अक्रीणि अक्रीणीवहि अक्रीणीमहि। क्रीणीयात् क्रीणीयाताम् क्रीणीयुः। क्रीणीत क्रीणीयाताम् क्रीणीरन। क्रीयात् क्रीयास्ताम् क्रीयासुः। क्रेषीष्ट क्रेषीयास्ताम क्रेषीरन्। अक्रैषीत् अक्रैष्टाम् अक्रैषुः। अक्रेष्ट अक्रेषाताम्। अक्रेष्यत्, अक्रेष्यत।

२ प्रीञ् = तर्पण तृप्ति, कान्ति।

प्रीणाति। प्रीणीते। पिप्राय पिप्रियतुः पिप्रियुः। पिप्रिये पिप्रियाते पिप्रियिरे। प्रेता। प्रेष्यति, प्रेष्यते। प्रीणातु। प्रीणीताम्। अप्रीणात्। अप्रीणीत। प्रीणीयात् प्रीणीत। प्रीयात्, प्रेषीष्ट। अप्रैषीत्। अप्रेष्ट। अप्रेष्यत्, अप्रेष्यत।

३ श्रीञ् = हिंसा, दुःख देना।

श्रीणाति। श्रीणीते। शिश्राय। शिश्रिये। श्रेता। श्रेष्यति। श्रेष्यते। श्रीणातु। श्रीणीताम्। अश्रीणात्। अश्रीणीत। श्रीणीयात्, श्रीणीत। श्रीयात्। श्रेषीष्ट। अश्रैषीत्। अश्रेष्ट। अश्रेष्यत् अश्रेष्यत।

४ मीञ् = हिंसा, दुःख देना।

मीनाति। मीनीते। ममौ मिम्यतुः मिम्युः। ममिथ, ममाथ मिम्यथुः मिम्य ममौ मिम्यिव मिम्यिम। मिम्ये मिम्याते मिम्यिरे। माता। मास्यति। मास्यते। मीनातु। मीनीताम्। अमीनात् अमीनीत। मीनीयात्। मीनीत। मीयात्। मासीष्ट। अमासीत्। अमास्त। अमास्यत्, अमास्यत।

५ षिञ् = बन्धन, बांधना।

सिनाति। सिनीते सिषाय सिष्यतुः सिष्युः। सिष्ये

सिष्याते । सेता । सेष्यति । सेष्यते । सिनातु । सिनीताम् असिनात् । असिनीत । सिनीयात् । सिनीत । सीयात् । सेषीष्ट असैषीत् । असेष्ट । असेष्यत् असेष्यत ।

६ स्कुञ् = आप्रवण, कूदना, उछलना ।

स्कुनाति स्कुनोति । स्कुनीते । स्कुनुते, चुस्काव चुस्कुवतुः चुस्कुवुः । चुस्कुवे । स्कोता । स्कोष्यति । स्कोष्यते । स्कुनोतु स्कुनातु । स्कुनीताम्, स्कुनुताम् । अस्कुनात्, अस्कुनोत्, । अस्कुनीत, अस्कुनुत । स्कुनीयात्, स्कुनुयात् । स्कुनीत, स्कुन्वीत । स्कुयात् । स्कोषीष्ट । अस्कौषीत् । अस्कोष्ट । अस्कोष्यत् । अस्कोष्यत ।

७, ८, ९, १० स्तम्भु, स्तुम्भु, स्कम्भु, स्कुम्भु, = रोकना ।

ये सौत्र परस्मैपदी चार धातु हैं । स्तभ्नाति, स्तभ्नोति स्तभ्नीतः स्तभ्नन्ति । तस्तम्भ तस्तभतुः तस्तभुः तस्तम्भिथ तस्तभथुः तस्तभ तस्तम्भ तस्तभिव तस्तभिम । स्तम्भिता । स्तम्भिष्यति । स्तभ्नातु । अस्तभ्नात् । स्तभ्नीतात् । स्तभ्यात् । अस्तभत् अस्तम्भीत् । अस्तम्भिष्यत् । इसी प्रकार स्तुम्भु आदि के रूप भी जानना ।

११ युञ् = बन्धन, बांधना ।

युनाति । युनीते । युयाव युयुवतुः युयुवुः युयविथ, युयोथ । युयुवे युयुवाते युयुविरे । योता । योष्यति, योष्यते । युनातु । युनीताम् । अयुनात् अयुनीत । अयुनीयात् युनीत । यूयात् । योषीष्ट । अयौषीत् अयौष्टाम् अयौषुः । अयोष्ट अयोषाताम् अयोषत । अयोष्यत् अयोष्यत ।

१२ क्नूञ् = शब्द करना, कूँ कूँ करना ।

क्नूनाति । क्नूनीते । चुक्नाव । चुक्नुवे । क्नविता । क्नवि-

ष्यति । क्नविष्यते । क्नूनातु । क्नूनीताम् । अक्नूनात् अक्नूनीत । क्नूनीयात् । क्नूनीत क्नूयात् । क्नविषीष्ट । अक्नावीत् अक्नाविष्टाम् अक्नाविषुः । अक्नविष्ट । अक्नविष्यत्, अक्नविष्यत ।

१३ द्रूञ् = हिंसा ।

द्रूणाति द्रूणीते । दुद्राव । दुद्रुवे । द्रविता । द्रविष्यति । द्रविष्यते । द्रूणातु । द्रूणीताम् । अद्रूणात् । अद्रूणीत । द्रूणीयात् । द्रूणीत, द्रूयात् । द्रविषीष्ट । अद्रावीत, अद्रवीत् अद्रविष्ट । अद्रविष्यत् । अद्रविष्यत ।

१४ पूञ् = पवन, शोधन, पवित्रता ।

पुनाति पुनीते । पुपाव पुपुवतुः पुपुवुः, पुपुवे पुपुवाते पुपुविरे । पविता । पविष्यति । पविष्यते । पुनातु । पुनीताम् अपुनात् । अपुनीत । पुनीयात् । पुनीत । पूयात् । पविषीष्ट । अपावीत् अपाविष्टाम् अपाविषुः । अपविष्ट अपविषाताम् अपविषत । अपविष्यत् । अपविष्यत । एवं लूञादि रूपाणि ।

१५ स्तॄञ् = आच्छादन, ढांकना ।

स्तृणाति । स्तृणीते । तस्तार तस्तरतुः तस्तरुः । तस्तरे तस्तराते तस्तरिरे । स्तरिता, स्तरीता । स्तरिष्यति, स्तरीष्यति । स्तरिष्यते स्तरीष्यते । स्तृणातु । स्तृणीताम् । अस्तृणात् अस्तृणीत । स्तृणीयात् । स्तृणीत । स्तीर्यात् । स्तीर्षीष्ट, स्तरिषीष्ट । लुङ्-अस्तारीत् अस्तारिष्टाम् अस्तारिषुः । आ० अस्तरिष्ट अस्तरिषाताम् अस्तरिषत, अस्तरीष्ट अस्तीर्ष्ट । लृङ्-अस्तरिष्यत् अस्तरीष्यत् । आ० अस्तरिष्यत, अस्तरीष्यत ।

१६ कॄञ् = हिंसा, दुःख देना ।

कृणाति, कृणीते । चकार चकरतुः चकरुः । चकरे चकराते चकरिरे । करिता, करीता । करिष्यति, करीष्यति । करिष्यते,

करीष्यते। कृणातु । कृणीताम। अकृणात्। अकृणीत। कृणी-
यात्। कृणीत। कीर्यात्। कीर्षीष्ट, कारिषीष्ट। लुङ् - अकारीत्,
अकरिष्ट। अकरिष्यत्, अकरीष्यत्। अकरिष्यत, अकरीष्यत।

१७ वृङ् = वरणा स्वीकार ।

वृणाति, वृणीते। ववार, ववरे। वरिता, वरीता। वरिष्यति
वरीष्यति। वरिष्यते, वरीष्यते। वृणातु। वृणीताम्। अवृणात्
अवृणीत। वृणीयात्, वृणीत। वूर्यात्, वरिषीष्ट, वूर्षीष्ट।
अवूर्ष्ट अवरिषाताम् अवरिषत। अवरिष्यत् अवरीष्यत्। अव-
रिष्यत, अवरीष्यत।

१८ धूञ् = कंपन, कांपना, हिलना ।

धुनाति। धुनीते। दुधाव दुधुवतुः दुधुवुः। दुधुवे दुधुवाते
दुधुविरे। धविता। धोता। धविष्यति। धोष्यति। धविष्यते,
धोष्यते। धुनातु। धुनीताम्। अधुनात्। अधुनीत। धुनीयात्।
धुनीत। धूयात्। धविषीष्ट, धोषीष्ट। अधवीत् अधावीत्।
अधोष्ट, अधविष्ट। अधविष्यत् अधोष्यत्। अधविष्यत, अधोष्यत।

१९ ग्रह = उपादान, लेना पकड़ना ।

गृह्णाति। गृह्णीते। जग्राह जगृहतुः जगृहुः। जगृहे जगृहाते
जगृहिरे। ग्रहीता। ग्रहीष्यति। ग्रहीष्यते। गृह्णातु गृहाण।
गृह्णीताम् गृह्णाताम्, गृह्णताम्, गृह्णीध्वम्। अगृह्णात्। अगृह्णीत।
गृह्णीयात्। गृह्णीत। गृह्यात् गृहीषीष्ट। अग्रहीत् अग्रहीष्टाम्
अग्रहीषुः। अग्रहीष्ट अग्रहीषाताम् अग्रहीषत। अग्रहीष्यत।
अग्रहीष्यत।

अथ परस्मैपदप्रकरणम् ।

२० कुष = निष्कर्ष, निकलना, निचोड़ना कूदना

कुष्णाति। चुकोष। कोषिता। कोशिष्यति। कुष्णातु। कुषाण

अक्रुष्णात् । क्रुष्णीयात् । क्रुष्यात् अक्रोषीत् । अक्रोषिष्यत् ।

२१ अश = भोजन, खाना ।

अश्नाति । आशात् आशतुः आशुः । अशिता । अशिष्यति । अश्नातु । अशान । अश्नात् । अश्नीयात् । अश्यात् । आशीत् । आशिष्यत् ।

२२ मुष = स्तेय, चुराना ।

मुष्णाति । मुमोष । मोषिता मोषिष्यति । मुष्णातु, मुषाण अमुष्णात् । मुष्णीयात् । मुष्यात् । अमोषीत् । अमोषिष्यत् ।

२३ ज्ञा = अवबोधन, जानना ।

जानाति । जज्ञौ । ज्ञाता । ज्ञास्यति । जानातु । अजानात् जानीयात् । ज्ञेयात्, ज्ञायात्, । अज्ञास्यत् ।

अथ आत्मनेपदी ।

२४ वृङ् = सम्भक्ति, सेवा करना ।

वृणीते वृणाते वृणते । वव्रे वव्राते वव्रिरे । वरिता, वरीता । वरिष्यते, वरीष्यते, वृणीताम् । अवृणीत । वृणीत, । वरिषीष्ट, वरीषीष्ट । अवरिष्ट, अवरीष्ट अवृत । अवरिष्यत । अवरीष्यत ।

ग्रन्थिलम्=गाँठदार । । घोषणा= मुनादी । चतुष्पथः= चौराहा । चापलम्=चञ्चलता । परिषद्बलः=सभासद् । पल-गण्डः=राज, कारीगर । प्रतिग्रहः=दान लेना । प्रोञ्छनम्= पोंछना । बोधनम्=विज्ञापन, जताना । भासुरम्=चमकने वाला । तुन्दिलः=लम्बोदर, बड़े पेट वाला । लावणम्=नम-कीन । अवतंसः=भूषण । कोणः=कोन । इत्वरः=नीच । अलिन्दः=चौंतरा । कङ्कतिका=कंघा, कंघी । खल्या=खलि-हान । षण्ढः=नपुंसक । पत्रमञ्जूषा=लेटरबक्स । अद्यत्वे=अब

भाषा बनाओ । (अभ्यास ४१)

क्रीणामि दुग्धं पणकद्वयस्य। प्रीणाति बन्धव जनानतिथीन् पृणोति । श्रीणाति शाकं झटिति कथं न। मीनन्ति मीनान् शिशवस्त्वदीयाः । स्कुवन्ति कुस्वां भवदीयशिष्याः । सिनन्ति षण्ठा न कदापि शूरान्। पथिकान् स्तभ्नाति तस्करः । रज्वा योष्यन्ति तस्करान्। क्नूनाति नित्यं सकटं त्वदीयम्। द्रणाति सिंहो वृषभान् मदीयान् द्रणाति सिंहः सकलान् क्रमेलान्। पुनन्तु मां देवजनाः। स्तृणातु वस्त्रैः सकलं शरीरम्। क्रणन्ति कोलान् विपिने वनेचराः। वचो मे न वरिष्यति। धूनोति चम्पकवनानि धुनोत्यशोकम्। विधर्मिणो वेदमतं गृह्णन्ति। कृष्णाति शाटं भवता न भृत्यः। अशिष्यन्ति न मे शिष्याः। मोषिष्यन्ति न तस्करा ?। जानीयात् प्रेषणे भृत्यान्। वृणीते स्वामिनं भार्या।

(अभ्यास ४२)

संस्कृत बनाओ ।

दो पैसे का दूध लेता हूँ। भाई और अतिथियों को तृप्त करता है। वह शाक शीघ्र क्यों नहीं पकता। तुम्हारे लड़के मछलियों को मारते हैं। आपके शिष्य टट्टी को कूदते हैं। नपुंसक कभी शूरों को नहीं बांधते हैं ?। चोर रास्तेगीरों को रोकता है। रस्सी से चोरों को बाधेंगे। तुम्हारी गाड़ी नित्य कूंजती है। मेरे बैलों को सिंह मारता है। सिंह सब ऊँटों को मारता है। विद्वान् लोग मुझको पवित्र करें। सब शरीर को वस्त्रों से ढांक। भील वन में सुअरों को मारते हैं। आप मेरे वचन को स्वीकार नहीं करेंगे। चमेली के वन तथा अशोक वृक्ष को कँपाता है। अन्य मत वाले भी अब वेदमत को स्वीकार करते हैं। आपका नौकर कपड़े को निचोड़ता नहीं। मेरे छात्र नहीं खावेंगे। चोर नहीं चुरावेंगे ! नौकरों को भेजने पर जावें। पत्नी पति को स्वीकार करती है।

अथ चुरादिगणप्रकरणम् ।

१ चुर = स्तेय, चुराना ।

चोरयति चोरयतः चोरयन्ति । चोरयते चोरयेते चोरयन्ते चोरयाञ्चकार चोरयाञ्चक्रतुः चोरयाञ्चक्रुः चोरयाञ्चकर्थ । चोरयामास । चोरयाम्बभूव । चोरयाञ्चक्रे । चोरयिता । चोरयिष्यति, चोरयिष्यते । चोरयतु । चोरयताम् । अचोरयत् । अचोरयत । चोरयेत् । चोरयेत । चोर्यात् । चोरयिषीष्ट । अचूचुरत् । अचूचुरत । अचोरयिष्यत् । अचोरयिष्यत ।

२ कथ = वाक्यप्रबन्ध, बोलना कहना ।

कथयति । कथयते । कथयाञ्चकार । कथयाञ्चकर्थ । कथयामास । कथयाम्बभूव । कथयाञ्चक्रे । कथयिता । कथयिष्यति, कथयिष्यते । कथयतु । कथयताम् । अकथयत् । अकथयत । कथयेत् । कथयेत । कथ्यात् । कथयिषीष्ट । अचकथत् । अचकथत । अकथयिष्यत् । अकथयिष्यत ।

३ गण = सङ्ख्यान, गिनना ।

गणयति । गणयते । गणयाञ्चकार । गणयाञ्चकर्थ । गणयामास । गणयाम्बभूव । गणयाञ्चक्रे । गणयिता । गणयिष्यति । गणयिष्यते । गणयतु । गणयताम् । अगणयत् । अगणयत । गणयेत् । गणयेत । गण्यात् । गणयिषीष्ट । अजीगणत्, अजगणत् । अजीगणत । अजगणत । अगणयिष्यत्, अगणयिष्यत ।

क्षौरम् = हजामत । शौचम् = शुद्धि, मल त्याग । शोथः = सूजन । शोणितम् = खून । श्मश्रुलः = दढ़ियल । प्रतिश्यायः = जुकाम । विसूचिका = हैज़ा । निर्झरः = झरना । निर्वाहः = गुज़ारा । निर्वापणम् = बीज बोना । अवसरः = मौका । आमयः = रोग । उन्मूलनम् = उखाड़ना । कर्णजलूका = कानखजूरा । अभिरामम् = सुन्दर । अभिव्यक्तम् = रोशन ।

कर्पटः = चीथड़ा । कवटः = पैंठ । कूर्चम् = दाढ़ी । क्वाथः = काढ़ा । परिणामः = नतीजा । संकटम् = दुःख । शृङ्गकम् = पिचकारी । विकटम् = टेढ़ा । मल्लता = पहलवानी ।

(अभ्यास ४३)

भाषा बनाओ

अचूचुरच्चन्द्रमसोऽभिरामताम् । कथं न कथयानि कथां कवीनाम् । मनस्वी कार्यार्थी गणयामि दुःखं न च सुखम् । क्षौरं कस्य भविष्यति । प्रतिश्यायं न कामये । अवसरं न जहातु कदाचन । चौरस्य कूर्चे हि तृणं प्रसिद्धम् । क्वाथं पिबन्ति रोगिणः । सङ्कटं ते गमिष्यति । मुषाण रत्नानि हरामराङ्गनाः ।

(अभ्यास ४४)

संस्कृत बनाओ ।

चन्द्रमा की शोभा को चुरा लिया । कवियों की कथा क्यों न कहूँ ? कार्य को पूर्ण करने वाला विचार शील पुरुष दुःख और सुख को नहीं गिनता । हजामत किसकी होगी । मैं जुकाम को नहीं चाहता । मौके को कभी न छोड़ो । चोर की दाढ़ी में तिनका यह बात प्रसिद्ध है । रोगी काढ़ा पीते हैं । तेरा दुःख दूर हो जावेगा । रत्नों को चुराया और देवों की स्त्रियों को हरा ।

द्वीपम् = टापू । सरोवरः = झील, ताल । जनसंख्या = आबादी । शिलाकणम् = कंकड़ी । शिलाखण्डम् = बटिया । उद्गमः = निकासी । धरातलम् = भूमि । तापमापकयन्त्रम् = थरमामीटर । शतकम् = शताब्दी, सदी । अराजकता = भ्रम, अन्धाधुन्धी । वितरणम् = बांटना । न्यूनता = कमी । करः = हाथ, हाथी की सूँड व किरण । करीयम् = महसूली । निर्वाचनम् = चुनाव । निर्वाचकः = चुनने वाला । आदर्शः = नमूना, दर्पण । आधिक्यम् = ज्यादती । वैमनस्यम् = वैरभाव । दण्ड्यः = सज़ा के लायक़ । सौष्ठवम् = अच्छापन । गरिष्ठः = बहुत ही बड़ा । गोष्ठम् = गोहरा ।

भाषा बनाओ। (अभ्यास ४५)

यूयं व्रतं क्रियन्ति द्वीपानि सन्ति। अस्मिन् सरोवरे कस्य शशवश्चरन्ति। अस्य नगरस्य जनसंख्या कियती विद्यते। गङ्गायाः उद्गमः कस्मात् स्थानाज्जायते। तापमापकयन्त्रेण वैद्यो ज्वरं मिमीते। कस्मिञ्छतके विक्रमादित्योऽभूत्। अराजकतया बहूनि दुःखानि जायन्ते। गोधूमानां वितरणमभून्नवा? अस्मिन् विषये मयि न्यूनता विद्यते। करं कः अदास्यते। क्रीयाणि वस्तूनि तु भवतां समीपे न सन्ति? अस्य समाजस्य निर्वाचनम् कदा भविष्यति। इदं तेषामाधिक्यमस्ति। वैमनस्येन महती हानिर्जायते। जम्बूद्वीपे भरतखण्डे कृष्णपुर्यां वसाम्यहम्।

(अभ्यास ४६)

मान्द्यम् = धीमापन, मूर्खता। मार्गणम् = तलाशी। उद्वर्त्तनम् = उठना बैठना, बैठक। अन्तरालम् = बीच। मनोरमम् = सुन्दर। मन्दाक्षम् = लज्जा। मन्दोष्णम् = थोड़ा गर्म। मसिधानम् = दावात। महोन्नतम् = बहुत ऊँचा। मांसलम् = मोटा। भर्त्सनम् = घुड़की। भालम् = ललाट। भुग्नम् = झुका हुआ। भृष्टम् = भुना हुआ। प्राचीरम् = हाता, परकोटा, बाड़ा। फेनम् = झाग। फेनिलम् = झागदार। सीसकम् = सीसा। बीभत्सम् = घृणित। बुसम् = भुस। भक्तम् = भात। भङ्गित्वम् = जालसाज़ी। शूल्यम् = कबाब। भरित्वम् = भुर्त्ता, भुनी चीज़।

भाषा बनाओ। (अभ्यास ४७)

इदं युष्माकं मान्द्यं समीक्ष्य विषीदामोवयम्। अस्मदीयानि यानि वस्तूनि चौरैरपहृतानि तेषामिदानीं मार्गणम् भवति। व्यायामे बाहुल्येनोद्वर्त्तनं न कर्त्तव्यम्। तैरन्तराले पञ्च मोदका गृहीताः। मनोरमिदं लग्नं। मन्दोष्णं जलमिदम्। मसिधानं ददामि ते। महोन्नतं कस्य गृहं मनोरमम्। उचितं भर्त्सनं तस्य। भाले शोभते तिलकम्। प्राचीरे पशवश्चरन्ति वृक्षान्।

भवतः फेनिलं क्षीरम् । सीसकस्यास्य वृक्षस्य नीचैश्चरन्ति वायसाः । बीभत्सं तवेदं कर्म । खिन्ना बुसं न खादन्ति शुकाः पललं हि कर्हिचित् । भुक्तं भक्तं त्वया सर्वं महेन्द्रः किमशिष्यति । बीभत्समिदं कार्यं नहि कार्यं कदाचन ।

(अभ्यास ४८)

मानग्रन्थिः = अपराध । मण्डपः = बंगला, कोठी । मत्स्यण्डी = मिश्री । मल्लभूः = अखाड़ा । भ्रमरकः = जुल्फें, पट्ठे । माक्षिकः = मक्खी । भङ्गा = भांग । भारकः = कुली । भृतकः = मज़दूर । मणिबन्धः = हाथ का पहुँचा, कलाई । छत्वरः = छप्पर । प्रस्रावः = पेशाब, मूत्र । वणिग्भावः = वाणिज्य । बलाटः मूँग । भण्डः = भांड । सन्निभम् = समान । शिक्यम् = छींका । लाक्षा = लाख । शम्बः = सान, शान । राजस्वम् = कर, मालगुजारी । उपद्रवः = उत्पात, झगड़ा । रोरुदा = बहुत रोना । लाघवम् = लघुता, हलकापन । लाङ्गलम् = हल । नूपुरम् = बिछुआ ।

भाषां विरचयत ।

मम मानग्रन्थिर्नहि वर्त्तते प्रभो ! न मण्डपे सन्ति सभासदः सभे । मत्स्यण्डी धवलः प्रतिभाति मे । वरं न मल्लभूरियम् । भ्रमरका यवनस्य च कीदृशाः । माक्षिका निपतन्ति मुहुर्मुहुः । भङ्गां पिबन्ति मनुजा अनुजास्त्वदीयाः । भारं वहन्ति भारकाः । भृतकाः कार्यं न कुर्वन्ति । जलं स्रवति छत्वरात् । प्रस्रावं कर्तुमिच्छामि आज्ञापयतु मे गुरो ? वणिग्भावं करोम्यहम् । मह्यं न रोचते सूपो बलाटस्य कदाचन । सायणस्य संनिभं भाष्यं महीधरस्य न विद्यते । शिक्ये मिष्टं न विद्यते । लाक्षाया रञ्जितं वस्त्रम् । राजस्वं न ददाति सः । उपद्रवं न कुर्वन्तु भारतीयाः समाः प्रजाः । लघुता हेया सदा सर्वैर्महत्ता धार्यतां सदा ।

आर्यमिश्रः = अतिश्रेष्ठ । मुञ्ज = मूँज । मूर्च्छालः = बेहोश । मेन्धी = मेन्दी । वारः = क्रम, बारी । वार्त्तम् = आरोग्य, कुशल ।

धूर्तः = लुच्चा । विष्टिः = वेतन, तनख्वाह । विसृष्टिः = छुट्टी । वैकल्यम् = घबराहट । शोणम् = सिन्दूर । चिक्कणम् = चिकना । भावितम् = छौंका हुआ । पृथुकः = मुरमुरा । जेमनम् = भोजन । सौरभेषः = बैल । सौरभेयी = गाय । कीलकः = खूँटी, कील । नैमेयः = लेनदेन । सत्यङ्कारः = बयाना । मिथ्याटोपः = झूठा गर्व । रिक्थम् = धन । प्रावारः = दुपट्टा । न्यासः = धरोहर । विलक्षः = विस्मित, हैरान । निदाघः = ग्रीष्म ऋतु । निर्वेदः = उदासीनता, वैराग्य । कण्ठीरवः = सिंह । अल्पवयस्कः = कम उम्र वाला । शाणम् = कसौटी सान । तीव्रविरोधः = सख्त मुखालफ़त । शिक्षकः = पढ़ाने वाला । भक्षकः = खाने वाला ।

श्रीमन्तो भवन्तो भगवन्त आर्यमिश्राः प्रणयन्ते मया । मुग्धस्य किं लक्षणम् । अद्य मम वाऽस्तत्र गमनस्य किम् ? । स मूर्च्छालोऽस्ति । न धूर्तं द्रष्टुमिच्छामि । वैकल्यं विद्यते कथम् । उदरो शोथो न विद्यते । कथं ते चिक्कणं वस्त्रम् । भावितं शाकं नास्ति । पृथुकांश्चर्वन्ति बालकाः । जेमनाय व्रजमामि भो ! सौरभेयीं पश्यति सौरभेयः । नैमेया भवति मे गृहे । सत्यङ्कारं ददास्यहम् न धूर्तं कीलके पटम् । गृहं गतो यशोधरः । कण्ठीरवस्य शब्दो वर्वर्ति एषः । दैवीर्विचित्रा गतिः ।

प्रगुणः = सीधा । प्रत्यग्रः = नवीन । अनुपदम् = पीछे । द्रुतम् = शीघ्र । भुग्नम् = टूटा हुआ । प्रार्थितम् = मांगा हुआ । छन्नम् = ढका हुआ । निष्प्रभम् = निस्तेज । छिन्नम् = कटा हुआ । स्रस्तम् = चूगया । विन्नम् = प्राप्त, मिला । नुन्नम् = भेजा । क्लिन्नम् = आर्द्र गीला । प्रतिपन्नम् = जाना । माणवकः = बालक । वैशद्यम् = निर्मल; साफ़ । आविलम् = गदला । कालुष्यम् = कुविचार, पाप । साहसम् = हौसला । वप्रम् = घेरा, सफील खेत । ऐकागारिकः = चोर । उदर्कः = परिणाम । शाकुनिकः = चिड़ीमार । उदन्तः = वृत्तान्त, हाल । चाटः =

विश्वासघाती, उचक्का । विकर्मस्थ: = बदचलन । निर्यास: = गोंद । शिक्थम् = मोम । वयस्य: = प्रिय । मौहूर्तिक: = ज्योतिषी । वृत्तशायिका = गिलहरि । गृहगोधा = छपकली ।

न वञ्चनीया: प्रगुणा नरास्त्वया । प्रत्यग्रा बालका: सर्वे आगच्छन्तु ममान्तिके । अनुपदं शिशवो विचरन्ति ते । घृतं द्रुतं समं च ते । भुग्नानि कोष्ठानि न सन्ति तत्र । न प्रार्थितं कथं पूर्वम् । दधि छन्नं न विद्यते । निष्प्रभं ते मुखं कथम् ? छिन्नाति वस्त्राणि समानि तानि । स्रस्तं मम जलं सर्वम् । भवन्तुल्नं दलं विन्नं वृत्तं प्रतिपन्नं समम् । क्लिन्नानि वस्त्राणि समानि तस्य । वैशद्यं चाविलं जलम् ? कालुष्यं भवता हेयम् । साहसेन प्रसीदामि श्यामसिंहस्य वर्मण: । विषीदामि तव कर्मणा । इमे किमैकागारिका: ? । शाकुनिको विद्यते तत्र । उदन्तं तस्यजानीथ महेन्द्रस्य महात्मन: ।

अधिजनम् = वंश, जन्मभूमि । आनाय: = जाल । कैतवम् = दुष्टता । दोषज्ञ: = पण्डित । अभ्यर्णम् = पास, नज़दीक । वर्कर: = बकरा । शल्य[illegible] = सेही । अनूकम् = वंश । अर्गलम् = ज़ञ्जीर । कीश: = बन्दर । कोक: = भेड़िया । वार्द्धक्यम् = बुढ़ापा । तुमुलम् = भारी । अभ्रम् = आकाश, बादल । कपोत: = कबूतर । महीध्र: = पर्वत । गुदम् = मलेन्द्रिय । उपस्थ: = मूतेन्द्रिय । मुष्क: = अण्डकोष । वक्ष: = छाती । कक्ष: = बगल । भुज: = बाहु, बाँह । कर्पर: = कुहनी । पञ्चशाख: = हाथ । नखरम् = नख, नाखून । वक्त्रम् = मुख । वक्रम् = टेढ़ा । वरदनच्छद: = ओष्ठ:, होठ काकुदम् = तालु । अलिकम् = ललाट । श्रवणम् = कान । कुन्तल: = बाल । चूडा = शिखा । चण्डातकम् = लहँगा । मोघम् = निरर्थक, फिजूल । जीमूत: = मेघ । आप्लव: = स्नान । धन्यधन्य: = भाग्यवानों में भाग्यवान् । मान्यमान्य: = माननीयों में श्रेष्ठ । राजेष्टितम् = रजिष्टर्ड ।

अभिज्ञनं भवतां क्व च विद्यते । आनाये सन्ति कलरवाः । ते कुर्वन्ति न कैतवम् । दोषज्ञेषु वसन्ति निर्मलगुणाः । स तस्य नाऽभ्यर्णमुपैति पर्वदा । कोकः प्रयाति खरवाहेरयूथमध्ये । कण्टकं शस्त्रकस्येदम् लेखनो मे भविष्यति । अनूकमुत्तमं तस्य यस्य वृत्तं न दूषितम् । स कीशो ददत्यर्गलम् । न कारकाः सन्ति प्रतारका इमे । शिवराजस्य तुमुलयुद्धस्योदन्तं वर्णयामि किम् ? वप्रे वपन्ति बीजानि दृढानि यानि तानि ते । हयस्य आनने कविका अति स्थूला च विद्यते । दुर्जनं प्रथमं वन्दे सज्जनं तदनन्तरम् । मुखप्रक्षालनात् पूर्वं गुदप्रक्षालनं यथा । नखराणि स्वदीयानि कथं दीर्घाणि सन्ति भो ? । वक्त्रं वक्रं कृतं कथम् ? मोघं वचो न वक्तव्यम् । चण्डातकं धारयति यशोदा । सत्यं दुग्धदग्धो जनस्तक्रमपि व्यजनैर्वीजयित्वा पिबति । धनं धर्मेण चार्जयेत् । ईश्वरं सर्वदा ध्यायेत् । न कर्मपापं चरेत् । भगवन् भावनां शुद्धां सदा करोति मे प्रभो ! धन्यधन्यमहं वन्दे । मान्यमान्यान् नमामि तान् ।

सर्गस्थितिप्रलयहेतुमचिन्त्यशक्ति
विश्वेश्वरं विदितविश्वमनन्तमूर्तिम् ।
निर्मुक्तबन्धनमपारसुखाम्बुराशि
वेदप्रदं विमलबोधमजं नमामि ॥ १ ॥

संस्कृत शिक्षा

पञ्चमो भागः

लेखक :—

प० जीवाराम उपाध्याय

प्रकाशक :—
सरस्वती-प्रेस लिमिटेड,
मुरादाबाद.

मूल्यम् ।।=)

मुद्रक :—
एस० डी० उपाध्याय
गवर्निंग डायरेक्टर
सरस्वती-प्रेस लिमिटेड, मुरादाबाद

॥ ओ३म् ॥

संस्कृत शिक्षा—

पञ्चमो भागः ।

कर्त्तारं परमात्मानं सृष्टिं स्रष्टारमव्ययम् ।
सर्वसंसारहर्त्तारं विभर्त्तारं भजाम्यहम् ॥

अथ णिजन्तप्रकरणम् ।

भू—सत्तायाम् । भवन्तं—भवन् भवन्तं प्रेरयति-भावयति (हुवाता है) भावयतः भावयन्ति । भावयसि भावयथः भावयथ भावयामि भावयावः भावयामः । भावयते भावयेते भावयन्ते । भावयसे भावयेथे भावयध्वे । भावये भावयावहे भावयामहे । लिट्—भावयाञ्चकार भावयाञ्चक्रतुः भावयाञ्चक्रुः भावयाञ्चकर्थ भावयाञ्चक्रथुः भावयाञ्चक्र । भावयाञ्चकार, भावयाञ्चकर भावयाञ्चकृव भावयाञ्चकृम । भावयाम्बभूव भावयाम्बभूवतुः भावयाम्बभूवुः भावयाम्बभूविथ भावयाम्बभूवथुः भावयाम्बभूव भावयाम्बभूव भावयाम्बभूविव भावयाम्बभूविम । भावयामास भावयामासतुः भावयामासुः । भावयामासिथ भावयामासथुः भावयामास । भावयामास भावयामासिव भावयामासिम । भावयाञ्चक्रे इत्यादि । लुट्—भावयिता भावयितारौ भावयितारः भावयितासि भावयितास्थः भावयितास्थ भावयितास्मि भावयितास्वः भावयितास्मः । भावयिता भावयितारौ भावयितारः । भावयितासे भावयितासाथे भावयिताध्वे । भावयिताहे भावयितास्वहे भावयितास्महे । लृट्-भावयिष्यति भावयिष्यतः भावयिष्यन्ति भावयिष्यसि भावयिष्यथः भावयिष्यथ भावयिष्यामि भावयिष्यावः भावयिष्यामः । भावयिष्यते भावयिष्येते

भावयिष्यन्ते । भावयिष्यसे भावयिष्येथे भावयिष्यध्वे । भाव-
यिष्ये भावयिष्यावहे भावयिष्यामहे । लोट्—भावयतु, भावयतात्
भावयताम् भावयन्तु । भावय, भावयतात् भावयतम् भावयत ।
भावयानि भावयाव भावयाम । भावयताम् भावयेताम् भावय-
न्ताम् भावयस्व भावयेथाम् भावयध्वम् भावयै भावयावहै भाव-
यामहै । लङ्-अभावयत् अभावयताम् अभावयन् । अभावयः
अभावयतम् अभावयत । अभावयम् अभावयाव अभावयाम ।
अभावयत अभावयेताम् अभावयन्त । अभावयथाः अभावयेथाम्
अभावयध्वम् । अभावये अभावयावहि अभावयामहि । विधि-
लिङ्-भावयेत् भावयेताम् भावयेयुः । भावयेः भावयेतम् भावयेत
भावयेयम् भावयेव भावयेम । भावयेत भावयेयाताम् भावयेरन्
भावयेथाः भावयेयाथाम् भावयेध्वम् । भावयेय भावयेवहि
भावयेमहि । आशीर्लिङ्—भाव्यात् भाव्यास्ताम् भाव्यासुः ।
भाव्याः भाव्यास्तम् भाव्यास्त । भाव्यासम् भाव्यास्व भाव्यास्म ।
भावयिषीष्ट भावयिषीयास्ताम् भावयिषीरन् भावयिषीष्ठाः भाव-
यिषीयास्थाम् भावयिषीध्वम् भावयिषीय भावयिषीवहि भावयि-
षीमहि । लुङ्—अबीभवत् अबीभवताम् अबीभवन् । अबीभवः
अबीभवतम् अबीभवत । अबीभवम् अबीभवाव अबीभवाम ।
अबीभवत अबीभवेताम् अबीभवन्त अबीभवथाः अबीभवेथाम्
अबीभवध्वम् अबीभवे अबीभवावहि अबीभवामहि । लृङ्—
अभावयिष्यत् अभावयिष्यताम् अभावयिष्यन् । अभावयिष्यः
अभावयिष्यतम् अभावयिष्यत । अभावयिष्यम् अभावयिष्याव
अभावयिष्याम । अभावयिष्यत अभावयिष्येताम् अभावयि-
ष्यन्त । अभावयिष्यथाः अभावयिष्येथाम् अभावयिष्यध्वम् ।
अभावयिष्ये अभावयिष्यावहि अभावयिष्यामहि ।

पूञ्—पवने । लट् पावयति (पवित्र कराता है) पावयतः
[illegible] पावयथः पावयथ । पावयामि पावयावः

पावयामः । पावयते पावयेते पावयन्ते पावयसे पावयेथे पावयध्वे । पावये पावयावहे पावयामहे । लिट्—पावयाञ्चकार पावयाञ्चक्रतुः पावयाञ्चक्रुः पावयाञ्चकर्थ पावयाञ्चक्रथुः पावयाञ्चक्र । पावयाञ्चकार, पावयाञ्चकर पावयाञ्चकृव पावयाञ्चकृम । एवम् पावयाम्बभूव, पावयामास । पावयाञ्चक्रे पावयाञ्चक्राते पावयाञ्चक्रिरे इत्यादि । लुट् पावयिता पावयितारौ पावयितारः पावयितासि पावयितास्थः पावयितास्थ पावयितास्मि पावयितास्वः पावयितास्मः । पावयिता पावयितारौ पावयितारः पावयितासे पावयितासाथे पावयिताध्वे । पावयिताहे पावयितास्वहे पावयितास्महे । लृट्—पावयिष्यति पावयिष्यतः पावयिष्यन्ति । पावयिष्यसि पावयिष्यथः पावयिष्यथ । पावयिष्यामि पावयिष्यावः पावयिष्यामः । पावयिष्यते पावयिष्येते पावयिष्यन्ते पावयिष्यसे पावयिष्येथे पावयिष्यध्वे । पावयिष्ये पावयिष्यावहे पावयिष्यामहे । लोट्-पावयतु, पावयतात् पावयताम् पावयन्तु । पावय, पावयतात् पावयतम् पावयत । पावयानि पावयाव पावयाम । पावयताम् पावयेताम् पावयन्ताम् । पावयस्व पावयेथाम् पावयध्वम् । पावयै पावयावहै पावयामहै । लङ्—अपावयत् अपावयताम् अपावयन् । अपावयः अपावयतम् अपावयत । अपावयम् अपावयाव अपावयाम । अपावयत अपावयेताम् अपावयन्त । अपावयथाः अपावयेथाम् अपावयध्वम् अपावये अपावयावहि अपावयामहि । विधिलिङ्—पावयेत् पावयेताम् पावयेयुः पावयेः पावयेतम् पावयेत पावयेयम् पावयेव पावयेम । पावयेत पावयेयाताम् पावयेरन् । पावयेथाः पावयेयाथाम् पावयेध्वम् । पावयेय पावयेवहि पावयेमहि । आशीर्लिङ्—पाव्यात् पाव्यास्ताम् पाव्यासुः । पाव्याः पाव्यास्तम् पाव्यास्त । पाव्यासम् पाव्यास्व पाव्यास्म । पावयिषीष्ट पावयिषीयास्ताम् ।

पावयिषीरन् । पावयिषीष्ठाः पावयिषीयास्थाम् पावयिषीध्वम् पावयिषीय पावयिषीवहि पावयिषीमहि । लुङ्—अपीपवत् अपीपवताम् अपीपवन् । अपीपवः अपीपवतम् अपीपवत । अपीपवम् अपीपवाव अपीपवाम । अपीपवत अपीपवेताम् अपीपवन्त । अपीपवथाः अपीपवेथाम् अपीपवध्वम् । अपीपवे अपीपवावहि अपीपवामहि । लृङ्—अपावयिष्यत्, अपावयिष्यत इत्यादि ।

ष्ठा-गतिनिवृत्तौ । लट्—स्थापयति (ठहरता है) स्थापयतः स्थापयन्ति । स्थापयसि स्थापयथः स्थापयथ । स्थापयामि स्थापयावः स्थापयामः । स्थापयते स्थापयेते स्थापयन्ते स्थापयसे स्थापयेथे स्थापयध्वे । स्थापये स्थापयावहे स्थापयामहे । लिट्—स्थापयाञ्चकार, स्थापयाम्बभूव, स्थापयामास । स्थापयाञ्चक्रे इत्यादि । लुट्—स्थापयिता स्थापयितारौ स्थापयितारः । स्थापयितासि स्थापयितास्थः स्थापयितास्थ स्थापयितास्मि स्थापयितास्वः स्थापयितास्मः । स्थापयिता स्थापयितारौ स्थापयितारः । स्थापयितासे स्थापयितासाथे स्थापयिताध्वे । स्थापयिताहे स्थापयितास्वहे स्थापयितास्महे । लृट्—स्थापयिष्यति स्थापयिष्यतः स्थापयिष्यन्ति । स्थापयिष्यसि स्थापयिष्यथः स्थापयिष्यथ स्थापयिष्यामि स्थापयिष्यावः स्थापयिष्यामः । स्थापयिष्यते स्थापयिष्येते स्थापयिष्यन्ते स्थापयिष्यसे स्थापयिष्येथे स्थापयिष्यध्वे स्थापयिष्ये स्थापयिष्यावहे स्थापयिष्यामहे । लोट् स्थापयतु स्थापयतात्, स्थापयताम् स्थापयन्तु । स्थापय, स्थापयतात् स्थापयतम् स्थापयत स्थापयानि स्थापयाव स्थापयाम । स्थापयताम्, स्थापयेताम् स्थापयन्ताम् । स्थापयस्व स्थापयेथाम् स्थापयध्वम् । स्थापयै स्थापयावहै स्थापयामहै । लङ्—अस्थापयत् अस्थापयाताम् अस्थापयन् । अस्थापयः

अस्थापयतम् अस्थापयत । अस्थापयम् अस्थापयाव अस्थापयाम । अस्थापयत अस्थापयेताम् अस्थापयन्त । अस्थापयथाः अस्थापयेथाम् अस्थापयध्वम् । अस्थापये अस्थापयावहि अस्थापयामहि । विधिलिङ् - स्थापयेत् स्थापयेताम् स्थापयेयुः स्थापयेः स्थापयेतम् स्थापयेत । स्थापयेयम् स्थापयेव स्थापयेम । स्थापयेत स्थापयेयाताम् स्थापयेरन् स्थापयेथाः स्थापयेयाथाम् स्थापयेध्वम् । स्थापयेय स्थापयेवहि स्थापयेमहि आशीर्लिङ्—स्थाप्यात् स्थाप्यास्ताम् स्थाप्यासुः । स्थाप्याः स्थाप्यास्तम् स्थाप्यास्त । स्थाप्यासम् स्थाप्यास्व स्थाप्यास्म स्थापयिषीष्ट स्थापयिषीयास्ताम् स्थापयिषीरन् स्थापयिषीष्ठाः स्थापयिषीयास्थाम् स्थापयिषीध्वम् । स्थापयिषीय स्थापयिषीवहि स्थापयिषीमहि । लुङ्—अतिष्ठिपत् अतिष्ठिपताम्, अतिष्ठिपन् । अतिष्ठिपः अतिष्ठिपतम् अतिष्ठिपत अतिष्ठिपम् अतिष्ठिपाव अतिष्ठिपाम अतिष्ठिपत अतिष्ठिपेताम् अतिष्ठिपन्त । अतिष्ठिपथाः अतिष्ठिपेथाम् अतिष्ठिपध्वम् । अतिष्ठिपे अतिष्ठिपावहि अतिष्ठिपामहि । लृङ्—अस्थापयिष्यत्, अस्थापयिष्यत इत्यादि ।

इङ्—अध्ययने अध्यापयति (पढ़ाता है) अध्यापयतः अध्यापयन्ति अध्यापयसि अध्यापयथः । अध्यापयथ । अध्यापयामि अध्यापयावः अध्यापयामः । लिट् -अध्यापयाञ्चकार, अध्यापयाम्बभूव, अध्यापयामास इत्यादि । लुट्—अध्यापयिता अध्यापयितारौ अध्यापयितारः । अध्यापयितासि अध्यापयितास्थः अध्यापयितास्थ । अध्यापयितास्मि अध्यापयितास्वः अध्यापयितास्मः । लृट् -अध्यापयिष्यति अध्यापयिष्यतः अध्यापयिष्यन्ति । अध्यापयिष्यसि अध्यापयिष्यथः अध्यापयिष्यथ। अध्यापयिष्यामि अध्यापयिष्यावः अध्यापयिष्यामः । लोट्-अध्यापयतु, अध्यापयतात् अध्यापयताम् अध्यापयन्तु । अध्यापय, अध्यापयतात् अध्याप-

यतम् अध्यापयत । अध्यापयानि अध्यापयाव अध्यापयाम । लङ्–अध्यापयत् अध्यापयताम् अध्यापयन् । अध्यापयः अध्यापयतम् अध्यापयत । अध्यापयम् अध्यापयाव अध्यापयाम । विधिलिङ्—अध्यापयेत् अध्यापयेताम् अध्यापयेयुः अध्यापयेः अध्यापयेतम् अध्यापयेत । अध्यापयेयम् अध्यापयेव अध्यापयेम । आशीर्लिङ्—अध्याप्यात् अध्याप्यास्ताम् अध्याप्यासुः । अध्याप्याः अध्याप्यास्तम् अध्याप्यास्त । अध्याप्यासम् अध्याप्यास्व अध्याप्यास्म । लुङ्—अध्यजीगपत् अध्यजीगपताम् अध्यजीगपन् । अध्यजीगपः अध्यजीगपतम् अध्यजीगपत । अध्यजीगपम् अध्यजीगपाव अध्यजीगपाम । अध्यापिपत् अध्यापिपताम् अध्यापिपन् । अध्यापिपः अध्यापिपतम् अध्यापिपत । अध्यापिपम् अध्यापिपाव अध्यापिपाम । लृङ् अध्यापयिष्यत् इत्यादि ।

घट—चेष्टायाम् । घटमानं प्रयोजयति—घटयति घटयते । घटयाञ्चकार, घटयाम्बभूव, घटयामास । घटयाञ्चक्रे इत्यादि । घटयिता । घटयिष्यति, घटयिष्यते । घटयतु, घटयताम् । अघटयत्, अघटयत । घटयेत्, घटयेत । घट्यात्, घटयिषीष्ट । अजीघटत्, अजीघटत । अघटयिष्यत्, अघटयिष्यत ।

ज्ञप-ज्ञापने । ज्ञपयति, ज्ञपयते । ज्ञपयाञ्चकार, ज्ञपयाञ्चक्रे । ज्ञपयिता । ज्ञपयिष्यति । ज्ञपयतु । अज्ञपयत् । ज्ञपयेत् । ज्ञप्यात् । अजीज्ञपत् । अज्ञपयिष्यत् । जागृ निद्राक्षये । जागरयति । शीङ्—स्वप्ने-शाययति । माङ्—माने मापयति । तनु विस्तारे—तानयति । डुक्रीञ्—द्रव्यविनिमये—क्रापयति । पा—पाने—पाययति । डुदाञ् दाने—दापयति । ऋ—गतौ अर्पयति ।

माता शाययति स्वकीयतनयं कोलाहलं मा कृथाः । अध्यापकोऽध्यापयति नरेन्द्रम् । धर्मं धारयति स्वधर्मनिरतः भूपालचूडामणिः, मनः पाययति गुरुः । तानयन्ति वितानं ते सोमदे-

वस्य मन्दिरे। ते क्षापयन्ति प्रथमं वसनानि हट्टे। ते पाययन्ति प्रथमं मह्यं जलं न। यूयं न दापयथ दापयति मुरारिः।

निशान्तम् = गृह, घर। वालेयः चक्रीवान् = गदहा। दयालुः = दयावान्। निद्रालुः = सोने वाला। घस्मरः = खाने वाला। परिक्षेपकः = फेंकने वाला। परिवादकः = निन्दा करने वाला। व्याभाषकः = हँसी करने वाला। चङ्क्रमणः = इधर-उधर घूमने वाला। गर्धनः = लोभी। क्रोधनः = गुस्सेबाज़। जल्पाकः = बकवादी। इत्वरः = पथिक। जागरूकः = चतुर। नम्रः = नमनशील। यायावरः = बहुत विचरने वाला। दुर्मुखः = अप्रियवादी। वागीशः = अच्छा बोलने वाला। प्रियंवदः = प्यारा बोलने वाला। अज्ञः = जड़, महामूढ़। तूष्णीकः = चुप रहने वाला। कीनासः = नीच। धिक्कृतः = झिड़का हुआ।

छात्रविचारान् शुद्धान् भावयति गुरुः। अहं त्वां दयालुं भावयिष्यामि। नृपः पावयति प्रजाः। अहं त्वां पावयिष्यामि सोमदत्तं प्रियंवदम्। शकटं स्थापयिष्यामि प्रयामि मथुरां प्रति। अध्यापयामि शास्त्रं निपुणं विचार्य। अध्यापिपद् गाधिसुतः क्षितीन्द्रम्। वर्तयति धर्मकार्येषु सर्वदा मम शिक्षकः। दाता न दापयति दापयिता न दत्ते। कार्यं न कारयति हासयति महेन्द्रः। श्रीमानयं पालयति प्रजा नृपः। छात्रो न देवयति खेलयति नरेन्द्रः। चौरश्चोरयति मदीयद्रविणं त्रायस्व शीघ्रं सखे! भारं नाययति त्वदीयभृत्यश्चक्रीवता दृश्यताम्। पाठं पाठयति श्रमेण महता श्रीमान् चूडामणिः।

अथ सन्नन्तप्रकरणम्।

पठितुमिच्छति पिपठिषति (पढ़ना चाहता है) पिपठिषतः पिपठिषन्ति पिपठिषसि पिपठिषथः पिपठिषथ। पिपठिषामि पिपठिषावः पिपठिषामः। लिट्–पिपठिषाञ्चकार पिपठिषाञ्चक्रतुः

पिपठिषाञ्चक्रुः पिपठिषाञ्चकर्थ पिपठिषाञ्चक्रथुः पिपठिषाञ्चक्र पिपठिषाञ्चकार, पिपठिषाञ्चकर पिपठिषाञ्चकृव पिपठिषाञ्चकृम। एवं पिपठिषाम्बभूव, पिपठिषामास। लुट्—पिपठिषिता पिपठिषितारौ पिपठिषितारः। पिपठिषितासि पिपठिषितास्थः पिपठिषितास्थ पिपठिषितास्मि पिपठिषितास्वः पिपठिषितास्मः लृट्–पिपठिषिष्यति पिपठिषिष्यतः पिपठिषिष्यन्ति। पिपठिषिष्यसि पिपठिषिष्यथः पिपठिषिष्यथ। पिपठिषिष्यामि पिपठिषिष्यावः पिपठिषिष्यामः। लोट्–पिपठिषतु, पिपठिषतात् पिपठिषताम् पिपठिषन्तु। पिपठिष, पिपठिषतात् पिपठिषतम् पिपठिषत। पिपठिषाणि पिपठिषाव पिपठिषाम। लङ्—अपिपठिषत् अपिपठिषताम् अपिपठिषन् अपिपठिषः अपिपठिषतम् अपिपठिषत। अपिपठिषम् अपिपठिषाव अपिपठिषाम। विधिलिङ्—पिपठिषेत् पिपठिषेताम् पिपठिषेयुः। पिपठिषेः पिपठिषेतम् पिपठिषेत पिपठिषेयम् पिपठिषेव पिपठिषेम। आशीर्लिङ्—पिपठिष्यात् पिपठिष्यास्ताम् पिपठिष्यासुः। पिपठिष्याः पिपठिष्यास्तम् पिपठिष्यास्त पिपठिष्यासम् पिपठिष्यास्व पिपठिष्यास्म। लुङ्—अपिपठिषीत् अपिपठिषिष्टाम् अपिपठिषिषुः अपिपठिषीः अपिपठिषिष्टम् अपिपठिषिष्ट। अपिपठिषिषम् अपिपठिषिष्व अपिपठिषिष्म। लृङ्—अपिपठिष्यत् अपिपठिषिष्यताम्। अपिपठिषिष्यन् इत्यादि।

एवमेव–भवितुमिच्छति–बुभूषति बुभूषतः बुभूषन्ति इत्यादि। बुभूषाञ्चकार, बुभूषाम्बभूव बुभूषामास। बुभूषिता। बुभूषिष्यति। बुभूषतु। अबुभूषत्। बुभूषेत्। बुभूष्यात्। अबुभूषीत् अबुभूषिष्यत्।

अत्तुमिच्छति—जिघत्सति—जिघत्सतः जिघत्सन्ति जिघत्ससि जिघत्सथः जिघत्सथ। जिघत्सामि जिघत्सावः जिघत्सामः। लिट्-जिघत्साञ्चकार, जिघत्साम्बभूव जिघत्सामास।

जिघत्सिता । जिघत्सिष्यति । जिघत्सतु । अजिघत्सत् । जिघत्सेत् । जिघत्स्यात् । अजिघत्सीत् अजिघत्सिष्यत् ।

कर्तुमिच्छति—चिकीर्षति । चिकीर्षते । चिकीर्षाञ्चकार, चिकीर्षाम्बभूव, चिकीर्षामास । चिकीर्षाञ्चक्रे इत्यादि । चिकीर्षिता । चिकीर्षिष्यति । चिकीर्षिष्यते । चिकीर्षतु, चिकीर्षताम् । अचिकीर्षत्, अचिकीर्षत । चिकीर्षेत्, चिकीर्षेत । चिकीर्ष्यात्, चिकीर्षिषीष्ट । अचिकीर्षीत्, अचिकीर्षिष्ट इत्यादि ।

अनिनीषिष्यत ।

नेतुमिच्छति—निनीषति, निनीषते । निनीषाञ्चकार, निनीषाम्बभूव, निनीषामास, निनीषाञ्चक्रे । निनीषिता, निनीषितासे । निनीषिष्यति, निनीषिष्यते । निनीषतु, निनीषताम् । अनिनीषत्, अनिनीषत । निनीषेत्, निनीषेत । निनीष्यात्, निनीषिषीष्ट । अनिनीषीत्, अनिनीषिष्ट । अनिनीषिष्यत् ।

गन्तुमिच्छति—जिगमिषति । जिगमिषाञ्चकार । दातुमिच्छति—दित्सति । पातुमिच्छति—पिपासति । शयितुमिच्छति—शिशयिषते । जागरितुमिच्छति—जिजागरिषति । हन्तुमिच्छति—जिघांसति । बोधितुमिच्छति—बुबुधिषति । पक्तुमिच्छति—पिपक्षति । वस्तुमिच्छति—विवत्सति । अध्येतुमिच्छति—अधिजिगांसते । अध्यापितुमिच्छति—अधिजिगापयिषति, अध्यापिपयिषति । स्रष्टुमिच्छति—सिसृक्षति । मेलितुमिच्छति मिमिलिषते मिमेलिषते । मिमिलिषति, मिमेलिषति । क्रेतुमिच्छति—चिक्रीषति, चिक्रीषते । चोरयितुमिच्छति—चुचोरयिषति, चुचोरयिषते ।

उदाहरणानि ।

पिपठिषामि वेदाङ्जिगमिषामि काशीम् । वर्षा बुभूषति गमिष्यति तीव्रतापः । कदन्नं न जिघत्सामि । व्रजामि मथुरां प्रति चिकीर्षामि धर्मस्य कार्यं सदाहम् । पिपासामि तोयं न

वाञ्छामि क्षीरम्। दित्सामि दानं कराभ्यां सदाहम्। श्वानं जिघांसति कथं विपरीतबुद्धे ! तुभ्यं दुग्धं पिपक्षामि। कुलालः घटं लिसृक्षति। चिकीर्षामि न भोजनम्। निनीषामि भारं महेन्द्रस्य नाहम्। चुचोरयिष्यन्ति फलानि बालकाः। पिपासामि दुग्धं जिगमिषामि शालाम्। वृद्धो न शिशयिषते। जिजागरिषन्ति न बालका इमे। बुभुत्सामि शास्त्रं पुरा गौतमीयम्। यूयं चिक्रीषथ वस्त्रं चिक्रीर्षेऽहं फलानि च।

यङन्तप्रकरणम्

पुनः पुनरतिशयेन वा भवतीति–बोभूयते बोभूयेते बोभूयन्ते इत्यादि। बोभूयाञ्चक्रे, बोभूयाम्बभूव, बोभूयामास। बोभूयिता। बोभूयिष्यते। बोभूयताम्। अबोभूयत। बोभूयेत। बोभूयिषीष्ट। अबोभूयिष्ट अबोभूयिष्यत। कुटिलं व्रजतीति वाव्रज्यते। वाव्रजाञ्चक्रे वाव्रजाम्बभूव, वाव्रजामास। वाव्रजिता। वाव्रजिष्यते। वाव्रज्यताम्। अवाव्रज्यत। वाव्रज्येत। वाव्रजिषीष्ट। अवाव्रजिष्ट। अवाव्रजिष्यत। पुनः पुनरतिशयेन वा करोतीति–चेक्रीयते। चेक्रीयाञ्चक्रे। चेक्रीयिता। चेक्रीयिष्यते। चेक्रीयताम्। अचेक्रीयत। चेक्रीयेत। चेक्रीयिषीष्ट। अचेक्रीयिष्ट। अचेक्रीयिष्यत। पुनः पुनरतिशयेन वा वर्त्तते वरीवृत्यते। वरीवृताञ्चक्रे। वरीवृतिता। वरीवृतिष्यते। वरीवृत्यताम्। अवरीवृत्यत। वरीवृत्येत। वरीवृतिषीष्ट। अवरीवृतिष्ट। अवरीवृतिष्यत। पुनः पुनरतिशयेन वा नृत्यतीति–नरीनृत्यते। नरीनृताञ्चक्रे। नरीनृतिता। नरीनृतिष्यते। नरीनृत्यताम्। अनरीनृत्यत। नरीनृत्येत। नरीनृतिषीष्ट। अनरीनृतिष्ट। अनरीनृतिष्यत। पुनः पुनरतिशयेन वा गृह्णातीति–जरीगृह्यते। जरीगृहाञ्चक्रे। जरीगृहिता। जरीगृहिष्यते। जरीगृह्यताम्। अजरीगृह्यत। जरीगृह्येत। जरीगृहिषीष्ट। अजरीगृहिष्ट। अजरीगृहिष्यत। एवमेव

अतिशयेन हन्ति—जङ्घन्यते । अतिशयेन जुहोति जोहूयते। अतिशयेन भृशं वा दीव्यति देदीव्यते। अतिशयेन पुनः पुनर्वा सुनोति—सोपूयते। पुनः पुनरतिशयेन वा तुदति—तोतुद्यते। रोरुध्यते। तन्तन्यते। चेक्रीयते। देदीयते। चोचूर्यते। मेमीयते अतिशयेन जायते—जाजायते, जञ्जन्यते। अतिशयेन पुनः पुनर्वा सृजति सरीसृज्यते। पुनः पुनरतिशयेन वा मिलति मिलते—मेमिल्यते। पुनः पुनरतिशयेन वा—चोरयति चोचूर्यते। अतिशयेन पुनः पुनः—पृच्छति परीपृच्छ्यते।

बोभूयते सम्प्रति मेघनादः। वाव्रज्यते हलधरोमथुरां गजेन-चेक्रीयते सत्यव्रतो न पाठम्। धेनुर्जङ्घन्यते देशे, कथं भव्यं भविष्यति। देदीयते गुरुकुलाय धनं कथं न। पेपीयते काव्यरसं कवीन्द्रः। नेनीयसे मम फलानि कथं सुशीलः। कोकूयते पक्षि-गणः प्रभाते। जोहूयते रणाजिद् यौवनश्रियम्। नन्नम्येऽहं परम-पूज्यं मान्यमान्यं महेच्छम्। मातर्भारतभूमिसर्वसुखदे! दृष्ट्वा त्वदीयां दशाम्, रोगार्ते सुतरां धनादिरहिते! शोकोहि जा-जायते। देवोऽयं जगदीश्वरः सुरसुरः सृष्टिं सरीसृज्यते। नैत-त्साधु विधानमत्र सुमते! प्रश्नं परीपृच्छ्यते। चोचूर्यते तव धनं विघनाः कथं न।

यङ्लुगन्तप्रकरणम्।

अतिशयेन भवतीति—बोभवीति बोभोति, बोभूतः बोभुवति। बोभवीषि—बोभोषि, बोभूथः बोभूथ। बोभवीमि—बोभोमि बोभूवः बोभूमः। लिट्—बोभवाञ्चकार, बोभवाम्बभूव, बोभवा-मास इत्यादि। लुट्—बोभविता। लृट्—बोभविष्यति। लोट्—बोभवीतु, बोभोतु, बोभूतात् बोभूताम् बोभुवतु। बोभूहि, बोभूतात्, बोभूतम् बोभूत। बोभवानि बोभवाव बोभवाम। लङ्—अबोभवीत् अबोभोत् अबोभूताम् अबोभवुः। अबोभवीः,

अबोभोः अबोभूतम् अबोभूत अबोभवम् अबोभूव अबोभूम। विधिलिङ्—बोभूयात् बोभूयाताम् बोभूयुः। बोभूयाः बोभूयातम् बोभूयात। बोभूयाम् बोभूयाव बोभूयाम। आशीर्लिङ्—बोभूयात् बोभूयास्ताम् बोभूयासुः। बोभूयाः बोभूयास्तम् बोभूयास्त। बोभूयासम् बोभूयास्व बोभूयास्म। लुङ्—अबोभवात् अबोभात् अबोभूताम् अबोभुवन्। अबोभवीः अबोभोः अबोभूतम् अबोभू.। अबोभुवम् अबोभूव अबोभूम। लृङ्—अबोभविष्यत्। अतिशयेन गच्छति-जङ्गमीति जङ्गन्ति जङ्गतः जङ्गमति। जङ्गमीषि जङ्गसि, जङ्गथः जङ्गथ। जङ्गमीमि जङ्गन्मि, जङ्गन्वः जङ्गन्मः। लिट् जङ्गमाञ्चकार। जङ्गमिता। जङ्गमिष्यति। जङ्गमीतु जङ्गन्तु, जङ्गतात्, जङ्गताम् जङ्गमतु। जङ्गहि, जङ्गतात् जङ्गतम् जङ्गत। जङ्गमानि जङ्गमाव जङ्गमाम। अजङ्गमीत् अजङ्गन् अजङ्गताम् अजङ्गमन्। अजङ्गमीः, अजङ्गन् अजङ्गतम् अजङ्गत। अजङ्गमम् अजङ्गन्व अजङ्गन्म। जङ्गथात्। अजङ्गमीत् अजङ्गमिषताम् अजङ्गमिषुः। अजङ्गमिष्यत्। एवम् अतिशयेन हन्ति जङ्घनीति, जङ्घन्ति जङ्घनन्ति इत्यादि। अतिशयेन नुवति नोनवीति नोनोति। अतिशयेन जहाति जाहेति जाहाति जाहीतः जाहति। अतिशयेन करोति चर्कर्त्ति चरिकर्त्ति चरीकर्त्ति चर्करीति चरिकरीति चरीकरीति चर्कृतः चर्क्रति। अतिशयेन—वर्तते वर्वर्त्ति-वरिवर्त्ति वरीवर्त्ति वर्वृतीति वरिवृतीति वरीवृतीति। पुनः पुनः पृच्छति पाप्रच्छीति पाप्रष्टि, पाप्रष्टः पाप्रच्छति। पुनः पुनः कूर्दते—चाकूर्दीति चाकूर्त्ति।

उदाहरणानि

बोभोति पीडा जठरे मदीये। जङ्गन्ति यमुना मथुरामितो-भवन्! जङ्घन्ति यो गा नरकं प्रयाति। नोनोमि देव। बलदेव! ददातु शक्तिम्। चर्कर्त्ति सृष्टिं परमेश्वरो विभुः। वर्वर्त्ति भव्यं

भवद्दानुकम्पया । पार्प्रष्टि प्रश्नं मैत्रोहिणोतमम् । चक्रुर्दस्ति लमे बालाः सोमदत्तं च मां विना । नरीनर्ति चेत्रे मयूरोमदीये । जरीहर्त्ति वस्तूनि चौरः समानि । वरीभर्त्ति तुण्डं गणेशः स्वकायम् ।

अथ नामधातुप्रकरणम् ।

आत्मनः पुत्रमिच्छति—पुत्रीयति (पुत्र को चाहता है) पुत्रीयतः पुत्रीयन्ति । पुत्रीयसि पुत्रीयथः पुत्रीयथ । पुत्रीयामि पुत्रीयावः पुत्रीयामः । लिट—पुत्रीयाञ्चकार । पुत्रीयाम्बभूव । पुत्रीयामास । पुत्रीयिता । पुत्रीयिष्यति । पुत्रीयतु । अपुत्रीयत् । पुत्रीयेत् । पुत्रीय्यात् । अपुत्रीयीत् । अपुत्रीयिष्यत् । आत्मनोराजानमिच्छति—राजीयति । राजीयाञ्चकार । राजीयिता । राजीयिष्यति । राजीयतु । अराजीयत् । राजीयेत् । राजीय्यात् । अराजीयीत् । अराजीयिष्यत् । समिधमिच्छति—समिध्यति । समिधाञ्चकार, समिध्याञ्चकार, समिधाम्बभूव, समिध्याम्बभूव । समिधामास, समिध्यामास । समिधिता, समिध्यिता । समिधिष्यति, समिध्यिष्यति । समिध्यतु । असमिध्यत । समिध्येत् । समिध्यात् । समिध्य्यात् । असमिधीत्, असमिध्यीत् । असमिधिष्यत्, असमिध्यिष्यत् । पुत्रमात्मन इच्छति—पुत्रकाम्यति । पुत्रकाम्याञ्चकार । पुत्रकाम्याम्बभूव । पुत्रकाम्यामास । पुत्रकाम्यिता । पुत्रकाम्यिष्यति । पुत्रकाम्यतु । अपुत्रकाम्यत् । पुत्रकाम्येत् । पुत्रकाम्यात् । अपुत्रकाम्यीत् । अपुत्रकाम्यिष्यत् । पुत्रमिवाचरति-पुत्रीयति-छात्रम् पुत्रीयति । पुत्रीयाञ्चकार इत्यादि । मित्रमिवाचरति—मित्रीयति-शत्रुम् । आत्मनः कविमिच्छति-कवीयति । आत्मनः शत्रुमिच्छति-शत्रूयति मित्रम् इत्यादि । अन्ध इवाचरति-अन्धति । अन्धाञ्चकार । स्व इवाचरति-स्वति । सस्वौ । इदमिवाचरति-इदामति । इदा-

राजेवाचरति—राजानति । राजानाञ्चकार । राजा-
निता । राजानिष्यति इत्यादि । पन्था इवाचरति—पन्थनति ।
कष्टाय क्रमते—कष्टायते पापं कर्त्तुमुत्सहते इत्यर्थः । कष्टाया-
ञ्चकार । कष्टायिता । कष्टायिष्यति इत्यादि । शब्दं करोति-शब्दा-
यते शब्दायेते शब्दायन्ते । वैरायते । कलहायते । अभ्रायते ।
कण्वायते । मेघायते । सुखं वेदयते—सुखायते । दुःखं वेदयते-
दुःखायते । नमः करोति—नमस्यति । घटं करोत्याचष्ट वा घट-
यति । घटयाञ्चकार । घटयिता । घटयिष्यति इत्यादि ।

उदाहरणानि ।

पुत्रीयति प्रभुवरः शिवराजभूपः । राजीयति सम्प्रति सोम-
देवः । कवीयामि यामि प्रयागं पवित्रम् । कथमन्धति भा वटी !
राजानति कलरवो हि स्वयूथमध्ये । कष्टायते सम्प्रति चन्द्रदत्तः ।
मूर्खो हि कलहायते । सत्यव्रतः सुखायते । दुःखायते च लम्पटः ॥
नमस्यामि देवं परेशम् महेशम् । लङ्केशोऽयं खलायते । वा रा
वृक्षायते कलौ । सोमरामौ कवीयतः । शब्दायते शकटनकामर्दं
कथं भोः ! । वैरायते धनपतिः कुमतिर्महेन्द्रः । खलो हि कल-
हायते । सुखायन्ते जगति ज्ञानधियो मनुष्याः । दुःखायते मूढ-
मतिर्मनुष्यः । धर्मनाथो गजायते । रघुवीरो महिषायते ।

अथ कण्ड्वादि—प्रकरणम् ।

कण्डूञ्—गात्रविघर्षणे = खुजलाना । कण्डूयति, कण्डू-
यते । कण्डूयाञ्चकार, कण्डूयाम्बभूव, कण्डूयामास कण्डू-
याञ्चक्रे । कण्डूयिता, कण्डूयितासे । कण्डूयिष्यति, कण्डूयि-
ष्यते । कण्डूयतु, कण्डूयताम् । अकण्डूयत् । अकण्डूयत ।
कण्डूयेत्, कण्डूयेत । कण्डूयात्, कण्डूयिषीष्ट । अकण्डूयीत्,
अकण्डूयिष्ट । अकण्डूयिष्यत्, अकण्डूयिष्यत । महीङ्—पूजा
याम् । महीयते । महीयाञ्चक्रे । महीयिता । महीयिष्यते ।

महीयताम् । अमहीयत । महीयेत । महीयिषीष्ट । अमहीयिष्ट । अमहीयिष्यत ।

कण्डूयति तत्र महेन्द्र महिषः । प्रतापः कौ महीयते ।

प्रेक्षा = बुद्धि । भ्रान्तिः = भ्रम, उलटी समझ । अभ्युपगमः = स्वीकार । अपवर्गः = मोक्ष, वहिश्त । अहम्मतिः = अज्ञान, बेवकूफी । सुरभिः = अच्छागन्ध, खुशबू । आम्नायः = वेद । समाहृतिः = संग्रहः हूतः = आह्वान, बुलाना । अनुयोगः = प्रश्न, सवाल । परीवादः = निन्दा । सूनृतम् = प्रियसत्यवचन । वितथम् = मिथ्या । ऋतम् = सत्य, सच । रवः = शब्द, आवाज । वल्लभम् = प्रिय मलीमसम् = खोटा, नीच । मेध्यम् = पवित्र, साफ । शून्यम् = खाली । प्रमुखः = प्रधान । अहोपुरुषिका = गर्व से अपनी शक्ति दिखलाना । अहमहमिका = आपस में अहङ्कार । समीकम् = युद्ध । मातामहवासः = ननसाल ।

आत्मनेपदप्रकरणम् ।

भावे आस्यते भवता । आस्यते भवद्भ्याम् । आस्यते भवद्भिः । शय्यते त्वया । शय्यते युवाभ्याम् । शय्यते युष्माभिः । मया भूयते । आवाभ्यां भूयते । अस्माभिर्भूयते । मया शय्यते । तेन शय्यते । त्वया शय्यते । आवाभ्यां शय्यते । अस्माभिः शय्यते इत्यादि ।

कर्मणि—क्रियते कटः । क्रियेते कटौ । क्रियन्ते कटाः एवमेव भारो ह्रियते धृतिर्ध्रियते। कर्म्मव्यतिहारे व्यति लुनते । व्यति पुनते व्यति गच्छन्ति। व्यति घ्नन्ति । अत्र न गतिहिंसार्थेभ्य इति निषेधः

निविशते (घुसता है) निविशेते । निविशन्ते । निविशसे निविशेथे निविशध्वे । निविशे निविशावहे । निविशामहे । निविविशे निविविशाते । निविविशिरे । निविविशिषे निविविशाथे निविविशिध्वे । निविविशे निविविशिवहे निविविशिमहे । निवेष्टा ।

निवेच्यते । निविशताम् । न्यविशत । निविशेत । निविक्षीष्ट । न्यविक्षत । न्यवेक्ष्यत ।

परिक्रीणीते (मोल लेता है) परिक्रीणाते परिक्रीणते । परीक्रीणीषे परीक्रीणाथे परिक्रीणीध्वे । परिक्रीणे परिक्रीणीवहे परिक्रीणीमहे । परिचिक्रिये परिचिक्रियाते परिचिक्रियिरे परिचिक्रीयिषे परिचिक्रियाथे परिचिक्रियिध्वे । परिचिक्रिये परिचिक्रियिवहे । परिचिक्रियिमहे । परिक्रेता । परिक्रेष्यते । परिक्रीणीताम् । पर्यक्रीणीत । परिक्रीणीत परिक्रेषीष्ट । पर्यक्रेष्ट । पर्यक्रेष्यत । एवमेव विक्रीणीते, (बेचता है) अवक्रीणीते (खरीदता है) इत्यादि ।

विजयते (जीतता है) विजिग्ये । विजेता । विजेष्यते । विजयताम् । व्यजयत । विजेयत । विजेषीष्ट । व्यजेष्ट । व्यजेष्यत एवं पराजयते पराजयेते पराजयन्ते इत्यादि । सन्तिष्ठते (ठहरता है) संतस्थे । संस्थाता । संस्थास्यते । संतिष्ठताम् । समतिष्ठत । संतिष्ठेत संस्थासीष्ट । समस्थित । समस्थास्यत । एवमेव अवतिष्ठते । प्रतिष्ठते । (सत्कार को प्राप्त होता है) इत्यादि । वितिष्ठते (विचलता है) शतमपजानीते अपलपतीत्यर्थः । अपजानाते अपजानते अपजानीषे अपजानाथे अपजानीध्वे अपजाने अपजानीवहे अपजानीमहे । अपजज्ञे । अपज्ञाता । अपज्ञास्यते । अपजानीताम् । अपाजानीत, अपजानीत । अपज्ञासीष्ट । अपाज्ञास्यत । उच्चरते = उल्लङ्घन करता है । उच्चरेते उच्चरन्ते । उच्चेरे उच्चेराते उच्चेरिरे । उच्चरिता । उच्चरिष्यते । उच्चरताम् । उदचरत । उच्चरेत उच्चरिषीष्ट । उदचरिष्ट । उदचरिष्यत । पर्दिधिषते=बढ़ना चाहता है । पर्दिधिषाञ्चक्रे । पर्दिधिषिता । पर्दिधिषिष्यते । पर्दिधिषताम् । पैर्दिधिषत । पर्दिधिषेत । पर्दिधिषीष्ट । पैर्दिधिषिष्ट । पैर्दिधिषिष्यत ।

निर्विविक्षते = घुसना चाहता है । निर्विविक्षाञ्चक्रे ।

निर्विविच्चित । निर्विविच्चिष्यत । निर्विविच्चिताम् । न्यर्विविच्चित न्यर्विविच्चिष्यत ।

गन्धनम् सूचनम् । उत्कुरुते—सूचयतीत्यर्थः अवक्षेपणम् भर्त्सनम् । श्येनोवर्त्तिकामुत्कुरुते-भर्त्सयतीत्यर्थः । स्वामिनमुपकुरुते—सेवत इत्यर्थः । परधनानि प्रकुरुते—परधनेषु सहसा प्रवर्त्तत इत्यर्थः ।

एधोदकस्योपस्कुरुते-तद्गुणमाधत्ते । कथाः प्रकुरुते-कथयतीत्यर्थः । शतं प्रकुरुते धर्मार्थं विनियुङ्क्ते । मोदकान् भुङ्क्ते भुञ्जाते भुञ्जते । भुङ्क्षे भुञ्जाथे भुङ्ग्ध्वे । भुञ्जे भुञ्ज्वहे भुञ्ज्महे । बुभुजे बुभुजाते बुभुजिरे । बुभुजिषे बुभुजाथे बुभुजिध्वे । बुभुजे बुभुजिवहे बुभुजिमहे । भोक्ता । भोक्ष्यते । भुङ्क्ताम् । अभुङ्क्त । भुञ्जीत । भुक्षीष्ट । अभुक्त । अभोक्ष्यत ।

सत्तमः = श्रेष्ठ उम्दा । उपसर्जनम् = अप्रधान, मामूली । पृथुलम् = बड़ा । स्तोकम् = थोड़ा । प्रभूतम् = बहुत । कृत्स्नम् = सम्पूर्ण । सान्द्रम् = सघन । आसन्नम् = निकट । दिनान्तः = समयम्, शाम । प्राह्णः = दिनका प्रथम भाग । मध्याह्नः—दुपहर । अपराह्णः = दुपहर पीछे । क्षणदा = रात्रि रात । तमिस्रा = अन्धेरी रात । ज्योत्स्नी = चाँदनी रात । प्रदोषः = रात्रिका पूर्व भाग । निशीथः = आधी रात । यामः = प्रहर, पहर तीन घण्टे का समय । वृजिनम् = पाप । आमोदः = हर्ष, खुशी । बीजम् = कारण, सबब । राद्धान्तः – सिद्धान्त । निदानम् = आदिकारण ।

अथ परस्मैपदप्रकरणम् ।

डुकृञ्—करणे । अनुकरोति (नक़ल करता है) अनुकुरुतः अनुकुर्वन्ति । अनुकरोषि अनुकुरुथः अनुकुरुथ । अनुकरोमि अनुकुर्वः अनुकुर्मः । अनुचकार । अनुकर्ता । अनुकरिष्यति । अनुकरोतु । अन्वकरोत् । अनुकुर्यात् । अनुक्रियात् । अन्वका-

र्षीत् । अन्वकरिष्यत । एवमेव पराकरोति (दूर करता है) इत्यादि ।

क्षिप — प्रेरणे । अभिक्षिपति (फेंकता है) । अभिचिक्षेप । अभिक्षेप्ता । अभिक्षेप्स्यति अभिक्षिपतु । अभ्यक्षिपत् । अभिक्षिपेत् । अभिक्षिप्यात् । अभ्यक्षैप्सीत् । अभ्यक्षेप्स्यत् । एवमेव प्रतिक्षिपति । अतिक्षिपत इत्यादि ।

वह प्रापणे—प्रवहति (निकलता है, बहता है) । प्रोवाह प्रोहतुः प्रोहुः । प्रोवहिथ प्रोवोढ प्रोहथुः प्रोह, प्रोह । प्रोहिव प्रोहिम । प्रवोढा । प्रवक्ष्यति । प्रवहतु । प्रावहत् । प्रवहेत् । प्रोह्यात् । प्रावाक्षीत् प्रावोढाम् प्रावाक्षुः । प्रावक्ष्यत् ।

परिमृष्यति — (सहता है) । परिममर्ष । परिमर्षिता । परिमर्षिष्यति । परिमृष्यतु । पर्यमृष्यत् । परिमृष्येत् । परिमृष्यात् । पर्यमर्षीत् । पर्यमर्षिष्यत् ।

विरमति—(देर करता है) । विरराम विरेमतुः विरेमुः । विरेमिथ विरन्थ, विरेमथुः विरेम । विरराम, विररम, विरेमिव विरेमिम । विरन्ता । विरंस्यति । विरमतु । व्यरमत् । विरमेत् । विरम्यात् । व्यरंसीत् । व्यरंस्यत् । एवमेव आरमति (आराम करता है) । परिरमति (ठहरता है) । उपरमति इत्यादि ।

अध्यापयति—(पढ़ाता है) । अध्यापयाञ्चकार । अध्यापयाम्बभूव अध्यापयामास । अध्यापयिता । अध्यापयिष्यति । अध्यापयतु । अध्यापयत् । अध्यापयेत् । अध्याप्यात् । अध्यजीगपत् । अध्यापिपत् । अध्यापयिष्यत् ।

उदाहरणानि ।

अहं शाकं परिक्रीणे परिक्रीणस्व त्वं बुसम् । विक्रीणेऽहं न ते विद्यासेषधर्मः सनातनः । विजेता विजयते अस्माकं स्वशत्रून । पराजयन्ते न कदापि क्षत्रियाः । गुरुवचनं नोच्चरे । एदिधिषेहमहं पूर्वम् , प्रमाथं देहि सत्तम ! अनुकरोषि महेन्द्र ! त्वम्

नतानन ! भ्रमं पराकरोमि ते। हिमवतः प्रभवन्ति न सागराः। नृपतयो विरमन्ति भयान्विताः। आरमन्तिः समे बालाः कार्यं किमपि न कुर्वते। विजयते सदा सत्यम।

आशीविषः = सर्प। कुञ्जरः = हस्ती। सुराङ्गणा = अप्सरा। अहरहः = प्रतिदिन। आगारम = गृह। आत्मीयम् अपना। पृथग्जनः = नीच। धीसचिवः = मन्त्री। अन्ततः = आखिरकार। परिचर्या = सत्कार। तर्पणम् = तृप्ति। परिवृढः = स्वामी मालिक। श्रीशः = लक्ष्मीवान्। वत्सलः = स्नेही। स्वच्छन्दः = स्वतन्त्र। नघ्नः = अधीन। चिरक्रियः = सुस्त। कर्मक्षमः = डटकर काम करने वाला। कर्मशूरः = यत्नपूर्वक कार्य करने वाला। वचनेस्थितः = आज्ञाकारी. फर्माबरदार।

भावकर्मप्रकरणम्।

भाव में समस्त लकारों में एक ही वचन होता है. तथा तृतीयान्तकर्ता होता है। भूयते वभूवे। भाविता भविता। भाविष्यते. भविष्यते। भूयताम्। अभूयत। भूयेत। भाविषीष्ट. भविषीष्ट। अभावि। अभाविष्यत अभविष्यत। अकर्मक भी धातु उपसर्ग के संयोग से सकर्मक होजाता है। जैसे अनुभूयते मैत्रेण त्वया मया तेन ताभ्यां युष्माभिर्वा आनन्दः। आनन्दावनुभूयेते। आनन्दा अनुभूयन्ते -- यहां आनन्द अनुपूर्वक भूधातु का कर्म है इस आनन्द कर्म में लकारादि प्रत्यय के होने से इस में द्वितीया विभक्ति नहीं होती क्योंकि यह अनभिहित नहीं हैं। अनुपूर्वक भू धातु के सर्व लकारों में सर्वरूप होते हैं।

एजन्त से भाव कर्म में यक्-भाव्यते। भावयाञ्चक्रे भावयाम्बभूवे. भावयामासे। भाविता भावयिता। भाविष्यते। भावयिष्यते। भाव्यताम्। अभाव्यत। भाव्येत। भाविषीष्ट। भावयिषीष्ट। अभावि अभाविषाताम् अभावयिषाताम् अभाविषत अभावयिषत। अभाविष्यत, अभावयिष्यत।

सन्नन्त से भाव कर्म में बुभूष्यते । बुभूषाञ्चक्रे । बुभूषिता । बुभूषिष्यते। बुभूष्यताम् । अबुभूष्यत । बुभूष्येत । बुभूषीष्ट । अबुभूषि । अबुभूष्यत ।

यङन्त से भावकर्म में यक्—बोभूयते । बोभूयाञ्चक्रे । बोभूयिता । बोभूयिष्यते । बोभूयताम् । अबोभूयत । बोभूयेत । बोभूयिषीष्ट । अबोभूयि । अबोभूयिष्यत ।

यङ्लुगन्त से भावकर्म में यक्-बोभूयते । बोभयाञ्चक्रे । बोभाविता, बोभविता । बोभाविष्यते बोभविष्यते । बोभूयताम् । अबोभूयत । बोभूयेत । बोभविषीष्ट बोभाविषीष्ट । अबोभावि । अबोभविष्यत, अबोभाविष्यत ।। मयका स्तूयते विष्णुः । तुष्टुवे । स्ताविता, स्तोता । स्ताविष्यते, स्तोष्यते । स्तूयताम् । अस्तूयत । स्तूयेत । स्ताविषीष्ट । अस्तविषीष्ट । अस्तावि ।। अस्ताविष्यत अस्तोष्यत ।

ऋ—गतौ-गुणोर्त्ती ति-गुणः—अर्यते । अराञ्चक्रे । अर्ता आरिता । आरिष्यते आरिष्यते । अर्यताम् । आर्यत । अर्येत । अर्षीष्ट आरिषीष्ट । आरि । आरिष्यत ।

स्मृ—स्मरणे । स्मर्यते । सस्मरे । स्मारिता, स्मर्ता । स्मारिष्यते, स्मरिष्यते । स्मर्यताम् । अस्मर्यत । स्मर्येत । स्मारिषीष्ट. स्मृषीष्ट । अस्मारि । अस्मारिष्यत, अस्मरिष्यत ।

स्रंसु हिंसायाम् । स्रस्यते—सस्रंसे । स्रंसिता । स्रंसिष्यते । स्रस्यताम् । अस्रस्यत । स्रस्येत । स्रंसिषीष्ट । अस्रंसिष्ट । अस्रंसिष्यत । टुनदि–समृद्धौ नन्द्यते । ननन्दे । नन्दिता । नन्दिष्यते । नन्द्यताम् । अनन्द्यत । नन्द्येत । नन्दिषीष्ट । अनन्दि । अनन्दिष्यत । यज–देव पूजासंगतिकरणदानेषु । इज्यते । ईजे । यष्टासे । यक्ष्यते । इज्यताम् । एज्येत । इज्येत । यक्षीष्ट । अयाजि । अयक्ष्यत । तनु–विस्तारे–तायते, तन्यते । तेने । तनिता । तनिष्यते । तायताम् । तन्यताम् । अतायत अतन्यत । तायेत

तन्येत। तनिषीष्ट। अतानि। अतनिष्यत। तप-संतापे—अनुतप्यते। अनुतेपे। अनुतप्तासे। अनुतप्स्यते। अनुतप्यताम् अन्वतप्यत। अनुतप्येत। अनुतप्सीष्ट। अन्वतप्त। अन्वतप्स्यत। डुदाञ्-दाने। दीयते। ददे। दातासे, दायितासे। दास्यते दायिष्यते। दीयताम्। अदीयत। दीयेत। दासीष्ट, दायिषीष्ट। अदायि अदायिषाताम् अदायिषत। अदायिष्यत, अदास्यत। एवमेवं धीयते। दधे। धाता धायिता। धास्यते धायिष्यते। धीयताम्। अधीयत। धीयेत। धासीष्ट, धायिषीष्ट। अधायि। अधास्यत, अधायिष्यत। भञ्जो—आमर्दने-भज्यते। बभञ्जे। भङ्क्तासे भङ्क्ष्यते। भज्यताम्। अभज्यत। भज्येत। भङ्क्षीष्ट। अभाजि, अभञ्जि। अभङ्क्ष्यत। डुलभष्—प्राप्तौ—लभ्यते। लेभे। लब्धासे। लप्स्यते। लभ्यताम्। अलभ्यत। लभ्येत। लप्सीष्ट। अलाभि, अलम्भि। अलप्स्यत। णीञ्-प्रापणे—नीयते। निन्ये। नेता, नायिता। नेष्यते, नायिष्यते। नीयताम्। अनीयत। नीयेत। नेषीष्ट नायिषीष्ट। अनायि। अनेष्यत अनायिष्यत। इति भावकर्मप्रकरणम्।

अथ कर्मकर्तृप्रकरणम्।

जब कार्य की बहुत सरलता को प्रकट करने के लिये कर्त्ता का क्रिया करना न कहा जावे तब अन्य कारक भी कर्तृ संज्ञा को प्राप्त होते हैं। सूर्यः फलं पचति इति—पचतः सूर्यस्य फलम् स्वयमेव पच्यते। देवदत्तः काष्ठं भिनत्ति-भिन्दतो देवदत्तस्य काष्ठं स्वयमेव भिद्यते। लट्-पेचे। पक्ता। पक्ष्यते। पच्यताम्। अपच्यत। पच्येत। पक्षीष्ट। अपाचि। अपक्ष्यत। भिद्यते। बिभिदे। भेत्ता। भेत्स्यते। भिद्यताम्। अभिद्यत। भिद्येत। भित्सीष्ट। अभेदि। अभेत्स्यत। भावे भिद्यते काष्ठेन। पच्यते ओदनेन इत्यादि।

दीर्घिका = बावड़ी। पद्माकरः = तालाब। आधारः = बांध। आलबालम् = थाँवला। जम्बूद्वीपम् = एशिया। आवर्त्तः = भँवर। बिन्दुः = बूंद। प्रतीरम् = किनारा। पारम् = नदी के उस ओर। आवारम् = नदी के इस ओर। सौरभेयी = गाय। वन्ध्या = बाँझ। शिवकः = खूंटा। वाणिज्यम = व्यवहार व्यापार। परिदानम् = लेनदेन। अश्मगर्भः = पन्ना। पद्मरागः = माणिक। प्रवालम् = मूंगा। चामीकरम् = सुवर्ण। रीतिः = पीतल। ताम्रकम = तांबा। सौवीरम् = सुरमा। शिक्थम् = मोम। रङ्गजीवः रंगरेज। शस्त्रमार्जः = शिकलीगर। कलादः = सुनार। दिवाकीर्त्तिः = नापित, नाई। शौण्डिकः कलाल। प्रतिहारकः = मायावी। भारिकः = कुली। परिहासः = मज़ाक। परिचारिकः = सेवक। कौलेयकः = कुत्ता। गर्धभः = गदहा।

अथ लकारार्थप्रकरणम्।

१ अभिज्ञावचन (स्मृतिबोधक) उपपद हो तो धातु से भूतानद्यतनकाल में लृटलकार होता है। जैसे-स्मरसि चन्द्र ! प्रयागे वत्स्यामः = बुध्यसे मैत्र ! काश्यां पठिष्यामः। चेतसे चैत्र ! जयपुरं गमिष्यामः = चन्द्रदत्त याद है प्रयाग में रहते थे। मैत्र याद है काशी में पढ़ते थे। चैत्र याद है जयपुर को गये थे। यहाँ लङ् लकार के स्थान में लृट हुआ है।

२ यदि यद् शब्द सहित स्मृतिवचन उपपद हो तो धातु से लृट् लकार नहीं होता है। जैसे—अभिजानासि इन्दो ! यद् गुरुकुले अपाठिष्म = इन्दु याद जब गुरुकुल में पढ़ते थे। यत् शब्द के साथ में होने से पठिष्यामः प्रयोग न हुआ।

३ स्म शब्द उपपद हो तो परोक्षभूत अनद्यतन अर्थ में वर्तमान धातु से लट् लकार होता है। जैसे पठन्ति स्म पुरावेदानार्यावर्त्तस्य ब्राह्मणाः = प्राचीनकाल में आर्यावर्त्त के ब्राह्मण वेदों को पढ़ा करते थे।

४ भूत अनद्यतन अपरोक्षकाल में भी स्म उपपद हो तो लट् लकार होता है। जैसे एवं ब्रवीति स्म पिता मदीयः — यहां लङ् के स्थान में लट् प्रयुक्त है।

५ वर्तमान के समीप जो भूत वा भविष्यत् काल उसमें वर्तमान के तुल्य लकार होता है। जैसे-परमानन्द! कदागतोऽसि अयमागच्छामि। आगच्छन्तमेव मां विद्धि। अयमागमम्। परमानन्द कब आये? अभी आरहा हूँ। धर्मानन्द! कर्हि गमिष्यसि-एष गच्छामि गच्छन्तमेव मां विद्धि। एष गमिष्यामि।

६ जबकि आशंसा (प्रियार्थप्राप्तीच्छा) समुपस्थित होती है तब भविष्यत् काल में भी भूत तथा वर्तमान के सदृश लकार होते हैं। जैसे—मेघश्चेदवर्षीत् वर्षति वर्षिष्यति वा— धान्यमवाप्स्म वपामः, वप्स्यामो वा। यदि मेघ वर्षेगा तो अन्न बोवेंगे यहाँ पर 'वप्स्यामः' के स्थान में 'अवाप्स्म' 'वपामः' का अर्थ भी बोवेंगे है।

७ क्षिप्र (शीघ्रार्थ वचन उपपद होतो आशंसा गम्यमान होने पर धातु से लृट् लकार होता है। जैसे—वृष्टिश्चेत् श्वः क्षिप्रं त्वरितमाशु चपलं वा यास्यति शीघ्रं वप्स्यामः = यदि कल वर्षा होगा तो शीघ्र बोवेंगे। श्वः क्षिप्रमध्येष्यामहे — कल हम शीघ्र पढ़ेंगे। यहाँ पर लृट् लुट् का बाधक है।

८ आशंसा वाची उपपद हो तो धातु से लिङ् लकार होता है। जैसे—गुरुश्चेदुपेयादाशंसे अधीयीय। आशंसे क्षिप्रमधीयीय — यदि गुरुजी आवेंगे तो मैं चाहता हूं शीघ्र पढ़ूंगा। चाहता हूं शीघ्र पढ़ूंगा यहाँ लृट् के स्थान में लिङ् हुआ है।

९ यच्च तथा यत्र उपपद हों तो चित्रीकरण गम्यमान होने पर धातु से लिङ् लकार होता है जैसे—यच्च यत्र भवान् मस्करी भूत्वा चौर्यं कुर्यात् आश्चर्य्यमेतत् = आप संन्यासी होकर चोरी करते हैं। यह तआज्जुब है लट् के स्थान में लिङ् हुआ है।

हेतु तथा हेतुमान् अर्थ में विकल्प से लिङ् लकार होता है। पक्ष में लृट्, जैसे—धर्मं कुर्याच्चेत्सुखं यायात्, धर्मं करिष्यति चेत्सुखं यास्यति = यदि धर्म करेगा तो सुख को प्राप्त होगा।

मतिरेव बलाद् गरीयसी। धर्मस्य त्वरिता गतिः। भवन्ति भव्येषु हि पक्षपाताः। पदं हि सर्वत्र गुणैर्निधीयते। एकाक्रिया द्व यर्थकरी प्रसिद्धा। मूर्खस्य नास्त्यौषधम्। क्षते प्रहारा निपतन्त्यभीक्ष्णम्। धनक्षये दीप्यति जाठराग्निः। छिद्रेष्वनर्था बहुली भवन्ति। शूराः प्रयान्ति त्रिदिवं समरप्रियाः। अङ्गीकृतं सुकृतिनः परिपालयन्ति। परोपकाराय सतां विभूतयः। कुगेहिनीं प्राप्य गृहे कुतः सुखम्। हितं मनोहारि च दुर्लभं वचः। गुणी गुणं वेत्ति न वेत्ति निर्गुणः। चिन्तासमं नास्ति शरीरशोषणम्। नये च शौर्ये च वसन्ति सम्पदः। निर्वाणदीपे किमु तैलदानम्। मूर्खस्य किं शास्त्रकथाप्रसङ्गः। रक्षन्ति पुण्यानि पुराकृतानि। विद्यासमं नास्ति शरीरभूषणम्। विनाशकाले विपरीतबुद्धिः। सम्पूर्णकुम्भो न करोति शब्दम्। अर्धो घटो घोषमुपैति नूनम्। संसर्गजा दोषगुणा भवन्ति। न पर्वताग्रे नलिनी प्ररोहति। न वेत्ति यो यस्य गुणप्रकर्षं स तस्य निन्दां सततं करोति। अज्ञानावृतचेतसामतिरुषां कोऽर्थस्तिरश्चां गुणैः। अन्यायं कुरुते यदा क्षितिपतिः कस्तं निरोद्धुं क्षमः। अप्रकटीकृतशक्तिः शक्तोऽपि जनस्तिरस्क्रियां लभते। अर्धमात्रालाघवेनापि पुत्रोत्सवं मन्यते वैयाकरणाः। अल्पश्च कालो बहवश्च विघ्नाः। अल्पस्य हेतोर्बहु हातुमिच्छन्विचारमूढः प्रतिभासि मे त्वम्। कण्ठे सुधा भवति वै खलु सज्जनानाम्। कर्मानुगो गच्छति जीव एकः। कष्टं निर्धनिकस्य जीवितमहो दारैरपि त्यज्यते। कामातुराणां न भयं न लज्जा किं। जीवितेन पुरुषस्य निरक्षरेण। किमिष्टमन्नं खरशूकराणाम्। कुदेशमासाद्य कुतोऽर्थसञ्चयः। कुशिष्यम-

ध्यापयतः कुतो यशः। गुणैर्विहीना बहुजल्पयन्ति। दैवी विचित्रा गतिः। धिग्जीवितं चोद्यमवर्जितस्य। नहि कृतमुपकारं साधवो विस्मरन्ति। न्याय्यात्पथः प्रविचलन्ति पदं न धीराः। प्रायो गच्छति यत्र भाग्यरहितस्तत्रैव यान्त्यापदः। प्रारभ्य चोत्तमजना न परित्यजन्ति। बलवति सति दैवे बन्धुभिः किं विधेयम्। बला बलं वेत्ति न वेत्ति निर्बलः। बलीयसी केवलमीश्वरेच्छा। बुभुक्षितः किं न करोति पापम्। बुभुक्षितं न प्रतिभाति किञ्चित्। बुभुक्षितैर्व्याकरणं न भुज्यते। भक्त्या हि तुष्यन्ति महानुभावाः। भवन्ति योजयितुर्वचनीयता। भवो हि लोकाभ्युदयाय तादृशाम्। भार्यासमं नास्ति शरीरतोषणम्। भूयोऽपि सिक्तः पयसा घृतेन न निम्बवृक्षो मधुरत्वमेति। मनस्वी कार्यार्थी न गणयति दुःखं न च सुखम्। मन्ये दुर्जनचित्तवृत्तिहरणे धातापि भग्नोद्यमः। महाजनो येन गतः स पन्थाः। महानहत्येव करोति विक्रमम्। मात्रा समं नास्ति शरीरपोषणम्। मानं विधेयं न कथं सुधीभिः। यत्ने कृते यदि न सिद्ध्यति कोऽत्र दोषः। यथौषधं स्वादु हितं च दुर्लभम्। यद्धात्रा निजभालपट्टलिखितं तन्मार्जितुं कः क्षमः। यद्यपि शुद्धं लोकविरुद्धं नाकरणीयं नाचरणीयम्। ये निघ्नन्ति निरर्थकं परहितं ते के न जानीमहे। सत्ये नास्ति भयं क्वचित्। रत्नं समागच्छतु काञ्चनेन। लक्ष्मीर्यस्य गृहे स एव भवति प्रायो जगद्वन्द्यताम्। वक्रे विधौ वद कथं व्यवसायसिद्धिः। वनेषु दोषाः प्रभवन्ति रागिणाम्। विद्यातुराणां न सुखं न निद्रा। विधिरहो बलवानिति मे मतिः। शूरं कृतज्ञं दृढसौहृदं च लक्ष्मीः स्वयं याति निवासहेतोः। सकलगुणभूषा च विनयः। सङ्गः सतां किमु न मङ्गलमातनोति। सतां हि सङ्गः सकलं प्रसूते। सत्पुत्र एव कुलसद्मनि कोऽपि दीपः। सन्तोष एव पुरुषस्य परं निधानम्। संदीप्ते भवने तु कूपखननं प्रत्युद्यमः कीदृशः। समानशीलव्यसनेषु सख्यम्। सर्वगुणाः काञ्च-

नमाश्रयन्ति। सहसा विदधीत न क्रियामविवेकः परमापदां पदम्। सिद्ध्यन्ति कुत्र सुकृतानि विना श्रमेण। स्त्रीपुंवच्च प्रभवति यदा तद्धि गेहं विनष्टम्। वृक्षं क्षीणफलं त्यजन्ति विहगाः। वृद्धा न ते ये न वदन्ति धर्म्मम्। शीलं हि सर्वस्य नरस्य भूषणम्। शुष्केन्धने वह्निरुपैति वृद्धिम्। सर्वं सावधि नावधिः कुलभुवां प्रेम्णः परं केवलम्। साधूनां हि परोपकार-करणे नोपाध्यपेक्षं मनः। स्वभाव एवैष परोपकारिणाम्। स्वचीर्यगुप्ता हि मनोः प्रसूतिः। कण्ठे सुधा वसति वै खलु सज्जनानाम्। अगच्छन्वैनतयोऽपि पदमेकं न गच्छति। अजीर्णे भोजनं विषम्। अति सर्वत्र वर्जयेत्। अधिकस्याधिकं फलम्। अप्स्थानं तु गच्छन्तं सोदरोऽपि विमुञ्चति। अमृतं क्षारभोजनम्। अमृतं प्रियदर्शनम्। अमृतं शिशिरे वह्निः। अर्थातुराणां न गुरुर्न बन्धुः। अल्पविद्या महागर्वी। अविद्यं जीवनं शून्यम्। अश्वा यस्य जयस्तस्य। अस्थिरं जीवितं लोके। अस्थिराः पुत्रदाराश्च। अस्थिरे धनयौवने। अहितो देहजो व्याधिः। अहो रूपमहोध्वनिः। आचारप्रथमो धर्मः। आहारे व्यवहारे च त्यक्तलज्जः सुखी भवेत्। इष्टं धर्मेण योजयेत्। उदारचरितानां तु वसुधैवकुटुम्बकम्। उपदेशो हि मूर्खाणां प्रकोपाय न शान्तये। कर्त्तव्यो महदाश्रयः। कर्मणो गहना गतिः कर्मानुगो गच्छति जीव एकः। कवयः किं न कुर्वन्ति किं न खादन्ति वायसाः। सत्यं कण्ठस्य भूषणम्। अजीर्णे भेषजम् वारि जीर्णे वारिबल-प्रदम्। अमृतं भोजनार्धे तु भुक्तस्योपरि तद्विषम्। अक्षराणि समानानि वर्तुलानि घनानि च। परस्परविलग्नानि लेखनीयानि बालकैः। कंसं जघान कृष्णः काशीतलवाहिनी गङ्गा। केदारपोषणरताः कम्बलवन्तं न बाधते शीतम्। काव्यशास्त्र विनोदेन कालो गच्छति धीमताम्। व्यसनेन च मूर्खाणां निद्रया कलहेन वा। काकः कृष्णः पिकः कृष्णः को भेदः पिककाकयोः।

वसन्तसमये प्राप्ते काकः काकः पिकः पिकः । गतशोको न कर्त्तव्यो भविष्यन्नैव चिन्तयेत् । वर्तमानेषु कार्येषु वर्तयन्ति विचक्षणाः । शुनः पुच्छमिव व्यर्थं जीवितं विद्यया विना । नलिका गतमपि कुटिलम् न भवति सरलं शुनः पुच्छम् तद्वत् खलजनहृदय बोधितमपि नैव याति माधुर्यम् । प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोपि प्रवर्त्तते । करिष्यति बिना कार्यं कथं यत्न कर्ता नरः । अर्त्तिणो वित्ततः क्षीणोवृत्ततस्तु हतोहतः ।

विभक्तिव्यवहारः ।

१ प्रथमा ।

कर्त्तरि —सृजति पाति हरते च परेशः ।

सम्बोधने - जगदीश ! विभो ! भवपालयितः !

अव्यययोगे – बलिर्दातेति विख्यातः ।

नाम्नि—नभः क्षितिर्वारि समारवह्नी ।

उक्तकर्मणि शिक्ष्यन्त गुरुणा शिष्याः ।

२ द्वितीया ।

कर्मणि—पुष्पं मा छिन्धि, मा छिन्धि मा फलं चेद्भोक्ष्यसे शिशो !।

प्रतियोगे—भक्ति विधेहि सततं प्रतिशङ्करं वै ।

अनुयोगे—मृतमनुधावति धर्माधर्म्मम् ।

धिग्योगे —धिगस्तु कृपणं पुरुषम् ।

निकषायोगे - वृन्दावनं गुरुकुलं निकषा विराजते ।

अन्तरायोगे —हिमालयं विन्ध्यगिरिं ह्यन्तरा विराजते या पृथिवी पवित्रा।

अन्तरेण योगे --न पूज्यते पौरुषमन्तरेण ।

यावद्योगे – मृत्यु यावत् क्लेशमाप्नोति मूर्खः।

अध्वकालवाचक शब्दाभ्यां व्याप्त्यर्थे } बहून् क्रोशान् राजते विन्ध्यशैलः । वने ऊषुः पाण्डवा द्वादशाब्दान् ।

विनायोगे – स्वाधीनतां भुवि विना नहि सौख्यमन्यत ।
न कौमुदी भाति मनोरमां विना ।

तस्प्रत्ययान्तपरिसर्वो भयथाभिः शब्दयोगे } जयपुरं परितः परिखा कृता ।
प्रदेशं सर्वतो निन्दा कृपणस्य प्रजायते ।
नदीमुभयतः स्थानं जनेन तटमुच्यते ।
दिनमांणमभितः कुतोऽन्धकारः ।

अधि पूर्वणामास वसशीस्थानामधि करणे } मलयाचलमध्यास्य, चन्दनं न वनं वनम् ।
शुक्तिमुक्ताधिवसति स्वर्गं बुधोऽधितिष्ठति
भीष्मोऽधिशिष्ये किल वाराणश्याम् ।

क्रियाविशेषणे च शून्यं शब्दायते पात्रमधिकं न तु पूरितम् ।

३ तृतीया ।

काणेन चक्षुषा किं वा चक्षुः पीडैव केवलम् ।

सहार्थं शब्द योगे सहार्थे च } क्रूरेण मार्द्धं न विधेहि सख्यम् ।
सज्जनैः सह संवसेत् ।
केनापि साकं कलहं न कुर्यात् ।
सन्द्व्यान्नारिणा समम् ।
भूपो मन्त्रयते ऽमात्यैः ।

विनायोगे—सहायेन विना कार्यं किमपि नैव सिध्यति ।
कि योगे धनेन किं यो न ददाति नाश्नुते ।
अलं योगे अलं महीपाल ! तव श्रमेण ।
तुल्यार्थशब्दयोगे –अन्यो गुणो नो विनयेन तुल्यः ।
विकृताङ्गे—पृष्ठेन कुब्जः प्रतिभाति वृद्धः ।
स्वभावादिशब्दयोगे—भूपाभिः किं सुन्दरी यः प्रकृत्या ।
ऊनार्थशब्दयोगे ज्ञानेन हीनाः पशुभिः समानाः ।

विशिष्टार्थे लक्षण बोधकशब्दान } मये कोमालकोत्कृष्टः सौन्दर्येण गुणेन च ।

हेतौ — ज्ञानेन मुक्तिं लभते मनुष्यः ।

फलवतिकाले } त्रिभिर्वर्षैः शब्दशास्त्रं पपाठः ।
अनुक्तकर्त्तरि च } प्रसार्यते केन करः कृशानौ ?

४—चतुर्थी ।

सम्प्रदाने—दीनेभ्यो दीयताम् दानं यदि धर्म्ममभीप्ससि ।

रुच्यर्थधातुयोगे—कदाचिच्चाटुवचनं सुजनेभ्यो न रोचते ।

निमित्तार्थे—खलस्य विद्याचातुर्यं नोपकाराय कस्यचित् ।

प्रतीकारार्थे—रोगायौषधमाहरन्तु चपलम् ।

नमः स्वस्त्यादि योगे (१) } नमः शान्ताय तेजसे ।
स्वस्ति प्रजाभ्यो विदधाति राजा ।

समर्थार्थशब्द क्रियायोगे } सदा शठः शठालयाय मल्लोमल्लाय शिक्ष्यति ।

अनादरार्थे मनधातोः } तृणाय विश्वं कुपितोनुमन्यते ।

कर्मणि विभाषा—चित्रं दर्शयते शिवाय चन्द्रः ।

क्रियायोगे च—प्रजाः प्रेरयन्ति नृपायोपहारम् ।

५—पञ्चमी ।

अपादाने—बिभेति पापान्नितरां सुरेन्द्रः ।
वृक्षात्पतन्ति कुसुमानि हि कूपमध्ये ।

क्रियार्थे कर्मणि अधिकरणे च } रथादयं पश्यति धर्मनाथः ।

अवध्यर्थे पौषस्यैकादशदिनात् षण्मासा उत्तरायणम् ।

अन्यार्थे—जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी ।

बहिरादि शब्दयोगे } पुराद् बहिर्दुष्टजनान् विवासयेत् ।
शिक्षते शिक्षकादारात् बाल्यात् प्रभृति सन्नयम् ।

१—आदिशब्देन स्वाहा स्वधा वषट् ग्रहणम् अग्नये स्वाहा इत्यादि ।

विनायोगे—श्रमाद् विना को लभते निजेष्टम् ।
ऋते योगे—ज्ञानादृते न लभते मनुजोऽपवर्गम् ।
आङ्योगे—आबाल्याद् धार्मिको भवेत् ।
अन्यार्थशब्दयोगे धर्मादन्यः कोऽस्ति दुःखापहारी ।
हेतौ च—बालको धर्मनाथोऽयम् अधर्माद् दुःखमश्नुते ।

६ षष्ठी ।

सम्बन्धे—यस्या स्त वित्तं स नरः कुलीनः ।
सदृशार्थशब्दयोगे—युधिष्ठिरस्य सदृशो नहि सत्यवक्ता ।
निर्धारणे—नराणां नरेषु वा क्षत्रियाः शूराः ।

७ सप्तमी ।

कालाधिकरणे—वर्षासु भेका हि रुवन्ति सर्वदा ।
एकादेशाधिकरणे—गृहे चेन्मधु विन्देत किमथ पर्वतं व्रजेत् ।
विषयाधिकरणे—सदा मतिं सुकर्मसु प्रधीनरः करोतु वै ।
भावे—चौरे गते वा किमु सावधानैः ।
निर्धारणे—विनया गुणेषु वरिष्ठः, लोके स एव श्रेष्ठः ।

कारकोदाहरणानि ।

तापसा वनात् फलानि समाहृत्य भुञ्जते । गुरवः सर्वदा शिष्येभ्यः सदुपदेशं ददति । ये बाल्ये यत्नेन विद्यामुपार्जयन्ति यथाशक्ति च दीनेभ्यो दानं ददति ते बालकाः प्रशंसां लभन्ते । शीतान्ते विटपेभ्यः परिणतानि दलानि पतन्ति पुनर्वसन्तकाल-समागमेन नूतनपत्राणि समुद्गत्य तेभ्यो नवशोभान्वितं विचित्रं परिच्छदं प्रयच्छन्ति । ये परिश्रमेण विद्याधनं नोपार्जयन्ति शत्रुभ्यो बिभ्यति पिपासातुराय जलं सामर्थ्ये सति क्षुधिताय भोजनं न ददति धर्मे नानुरज्यन्ति त एवावद्याः । ये सुखमि-

च्छेयुस्तैर्यत्नेन पापकर्मभ्यः परावर्त्य मानसं पुण्यक्रियायां नियोजनीयम् । अपरेभ्यश्च सदुपदेशो दातव्यः ।

प्रभातम् ।

रजनी प्रभाताभूत् । पूर्वस्यां दिशि समुदितो भानुः, पक्षिणः कूजन्ति स्वकुलायान् नानादिग्देशेषु प्रतिष्ठन्ते च । नानाविधानि पुष्पाणि प्रफुल्लानि दृश्यन्ते । धेनवो गृहाद् बहिर्गच्छन्ति । कृषका लाङ्गलं गृहीत्वा क्षेत्रकर्मणे यान्ति । गोपा दुग्धं दुहन्ति । गोपाङ्गना मन्थनयन्त्रे दधि मन्थन्ति । शिशवः समवेता भूत्वा पुस्तकमधीयते । वेदपाठिनो बटवो ब्रह्मचारिणः साम गायन्ति । द्विजोत्तमाः सन्ध्योपासते हवनं च विदधति । शीतलः समीरणो मन्दं मन्दं वाति । अथ सूर्य्य उदेत । अन्धकारो दिवाकरं दृष्ट्वा चोर इव दूरं पलायते । सरसि पद्मानि प्रस्फुटन्ति । भ्रमराः पुष्पमधुपानायेतस्ततः उड्डीयमाना मधुरं झङ्कुर्वन्ति । सरघा मधुक्रम निर्मातुमारभन्ते । कुमुदिन्यो म्लायन्ति । परेशभक्ताः परमात्मनामानि संकीर्तयन्ति । गृहस्थानां कोलाहलः श्रूयते । व्यवसायिनोजनाः स्वकर्मसिद्ध्यर्थमितस्ततो विचरन्ति । श्रमजीविनः प्रभुकर्मसु प्रवर्त्तन्ते । पथिकाः कक्षे पुट्टलिकामादाय पन्थानमनुसरन्ति। भो बालकाः यूयमिदानीं शयनं विहाय मुखं च प्रक्षाल्य स्वपाठे मानसं निवेशयत । अयमेव प्रकृतकालः पठनस्य भो विद्यार्थिनः ! सद्मनि सम्यक् पाठं स्मरत । निरूपितसमये विद्यालयं च गच्छत । आत्मनोनं स्थानमुपविश्य पुस्तकमुद्घाट्य च शनकैः शनकैः पठितपाठम् प्राक् चर्चयत । केनापि साद्धं विरोधः कोलाहलः कलहो वा न करणीयः। कलहे विरोधे कोलाहले च कृते सति शिक्षका युष्मान् प्रति भृशं विरक्ता भविष्यन्ति दण्डं च विधास्यन्ति । एवं करणेन सुशिक्षायां वाधा संजायते। उपदेष्टारो यान् प्रति नियतमसन्तुष्टा भवन्ति नूनं तेषां विद्या

न जायते । सहाध्यायिनो बालकान् बन्धून् सर्वदा जानीत । मित्रताचरणेन च तैः सह व्यवहरत । शिक्षका नः परमहितैषिणो गुरव इति सर्वदा युष्माभिः स्मर्त्तव्यम् । ते युष्मत्सकाशेऽर्थं त प्रार्थयन्ते । कायेन वाचा मनसापि नित्यं समुन्नतिमिच्छन्तः पाठनकार्येषु नानाविधं कोशलमाविष्कृत्य युष्मान् शिक्षितुं यतन्ते । युष्मासु विद्यायां निपुणेषु सत्सु ते परमं संतुष्यन्ति । प्रात्यहिकः पाठो यावद् वो हृदयङ्गमो न भवेत् तावत् प्रष्टव्यः । अर्थबोधं विना पठनेन किञ्चिदपि फलं नास्ति । अवकाशे जाते पाठशालातः प्रत्यावृत्य यथास्था पुस्तकानि संरक्षणीयानि । पाणिपदं प्रक्षाल्य किञ्चिद् भुक्त्वा पानीयं च पीत्वा किञ्चिद् विश्रामं कुर्यात् । अपराह्णसमये नगरात् बहिः पादचारणायाथवा व्यायामार्थं गच्छत । सन्ध्यासमीरसेवनेनारोग्यं सञ्जायते । प्राभाविकः सायङ्कालिकश्च वायुः परमोपकारी । तत्रैव यद्यापगा स्यात्तर्हि तत्रैव सन्ध्योपासनं विधेयम् । पुनर्गृहमागत्याशनं कृत्वा पाठस्मरणे संलग्ना भवेत एवं करणेन विद्या देवी तांकर्षेण समायाति ।

स्वभावः ।

यस्य यादृशः स्वभावो भवति स तेन दुष्परिहार्य्यः स सर्वेषां गुणानामुपरि वर्त्तते । यदि कोऽप्यङ्गारं शतवारं सहस्रवारं वा दुग्धेन धौतं कुर्यात्तथापि तस्य स्वाभाविको मलिनता न विनश्यति । सर्पो यदि पोषितः स्यात्स किं पालकं न दशति ! श्वा यदि क्रियते राजा स किं नाश्नात्युपानहम् । बहुविधविनयस्तुतिभिरपि समीरणो न स्थिरायते । किन्तु यथा निमित्तवशादग्नेरुष्णत्वम् नानुभूयते । सलिलस्योष्णता काठिन्यञ्च जायते अङ्गारोऽपि हेमप्रभां लभते । तथा विद्या संसर्गादिकरणेन स्वभावः परिवर्तित इव लक्ष्यते । यथा करायां शृङ्खलेनावरुद्ध-

क्षीरोत्स्युर्वा स्वव्यवसायं कर्तुमिच्छन्नपि न तत् साधयितु प्रभवति तथा विद्यासंसर्गादिरूपेणावरणेनावृतः कुस्वभावोऽपि बहिः स्वशक्तिं प्रकटयितुं न शक्नोति । परं सुचिरज्ञानुशीलेन सज्जनसहवासादिना च स भृङ्गराजसमो भवति । भो बालकाः ! श्रुतं युष्माभिः कवीनामादर्शो महर्षिर्वाल्मीकिः प्रथमतो रत्नाकरनामको दस्युरासीत् । अनेकमानवानां प्राणांश्च संजहार । ततो देवर्षेर्नारदस्योपदेशादीश्वरमाराध्य लब्धबोधो मुनीनामग्रगण्यो बभूवेति । परमरमणीयं रामायणं तस्य महर्षेरगाधबोधस्य प्रमाणमद्यापि जगति देदीप्यते ।

प्रियभाषणम् ।

यो मधुरालापी कदापि न कोऽपि तं निन्दति । तस्य चानात्मीयः कश्चिन्न भवति । यथा वयं परेषां मुखात् प्रियभाषणमाकर्ण्य हृष्यामः, तांश्च प्रियान् मन्यामहे तथावयमपि प्रियं ब्रूमहे । अस्मानपीतरे जनाः प्रियान् मंस्यन्ते । अस्मान् प्रति सन्तोक्ष्यन्ति च । योऽन्येषां कटुभाषणं श्रोतुमसमर्थस्तेन स्वकीयं भाषणमपि परिशोधनीयम् । कटुभाषिणा सह न कोऽप्यालपति न तस्मा द्रयते । किमपरं जनकजननीभ्रातृबन्धुप्रभृतयः स्वजना अपि न तं प्रियं मन्यन्ते । ते सर्वे निरन्तरं तस्मादुद्विजन्ते । कस्यापि समक्षमप्रियं सत्यमपि वचनं कर्कशभावेन ब्रूयात् । तथोक्ते तस्य हृदये महत् कष्टं संजायते । येनान्येषां दुःखमुत्पद्यते तत्कर्म सर्वथा परिहेयम् । एषैव भद्रजनानां रीतिः । विवेचनीयमस्मद् गृहे कश्चिद् दोषो जातः यदि कोऽपि तं दोषं सभायामस्मत्समीपे समागत्य परिकीर्तयति- तदानीमस्माकं चेतसि कीदृशं दुःखं कीदृशश्च क्रोधो जाजायते । यथात्मनि शोकहर्षं भवति तथैव सर्वैः सर्वत्र मन्तव्यम् । अप्रियवादी जनः कुत्रापि प्रतिष्ठां न लभते । सर्वत्र दुःखमनुभवति । प्रियवादी

सदा सुखी भवतीदं केनापि कदापि न विस्मरणीयम्। कापरः प्रियवादिनामिति नीतिः।

विद्या।

अजरामरवत् प्राज्ञो विद्यामर्थमुपार्जयेत्। विद्या हि परमं धनम्। अनेन धनेन सदृशमन्यत् किञ्चिदपि धनं जगति न विद्यते। तस्कर इदं धनमपहर्तुं दस्युर्वा बलेन ग्रहीतुं न शक्नोति। ज्ञातिभिः सार्द्धमस्य विभागो नो भवति। दानकरणेनापि क्षयं न प्राप्नोति। अपित्वधिकतरं वर्धत एव। विदेशगमने विद्या बन्धु इव साहाय्यं वर्ध्नाति यस्य सविधे विद्याधनं स एव संसारे मनुष्यपदगौरवं लभते, स एव भुवि देवता स एव सर्वेषां समादरास्पदं च। एभिर्विद्यार्जिता त एव संसारे प्रतिष्ठां लेभिरे। तेषामचला कीर्तिरासंसारं स्थास्यति विद्याप्रभावेणैव कालिदासप्रभृतयः कवयो रघुवंशादीनि काव्यान्यरीरचन्। गोतमादयो मुनयो न्यायदर्शनादीनि रचयामासुः। पाणिनिरष्टाध्यायीञ्चकार। भगवता मनुना मनुस्मृतिर्व्यरचि। विद्याभूषणालीलावती लीलावतीं कृतवती एवं भवो महानुवा विद्याधनागणितज्योतिश्चिकित्साधर्मशास्त्राणां प्रणेतारा बभूवुः। अस्मदीयाः पूर्वजा महात्मानः परस्वपरासु विद्यासु निष्णाता आसन्। एवमेव बहुभिर्महद्भिः पण्डितैर्बहूनि पुस्तकानि निर्मितानि तानि पठित्वा मानवा विविधानुपदेशान् श्रुत्वा अतीवज्ञानोत्कर्षं लभमानाः स्वजातीयानां मध्ये देवा भवन्ति। स्वदेशनामुन्नतये प्रयतं यतन्ते च यस्य नरस्य च विद्या धनं नास्ति स एव जगतीतले महान् दरिद्रः। मूर्खोऽयमुद्धतोऽयमित्युक्त्वा सर्वे जनास्तमवजानन्ति। पश्यत यूरोपीयाः केवलेन विद्याप्रभावेणैव साधारणानां बोधागम्यानि ईदृशानि शिल्पयन्त्रवर्त्तावहलौहयन्त्रवाष्पीयानव्योमयानप्रभृतीनि कार्याणि कुर्वन्ति। केवलं विद्यया ज्ञानलाभः प्रभूतार्थागमोऽपि जायते। विद्यया पुरुषाणामभिज्ञता

सूक्ष्मदर्शिता च सम्पद्यते। ततो राज्ञः प्रियकर्माणो भवन्ति सुरान्ते प्रचुरं धनमपि लब्धुं शक्नुवन्ति येन धनेन बहूनि कार्याणि सिध्यन्ति। विद्या हि परमं धनम्।

मूर्खता।

यस्य विद्या न विद्यते स एव मूर्खः। मूर्खजनस्य दोषाणामियत्ता नास्ति। उपदेशोऽपि मूर्खस्य प्रकोपाय न शान्तये भवति। बालिशः किं हितम् किमहितम् को धर्मो वाऽधर्म इति विचारयितुं न शक्नोति। मात्रा पित्रा भ्रातृबन्धुभिश्च साकं कीदृशं व्यवहर्तव्यम्, स्वदेशोन्नतये शिशूनां शिक्षार्थं किं कर्तव्यम्, केनोपायेन जनान् धर्ममार्गानुवर्तिनः कुर्यादित्यादिकं किञ्चिदपि न जानाति। मूर्खो यदि दरिद्रः स्यात्तर्हि तस्योदरपोषणमपि काठिन्येन भवति। कोऽपि पुरुषस्तं दृष्ट्वा न प्रसीदति अपि तु मूढं संवाद्य विद्वान् विषीदति। अज्ञो बालः पित्रोरपि सुखावहो न भवति। फलतो मूर्खः किमपि न संसारं सुखयति अपि तु यत्र यत्र स गच्छति तत्र तत्र दुःखयति। अपरमेतस्मात्सर्वदा अनिष्टं सञ्जायते। किमन्यत् वक्ष्ये मूर्खो दुःखाकरः। अयि भो बालाः! सर्वदा यूयमेव सावधाना भवत यथा मूर्खता पिशाची युष्मान्नाक्रामेत। मूर्खतायाः प्रतीकारोऽपि न विद्यते। सर्वस्यौषधमस्ति शास्त्रविहितं मूर्खस्य नास्त्यौषधम्। मूढो जनो दुःखशतानि भुङ्क्ते।

समयः।

आलस्येन खेलनेन वा समयं वृथा न यापयेत। सत्कर्मणैव कालातिपातः कर्त्तव्यः। रात्रिर्गमिष्यति भविष्यति सुप्रभातम्, दिनमणिः पुनरुदेष्यति पुनरपि दिनमापतिष्यति। परं युष्माभिर्यः समयोऽतिवाहितस्तं पुनः प्रचुरधनव्ययेन बहुप्रयत्नेन प्रभूतपरिश्रमेण वा प्राप्तुं न शक्ष्यथ। नीतिविदो वदन्ति पय-

मपि पश्यामः, ये मूढा आलस्येन क्रीडया विद्यां प्रति औदास्येन बाल्यकालं वृथा यापितवन्तस्तेषां मध्ये कोऽप्यधुना गृहस्थानां द्वारि द्वारि भिक्षार्थं भ्रमति कोऽप्यात्मीयानां गलग्रहो भवति, कोऽपि च धनिकानां गेहे मरणान्तिकं दासत्वमाचरति। सुखेन स्वोदरपूर्त्तिरपि तेषां दुःसाध्या भवति। हंहो शिशवः! इदानीमेव युष्मान् सावधानान् कर्तुं वयमिच्छामः शृणुत अस्मद्वचनमस्मिंश्च विश्वसित। कथमपि युष्माभिर्बाल्यकालो वृथा न हि यापनीयः इतः परामिमां वेलां कदापि नो प्राप्स्यथ। किं कदापि पाणिविक्षिप्तो लोष्टो भूयः प्रत्यागच्छति? यो गतः स गत एव। अतएव कालमहिमा महता ध्यानेन विचारणीयः। कालस्य गहना गतिः।

पराधीनता।

पराधीनता मानवानामन्यविधं मरणमेव। यो यस्याधीनो भवति स गर्हितामप्याज्ञां तस्य प्रभो राज्ञां पालयितुं बाध्यते, स्वाभिमतं कर्म सम्पादयितुं न कदापि पारयति च। तस्य चेतसि यो योऽभिलाष उदेति स मेघे विद्युदिव पुनस्तत्रैव विलीयते। स्वामी स दैवाधीनं जन्मलग्नमपराधमिव मन्यते। कियन्तो मानवाः पराधीनाः प्रभोर्जयाय समरे प्राणांस्त्यजन्ति। पराधीनस्य नरस्य कदाचिदपि मनसः प्रशमनं सुखं न जायते। असौ दुःखितोऽपि मनसि प्रभोः सुखं विज्ञाय आत्मनीनं मित्रमिव दर्शयितुं तस्य च हास्यं विलोक्य अनुहसितुं च बाध्यते। अतः सर्वथा सर्वैरेवपराधीनताशृङ्खले चरणौ न देयौ पराधीनतायां राजभोग्यद्रव्यमपि न मधुरम्। स्वाधीनतायां शाकान्नमप्यमृतम्। सर्वं परवशं दुःखम्, सर्वमात्मवशं सुखम्।

सत्सङ्गः।

विद्याभ्यास इव सत्सङ्गोऽपि स्वभावशासनस्य महानुपायः दृश्यते तावदस्माभिः, अयस्कान्तमणेर्योगाल्लोहोऽपि सद्गुणां

लभमान एवाकर्षकोभवति। निम्बवृक्षारूढातरुलता कटुकायते। विषसम्पृक्तं मिष्टमन्नमप्यभोज्यं संजायते। कीटोऽपि सुमनः सङ्गादारोहति सतां शिरः। तापनेन शोधनेन वा विषमप्यमृतायते। मूढमतीनां जनानां मूढत्वं सागरपारं यायाति। ये च कटुभाषिणस्ते मधुरालापिनः संजायन्ते। ये पापकर्मप्रिया भवन्ति ते धर्मबुद्धयो जायन्ते। पानीयं सर्वत्र मूल्यमन्तरा लभ्यते तदेव तोयं यदा दुग्धसङ्गि भवति तदा दुग्धमूल्येन विक्रीयते। कारुसंसर्गादस्पृश्यानि अस्थीनि चर्माणि वा स्पृश्यतां प्राप्नुवन्ति। यदि सामान्यप्रस्तरोऽपि मुकुटे निहितः स्यात् तर्हि सोऽपि जनानां गौरवं लभते। स्वस्थानस्थितः कापुरुषोऽपि सिंहायते। केचन मानवाः सत्सङ्गवशान्नानागुणविभूषिताः सन्तो मनुष्यपदगौरवं वर्द्धयन्ति, कियन्तश्च पुरुषा दुर्जनसङ्गात् पशुभिः समाना भूत्वा आत्मनि लोकानामवज्ञां दृढयन्ति। केनापि ते मनुष्यगणनायां न परिगण्यन्ते। अस्योदाहरणस्थानानि बहूनि विद्यन्ते, किमिह बहुलेखनेन। सत्सङ्गस्यैतादृशो महिमायं दुर्जना अपि ते सज्जनाः तस्करा अपि साधवः वञ्चका अप्युपकारकाः, प्रतारका अपि सुधारका जायन्ते। अतएव साधुसत्सङ्गे सर्वैरेवावस्थेयमिति। सत्सङ्गतिः कथय किं न करोति पुंसाम्। सङ्गः सतां मंगलमातनोति।

कुसंस्काराः।

सर्वदेशीयेष्वशिक्षितेष्वेव कुसंस्कारा विद्यन्ते। तेषु भारतीयाः केचनैवं मन्यन्ते, अपत्यानां जन्मदिनतः षष्ठेऽहनि विधाता स्वयं सूतिकागृहमागत्य तेषां भाले जीवितकालस्य सकलं शुभाशुभं विलिखति। तदनुसारेण च तान्याजीवनं सुखदुःखे भुञ्जते किञ्चिदपि नूतनं न भवति, अतः श्रमेण यत्नेन पुरुषार्थेन वा किं फलमिति। परमिदं कापुरुषवचनम्, जगति यावन्ति कृत्यानि

लघूनि महान्ति वा तानि समानि श्रममन्तरा कदापि न सिध्यन्ति । ये बालकाः पठने कृतश्रमास्त एव पण्डिता जायन्ते । ये चाकृत-परिश्रमास्ते धनिकद्वाराण्यटन्ति । भ्रामणं च सक्लेशं स्वजीवनमपर्यान्त । उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मीः, दैवेन देयमिति कापुरुषा वदन्ति । अपि च भूमेश्छायापातेन चन्द्रमाः, चन्द्रमसश्छायापातेन दिवाकरश्चाम्रियते । किन्तु अत्र केचिदेवं भाषन्ते राहुनामकश्चाण्डालः सुधापानेन देवैर्द्विधा खण्डितेऽपि शरीरे जीवितो बभूव । तस्य मस्तकभागो राहुनाम्ना तदितरभागश्च केतुनाम्नाभिधीयते । स एव नियमतकाले शशिनं भास्करं च ग्रसते, तदेव ग्रसनं चन्द्रसूर्ययोर्ग्रहणमित्याख्यायत इति ।

अन्यच्च अनेकेषामेवं निश्चयो विद्यते, यदस्माकं पूर्वपुरुषैरनुष्ठितं हितमहितं वा तदेवानुकृत्य यावच्छक्यं तावदस्माभिर्विधातव्यम्, नान्यत् किञ्चनेति । सर्वथा न सज्जनसम्मतोऽयं राद्धान्तः । यतः, हितकरं युक्तियुक्तं च कर्म कैश्चिदनुष्ठितमननुष्ठितं वा तदेव करणीयम् । किन्तु दशभिरज्ञैः कृतमपि कदर्थितं कार्यं केनापि नानुष्ठेयमिति सार्वलौकिकोऽयं विधिः । युक्तियुक्तमुपादेयं वचनं बालकादपि । अन्यत्तृणमिव त्याज्यमप्युक्तं परमेष्ठिना । एवमपरे बहुविधाः कुसंस्कारा विद्यन्ते; तेऽप्यूहनीया विज्ञैर्बालैरिति ।

सौजन्यम् ।

सुजनता हि मानवानामतीव शोभाविधायकभूषणम् । पुष्पोद्गमनेन लता इव पल्लविताः । फलभारावनतास्तरवः इव शोभन्ते सुजनतालङ्कृता जनाः । सर्वे तानाद्रियन्ते । सुजनताया एवं महीयसी शक्तिरस्ति यत् केऽपि सज्जनान्न निन्दन्ति अपि तु तेषां पक्षपातिनो भवन्ति । किमपरं सर्वे-

एव तेष्वनुरज्यति । कौशेयवस्त्रपरिधानम्, सौन्दर्यम्, देहपरिष्कृतिसाधुभाषया भाषणम् द्रविणं वा सौजन्यस्य लक्षणं न भवितुमर्हति । मयूराः शुकादयश्च पक्षिणोऽपि मनोहरवेषधारिणः सौन्दर्यशालिनश्च पशूनामप्यनेके जिह्वया निजगात्राणि परिष्कुर्वन्ति । धूर्ता अपि भावगोपनार्थं साधुभाषया जनैः सह आलपन्ति लुण्ठनव्यवसायिनामपि प्रचुरं धनमस्ति । किमिमे सज्जनाः भवितुमर्हन्ति ? सद्गुणा एव सौजन्यस्य निदानम्। मनसा वाचा कर्मणा परेषां हितानुष्ठानम्, स्वकीयोन्नतिसाधनम् सत्यवादित्वम्, कारुण्यम् निरहङ्कारत्वम् सर्वदा धर्मवर्त्मनि विचरणञ्च सौजन्यस्य लक्षणम् । येषु नरेषु एते गुणा विद्यन्ते त एव प्रकृतसज्जनास्तैरेव मनुष्यपदवाच्यता लब्धा । सौजन्यं खलु भूषणं भुवि नृणाम् ।

चाटुकारिता ।

चाटुवादः किल ज्ञानोन्नतेः कठिनमावरणम् । अप्रकृतस्तुतिवादेन यस्य सन्तोषो भवति तस्यान्तःकरणे, अहं गुणवान् अहं ज्ञानवान्, अहं सर्वेषां श्लाघनीय इति महान् गर्वो जायते। गर्वान्धश्च भूत्वा स किमपि हिताहितं न विचारयति । सुतरां कदर्थिते कर्मणि रममाणः सर्वदोषाणामाकरः सम्पद्यते । चाटुकारिणस्तु स्वप्रयोजनसिद्ध्यर्थमेव अपरानुच्चकैः स्तुवन्ति । एते यस्यान्तिकमुपयन्ति, कुरूपमपि तं कृष्णमाणिक्यमिति, मूर्खमपि तं पण्डित इति दुर्बलमपि तं बलशालीति कल्पयन्ति । वस्तुतो ये गुणा यत्र स्वप्नेऽपि न दृश्यन्ते चाटवस्तत्र तान् नियोजयन्ति । अतएव चाटुकारिणां मोहकरवचनं सर्वेषामेवाश्रद्धेयम्। सर्वे स्वाभीष्टसिद्ध्यर्थं चाटुकाराः स्तुवन्ति हि ।

हिंसा ।

कदापि कमपि निरपराधं प्राणिनं न हिंस्यात् अहिंसा परमो धर्मो हिंसा सर्वत्र गर्हिता, इति श्लोकमर्द्धमभ्यस्य सदैव

मतसि धारणीयम् यदि कोऽपि लोभवशी भूत्वा रसनातृप्तये धनार्जनाशया विजयाभिलाषेण आमोदार्थं वा जन्तून् हन्यात् तर्हि तेन तथा विधं फलं लभ्यते जनानां पुरतो निष्ठुरताया विज्ञापनं महद्दुःखप्रदं पापञ्च।

अत्र केचित् विवदन्ते, तेषामयमाशयः परमेश्वरोऽस्माकमाहारार्थमेव भक्ष्यपशुपक्ष्यादीनसृजत्। नोचेदेषां सर्जने तस्य किं प्रयोजनमासीत्। अपि च अस्माकं दन्तपङ्क्तौ ये सूक्ष्माग्रदन्ता विद्यन्ते। दयालुरीश्वरो मांसभक्षणार्थमेव तान्नो दत्तवान्।

अहो एषामनुमानशक्तिः, इदमिमे न बोधन्ते यदेतेन अपक्षपातिनो दयासागरस्य जगत् पालयितुः परमेश्वरस्य नाम कलङ्कित भवति। स सर्वान् निर्विशेषेण दयते पालयति च। कुतस्तस्य दूषितोऽयमभिप्रायः स्यात्। हिताहितविचारविहीनाः स्वार्थपरा नरा एवं स्वाभिप्रायसिद्ध्यर्थमुक्तविधिं मन्यन्ते न पुनर्ज्ञानवन्तः, यतः आत्मौपम्येन भूतानां दयां कुर्वन्ति साधव इति।

यदि कदाचित् कश्चिदात्मनः परेषां वा रक्षार्थं हिंस्रजन्तून् हन्यात् हिंस्रस्तु सः तेन तस्य पापस्पर्शो न जायते। यतोऽत्र युक्तिस्तावत् वर्त्तत एव, शास्त्रमपि प्रबोधयति। जिघांसन्तं जिघांसीयान्न तेन ब्रह्महा भवेत् आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन्। इति मनुः। परं निरपराधानां वधः सर्वथा नो विधेयः, तेनेहामुत्र चात्मनोऽनिष्टदुर्निवारमेव।

स्वमांसं परमांसेन यो वर्द्धयितुमिच्छति।

नास्ति क्षुद्रतमस्तस्मात्, स नृशंसपरो नरः॥

इति—भारतम्। केचन नरा यज्ञादिषु पशुहननं पुण्यजनकमिति मन्यन्ते शास्त्रं च प्रदर्शयन्ति "यज्ञार्थं पशवः सृष्टाः स्वयमेव स्वयम्भुवा" इति। परमनेनेदं न सिध्यति यत् पशवो हन्तव्याः अपि तु पशुमन्तरा यज्ञस्य भवनमसम्भवम्, कुतो घृतादिकम्

पशुभ्यः एव प्रजायते। अतएव घृतादिना यज्ञः कर्त्तव्यो नहि पशुपललेन। युक्त यापि नेदं सङ्गच्छते न च प्रमाणेन। भगवति यजुर्वेदे प्रथममन्त्रे परमात्मोपदिशति "यजमानस्य पशून् पाहि"। एवमेव वेदेषु बहुषु स्थलेषु हिंसानिषेधः प्रदर्शितः।

केवलं शास्त्रमाश्रित्य न कर्त्तव्यो विनिर्णयः।
युक्तिहीनविचारे तु धर्महानिः प्रजायते॥ इति—

बृहस्पतिसंहिता। यदि सच्चिदानन्दः प्राणिहिंसनेन सन्तुष्येत्तर्हि पक्षपातित्वनिर्दयत्वादयो दोषास्तस्मिन्नवश्यमेव प्रसक्ताः स्युः। अलं बाहुल्येन यूयमेव स्वयं विचारयत, यदि कश्चिद् युष्मान् हिंस्यात् तदा वो मनसि कीदृशानि दुःखानि जाजायन्ते। यथात्मनि तथैवापरस्मिन्नपि विवेचयितव्यम्।

नहि प्राणात् प्रियतरं लोके किञ्चन विद्यते।
तस्माद्दयां प्रकुर्वीत यथात्मनि तथापरे॥

साहाय्यम्।

सहायेन विना नैव, कार्यं किमपि जायते।
तुषेणापि परिभ्रष्टस्तण्डुलो नाङ्कुरायते॥

जगति साहाय्यं बलवत्तरम्। एतस्माद्दृते न किमपि कर्म सम्पद्यते। आबाल्यान्मरणं यावद् जनैः ससहायैः सद्भिरेव समाधीयते यावत्सांसारिकं कर्म, नेतरैरसहायैः। शैशवे पित्रादीनाम्, यौवने परिश्रमस्य वार्द्धक्ये पुत्रप्रभृतीनां च साहाय्यमन्तरेण न कोऽपि जीवितुं शक्नोति।

हस्तपादमुखदन्तनासिकाश्रवणनयनप्रभृतीनामानुकूल्यं विना ग्रहीतुं गन्तुं भोक्तुं चर्वितुमाघ्रातुं श्रोतुं द्रष्टुं वा न समर्थायते कश्चित् क्वचित्। शृणुत अलौकिकपराक्रमशाली भगवान् रामचन्द्रोऽपि सुग्रीवविभीषणादिसनाथ एवं रावणादीनवधीत्। पाण्डवाश्च भगवतः श्रीकृष्णस्य साहाय्येनैव दुर्जेयान् कौरवान्

जिस्युः। सहायतायां ईदृशी महीयसी शक्तिर्यच्छेदनप्रवणानि सूत्राण्यपि परस्परं समवेतत्वे मत्तमातङ्गमवरुन्धन्ति। न पुनरेकैकं मशकमपि रोद्धुं शक्नोति। सर्वत्रैव विद्यमानान्यस्योदाहरणस्थानानीति विरम्यते।

राजा राममोहनरायः।

शतोत्तरद्विचत्वारिंशद् वर्षाणि गतानि तदा वंगदेशे हुगलीमण्डलान्तर्गत कृष्णनगरसन्निधे राधानगरे बहुदेशविख्यातो राजा राममोहनरायः पवित्रब्रह्मकुले जन्म परिजग्राह। स महाभागः प्रभूतपरिश्रमेण नानाविधासु विद्यासु भाषासु चातीव कौशलं प्राप। तस्य समकाले तत्समः कश्चिदपि पण्डितो नासीत्। तस्य महानुभावस्य विविधासु विद्यासु पारदर्शितामवलोक्य भारतीया योरूपीयाश्च निरतिशयं विस्मयं प्रापुः। अनेन महाभागेन मतमतान्तरसम्बन्धीनि बहूनि पुस्तकानि विलोकितानि। पुनर्मूर्त्तिपूजां शास्त्रविरुद्धां विज्ञाय, एकं पुस्तकं प्रकाशितम्। अस्मिन् पुस्तके प्रदर्शितम् उपनिषत्सु वेदेषु च क्वापि मूर्तिपूजा न दृश्यते। इयं नवीना शैली प्रतिभाति। अनयेश्वरप्राप्तिः कदापि भवितुं न शक्या। सतीप्रथापि राजकीयनियमेनानेन महाभागेन दूरीकारिता। अनेन भारतभूषणेन भारतोद्धाराय बहूनि साधूनि कृत्यान्यनुष्ठितानि। परोपकाराय सतां बिभूतयः॥

ईश्वरचन्द्रविद्यासागरः।

ईश्वरचन्द्रस्य १२ आश्विने १८७६ विक्रमीयेऽब्दे मेदनीपुरमण्डलान्तर्गते वीरसिंहनाम्नि लघुग्रामे पुनीतब्रह्मवंशे जन्माभूत्। अस्य जनकस्य नामधेयं श्रीठाकुरदास इत्यासीत्। ईश्वरचन्द्रस्य जननी भगवती देवी सा महती दयावती अंशकोणहस्ता बहुगुणाकरा, यावन्तोगुणा अस्मदीये चरितनायकेश्वर-

चन्द्रे समागतास्ते विश्वे मातुः पितुः सकाशादेव। अतएव शास्त्रे भणितम् । गुरुणां चैव सर्वेषां माता परमको गुरुः । ईश्वरचन्द्रोऽपि स्वकीयस्य धर्मशीलस्य परिजनस्य प्रभावेण सत्यप्रियः स्पष्टवक्ता, निर्भीकः, स्वतन्त्रविचारः अत्यन्तकारुणिकः, सरलप्रकृतिश्चासीत् । महात्माऽयं वाक्छूरो नाभूत् अपि तु यथा वक्ता तथैव कर्त्ताप्यासीत् । अस्य महाशयस्य बाल्यावस्थासीव दरिद्रा बहूनि दुःखान्यनुभूय महता क्लेशेन भूरि-परिश्रमेण गुरुप्रेम्णा च विद्यापारङ्गमोऽभूत् ।

आत्मनीनमध्ययनं समाप्य अध्यापकपदवीमलञ्चकार । तत्र कालिकातासंस्कृतमहाविद्यालये बह्वयोन्यूनता दूरीकृता महाभागेन । शिक्षाविभागे स्थित्वा तत्रापि शोभनं कार्यं विहितम् वङ्गदेशे सामाजिकशोधने बहवो यत्ना विहिताः । सर्वत्र भारते वर्षे तदपि वङ्गविषये बाहुल्येन बालविवाहो जाजायते । अस्मिन् विषयेऽनेन महाभागेनानेके बालविवाहादिहानिकरा देशनाशकाश्च विचाराः शिक्षितसमुदायस्य सम्मुखे प्रकटीकृताः । अल्पवयस्कीयानां बालविधवानां पुनः संस्कारसमर्थनविषये युक्त्या शास्त्रप्रमाणेन चैकं पुस्तकं प्रकाशितम् । वङ्गप्रान्ते एकतरा रीतिर्विकटरूपेण प्रसृतासीत् यां समाकर्ण्य रोमहर्षो-ऽभवीत । एकः कुलीनो भूदेव आ चत्वारिंशत् कन्यकाभिः सहाद्वाहं कर्त्तुं समर्थः कौऽश्चन्महात्मा भस्तु स्वकीयोऽयं व्यवसायो निश्चयीकृतः । इद कुकृत्यं समवादय विद्यासागरो भृशं विशीदति स्म । अस्मिन् विषये शिक्षितमानवानां सहस्रात्तरमेक निवेदनपत्र भारतराजराजेश्वरसविधे समर्पितम् ।

अनेन महेच्छेन अनेकानि पुस्तकानि संस्कृते वङ्गभाषायां च विरचितानि सन्ति । धन्य भारतावने त्वयादृशानि रत्नानि सूयन्ते । तस्यैव जन्म साफल्यं यस्य कीर्तिश्च निर्मला ।

अयोध्यानाथः ।

अयोध्यानाथः १८८६ विक्रमीयेऽब्दे सुप्रसिद्धे काश्मीरीये विप्रवंशे जन्म परिजग्राह । अल्पीयसा कालेनैव विद्यापारङ्गमः संजातः ।

अस्मिन् परिवर्त्तिनि संसारे न जाने क्रियन्तो मानवाः प्रतिक्षणं जायन्ते म्रियन्ते च परं याथार्थ्येन तस्यैव जन्म साफल्यं यश्च स्वदेशोन्नतये सयत्नो भवेत्, मनसा वाचा कर्मणा च परोपकारी स्यात् । अयं महानुभावः, प्रयागे सर्वेषु प्राड्विवाकेषु प्रथमः प्राड्विवाकः । निर्भीकोऽयं महानुभावः एकस्मिन्दिवसे प्रयागमण्डलेश्वरो (कलेक्टर) नगरे परिभ्रमन्नयोध्यानाथस्य गृहसन्नीडमाजगाम तत्र राजपथेऽवकरं दृष्ट्वा मण्डलेश्वरः पप्रच्छ कस्येदं सद्म, प्रतिवासिन ऊचुः । श्रीपण्डितायोध्यानाथस्येदं भवनम् । इदं श्रुत्वा मण्डलेश्वरेण तस्य भृत्य उक्तः पण्डितमहाराजमाह्वय । भृत्य उवाच, महोदय ! पण्डितमहाराजेनाहं निर्दिष्टोऽस्ति कीदृशमप्यावश्यकं कार्य्यं भवेत्परं पूजनसमये मन्निकटे कश्चिन्नागच्छेत् । इदं श्रुत्वा मण्डलेश्वरश्चुकोप । अस्मिन्नेवान्तरे पण्डितराजः स्वयमाजगाम । स मण्डलेश्वरमवोचत् किमिच्छति भवान् । एवं तीव्रभाषणं श्रुत्वा मण्डलेश्वरोऽन्तर्ज्वलन् मन् मामर्षेणोवाच । युष्मदीयस्य गृहस्य निकटेऽवकरः कथं विद्यते इदमाकर्ण्य पण्डितराजेन स्वभृत्येनैकं पेटकमानाय्य भृत्यं प्रत्युक्तम् । मण्डलेश्वरस्येदं देयम् येन च स्वयमवकरमुत्थाप्य निक्षिपेत् कुतोऽयं नगरप्रधानोऽस्ति इदं श्रुत्वा मण्डलेश्वरः कोपाविष्टः स्वसद्मागमत् । अस्य महाभागस्य जीवनचरित्रपठनेन महत्यो महत्यः शिक्षा निःसरन्ति ।

स्वामिदयानन्दः ।

शतं वर्षाणि गतानि तदा स्वामिदयानन्दस्य जननं गुर्जर-काठियावाड़प्रदेशान्तर्गत टङ्कारानाम्नि ग्रामे औदीच्यब्रह्मकुले समजनि। अस्य पवित्रात्मनो जन्मनाम दयाराममूलजी इत्यासीत्। पितुर्नामकर्षनजीलालजी इति। प्रारम्भिकीं शिक्षां स्वस्थान एवाऽग्रहीत। चतुर्दशवर्षदेशीये जाते, एकस्मिन्नहनि अस्य जनकेन प्रसह्य शिवरात्रिव्रतकरणाय प्रतिज्ञा कारिता। व्रतमाहात्म्यं च समाकर्ण्य व्रतकरणं निश्चयीकृतम्। शिवरात्रिदिवसे सजनको दयानन्दो नगरबहिःस्थं शिवालयं जगाम। निशीथे शिवालयस्थाः सर्वे पुरुषा अशयिषत। परं व्रतमाहात्म्यं विविच्य दयानन्दो न शायितवान्। अर्द्धरात्रे सञ्जाते मूषकः स्वकीयविरान्निर्गत्य शिवलिंगं च समारुह्य सामग्रींभक्षणे प्रावर्त्तत। दयानन्दो महता ध्यानेनेदं कौतुकमदर्शत्। दयानन्देन सम्यग् विचारितम् या शिवमूर्त्तिरात्मनीनां रक्षां कर्तुमशक्ता सा कथमस्मान् त्रास्यते? किमयं सर्वशक्तिमान् महादेवो यस्य च कथायां स्तवनं चरीकरीति। दयानन्दः स्वपितरं प्रबोध्याब्रवीत्। किमयं स एव महादेवो यस्य वर्णनं शिवपुराणे वेविद्यते। परमस्योत्तरं युक्तयुक्त नोपलब्धवान्। तदा मनसि निश्चितम्, अस्य विषयस्य विशेषरूपेण मीमांसा विधेया "ज्ञानादृते न लभते मनुजः परत्र"। इति निश्चित्य गृहान्निर्जगाम। विद्यां सम्यगधीत्य वेदवेदाङ्गानि च समालोड्य इदं स्थिरीकृतम्। न तस्य प्रतिमा अस्ति, यस्य नाम महद्यशः' अतएव मूर्त्तिपूजावेदविरुद्धास्ति। अस्मिन्विषयेऽनेन महाभागेनाऽनेकानि पुस्तकानि प्रकाशितानि, नगरं नगरं भ्रान्त्वा अनेकानि व्याख्यानानि दत्तानि अन्यानि च यावन्ति दूषणान्यार्य्यावर्त्ते प्रचलितान्यासन् तेषां सर्वेषां खण्डनमकारि। वस्तुगत्या स्वामिदयानन्देन यत् किञ्चिद् विहितं तत्सकलं भारतीयानां कल्याणार्थमेव। यावान् विद्याया प्रचारो

दृश्यते तस्यैव महात्मन उपदेशस्य फलम् इतिहासज्ञा जानन्त्येव स्वामिदयानन्दस्य प्रागस्य देशस्य कीदृशी दशासीत्। कियत्यः सामित्य आसन् ? किं ऋषिकुलगुरुकुलान्यभवन् ? कियान्ति समाचारपत्राणि निःसरन्ति स्म ? नगरे नगरे ग्रामे ग्रामे ये शोधनविचाराः सञ्जातास्ते तस्यैव भारतसुपुत्रस्य स्वामिदयानन्दस्य पुनरुद्भाविताः सन्ति।

इतिहासः।

* इदं सत्यमितिहासो नाम बहिश्चराः प्राणः। देशस्य समाजस्य चेतिहास एव यस्य कस्यापि वा देशस्थ समाजस्य च महिमानं प्रथयति, परोक्षीभूतानप्यात्मगुणान् प्रकाशयति पूर्वजकीर्तिगाथां कीर्त्तयन्नादधाति किमपि बलम्। पूर्वजानामाचारविद्यार्जितप्रतिष्ठाः प्रकाशयन्नितिहासः पथश्च्युतमपि पुनः पन्थानमारोपयति जनम्।

पूर्वजानां को धर्मः, क आचाराः, के विचाराः कीदृशी नीतिः किं ज्ञानम्, का विद्या, किं कुलम् कीदृशं बलम्, कीदृशं जीवनम्, किमवलम्बनम्, का प्रथा इत्याद्यो विषया इतिहासेनैवावगम्यन्ते। आस्माकीनाः पूर्वजा उन्नता अवनता वेतिहासत एव स्फुरति मानवेषु। इतिहासज्ञानशून्यः समाजः पुरः स्थितमपि कर्त्तव्यम् पश्यन्नपि न पश्यति. अन्तः शून्य इव प्रतिबोधितोऽपि न बोबुध्यते, खञ्ज इव गन्तुं प्रवर्त्तितोऽपि न पुरश्चलति बधिर इवोपदेशान् नो शृणोति इन्द्रियविकलः स्थाणुरिव विवेकरहितपशुरिव चतुरशिल्पिप्रवर्त्तितं यत्र चेतिहासज्ञानविरहितः समाजो निष्प्रभास्तिष्ठति, सूत्रनिबद्धापुत्तलिकेव सञ्जायते। अतो बहिश्चराः प्राणा इतिहासो नाम समाजस्येति युक्तमुक्तं भवति।

---

* ज्ञानदानः।

भारतवर्षम् ।

बहोः कालादिदं भारतं कामपि सुखासिकामधिशय्यान्यै-र्विद्वद्भिर्महता श्रमेणाविष्कृतानां विद्युत्तत्त्वादीनां सम्पातभया-दिवनोन्मीलयति विलोचनयुगलमद्यापि न चेष्टते, नापिविचि-न्तयति, न च किञ्चिदनुतिष्ठति । निद्राप्रबलतयान्धस्तमसि निमग्नस्स्करतलगतमपि विज्ञानं नानुशीलयति, केवलं निःसारैः बाह्याडम्बरैर्मुधाकालमतिवाहयदिदमद्यापि तिष्ठति । प्रत्यप्यं निज्ञापाङ्गल प्रत्यात्मगौरवाय विस्मृत्य ताः सकलाः कलाः, अपहाय नवनवाविद्याः कुम्भकरणनिद्रामवलम्ब्य साम्प्रतं तिष्ठति । पुरा यस्या दिव्यगिरा विश्वजनानः प्रचार आसीत् । अत्रत्या विद्वांसः दर्शनगणेतिहासादिविषयकान् ग्रन्थान् विरच्य मानवानां हार्दमन्धं तमोदूरमुत्सार्य सर्वविद्याचार्या जगत् विज्ञामप्रसविनीमार्यविद्यां कल्पलतिकामिव समीहितसिद्धिदां मानवस्य जगन्मण्डले प्रकाशितवन्तः । हन्तः भोः कालवशादस्म-त्क्रमविपर्यासाद्वा तामेव हसीयसीं दशामधिगच्छन्तीं विलोक्य किन्न दूयते अस्माकं चेतः ? साम्प्रतं भारतीयानां क्व यत्सकला-कलाभिज्ञत्वं क्वतावज्ज्ञानपाटवम्, क्व सा विवेकता क्व तावत् गौरवम्, क्व तावज्जगन्मान्याया विद्याया उपदेष्टृत्वम् क्व वा ते प्रयत्नैः प्रणीतपूर्वा गभीरार्थाः प्रबन्धाः क्व दिव्यगिरस्तादृशः प्रचारः, हा हन्त ! सर्वं तदेक पद एव विलुप्यते स्म । पूर्वविप-श्चितः शिल्पे कलायाम्, धर्मशास्त्रे, निरुक्ते, पदे, वाक्ये प्रमाणे, अन्त्रीक्ष्क्यां मीमांसायाम्, । अर्थशास्त्रे ज्यौतिषे, आयुर्वेदे, धनुर्वेदे सङ्गीते न्याये, साहित्ये, भूमिरत्नपरीक्षायाम् तन्त्रे, रसायने कल्पे, पदार्थविद्यायाम् पुराणे, दुर्गनिर्माणे तादृशान् प्रबन्धान् व्यरचन्त येऽद्यापि तेषां कीर्त्तिमुद्घोषयन्ति द्वीपा-न्तरेषु । परं करतलगतं हीरकखण्डतमिव साम्प्रत ते प्रब-

न्धग्रु नाद्रियन्ते भारतीयैरिति विलोक्य प्रेक्षावन्तो मनसि विषीदन्ति।

मनुष्यता।

मनुष्ययोनिमुपलभ्यापि मनुष्यत्वस्य ज्ञानं काठिन्यं विद्यते। धनमुपार्ज्य कुटुम्बपालनेन आहोस्विदधिकधनसम्पन्नः स्वामी भूत्वा आमोदप्रमोदेन स्वजीवननिर्वाहकरणेनैव कश्चित्मनुजपदभाङ्नो भवितुमर्हति। अनेकेषां शास्त्राणामप्यध्ययनेन कश्चिन्मनुष्यतां न प्रयाति। मनुष्यत्वस्य लक्षण केवलं धनिकत्वं पाण्डित्यं च नास्ति। यद्येवं स्यात्तर्हि लोके जना धनाढ्यानां शास्त्रज्ञानां विद्याविशारदानां पशुसंज्ञां संगृह्य कथं तिरस्कुर्वन्ति तान्। भाषन्ते च मानवाः केवलं विद्याध्ययनेनैव कश्चिन्मानपदवीं नालं कर्तुमर्हति। अनेनेदं बोद्धव्यं धनसम्पत्त्या विद्यया च मनुष्यत्वं नाममात्रं विद्यते मनुष्यत्वमेकमन्यद् वस्त्वस्ति। आत्मना सह मनुष्यत्वस्य घनिष्ठसम्बन्धोऽस्ति। य आत्मसंयमिनो भवन्ति त एव मनुष्यतां प्राप्नुवन्ति। आत्मसंयम आत्मत्यागश्चोभाविमौ मनुष्यताप्राप्तये प्रधानगुणौ स्तः। इन्द्रियाणां मनसश्च स्वाधिकारे रक्षणमात्मसंयमः। परोपकाराय सुखदुःखस्य न परिगणनमात्मविसर्जनमस्ति। कामक्रोधलोभमोहमदमत्सरा इमे षड् मनः शत्रवो विद्यन्ते। केवलमेषामाराधस्य नासात्मसंयमो नास्ति अपित्वेभिः सह पञ्चेन्द्रियाणां निग्रहणमात्मसंयमस्य लक्ष्मास्ति।

धनं न याचे नच राजशासनं, याचे प्रभो! शुद्धपवित्रजीवनम्।
अधर्मकृत्येषु मतिर्मदीया, विकुण्ठिता स्यान्नतु धर्मकर्मसु॥१॥
धनाधिपेऽहं विनयी भवेयम् विपत्तिकाले धृतिमान् गभीरः।
याचे विभो! निर्मलवाग्लधिष्णाम् प्रपञ्चरहितां शुभकामदां सदा

शान्तं मनो मे सकलेन्द्रियाणि, वश्यानि यायान्तु सदा परेश !
उदारभावस्य च वर्तनं मे, दधातु सकलेश ! सदा महेश ! ॥३॥
लोकस्थितां मानवजातिसर्वाम्, पश्यान्यहं सौहृदलोचनेन ।
भवन्तमावीक्ष्य बिभेमि पापाद्, न पापकृत्येषु भवेत् प्रवृत्तिः ॥

प्रेम ।

स्नेहेन विना कश्चिदपि परोपकारकर्मकरणे न प्रवर्तते । निरपेक्षकर्मकरणमेव तथ्यमौदार्यं विद्यते । इदं निश्चित्योपकारकर्मकरणम्, यस्याहमुपकारं कुर्वे, अयं यथाकालं ममोपकारं करिष्यति, एवं करणं परोपकारोऽनास्ति अपि तु स्वोपकारोऽस्ति । इत्थं भूतानां कर्मणां करणं वाणिग्वृत्तिः सञ्ज्ञा भवितुमर्हति ।

निष्कामकर्मकरणे हृदयेऽलौकिकानन्द उत्पद्यते परन्तु सकामकर्मकरणे स आनन्दो हृदये नोत्पद्यते । अनुरागे एवायं संसारः सन्तिष्ठते । अस्यानुरागस्यानेके पर्यायवाचकाः शब्दाः सन्ति । यथा स्नेहः, हार्दम्, श्रद्धा, प्रणयः, प्रेम भक्तिः—इत्यादयः । अयमनुरागः सन्ततिषु गुरुषु बन्धुवान्धवेषु पतिपत्नीषु जनकजननीषु परमपितरि विधातरि च जीवानां विद्यते । प्रेम्णा-दयाभावो जायते । तदैव मनसि मालीन्यम् ईर्ष्याद्वेषौ शात्रवं च जाजायते । मानवानां हृदयेषु प्रेमैव जीवनसुखं प्रफुल्लतायाभावं च प्रकटयति । प्रणयो बध्नाति संसारम् ।

दया ।

यस्य जनस्य हृदये दया न विराजते स मनुष्यसमाजे स्थातुमनर्हः । अन्येषां दुःखान्यपहरणाय यस्य चित्तवृत्तयो न प्रवर्तन्ते, इतरेषां लोचनेभ्योऽश्रूणि स्रवन्ति समवीक्ष्य यस्य नयने सजले न जायेते, अन्येषां विपदं दृष्ट्वा यस्य स्वान्तं न

विदूयते, ईदृशात् स्वार्थपरायणात् समाजकण्टकाज्जनाद् यावच्छक्यं तावद्दूरं स्थेयम् ।

केचनेदृशा ज्ञानगर्विष्ठा वृथाभिमानिनो मानवाः सन्ति ये च देशं कालं पात्रं चाविचार्य सौजन्यं दर्शयन्ति । ईदृशानां दयालूनां लोके निन्दा जायते । तेषां निर्मलचरित्रे पवित्रे नाम्नि च कलङ्कत्वं प्रयाति तेषामुन्नतं मस्तकमधः प्रयाति, तेषां हृदि अशान्तिदेवी स्वीयं निकेतनं च विरचयति ।
ये देशं कालं पात्रं च विचार्य कारुण्यं सौजन्यं च दर्शयन्ति तेऽस्माद् भयात्सर्वदा शङ्कन्ते अस्मदीयां कदापि पश्चान्निन्दा न जायेत । अस्मदीये निर्मलचरित्रे पवित्रकीर्त्तौ च कुत्रचिदपयशो न भवेत । अस्माकमुन्नतं मस्तकं कुत्रचिन्नीचैर्न गच्छेत् । ईदृशो मानवा यत् किञ्चित् कुर्वन्ति तत्सर्वं यशसे विदधति नापकीर्त्तये । सदा सर्वेषु भूतेषु दयां कुर्वन्ति साधवः ।

आदर्शपुरुषाः ।

यस्मिन् देशे आदर्शपुरुषा जायन्ते तथैव तस्य देशस्योन्नतिर्भवति । महापुरुषाणामादर्शस्वरूपाणां जीवनचरितानामवलोकनेन तथैव तत्रत्यानां मानवानां जीवनानि परिवर्तन्ते यत्रादर्शपुरुषा उच्चहृदया जायन्ते तदा तत्रत्या मानवा अप्युच्चहृदया यदादर्शपुरुषाः संकीर्णहृदया भवन्ति तर्हि तत्रत्या जातिरवनतिं प्रैति ।

अतएव भिन्नदेशनिवासिनां शिक्षा सभ्यताभावः कल्पनाबुद्धिर्मानसिकभावना संस्काराश्चभिन्नप्रकारा भवन्ति । भूवलये नास्तीदृशः कश्चिदपि देशो यः समाजिकेषु राजनैतिकेषु सांसारिकेषु पारमार्थिकेषु दैहिकेषु मानसिकेषु सर्वेषु च विषयेषु सर्वोच्चादर्शः स्यात् । कुत्रचिन्मानसिकोन्नतिः, कुत्रचिच्छारीरिकोन्नतिः, कुत्रचिन्मनोविज्ञानोन्नतिः, कुत्रचिज्जडविज्ञानोन्न-

निश्च विशेषरूपेण विद्यते। अतएव देशं कालं च विचार्य्य, यस्मिन् काले यस्मिन् देशे ये सर्वोच्चाः सर्वमान्या आदर्शाः पुरुषाः स्युः तेषां प्रशस्तगुणानां ग्रहणं सर्वथोचितमस्तीति। "आदर्शपुरुषस्य जीवनं सर्वत्र सर्वं सुखयति।

विनयः।

एकस्य दार्शनिकस्य विदुषो महात्मनो राद्धान्तोऽस्ति। अहङ्कारवतो मर्त्यस्याऽऽननं भयङ्करं प्रतिभाति अहकारः शात्रवमुत्पादयति, ईर्ष्यां वर्धयति, संसारस्थां सरणिं कण्टकाकीर्णां विदधाति। परं विनयः शत्रुं मित्रं विरचयति ईर्ष्यासर्पिण्याः सविषान्दन्तान् खण्डयति, संसारस्थान्कठिनकठिनान् मार्गानपि पुष्पशय्यावत् कोमलान् विदधाति। विनयः कियतो महत्त्वस्य वस्त्वस्ति। परमल्पबुद्धयो मानवा इदं न बोधन्ते। अल्पविद्योमहागर्वी जायते। अहङ्कारस्य याथार्थ्येन वैरुद्ध्यं विनयोऽस्ति। अहङ्कारो दोषो विद्यते विनयश्च गुणोऽस्ति। सर्वे मानवा गुणस्य पक्षपातिनो भवन्ति। अतएवाहङ्कारं दृष्ट्वाऽसमर्था विनयं दृष्ट्वा च प्रसीदन्ति। विनयोयथा स्वगुणेन वैरिणं मित्रं विरचयति एवमेवाऽहङ्कारोपि सुहृन्मरिं विदधाति अरातिसंख्यां च वर्धयति। यथा सौजन्यं विनीतमधुरभाषणं च परस्परं सम्बधं रक्षन्ति एवमेवाशिष्टता कटुभाषणमहंकारश्च परस्परं सहानुभूतिं रक्षन्ति। विनयिनो मनुष्या समस्तेषु कर्येषु साफल्यमाप्नुवंति अविनयिनो नैष्फल्यम्, ये पुरुषा उद्दण्डा उद्धताः सन्ति तेषामेकमपि कार्यं साफल्यं न प्राप्नोति। आसां सर्वासां वार्तानां सत्यापनाय कस्यचित्प्रमाणस्यावश्यकता न विद्यते। विनस्याऽविनयस्य च फलाफलस्य घटना प्रतिदिनं जाजायते अनेनैव प्रमाणेन पूर्वकथितानां वार्त्तानां सत्यापनाय प्रमाणी कर्तुमर्हन्ति। यद्यस्मिन् विषये कश्चित् संदेहः स्यात्तर्हि युष्माभिः स्वयं परीक्षणं विधेयम्। विनयिनां

माभवानां मनुजाः स्वयमेवाधीनतामुपयन्ति, अहङ्कारिभ्यो रुष्टीभूय दूरं प्रयान्ति। भो बाला! यदि यूयं स्वकीयां विमलां सुकीर्त्तिं संसारे विस्तारयितुं कामयध्वे तर्हि विनयिनो मधुरालापिनो निरभिमानिनश्च भवेत। अन्योगुणो नो विनयेन तुल्यः।

परिहासः

कस्यां वेलायां केन सह कया रीत्योपहासो विधेयः। अस्मिन् विषये मीमांसावश्यमेव करणीया। परिहासस्य मूलकारणम् चित्तप्रहर्षमोदाप्रयता विद्यते। उपहासकरणस्य कारण केवलं हर्षविनिर्माणम्, नान्यः कश्चिद्धेतुः परमयुक्तरीत्या परिहासेन हृदयं मये विषादो जायते तेन हास्येन को लाभः येनान्यस्य विदूयेत। कैश्चिन्माननैरयुक्तं परिहासं कृत्वात्मनाना: प्राणाः अपिपरित्यक्ताः। अतएवास्मिन् विषये सर्वैः प्रबोधेन भाव्यम्। ईदृशः परिहासः केनापि सह न कर्त्तव्यो येन तस्य परिणामो भयावहः स्यात्। हास्यं तावदेव कार्यं यावत्तस्य फलं लाभप्रदं स्यात्। हास्येन यदान्यस्य चेतसि वेदना जायेत तदा तद्धास्यं न अपितु तद्धास्यमीर्ष्याद्वेषरूपेणानिष्टमुत्पादयति। अवधार्यं तथा परिहासेन परस्परमसमञ्जसः सञ्जायते एवं करणेनाभयोर मङ्गलमेव। असभ्यतयाऽश्लीलवार्त्ताभिश्च सभ्यैर्जनैः परिहसनं सर्वथा परिहेयमस्ति। कुत एवं परिहासेनासन्तोषो वर्धते। ये शिष्टाः सज्जना भवन्ति तेऽनुचितपरिहासकर्तृभिः सह सम्भाषणकरणमुचितं नो मन्यन्ते। सभ्यसमाजे दुर्बोधाः परिहासकाः कदापि सम्मानं न लभन्ते। परिहासो दुःखदो भवति।

मधुरभाषणम्।

मधुरभाषणे न जाने कीदृशी विचित्रा शक्तिर्विद्यते, यया मानवा असाध्यं गतानि कार्याणि साध्यं कल्पयन्ति निसर्गतोमनोज्ञानि वस्तूनीतरेषां हृदयान्यात्मसात् कुर्वन्ति। बीभत्सानि

वस्तूनि स्वभावतो घृणामावहन्ति । मधुरवचनेष्वीदृशी विलक्षणाशक्तिर्विराजते या जनानां चेतांस्याहरति, मधुरवचांसि निर्दयिनां हृदयेषु दयामुद्भावयन्ति, निष्ठुरस्वभावानां मानवानां मनांसि मृदुलानि सञ्जायन्ते । शत्रवोऽपि मित्रायन्ते । मधुरस्वरतरङ्गाः किन्न कर्तुमर्हन्ति ? कालस्वरूपः कृष्णसर्पोऽपि मधुरस्वरेणमोहमुपागत्यात्मनोनं व्यापारं विस्मरति, वीणामधुरध्वनिना वन्यपशुपक्षिणोऽपि वश्या भवन्ति, मनुष्यविषये तु किमपि विशेषं वक्तव्यं न विद्यते स त्वात्मानमपि विस्मरति। मधुरभाषणस्य महिमा सङ्गीतविधानान्न्यूनो न विद्यते। मधुरशब्दः कर्णकुहरं प्रविश्य मानवानां हृदयानि द्रवयति। यद्येषामृतवाणी विनयेन सह व्यवहारमाप्नुयात्तर्हि सुवर्णेनसह सुगन्धेर्मेलनं स्यात् कठोरभाषणेन वयं मुहुर्मुहुः क्लेशं लभामहे, इदं बुद्ध्वापि मधुरभाषणं न वयं शिक्षामहे। मधुरभाषणाय धनव्ययकरणस्यावश्यकता न विद्यते । अपितु यत्कार्यं बहुधनव्ययेन न सिध्यति तन्मधुरभाषणेन चपलं सिद्धिं याति। ये मधुरालापिनो ये च तच्छ्रोतारः सर्वे इमे मोदन्ते, मनसि पवित्रभावानामुदयो भवति, मधुरालापिनो विश्वेषां मानवानां प्रेमपात्राणि जायन्ते यत्र मधुरालापो भवति तत्रत्यो वायुर्मधुरमयो जायते। मधुरवचनश्रवणेन श्रोतृणां दुःखा न शोका मोहाविषादाश्च विस्मृतपथं प्रयान्ति । येषां हृदि स्नेहो दया च विद्यते, तेषामानात् प्रायेण मधुरवचनानि निर्गच्छन्ति, प्रेम, दया चैव मधुरालापस्याकरः । ये मानवाः प्रेमका दयालवश्च सन्ति त एव मधुरालापिना भवन्ति ।

उत्साहः ।

दृढप्रतिज्ञयाऽध्यवसायेनाऽऽत्मवश्यतयोद्योगेन च सिहेनरैण किं न कर्तुं शक्यते ? बाला ! यदा यूयं मनो नियोज्य

सत्त्वं कार्यं करिष्यथ तर्हि यत्कार्यमद्य पर्वताकारं प्रतिभाति तदेव कार्यं कालान्तरेण स्वल्पशिलावत् प्रतिभास्यति । मुग्धबोधव्याकरणस्य रचयिता प्रसिद्धवैयाकरणो वोपदेवो बाल्यकाले महामन्दबुद्धिरासीत । अश्रान्तपरिश्रमेणापि पठितपाठः स्मृतिपथं न प्रेति स्म । परं विनीतभावाद् गुरुदेवस्य कृपापात्रमासीत् । वोपदेवेन महता परिश्रमेणाऽलघुप्रयत्नेन बहुकालपर्यन्तं व्याकरणमधीतं परं बोधनं किञ्चिदपि नाभूत् । अनेन हेतुनाऽध्यापकाध्येतारावुभावपिसंक्षुब्धावास्ताम् । एकस्मिन्नहन्यध्यापनकालेऽध्यापकेन वोपदेवस्य मधुरालापेन तिरस्कारोऽकारि । अनेन तिरस्कारेण स लज्जितो भूत्वा तूष्णीं पाठशालान्निर्जगाम । उदासीनभावेनेतस्ततः परिबभ्राम । एकदा गमनश्रमेण परिश्रान्तो भूत्वा सरोवरस्य सविधे वृक्षच्छायायां विशश्राम । तत्र सरोवरे मृद्घटं समादायैका युवतिः स्नानार्थं समागतवती । जलेन घटं प्रपूर्य, पाषाणनिचये घट्टे घटं निधाय कासारे स्नानमकार्षीत् । सा स्नात्वा घटमादायात्मनीयं सद्म वव्राज । यत्र तया घटो रक्षितस्तत्र सततं घटरक्षणेन गर्त्तः समजनि । इदं संवीक्ष्य वोपदेवस्य हृदि नवीनविचाराः समजनिषत, तेन मनसि चिरं विचारितं गुरुगृहगमनम् । गुरुणा सहर्षस्य पुनरागमनस्य कारणमप्राक्षि । वोपदेवेन घटसंघर्षणगर्त्त कथा श्राविताऽनेन शिक्षापि गृहीता । यदा मृद्घटसंघर्षणेनाश्मनि रन्ध्रं संजायते तर्हि किं मे बुद्धिः स्मरणशक्तिश्च तीव्रा नो भविष्यति ? । तस्माद् दिवसाद् वोपदेवेन महता श्रमेणाध्ययनस्य कार्यमारब्धम् । स्तोकेन कालेन स महावैयाकरणोऽभूत्, तेन मुग्धबोधनामकं व्याकरणं व्यरचि । अस्य व्याकरणस्य बङ्गदेशे बाहुल्येन प्रचारोऽस्ति । अत एव कविराह, यत्ने कृते यदि न सिध्यति कोऽत्र दोषः, इदमेवास्य तात्पर्यं यत्ने दोषः विचारणीयो न च दैवे ।

भगवद्भक्तिः ।

श्रेयः कुरां भक्तिमुदस्यते विभो ! क्लिश्यन्ति ये केवलबोधलब्धये ।
तेषामसौ क्लेशल एव शिष्यते नान्यद्यथा स्थूलतुषावघातिनाम् ॥

हे नाथ ! ये मानवा भावत्कीं कल्याणकारिणीं भक्तिं विहाय केवलज्ञानप्राप्तये क्लिश्यन्ति ते क्लेशमन्तराऽन्यत्किमपि न लभन्ते। यथा तण्डुलविरहिततुषावघातनेन दुःखं विना नान्यत् किमपि लभ्यते। एवमेव भक्तिं विरहय्य केवलज्ञानप्राप्तिर्न सुखकरी।

विचारशीलमानवैः केवलां विद्यामधीत्य न सन्तोष्टव्यम्, अपितु भगवद्भक्त्या स्वजीवनं पवित्रीकरणीयम्। कश्चन नरो विद्यापारङ्गतो बहुदर्शी स्यात्तथापि नैतिकबलस्य सच्चरित्रस्य चाऽभावेन स सभ्यसमाजे न गण्यते मनुजः। यदा यस्य हृदये कुवृत्तयो बाहुल्येन स्थानं लभन्ते तदा तस्य बुद्धिः साहाय्यं न करोति। ये नैतिकबलात्प्रच्युताः सन्ति तैर्धार्मिकजीवनाय बुद्धिबलस्य विश्वासो न विधेयः नैतिकबलहीनवृत्तयो बुद्धिमन्तोऽपि नराः कर्त्तव्यविमुखा अकर्त्तव्यपरायणाश्च जायन्ते। या शक्तिः नैतिकबले विद्यते सा बुद्धौ न, बुद्धिः केवला मार्गदर्शिकास्ति पथिकजनो ज्ञात्वापि मार्गच्युतः स्यात्तह्यस्योत्तरदायिनी बुद्धिर्नास्ति। परन्तु नैतिकबलं कर्त्तव्यकर्माणां नहि विचालयति नरम् यथा बुद्ध्या सह नैतिकबलस्याल्पसम्बन्धोऽस्ति तथैव विद्यया सह स्तोकसम्बन्धोऽस्ति यद्येवं न स्यात्तर्हि ये मानवा उच्चशिक्षासम्पन्ना विपश्चितः साहित्यसंसारालङ्कारा भूत्वा जगति विख्याताः सन्ति, तेषु कश्चिन्मद्यपः कश्चिदपव्ययी, कश्चिद्दुराचारी, कश्चित्तस्करः, कश्चिन्नास्तिकः, कश्चिद्देशशत्रुः कथं स्यात् ?। तेषां सा विशालविद्या प्रतिभा तथा मेधा पापपथात्कथं न तान्निवारयति ? अतएव बाल्यकाले धर्मशिक्षायामहत्यावश्यकता वरीवृतीति। ये बालावस्थायां

धर्मनीतिशिक्षया न शिक्ष्यन्ते त एव दुश्चरित्राः भूत्वा स्वकीयं वंशं देशं च कलङ्कयन्ति । शिक्षाया मुख्यं तात्पर्यं बालानां दुश्चरित्रात् त्राणमेव ।

अक्षीणो वित्ततः क्षीणो वृत्ततस्तु हतोहतः ॥

—०—

पाणिनिव्याकरणम् ।

इह किल भारते वर्षे सकलशास्त्राणां प्रचारे सत्यपि वेदाङ्गेषु प्रधानमिति व्याकरणम् । तच्च व्याकरणं शाकटायनापिशलिगार्ग्यगालवस्फोटायनप्रभृतिभिः प्रणीतमासीत् । परन्तु कालक्रमेण तत्सर्वं तिरोहितमेव प्रतिभाति साम्प्रतम् । महर्षिणा पाणिना तेषां वैयाकरणानां मतमाकृष्य लौकिकानां वैदिकानामपि शब्दानामनुशासनं च सङ्गमय्य सर्वोपयोगि-परमरमणीयं सर्वोत्तममेतद् व्याकरणं निरमायि । एतस्यैव व्याकरणस्य तावद्वर्त्तन्ते सूत्रपाठो गणपाठो धातुपाठो लिङ्गानुशासनं चेति चत्वारो विभागाः, अस्य व्याकरणस्योपरि वार्त्तिककारः कात्यायनोऽभूत् । भाष्यकारश्च पतञ्जलिमुनिरासीत् अतएव युक्तमुक्तं भवति त्रिमुनि व्याकरणम् ।

वस्तुगत्या व्याकरणमन्तरा शब्दज्ञानं बहुदुस्तरतमम् । अतएव महामुनिना पतञ्जलिना महाभाष्ये इदमुक्तम् । न सर्वैर्लिङ्गैर्न च सर्वाभिर्विभक्तिभिर्वेदे मन्त्रा निगदिताः, ते चाऽवश्यं यज्ञगतेन पुरुषेण यथायथं विपरिणमयितव्याः, तन्नावैयाकरणः शक्नोति यथायथं विपरिणमयितुम् । तस्मादध्येयं व्याकरणमिति ।

चाणक्यः ।

पञ्चाम्बुप्रदेशस्य कस्मिश्चिद् ग्रामे चणिर्नामकः कश्चिद् विप्रः प्रतिवसति स्म तद् भार्याऽपि संयोगवशात् चणिर्नाम्ना

प्रसिद्धा संजाता । समयमासाद्य चणिर्गर्भमधत्त । दशमे मासि चाणि: पुत्रमसूत । प्रसवाऽनन्तरमेवोद्भिन्नरदनावलिः पुत्रः समजनि । माता चाऽलौकिकीमवस्थां पुत्रस्यऽवलोक्य चिन्ताक्रान्तानिष्टं शङ्कमाना तनयमादाय ज्योतिर्विदां जैनमुनीनां च सन्निधौ भाविफलजिज्ञासया जगाम । पृष्टाश्च मुनयः । ते बभाषिरे। देवि ! समुत्पन्नदन्तस्यास्यऽतनयस्य निजपराक्रमतो राज्यलाभ एव फलम् सा च देवी राज्यसम्पत्तिमनर्थपरम्पराकुलां विचिन्त्य कथमपि हृदयमाश्वासयन्ती बालस्य दन्तान संजघर्ष । पुनश्च दैववशात्ते ज्योतिर्विदो भूयोऽपि तद् गृहमाजग्मुः । तं चणीसुतं घृष्टदन्तमवलोक्य व्याजह्रुः । अहो राज्यसम्पत्तिस्त्वस्य विलीना तथाप्यस्यैवात्मा शरीरान्तरेण राज्यं भोक्ष्यते । तस्या एव पुत्रश्चाणक्यनाम्ना प्रसिद्धः । गृह एव स बाल्यं नीतवानधीतवांश्च ।

समारूढयौवनो गृहीतपान्थवेशोगृहाच्चाणक्योनिर्जगाम । दैववशाद् गच्छन् मार्गे चाणक्य इभग्रामं प्राप । तत्र च कस्यापि हस्तिपकाध्यक्षस्य पत्न्या गर्भः स्थिरः. सा प्रसवं न लेभे । तत्पतिः परिव्राजकवेशं चाणक्यं विलोक्य तं प्रार्थितवान । तत्प्रार्थितश्च चाणक्य औषधविशेषं चकार बभाषे च । अस्माद गर्भाज्जायमानः पुत्रो मह्यं प्रदेयः. अहमेवैनं शिक्षयिष्यामि इत्युक्त्वा ततो निर्जगाम । बहुदिनानि यावदितस्ततः परिभ्रमन पुनस्तमेव ग्रामं चाणक्यः आससाद । तत्र समुत्तीर्णबालभावं ग्राम्यक्रीडासक्तं बालकमेकं ददर्श बालकदर्शनसमकालमेव विस्मृतमपि पूर्ववृत्तान्तं चाणक्यः स्मृतवान् । राजन्निति तं संबोध्य चाणक्यो भिक्षां ययाचे । स बालोऽपि क्रीडामहाराजोऽहं भावप्रगुणो यथेच्छं सर्वमेव गृह्यतामित्यादिदेश । मत्प्रदत्तेनौषधेनाऽयं समुत्पन्न इति लक्षणविशेषैर्विज्ञाय तन्मातरं ययाचे । माताऽपि पूर्वप्रतिज्ञानुसारेण बालं तस्मै ददौ सोऽपि चाणक्यो बालमुप-

नीय यथाविध्यशिक्षयत् । स एवाऽयं चन्द्रगुप्त नाम राजा । चाणक्यस्य प्रयत्नाद् राज्यं लेभ इति केषाञ्चिन्मतम् । केचित्तु नन्दादेव समुत्पन्नो दासीपुत्रश्चन्द्रगुप्त इत्याचक्षते ।

नवनवतिशतद्रव्यकोटीश्वरो नन्दो नाम पाटलिपुरे राजा बभूव । स च केनापि कारणेन क्रुद्धो निजाऽमात्यं शकटारं कारावासे निचिक्षेप । शकटारोऽपि बहुकालं यावत् कारावास एव तस्थौ । एकदा प्रसन्नो राजा शकटारं कारागृहादुन्मुमोच । श्राद्धीयब्राह्मणाऽन्वेषणाय तमज्ञापयामास च शकटारोऽप्यवि-स्मृतनन्दाऽत्याचारः पूर्ववैरं प्रति चिकीर्षुः, तक्राद्युपचारैः कुश-निर्मूलनबद्धपरिकरं कमपि कुरूपं ब्राह्मणमपश्यत् । कुशलप्रश्ना-दिभिस्तं शक्तिमतं विज्ञाय समानीय च श्राद्धमण्डपं तस्मै आसनं ददौ । श्राद्धमण्डलमागतो राजा दृष्ट्वैवाग्रासनाधिरूढं कुरूपं ब्राह्मणं क्रुद्धस्तमताडयत् । क्रुद्धो विप्रस्तत्रैव शिखामुन्मुच्य पृथिव्यां त्रिःपादप्रहारं विधाय नन्दवंशसमुच्छेदं प्रतिज्ञातवान् । स एवायं चाणक्योऽसम्भवैरुपायैश्चन्द्रगुप्तनामानं राजसिंहासन-मारोपितवान् नन्दांश्च समूलमुच्चिच्छेद ।

चाणक्यस्य विष्णुगुप्त इत्यपर नाम । अयमेव न्यायभाष्य-कारो वात्स्यायन इति केषाञ्चिन्मतम् । चाणक्यनिर्मितं कौटिलीयमर्थशास्त्रम्, सुप्रसिद्धम् । अयं हि कुटिलनीतिपर इति कौटिल्य नाम्ना ख्याति गतः । स्वशिष्य चन्द्रगुप्तं राजसिंहासने निधायायं केवलमुन्मुक्तां स्वशिखां बद्धवान्, स्वयं च तप-श्चर्यायै वनं जगाम ।

कुमारं चन्द्रपीडहं प्रति महाराजाज्ञा ।

कुमार ! महाराजः समाज्ञापयति । पूर्णा नो मनोरथाः । अधी-तानि शास्त्राणि । शिक्षिताः सकलाः कला गतः सर्वास्वायुध-क्रियासु परां प्रतिष्ठाम् । अनुमतोऽसि विनिर्गमाय विद्यागृहात्

सूर्वाचार्यैः । उपगृहीतशिक्षं गन्धगजकुमारकमिव वारिबन्धाद् विनिर्गतमवगतसकलकलाकलापं पौर्णमास्यां शशिनमिव नवोद्गतं पश्यतु त्वां जनः । भजतु सफलतामतिचिरदर्शनोत्कण्ठितानि लोकलोचनानि । दर्शनं प्रति ते समुत्सुकान्यतीव सर्वाण्यन्तः पुराणि । अयमेव भवतः दशमः संवत्सरो विद्यागृहमधिवसतः । प्रविष्टोऽसि षष्ठमनुभवन् वर्षम् । एव सम्पिण्डितेनामुना षोडशेन प्रवर्धसे । तदद्यप्रभृति निर्गत्य दर्शनोत्सुकाभ्यो दत्त्वा दर्शनमखिलमातृभ्योऽभिवाद्य च गुरूनपगतनियन्त्रणो यथा सुखमनुभव राज्यसुखानि नवयौवनललितानि च । संमानय राजलोकम् । पूजय द्विजातीन् । परिपालय प्रजाः । आनन्दय बन्धुवर्गम् । अयं च त्रिभुवनैकरत्नमनिलगरुडसमजव इन्द्रायुधनामा तुरङ्गमः प्रेषितो महाराजेन द्वारि तिष्ठति । एषः खलु देवस्य पारसीकाऽधिपतिना त्रिभुवनाश्चर्यमिति कृत्वा "जलधितलादुत्थितमयोनिजमिदमश्वरत्नमासादितं मया महाराजाऽधिरोहणयोग्यम्" इति सन्दिश्य प्रहितः दृष्ट्वा च निवेदितं लक्षणाविद्भिः । देव ! यान्युच्चैः श्रवसः श्रूयन्ते लक्षणानि तैरयमुपेतः । नैवं विधो भूतो भावी वा तुरङ्गमः" इति । तदयमनुगृह्यतामधिरोहणेन । इदं च मूर्धाभिषिक्तपार्थिवकुलप्रसूतां विनयोपपन्नानां शूराणामभिरूपाणां कलावतां च कुलक्रमागतानां राजपुत्राणां सहस्रं परिचारार्थमनुप्रेषितं तुरङ्गमारूढं द्वारि प्रणामलालसं प्रतिपालयति । इत्यभिधाय विरति वचसि बलाहके चन्द्रपीडः पितुराज्ञां शिरसि कृत्वा नवजलधरध्वनिगम्भीरया गिरा "प्रवेश्यतामिन्द्रायुधः" इति निर्जिगमिषुरादिदेश ।

चन्द्रपीडं प्रति शुकनासोपदेशः ।

समुपस्थितयौवराज्याभिषेकं चन्द्रपीडं कदाचिद्दर्शनार्थमागतमारूढविनयमपि विनीततरमिच्छन् शुकनासोऽमात्यः

सचिवस्तमुवाच । तात ! चन्द्रापीड ! विदितवेदितव्यस्याऽधीतसर्वशास्त्रस्य ते नाल्पमप्युपदेष्टव्यमस्ति । केवलं च निसर्गत एवाभानुभेद्यमरत्नालोकोच्छेद्यमप्रदीपप्रभापनेयमतिगहनं तमो यौवनप्रभवम् । अपरिणामोपशमो दारुणो लक्ष्मीमदः । विषमो विषयविषादमोहः । नित्यमस्नानशौचवध्यो रागमलावलेपः । घोरा च राज्यसुखनिद्रा भवतीति विस्तरेणाऽभिधीयसे । गर्भेश्वरत्वमभिनवयौवनत्वमप्रतिमरूपत्वममानुषशक्तित्वं चेति महतीयं खल्वनर्थपरम्परा सर्वा । अविनयानामेकैकमप्येषामायतनं किमुत समवायः । यौवनारम्भे च प्रायः शास्त्रजलप्रक्षालननिर्मला हि कालुष्यमुपयाति बुद्धिः । भवादृशा एव भवन्ति भाजनान्युपदेशानाम् । अपगतमले हि मनसि स्फटिकमणाविव रजनिकरगभस्तयो विशन्ति सुखे नोपदेशगुणाः । अयमेव चाऽनास्वादितविषयरसस्य ते काल उपदेशस्य । गुरूपदेशश्च नाम पुरुषाणामखिलमलप्रक्षालनक्षममजलं स्नानम् विशेषेण राज्ञाम् । विरला हि तेषामुपदेष्टारः ।

आलोकयतु तावत् कल्याणाभिनिवेशी लक्ष्मीमेव प्रथमम् । इयं हि लक्ष्मीः क्षीरसागरात् पारिजातपल्लवेभ्यो रागमिन्दुशकलादेकान्तवक्रतामुच्चैःश्रवसश्चञ्चलतां कालकूटान्मोहनशक्तिं मदिराया मदं कौस्तुभमणेर्नैष्ठुर्यमित्येतानि सहवासपरिचयवशाद् विरहविनोदचिह्नानि गृहीत्वैवोद्गता । इयमनार्या लब्धाऽपि खलु दुःखेन परिपाल्यते । परिपालितापि प्रपलायते । न परिचयं रक्षति । नाभिजनमीक्षते । न रूपमालोकयते । न कुलक्रममनुवर्त्तते न शीलं पश्यति । न वैदग्ध्यं गणयति । न श्रुतमाकर्णयति । न धर्ममनुरुध्यते । न त्यागमाद्रियते । न विशेषज्ञतां विचारयति । नाचारं पालयति । तदस्मिन् महामोहकारिणि यौवने कुमार ! तथा प्रयतेथा यथा नोपहास्यसे जनैः न निन्द्यसे साधुभिर्न धिक्क्रियसे गुरुभिर्नोपालभ्यसे सुहृद्भिर्न

प्रोच्यसे विद्वद्भिः। कामं भवान् प्रकृत्यैव धीरः पित्रा च समारोपितसंस्कारः तरलहृदयमप्रतिबुद्धं च मदयन्ति धनानि तथापि भवद्गुणसन्तोषो मामेवं मुखरीकृतवान्। इदमेव च पुनः पुनरभिधीयसे विद्वांसमपि सचेतनमपि महासत्त्वमप्यभिजातमपि धीरमपि प्रयत्नवन्तमपि पुरुषमियं दुर्विनीता खली करोति लक्ष्मीरिति। सर्वथा कल्याणैः पित्रा क्रियमाणमनुभवतु भवान् नवयौवनराज्याभिषेकमङ्गलम्। कुलक्रमागतामुद्वह पूर्वपुरुषैरूढां धुरम्। अव नमय द्विषतां शिरांसि। उन्नराय स्वबन्धुवर्गम्। अभिषेकानन्तरं प्रारब्धदिग्विजयः परिभ्रमन् विजितामपि तव पित्रा सप्तद्वीपभूषणां पुनर्विजयस्व वसुन्धराम्। अयं च ते कालः प्रतापमारोपयितुम्। आरूढप्रतापो राजा त्रैलोक्यदर्शीव सिद्धादेशो भवति। इत्येतदभिधायोपशशाम।

मातृभूमिवन्दना

अयि देवि! मातृभूमि! मम हार्दिकं नमस्ते।
प्रभुरस्मि नैव गातुं मातर्महन्महस्ते॥ १॥
धन्या न काचिदन्या हृदयेऽस्ति मे त्वदन्या।
मान्याऽपि हे वदान्ये! जगतीतले समस्ते॥ २॥
विपुलश्रियां निधानं तनुभृन्मुदां विधानम्।
जयताद् भुवां प्रधानं भुवि मञ्जुलं वपुस्ते॥ ३॥
मृत्स्नाऽपि सा त्वदीया कृत्स्नां शुचं मदीयाम्।
अपहृत्य मोदनीयां तनुते मुदं प्रशस्ते॥ ४॥
भक्तिर्विपत्करालो तव जन्मभूः! विशाला।
हृदये ममास्तु मालामञ्जुर्व्वनं रजस्ते॥ ५॥
अन्तर्विलोचनाभ्यां द्युनिशोर्विरोचनाभ्याम्।
जानीहि सत्यमाभ्यां ललिह्यते तनुस्ते॥ ६॥
मातः प्रलीनशोके वपुषः श्रियं सुलोके।
ललितां यदा विलोके लसतीव मे मनस्ते॥ ७॥

जन्मान्तरेऽपि मातः! प्रमुदाश्यंते म तातः।
भूयासमत्र यातः क्रोडे जनिं श्रियते ॥ ८ ॥

प्रबोधनम् ।

सखे! जागृहि ध्वन्तमस्तं गतम् ।
प्रभाते प्रभूतं महः सङ्गतम् ॥ १ ॥ सखे जागृहि०
महायाम विस्तारियामा त्रियामा-
निमील्याक्षिणी हन्त नीता भृशम् ॥ २ ॥ सखे०
न जानासि निःसंज्ञगेहे त्वदीये ।
कियद्भिः कियत् सञ्चित लुण्ठितम् ॥ ३ ॥ सखे०
निशाचारि सञ्चारि घोरेऽत्र काले ।
कराले न किं किं विनाशं गतम् ॥ ४ ॥ सखे०
न सा वेदविद्या सदानन्दकन्दम् ।
न तद्योगिवृन्दं परशं गतम् ॥ ५ ॥ सखे०
शयानोऽसि हा! हा! गता भारती ते ।
सहादाय वीरव्रतं भारतम् ॥ ६ ॥ सखे०
सतां त्राणकर्मण्यलं तत्पटुत्वम् ।
विहायाऽद्य दम्भाऽऽरतं भारतम् ॥ ७ ॥ सखे०
नखादाशिखं देशवस्तून् हित्वा ।
विदेशीयदुर्भारतं भारतम् ॥ ८ ॥ सखे०
न भाषा न वेषो न वा जातिप्रीतिः ।
हृतं वा हतं वाऽऽरतं भारतम् ॥ ९ ॥ सखे०
न सूचीविधानेऽपि शिष्टं प्रभुत्वम् ।
मृतच्छादनेऽप्यन्यवासस्ततम् ॥ १० ॥
मृते बन्धुवर्गेऽपि हा! जन्मभूमेः ।
न वासो वपुश्छादनायाऽऽहितम् ॥ ११ ॥ सखे०
किमन्यद् वदामश्च किं किं स्मरामः ।
न हा जाठरायाऽपि तृप्तं हुतम् ॥ १२ ॥ सखे०

निरीक्षस्व कोऽसौ पुरो बालकस्ते ।
रुदन् ग्रामवृद्धस्य वक्ति स्फुटम् ॥ १३ ॥ सखे०
क्षुधापीडितोऽह पिता मेऽन्धवृद्धः ।
गता बाल्य एवाम्बिका मे दिवम् ॥ १४ ॥ सखे०
मदीया पयो विन्दुदा धेनुरेका ।
क्षुधाक्षामकण्ठी गता दुर्दशाम् ॥ १५ ॥ सखे०
निराकृत्य तातञ्च माञ्चान्तकेन ।
गले ग्राहिताऽसौ करं शोधितुम् ॥ १६ ॥ सखे०
वहे भित्तितैस्तातसेवामहं तत् ।
न किञ्चिद्दिन भ्राम्यताऽद्यापि तम् ॥ १७ ॥ सखे०
प्रयाति क्व हा दैव ! धिक् कं नु याचे ।
प्रभो ! पाहि हे दीनबन्धो ! द्रुतम् ॥ १८ ॥ सखे०
अहो भारतेयं दशा ते शिशूनाम् ।
विनिद्रासि दारिद्र्यभूतं हतम् ॥ १९ ॥ सखे०
सखे ! जागृहि ध्वान्तमस्तं गतम् ।
प्रभाते प्रभूतं महः सङ्गतम् ॥ २० ॥ सखे०

प्रबोधनम् ।

(गीतिः)

अयि भारताऽऽशु भूयो गतगौरवं भजस्व ।
विजहीहि मोहशय्यां वरबोधमाद्रियस्व ॥ १ ॥
उदितो मरीचिमाली तमिमं मुदा वहन्ति ।
दिगयं विडौजसीया ललितं ललाम भाले ॥ २ ॥
जयपाणिरेपुर्षीते परिबाधनाय धीमन् !
मधुरस्मि तैर्नु दन्ती हसितैर्व्यनक्ति किञ्चित् ॥ ३ ॥
सहसागतः प्रतीचीं मृगलाञ्छनः कलङ्की ।
भजसे कुतो न संज्ञां मयि जागृतिं श्रयस्व ॥ ४ ॥

सहवासिनस्तवाऽमी सुचिराय जागरूकाः ।
गतसंज्ञमालुठन्तं प्रहसन्त्यहो भवन्तम् ॥ ५ ॥
अहिफेनफेनिलोऽपि परिपाण्डुराननोऽपि ।
गततन्द्र एष चीनः सुसखा सभायस्व ॥ ६ ॥
शिथिलं तवाङ्गवर्गं परिलक्ष्य दुःखसंघम् ।
कथयन्ति हन्त ! केचिद् गतजीवन भवन्तम् ॥ ७ ॥
नृपधर्मकर्मठानि परमर्मशर्महारिणि ।
किमु तात ? विस्मृतानि शुभचेष्टितानि तानि ॥ ८ ॥
भज बोधराजभक्तिं जहि पारतन्त्र्यपाशम् ।
त्यज दैववादवेगं ननु पौरुषं श्रयस्व ॥ ९ ॥
नहि निःस्पृहोपकारो न दया विना निमित्तम् ।
क्वचिदद्य तत् पराशां परिहाय चेष्टयस्व ॥ १० ॥
यदि वाञ्छितं प्रियं ते कुरु कर्मशर्मदायि ।
हतचेष्टिताय सिद्धिं प्रददाति नेश्वरोऽपि ॥ ११ ॥
यदि तात ! ते तनूजास्त्वयिभक्तिभावभाजः ।
निजदेशवेषभाषा स्वभिमानमाभजेयुः ॥ १२ ॥
शिवपावनं त्वदङ्गं न विदेशिवस्तु भारैः ।
यदि मे विलाच्छयेयुर्ननुदुःशकं किमस्ति ॥ १३ ॥
परमेश्वरेण सृष्टः समयोहिताय तेऽयम् ।
स्मर तत्स्वकृत्यमद्धा हर दैन्यशृङ्खलानि ॥ १४ ॥
भज संघशक्तियोगं त्यज भूरि भेदरोगम् ।
परिलप्स्यसे सुभोगं नृपजार्जरक्षितोऽसि ॥ १५ ॥

गीतिः ।

रे चल ! चिन्तय चिन्तय सारम् ।
अभिसर मा संसारमसारम् ॥ १ ॥ रे चल०
विषयाश । विषविषपरिमोहित ।
यासि निरयमसि धारम् ॥ २ ॥ रे चल०

मानवतनुरियमति दुरवापा ।
तरसि न किं भवहारम् ॥ ३ ॥ रे चल०
हरिपदयुगवरशरणमुपाविश ।
पञ्जरमिदमतिसारम् ॥ ४ ॥ रे चल०

——:❀:——

संस्कृत प्रहेलिका (पहेलियां)

चक्री त्रिशूली न हरो न विष्णुर्महाबलिष्ठो न च भीमसेनः ।
इच्छानुचारी न यति र्न योगी, सीतावियोगी नच रामचन्द्रः ॥१॥
ञ्चुपुटी न वकी न च काकी, तोयभरा न नदी न च वापी ।
ा कुशला कुशलेन गृहीता. मुञ्चति भाक् पद इन्दु नवोक्तिः ॥२॥
री च नामा न च राजकन्या वृत्तस्य वासो न च राजहंसः ।
ं स्रवन्ती न च कामधेनुः त्रिनेत्रधारी न चं शूलपाणिः ॥३॥
स्य वासी न च पक्षिराजः, तृणस्य शय्या न च राजयोगी ।
र्णकायो न च राजहंसः पुरुषस्य नामा न च राजपुत्रः ॥४॥
ष्णामुखी न मार्जारी, द्वे जिह्वे न च सर्पिणी ।
ञ्चभर्त्ता न पाञ्चाली, यो जानाति स पण्डितः ॥५॥

प्रकीर्णानि ।

कमलभूतनया मुखपङ्कजे, वसतु ते कमला करपल्लवे ।
ग्घुषि ते, रमतां कमजाङ्कजः, प्रतिदिनं हृदये कमलापतिः ॥१॥

—सांड । २-क़लम । ३-नारियल । ४-आम्रफल । ५-क़लम ।

रात्रिर्गमिष्यति भविष्यति सुप्रभातम्,
भास्वानुदेष्यति हसिष्यति पङ्कजश्रीः ।
इत्थं विचिन्तयति कोशगते द्विरेफे,
हा हन्त ! हन्त ! नलिनीं गज उज्जहार ॥ २ ॥

न तज्जलं यन्न सुचारुपङ्कजम्,
न पङ्कजं तद्यदलीनषट्पदम् ।
न षट्पदोऽसौ न जुगुञ्ज यः कलम्,
न गुञ्जितं तन्न जहार यन्मनः ॥ ३ ॥

मोहादवाचीमबुधाः प्रतीचीं प्राचीमुदीचीमपि पर्यटन्ति ।
सच्चिन्मये मानस एव तीर्थे स्वच्छे सुखस्नातुमपारयन्तः ॥४॥

किं तीर्थं हरिपादपद्मभजनं किं यत्नमच्छामतिः ।
किं शास्त्रं श्रवणेन यस्य गलति पापान्धकाराकरः ।
किं मित्रं सततोपकाररसिकं तत्त्वावबोधः सखे ! ॥ ५ ॥

घृष्टं घृष्टं पुनरपि पुनश्चन्दनं चारुगन्धम् ।
छिन्नं छिन्नं पुनरपि पुनः स्वादुचैवेक्षुकाण्डम् ।
दग्धं दग्धं पुनरपि पुनः काञ्चनं कान्तवर्णम्,
न प्राणान्ते प्रकृतिविकृतिः जायते चोत्तमानाम् ॥ ६ ॥

॥ इति शम् ॥

* ओ३म् *

संस्कृत-शिक्षा

षष्ठो भागः ।

प० जीवारामोपाध्यायप्रणीतः

मुरादाबादनगरे
सरस्वतीनाम्नि मुद्रणयन्त्रे,
अङ्कयित्वा प्राकाश्यं नीतः ।

प्रकाशकः—
सरस्वती-प्रेस
प्रकाशक तथा विक्रेता
मुरादाबाद (यू० पी०)

संवत् २००२ } { मूल्यम् ।।।)

ॐ

संस्कृत - शिक्षा

षष्ठो - भागः

स्मारं स्मारं जगदधिपतिं देवदेवं महेशम् ।
ध्यायं ध्यायं ह्यमरपददं ध्यानयोगादिगम्यम् ॥
पायं पायं मधुरमधुरां वेदपीयूषवाचम् ।
नामं नामं सकल सुखदं चौमजं खं अपद्ये ॥१॥

अथ कृदन्त प्रकरणम्

इस प्रकरण में जो प्रत्यय धातु के आगे लगाये जाते हैं वे "कृत्" कहलाते हैं। इसलिए इस प्रकरण को 'कृदन्त' कहते हैं। कृदन्त की प्रातिपादिक संज्ञा करके वैयाकरण इसको सुबन्त शब्द कहते हैं।

इस प्रकरण में यदि एक प्रत्यय का अपवाद दूसरा प्रत्यय क है और वह प्रत्यय एक दूसरे से भिन्न स्वरूप का हो, तो पर्य्याय से दोनों ही होते हैं।

जैसे—'कर्मण्य' कुम्भकारः=कुम्हार। यहाँ 'अण' प्रत्यय हुआ है इसका अपवाद 'आतोऽनुपसर्गे कः' गोदः=गाय को देने वाला। कम्बलदः=कम्बल को देने वाला। यहाँ पर उपसर्ग रहित आकारान्त धातुओं से 'क' प्रत्यय हुआ। परन्तु यह नियम स्त्रीलिंग में नहीं घटता। अक् और तव प्रत्यय पर्यन्त जो प्रत्यय हैं वे 'कृत्य' कहलाते हैं।

१—भाव और कर्म में धातु से तव्य और 'अनीयर' प्रत्यय लगाये जाते हैं। जैसे—पठितव्यम्, पठनीयम् = पढ़ना चाहिये। चेतव्यः, चयनीयः = इकट्ठा करना चाहिये। पठितव्यम्, पठनीयम् = पढ़ना चाहिये। गन्तव्यम्, गमनीयम् = जाना चाहिये। पक्तव्यः, पचनीयः = पकाना चाहिये। दातव्यम्, दानीयम् = देना चाहिये। बोद्धव्यम्, बोधनीयम् = जानना चाहिये। भेतव्यः, भेदनीयः = चीरना चाहिये। कर्त्तव्यम्, करणीयम् = करना चाहिये। इसी प्रकार सब धातुओं से रूप बन सकते हैं।

२—इसी अर्थ में एलिम प्रत्यय भी होता है। पचेलिमाः = पकाने के योग्य। भिदेलिमाः = चीरने के योग्य। इत्यादि॥

३—कृत्य और ल्युट् (अन) प्रत्यय बहुल करके होते हैं

बहुल का लक्षण।

क्वचित् प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिः क्वचिद्विभाषा क्वचिदन्यदेव।
विधेर्विधानं बहुधा समीक्ष्य चतुर्विधं बाहुलकं वदन्ति॥१॥

अर्थ—जो कार्य किसी विधि से विधान न किया गया हो और हो जावे। २–जो होना चाहिये परन्तु न होवे। ३–नित्य कहा हो परन्तु विकल्प से होवे। ४–और कहीं कुछ का कुछ हो जावे यह चार प्रकार का बाहुलक कहलाता है। जैसे—दानीया-विप्र = जिसके लिये दान दिया जावे वह दानीय ब्राह्मण कहलाता है। यहाँ 'दा' धातु से 'अनीय' प्रत्यय, प्राप्त नहीं है तथापि हो गया। क्योंकि उक्त प्रत्यय भाव और कर्म्म में ही विधान किया गया है, परन्तु ब्राह्मण न कर्म है और न भाव किन्तु सम्प्रदान है। (सम्प्रदान उसे कहते हैं जिसे दान दिया जावे) तथापि अनीय—प्रत्यय हो गया। स्नान्ति येन तत् स्नानीयम् जलम् = नहाते हैं जिससे वह जल स्नानीय है। यहाँ भी न तो जल भाव है और न कर्म किन्तु करण है (कर-

उस साधन को कहते हैं कि जिसके द्वारा कोई कार्य किया जावे) तथापि 'स्नानीय' में 'स्ना' धातु से अनीय प्रत्यय होगया।

४—अजन्त (स्वरान्त) धातुओं से भाव और कर्म में यत् (य) प्रत्यय होता है। जैसे—चि–चेयम् = इकट्ठा करना चाहिये। नी-नेयम् = लेजाना चाहिये । दा–देयम् = देना चाहिये । पा-पेयम् = पीना चाहिये। ग्लै–ग्लेयम् = ग्लानी करना चाहिये।

५—जो धातु पवर्गान्त हैं और जिनके अन्त से पूर्व अकार है उन धातुओं से भी भाव और कर्म में यत् (य) प्रत्यय होता है। जैसे—शप्–शप्यम् = विरुद्ध कथन योग्य। लभ्–लभ्यम् = प्राप्त होने योग्य।

६—इ स्तु श स वृ दृ जुष् इन धातुओं से क्यप् (य) प्रत्यय होता है। इ–इत्यः = प्राप्ति के योग्य। स्तु–स्तुत्यः = स्तुति के योग्य। शास्–शिष्यः=शिक्षा के योग्य। वृ–वृत्यः=धारण करने योग्य। आ दृ–आदृत्यः=आदर के योग्य। जुष्–जुष्यः=प्रीति के योग्य।

७—मृज् धातु से विकल्प से क्यप् (य) प्रत्यय होता है। जैसे—मृज्यः, मार्ग्यः = पवित्र करने योग्य।

८—ऋवर्णान्त और व्यञ्जनान्त धातुओं से ण्यत् (य) प्रत्यय होता है। जैसे—कृ–कार्यम् = करने योग्य। हृ–हार्य्यम् =हरने योग्य। ऋ–आर्यः=श्रेष्ठ। धृ–धार्यम् = धारण करने योग्य। भुज–भोज्यम्=खाने योग्य। वच्–वाच्यम्=कहने योग्य। पठ्–पाठ्य म्=पढ़ने योग्य।

उदाहरणानि

एधितव्यं मनुष्येण समाजे पुण्य कर्मणा=समाज में मनुष्य को पुण्य कर्म से बढ़ना चाहिये। नैधनीयमधर्मेण नरेण पुण्य-कर्मेणा=धर्मात्मा पुरुष को अधर्म से नहीं बढ़ना चाहिये। चेतव्यो धर्मोऽजित्यं नरेन्द्रेण महात्मना=महात्मा नरेन्द्र को धर्म

इकट्ठा करना चाहिये। चयनीयाः समिधो वेद्याम् पलाश रसालयोः=वेदी में ढाक और आम की समिधायें चुनना चाहिये। अत्रौदना न पक्तव्याः शाकं पचनीयं त्वया=तुझको यहाँ भात नहीं पकाना चाहिये शाक पकाना चाहिये। पाठः पठनीयो वटो !=हे बालक पाठ पढ़ना चाहिये। वृन्दावनं न गन्तव्यं वेला पाठस्य विद्यते=वृन्दावन को नहीं जाना चाहिये पढ़ने का समय है। दीनेभ्यो भोजन वसनं दातव्यं धनिकैःसदा =धनियों को दीनों के लिये सदा भोजन और वस्त्र देना चाहिये। बोद्धव्यान्यात्मकर्माणि=अपने कर्मों को पहचानना चाहिये। कर्तव्यःसञ्चयोनित्यं धर्मस्य च धनस्य च=धर्म और धन का नित्य संचय करना चाहिये। न स्नातव्यं न गन्तव्यं नदीकूले त्वया शिशो !=हे बालक तुझको नदी के किनारे पर न जाना चाहिये न नहाना चाहिये। किं नेयं वस्तु किं देयं महेन्द्रपाणिपीडने=महेन्द्र के विवाह में क्या वस्तु ले जाना चाहिये और क्या देना चाहिये। वस्त्रपूतं जलं पेयं दुखं देयं न कस्यचित्=कपड़े से छान कर जल पीना चाहिये किसी को दुःख नहीं देना चाहिये। ग्लेयं पापान्मनुष्येण दानं देयं यथाविधि=मनुष्य को पाप से ग्लानि करनी चाहिये विधि के अनुसार दान देना चाहिये। किमत्र लभ्यं त्वयका महात्मन् !=हे महात्मन् तुमको इसमें क्या मिलने योग्य है? इत्यं वृन्दावनं त्वया=तुझको वृन्दावन मिला। स्तुत्यो-मनुष्येण सदा भवति धार्मिकः=धर्मात्मा मनुष्य सदा स्तुति के योग्य होता है। आचार्येण सदा शिष्या छात्रा बहुप्रयत्नतः= आचार्य को बहुप्रयत्न से छात्रों को सिखाना चाहिये। कन्यया स वरो वृत्यःआदृत्याश्च समे जनाः=कन्या को वह वर वरना चाहिये और सब पुरुषों का आदर करना चाहिये। मृज्यानि पात्राणि समानीयानि=ये सब बर्तन माँजने चाहियें। धर्मः कार्यः सदार्येण नोऽधर्मः कदाचन=आर्य को सदा धर्म करना चाहिये

कदापि अधर्म नहीं करना चाहिये। धृतिर्विपत्तौ मनुजेन धार्या=विपत्ति में मनुष्य को धैर्य्य रखना चाहिये। कोलाहलो न कर्त्तव्य सभायां खलु बालकैः=सभा में बालकों को निश्चय कोलाहल नहीं करना चाहिये। गृहाणि कार्याणि समुन्नतानि=ऊँचे घर बनाने चाहियें। धनं न हार्यं स्वप्नेऽपि कस्यचित्=स्वप्न में भी किसी का धन नहीं चुराना चाहिये। सदा प्रतिज्ञा परिपालनीया=प्रतिज्ञा का सदा पालन करना चाहिये। गुरुकुलस्य जलं गुरु वर्त्तते=गुरुकुल का पानी भारी है। मार्ग्या इमे राजपथांश्च सर्वदा=ये राजमार्ग सदा साफ़ करने चाहियें। पेयं जलं नास्य घटस्य वर्त्तते=इस घड़े का पानी पीने के योग्य नहीं है। भोज्यं मदीयं नहि चात्र वर्त्तते=मेरे खाने के योग्य यहाँ नहीं है।

॥ इति कृत्यप्रक्रिया ॥

६—कर्त्ता अर्थ में धातु मात्र से ण्वुल (अक) और तृच् प्रत्यय होते हैं। जैसे—कृ अक=कारकः=करने वाला। कृ तृच, कर्त्ता करने वाला। धर्त्ता, धारकः=धरने वाला। भर्त्ता, भारकः=पोषण करने वाला। नेता, नायकः=मुखिया। वक्ता, वाचकः=कहने वाला। पक्ता, पाचकः=पकाने वाला। भोक्ता, भोजकः=खाने वाला, भोगने वाला। ग्रहीता, ग्राहकः=लेने वाला। देविता, देवकः=खेलने वाला। तोत्ता, तोदकः=दुःख देने वाला। हर्त्ता, हारकः=चुराने वाला। दाता, दायकः=देने वाला। क्रेता, क्रायकः=खरीदने वाला। विक्रेता, विक्रायकः=बेचनेवाला। स्तोता, स्तावकः=तारीफ़ करनेवाला। जेता, जायकः=जीतने वाला। गोप्ता, गोपकः=रक्षा करने वाला। दग्धा, दाहकः=जलाने वाला। यष्टा, याजकः=यज्ञ करने वाला। वोढा, वाहकः=भार ले जाने वाला। दोग्धा, दोहकः=दुहने वाला। प्रष्टा, प्रच्छकः=पूछने वाला। स्रष्टा, सर्जकः=उनाने वाला। रोद्धा, रोधकः=रोकने वाला। गणयिता, गणकः

= गणित का जानने वाला कथयिता, कथकः, वक्ता - कहने वाला

उदाहरणानि ।

भोक्तारो विप्रमुच्यन्ते = भोगने वाले छूट जाते हैं । कर्त्ता दोषेण लिप्यते = कर्त्ता दोष से दबाया जाता है । स मे भर्ता भविष्यति = वह मेरा स्वामी होगा । हर्त्तारो मम वित्तस्य त्वदीया भ्रातरः समे = तेरे सब भाई मेरे धन को हरने वाले हैं । दाता दानं करोति वै = निश्चय दाता दान करता है । होतारो न समागताः = हवन करने वाले नहीं आये । भवन्तो भोजकाः सर्वे स्वकर्म विगताः सदा = आप सब खानेवाले हैं अपने कर्म से विमुख हैं । पचन्ति सूपं न पठन्ति पाठम् = दाल को पकाते हैं पाठ को नहीं पढ़ते हैं । न तत्र क्रीणन्ति फलानि ग्राहकाः = वहां ग्राहक फलों को नहीं खरीदते । न क्रायकाः सन्ति समे जना इमे = ये सब मनुष्य खरीदने वाले नहीं हैं । विक्रायकस्य वणिजो नाहचैष धर्मः = वेचने वाले वनिये का यह धर्म नहीं है । वटयः पाठका नेमे नेमे सन्ति भोजकः = आधे ब्रह्मचारी पढ़ने वाले हैं और आधे खाने वाले ।

भाषा बनाओ ।

चाहं स्तोता भविष्यामि । जेता यास्यति सङ्गरे । गोप्तारो मम भ्रातरः । दग्धुर्दोषोहि विद्यते । नागमिष्यन्ति याजकाः । अहं नो भारवाहकः । दोग्धा गोपालनन्दनः । प्रष्टारो लघवो बालाः । स्रष्टारं जगतो मन्ये निराकारं महेश्वरम् । रोद्धा को मे भविष्यति । गणका गणितं सर्वे अध्यापयन्ति बालकान् । कथां करोति कथकः । दानं ददति दातारः पितरो मे स्वर्गं यान्ति ।

संस्कृत बनाओ ।

मैं तारीफ़ करने वाला नहीं बनूंगा । बहादुर युद्ध में जायगा । हे मेरे भाइयों ! तुम बचाने वाले हो । आग लगाने वाले का अवश्य दोष है । यज्ञ करने वाले नहीं आवेंगे । मैं कुली

नहीं हूँ । श्रीकृष्णजी दुहने वाले हैं । छोटे बालक पूँछने वाले हैं जगत् को बनाने वाले निराकार ईश्वर को मानता हूँ । मुझको कौन रोकने वाला है सब हिसाब पढ़ाने वाले अध्यापक बालकों को हिसाब पढ़ा रहे हैं । कथा वांचने वाला कथा बांच रहा है ।

१०—नदि आदि धातुओं से ल्यु (अन) प्रत्यय होता है । जैसे नदि नन्दनः = प्रसन्न करता है । जनार्दनः = कृष्ण । लवनः = काटने वाला । छेदनः = तोड़ने वाला । भेदनः=फोड़ने वाला ।

११—ग्रह आदि धातुओं से णिनि (इन्) प्रत्यय होता है । जैसे - ग्राही = पकड़ने वाला । स्थायी=रहने वाला । मन्त्री = वज़ीर । विषयी=ज्ञान, इन्द्रिय । वादी प्रतिवादी इत्यादि ।

१२—पचादि धातुओं से कर्त्ता अर्थ में अच् प्रत्यय होता है । जैसे - पचः । नदः । चोरः । देवः । चेक्रियः । लोलुवः । सरीसृजः । इत्यादि ।

१३—इकार जिनकी उपधा में हो तथा ज्ञा प्री और कृधातु से 'क' प्रत्यय होता है । जैसे - बुधः = पण्डित । कृशः=दुबला । ज्ञः = जानने वाला । प्रियः = प्यारा । किरः = सुअर ।

१४—उपसर्ग पूर्वक आकारान्त धातुओं से 'क' प्रत्यय होता है । जैसे । प्रज्ञः = पण्डित । प्रस्थः = सेर भर की तौल ।

१५—गेह कर्त्ता होने पर ग्रह धातु से क प्रत्यय होता है । जैसे—गृहम् = घर ।

१६—कर्म उपपद होतो आकारान्त धातुओं से क प्रत्यय होता है । जैसे—गोदः = गाय को देने वाला । कम्बलदः । धनदः । बलदः ।

१७—अधिकरण उपपद हो चर धातु से ट प्रत्यय होता है । जैसे कुरुचरी । वनेचरी ।

१८—भिक्षा सेना और आदाय सुबन्त उपपद हो तो चर

धातु से 'ट' प्रत्यय होता है। जैसे—भिक्षाचरः=भिक्षार्थ घूमने वाला। सेनाचरः=सेना के साथ चलने वाला। आदाय-चरः=लेकर चलने वाला।

१६—हेतु, ताच्छील्य, (स्वभावता) और आनुलोम्य (अनु-कूलता) गम्यमान हो तो कर्मोपपद कृ धातु से 'ट' प्रत्यय होता है। जैसे—यशस्करी विद्या=कीर्ति को करने वाली विद्या। अर्थकरः=धन को इकट्ठा करने वाला। वचनकरः=बात को मानने वाला।

२०—कर्म उपपद हो तो णिजन्त एज धातु से खश् प्रत्यय हो। जैसे—जनमेजयः=मनुष्यों को कँपाने वाला।

२१—प्रिय तथा वश कर्म उपपद हो तो वद धातु से खच् प्रत्यय हो। जैसे—प्रियं वदतीति प्रियंवदः=प्यारा बोलनेवाला। वशंवदः=यथार्थ वक्ता।

२२—और धातुओं से भी मनिन् क्वनिप् वनिप् और विच् प्रत्यय दीखते हैं। जैसे—सुशर्मा=सुन्दर सुख वाला। प्रातरित्वा=प्रातः जाने वाला। विजावा=पैदा होने वाला। रोट्, रेट्, दुःखद। सुगण्=अच्छे प्रकार गिनने वाला।

२३—सब धातुओं से क्विप् प्रत्यय भी दीखता है। जैसे—उखास्रत्=हांडी को फोड़ने वाला। पर्णध्वत्=पत्तों का नाश करने वाला। वाहभ्रट=घोड़े को दुख देने वाला।

२४—जाति भिन्न सुबन्त उपपद हो तो ताच्छील्य (उसका स्वभाव) गम्यमान् होने पर धातु से णिनि (इन्) प्रत्यय होता है। जैसे—उष्णभोजी=गर्म भोजन करने वाला। शीतभोजी=ठण्डा भोजन करने वाला।

२५—सुबन्त उपपद हो तो मन धातु से णिनि (इन्) प्रत्यय होता है। जैसे—दर्शनीयमानी, शोभनमानी=अपने को सुन्दर मानने वाला।

२६—सुबन्त उपपद हो तो आत्मा के मान में वर्तमान मन्

धातु से खश् और णिनि प्रत्यय होता है। जैसे पण्डितम्मन्यु:, पण्डितमानी=अपने आपको पण्डित मानने वाला। कालिम्मन्या:= अपने आपको काली मानने वाली।

२७—करण उपपद हो तो यज् धातु से णिनि प्रत्यय हो। जैसे—सोमयाजी=जिसने सोमयज्ञ कर लिया। है अग्निष्टोमयाजी = जिसने अग्निष्टोम यज्ञ कर लिया है।

२८—कर्म उपपद हो तो दृश धातु से क्वनिप् (वन्) प्रत्यय होता है। जैसे—पारदृश्वा=तत्वज्ञानी।

२९—राजन् शब्द कर्म उपपद हो तो युध् और कृ धातु से क्वनिप् प्रत्यय होता है। जैसे—राजयुध्वा = जिसने राजा को युद्ध कराया है। राजकृत्वा = जिसने राजा को बनाया है।

३०—सह शब्द उपपद हो तो युध् और कृ धातु से क्वनिप् प्रत्यय होता है। जैसे-सहयुध्वा = जिसने साथ में युद्ध किया हो। सहकृत्वा=जिसने साथ में (कार्य) किया हो।

३१—सप्तम्यन्त उपपद हो तो जन धातु से ड प्रत्यय होता है। जैसे—सरसिजम्, सरोजम्=कमल।

३२—संज्ञा विषय में उपसर्ग उपपद हो तो जन धातु से ड प्रत्यय होता है। जैसे—प्रजा = सन्तान, जनसमुदाय।

३३—क्त और क्तवतु प्रत्यय निष्ठा संज्ञक होते हैं।

३४—भूत अर्थ में धातु से निष्ठा प्रत्यय होता है। जैसे—स्नातं मया = मैंने नहाया। स्तुतस्त्वया विष्णु = तूने विष्णु की स्तुति की। विश्वं कृतवान् विष्णु: = विष्णु ने जगत् को बनाया। अधीतम् मया=मैंने पढ़ा।

३५—रेफ और दकार से परे निष्ठा के तकार को नकार होता है तथा दकार को भी नकारादेश होता है। जैसे—छिन्न: = कटा हुआ। भिन्न:=चिरा हुआ। शीर्ण:=कृश, कमज़ोर।

३६=संयोगादि यणवान् अकारान्त धातु से परे निष्ठा के

तकार को नकारादेश होता है। जैसे—द्राणः, द्राणवान्=कुत्सित। ग्लानः, ग्लानवान्=अप्रसन्न।

३७—लूञ् आदि गणपठित धातुओं से परे निष्ठा के तकार को नकारादेश होता है। जैसे—लूनः, लूनवान् = कटा हुआ। जीनः, जीनवान् = बुड्ढा।

३८—ओदित् धातु से परे निष्ठा के तकार को नकारादेश होता है। जैसे—भुग्नः, भुग्नवान् = झुका हुआ कुबड़ा। उच्छूनः = स्फीत, फूला हुआ।

३९—शुष् धातु से परे निष्ठा के तकार को क होता है। जैसे—शुष्कः = सूखा हुआ।

४०—पच् धातु से परे निष्ठा के तकार को वकार होता है। जैसे—पक्वः = पका हुआ।

४१—क्षै धातु से परे निष्ठा के तकार को म होता है। जैसे—क्षामः = क्षीण, दुर्बल।

४२—सेट् निष्ठा प्रत्यय परे हो तो णि का लोप होता है। जैसे—भावितः, भावितवान् = शुद्ध, खुशबूदार।

४३—स्थूल तथा बल अर्थ में दृढ़ शब्द निपातन किया गया है। जैसे—दृढस्तवाऽश्रयः = तेरा आश्रय अटूट है।

४४—तकारादि कित् प्रत्यय परे हो तो दधाति (धा) धातु को हि आदेश होता है। जैसे—हितम् = मङ्गल, भलाई।

४५—तकारादि कित् प्रत्यय परे हो तो घुसंज्ञक दा अङ्ग को दत् आदेश होता है। जैसे—दत्तः दत्तवान् = दिया हुआ।

४६—वेद विषय में लिट् लकार के स्थान में विकल्प से कानच् और क्वसु आदेश भी होता है। जैसे—चक्राणः=करता हुआ। जगन्वान् = जाता हुआ।

४७—अप्रथमा समानाधिकरण में लट् के स्थान में शतृ और शानच् आदेश होते हैं। जैसे—पठन्तं चैत्रं पश्य=तू पढ़ते

हुये चैत्र को देख। पठता छात्रेणाहं दृष्टः=पढ़ते हुए विद्यार्थी से मैं देखा गया। पठते छात्राय पुस्तकं ददाति=पढ़ते हुये छात्र के लिये पुस्तक को देता है। धावतो वाजिनः पतितः=दौड़ते हुए घोड़े से गिर गया। गच्छतो वाष्पयानस्य शब्दः=जाती हुई रेलगाड़ी का शब्द। गच्छति काले पश्चात्तापेन किम्?=समय के बीतने पर पछताने से क्या?

४८—आन परे हो तो अदन्त अङ्ग को मुक् का आगम हो जैसे—पचमानं चैत्रं पश्य=पकाते हुयें चैत्र को तू देख।

४९—विद् धातु से परे शतृ प्रत्यय के स्थान में वसु आदेश विकल्प करके होता है। जैसे—विद्वन, विद्वान्=जानता हुआ।

५०—वे शतृ और शानच् सत् संज्ञक हों।

५१—लृट् के स्थान में सत् संज्ञक शतृ तथा शानच् आदेश विकल्प से होते हैं। जैसे—करिष्यन्तं करिष्यमाणं पश्य=करने वाले को देख। करिष्यति करिष्यते=करेगा।

५२—भ्राज भास इत्यादि सूत्र तक तच्छील तद्धर्म तथा तत् साधुकारी कर्त्ताओं में प्रत्यय जानना चाहिये।

५३—तच्छीलादि कर्त्ताओं में धातु मात्र से तृन् प्रत्यय होता है। जैसे—कर्त्ता कटान्=चटाइयों को बनाने वाला।

५४—तच्छीलादि कर्त्ता हो तो जल्प भिक्ष कुट्ट लुण्ट और वृङ् धातुओं से षाकन् प्रत्यय हो।

५५—प्रत्यय का आदि षकार इत् (चला जाता है) संज्ञक होता है। जैसे—जल्पाकः=बकवादी। भिक्षाकः=भिक्षुक। कुट्टाकः=काटने वाला, धमकाने वाला। लुण्टाकः=चोर। वराकः, वराकी=ग़रीब, विचारा।

५६—तच्छीलादि कर्त्ता हो तो सन्नन्त आङ् पूर्वक शंस तथा भिक्ष धातु से उ प्रत्यय होता है। चिकीर्षुः। आशंसु।

५७—तच्छीलादि कर्त्ता हो तो भ्राज भास धुर्वी वि पूर्वक

द्युत् ऊर्ज् पृ जु और ग्रावपूर्वक स्तु धातु से क्विप् प्रत्यय होता है। जैसे—विभ्राट् = विशेष प्रकाशित। भाः=प्रकाश।

५८—क्विप् और झलादि कित् ङित् प्रत्यय परे हो तो रेफ से परे छकार और वकार का लोप होता है। जैसे—धूः = चिन्ता, बोझ धुरा। विद्युत् = बिजली। ऊर्क् = बलवान्। पूः = नगरी। जूः = गमनशील। ग्रावस्तुत्=पर्वतों की तारीफ़ करने वाला।

५९—अनुनासिक क्विप् और झलादि कित् ङित् प्रत्यय परे हो तो तुक सहित छकार तथा वकार के स्थान में क्रमशः श और ऊठ् आदेश हों। जैसे—प्राट् = पूछने वाला। आयतस्तुः = लम्बे की तारीफ़ करने वाला। कटप्रूः = चटाई का बनाने वाला। श्रीः = लक्ष्मी।

६०—करण कारक में दाप् नी शस् यु युज् स्तु तुद सि सिच् मिह पत दश और नह धातु से ष्ट्रन् प्रत्यय होता है। जैसे—दात्रम्=दरात, हसिया। नेत्रम् = आँख

६१—ति, तु, त्र, थ, सि सु, स, र क और स कृत प्रत्ययान्त को इट् का आगम न होवे। जैसे—शस्त्रम् = हथियार। योत्रम् जोता। योक्त्रम् = जुये के साथ हल बांधने की रस्सी स्तोत्रम् = स्तवन, तारीफ़। तोत्रम् = चाबुक। सेत्रम्=बन्धन। सेक्यम् = झरना। मेढ्रम् = शिश्न, मूत्रेन्द्रिय। पत्रम् = पत्ता। दंष्ट्रा = दाढ़। नध्री = वस्त्रा (वर्त्त)

६२—करण कारक में ऋ लूञ्, धू, सू, खन, सह और चर धातु से इत्र प्रत्यय होता है। यथा अरित्रम् = करिया। नाव चलाने का काष्ठ, चप्पा। लवित्रम् = चाकू। धवित्रम् = व्यजन, पंखा। सवित्रम् = प्रेरक। खनित्रम् = फावड़ा, कुदाल। सहित्रम् = शोचने का साधन। चरित्रम् = दशा, वृत्तान्त।

६३—यदि समुदाय से संज्ञागम्यमान हो तो करण कारक में पुञ् धातु से इत्र प्रत्यय होता है। जैसे—दर्भः पवित्रम्।

उदाहरणानि ।

ते सन्ति शत्रुनन्दनः=वे शत्रुओं को खुश करने वाले हैं। को मे ग्राही भविष्यति=मुझे पकड़ने वाला कौन होगा। किं यूयं तस्य मन्त्रिणः=क्या तुम उसके मन्त्री हो। त्वं चौरश्चौर-पुत्रोऽसि=तू चोर और तेरा बाप चोर है। बुधस्य कार्यं सफलं भविष्यति=पण्डित का काम सफल होगा। प्रियतमस्य दलस्य समागते=स्वामी के पत्र के आने पर। भवति दुःखसमस्य च मार्जनम्=सब दुखों की सफाई होजाती है। प्रज्ञस्य मर्त्यस्य न कार्यमेतद्=यह बुद्धिमान् मनुष्य का काम नहीं है। गृहगतस्य भजं भवतो भवन्! महाशय! यह आपके घर जाने का फल है। धनदो बलदः परमेश्वरः=धन और बल को देने वाला परमेश्वर है। इमे जनाः सन्ति समे वनेचराः=ये सब जङ्गली आदमी हैं। भूयाद् यशस्करी विद्या आशीर्वाद ददामि ते=तेरे लिये आशीर्वाद देता हूँ तेरी विद्या यश को बढ़ाने वाली हो। प्रियंवदस्य वचनम् उचितं नवेति=प्रियंवद का वचन उचित है या नहीं। उष्णभोजी रोगी भवति नहि मर्त्यो जन श्रुतिः=गर्म भोजन करने वाला मनुष्य रोगी नहीं होता यह किंवदन्ती है। नरेन्द्रं पण्डितम्मन्यं सर्वे जानन्ति मानवाः=पण्डितम्मन्य नरेन्द्र को सब मनुष्य जानते हैं। समागतः स श्रुतिपारदृश्वा=वह वेदों को जानने वाला आ गया। सरसिजं व्रजके नहि जायते=कमल व्रज में नहीं होते। करीरवृक्षान् कृतवान् स विष्णु=करील के वृक्षों को ईश्वर ने बनाया है। छिन्ना सेना प्रतापेन स्ववीर्येण बलेन च=प्रताप ने अपने वीर्य और बल से सेना काट डाली। गुरोरधीतं गुरवे निवेदितम्=गुरु से पढ़ा और गुरु के ही सुपुर्द कर दिया।

भाषा बनाओ।

स्खानास्ते सन्ति बालकाः। लूनवान् बलवान् चमूम्।

तुष्कैरं विवादं च न कुर्यात् केनचित्सह । पक्वं फलं न पश्यामि । इदं तैलं न भावितम् । हितं मनोहारि च दुर्लभं वचः । जल्पाकस्य वचः श्रुत्वा सर्वे हसन्ति बालकाः । लुण्टाका न च साधवः । न ते सन्ति चिकीर्षवः । तस्य भाषा सर्वमिदं विभाति । श्रियं च वाञ्छामि यशश्च कामये । विद्याशस्त्रस्य शास्त्रस्य द्वे विद्ये जगतीतले । अन्धस्य परिभाषा का ? नेत्राभ्यां यो न पश्यति । स्तोत्रमेतद्धि विनायकस्य । धनञ्जयस्यच्छात्रस्य मेढ्रे शीथोहि विद्यते । पत्रं नैव यदा करीरविटपे दोषो वसन्तस्य किम् ? सहवासी विजानीयाच्चरित्रं सहवासिनः ।

संस्कृत बनाओ ।

ये बालक अप्रसन्न हैं । बलवान ने सेना को काट डाला । निरर्थक शत्रुता और झगड़ा किसी के साथ न करे । पके हुये फल को नहीं देखता । यह तेल खुशबूदार नहीं है । मन को हरने वाला और हितकर वचन दुर्लभ है । बकवादी के वचन को सुनकर सब बालक हँसते हैं । साधु नहीं हैं चोर हैं । वे करने वाले वहीं हैं । उस (परमात्मा) ईश्वर के ही प्रकाश से सब प्रकाशित है । धन को चाहता हूँ और कीर्ति को चाहता हूँ । पृथिवी पर शस्त्र और शास्त्र की दो विद्यायें हैं । अन्धे की क्या परिभाषा है ? जो नेत्रों से नहीं देखता वह अन्धा कहलाता है । यह गणेश की स्तुति है । धनञ्जय विद्यार्थी के मूत्रेन्द्रिय में सूजन हैं । करील की शाखाओं पर पत्ते नहीं तो वसन्त का क्या दोष है ? पड़ोसी पड़ोसी के चित्र को जानता है ।

१—उणादि प्रत्यय वर्तमान अर्थ में बहुलता से संज्ञाविषय में होते हैं । जैसे—कारुः=करने वाला । वायुः=हवा । पायुः=गुदेन्द्रिय । जायुः=औषध । मायुः=पित्त । साधुः=सज्जन परोपकारी । आशु=जल्दी ।

२—क्रियार्थ क्रिय उपपद हो तो भविष्यकाल में धातु से तुमुन् और ण्वुल् प्रत्यय होते हैं। जैसे—सभां द्रष्टुं याति= सभा को देखने जाता है। उत्सवं दर्शका यान्ति=उत्सव को देखेंगे अतः जाते हैं।

३—काल समय तथा वेला उपपद हों तो धातु से तुमुन् प्रत्यय होता है। जैसे—कालोभोक्तुम्=भोजन का समय। समयोगन्तुम्=जाने का समय। वेला पठितुम्=पढ़ने का समय।

४—भाव वाच्य हो तो धातु से घञ् प्रत्यय होता है। यथा पाकः=पचन पकाना। त्यागः=छोड़ना। यागः=यजन।

५—कर्तृ भिन्न कारक में संज्ञा गम्यमान हो तो धातु से यञ् प्रत्यय होता है।

६—भाव तथा करण अर्थ में घञ् प्रत्यय परे हो तो रञ्ज अङ्ग की उपधा नकार का लोप हो। यथा—रागः=रञ्जन, रंगना।

७—निवास चिति शरीर और उपसमाधान (समूह) अर्थ में धातु से घञ् प्रत्यय और आदि को ककारादेश हो। यथा—मथुरा निकायः=मथुरा का रहना। कायः=शरीर। गोमयनिकायः=गोवर का समूह।

८—इवर्णान्त धातु से कर्तृभिन्नकारक तथा भाव में संज्ञा-गम्यमान होने पर धातु से अच् प्रत्यय होता है। यथा—जयः= जीत। चयः=इकट्ठा करना। क्षयः = नाश।

९—कर्तभिन्नकारक यथा भाव में ऋकारान्त और उव-र्णान्त धातुओं से अप प्रत्यय होता है यथा—करः = हाथ। गरः=विष। शरः=वाण। यवः=जौ। लयः=लेश, कुछ। स्तवः=स्तुति। पवः=पवित्र करना।

१०—डु जिसका इत् गया हो ऐसे धातु से भाव में क्त्रि प्रत्यय होता है।

११—तृतीया समर्थ क्त्र्यन्त प्रातिपादिक से निर्वृत्त अर्थ में

नित्य मप् प्रत्यय होता है। यथा—पवित्रमम्=पका हुआ। उप्त्रिमम्=बोया हुआ।

१२—टु जिसका इत् गया हो ऐसे धातु से भाव में अथुच् प्रत्यय होता है। यथा—वेपथुः = काँपना। श्वयथुः=जाना।

१३—यज याच यत विच्छ प्रच्छ और रक्ष धातु से भाव में नङ् प्रत्यय होता है। यथा—यज्ञः=यजन। याञ्चा = माँगना। यत्नः=कोशिश। विश्नः=प्रताप। प्रश्नः=सवाल। रक्ष्णः=रक्षा।

१४—स्वप् धातु से भाव में नन् प्रत्यय होता है। यथा—स्वप्नः=नींद।

१५—उपसर्ग उपपद हो तो घु संज्ञक धातुओं से भाव में कि प्रत्यय होता है। यथा—प्रधिः = धुरा। उपधिः=कपट, छल। विधिः=विधान। अन्तर्धिः=छिपना। उपाधिः=पद, लक्षण। निधिः = कोश, खज़ाना।

१६—भाव आदि में स्त्रीलिंग वाच्य हो तो धातु से क्तिन् प्रत्यय होता है। यथा—कृतिः=करना। स्तुतिः=तारीफ़। त्रितिः=इकट्ठा करना। मतिः=मनन, बुद्धि।

१७—ल्वादिगण पठित धातुओं से क्तिन् प्रत्यय को निष्ठा-प्रत्यय के तुल्य कार्य होता है। यथा—कीर्णिः=फैलाव। लूनिः= काटना। धूनिः=काँपना। पूनिः=विनाश।

१८—ऊति यूति जूति साति हेति और कीर्त्ति शब्द क्तिन् प्रत्ययान्त उदात्त निपातन किये हैं। यथा—ऊतिः=रक्षा। यूतिः=मिश्रीकरण। जूतिः=वेग। सातिः=अवसान। हेतिः= अग्निज्वाला। कीर्त्तिः=यश, कथन।

१९—क्विप् और झलादि अनुनासिक कित् ङित् प्रत्यय परे हो तो ज्वर त्वर स्त्रिवि अव और मव अङ्ग की उपधा तथा वकार के स्थान में ऊठ् आदेश होता है। यथा—जूः=ज्वर। तूः=संभ्रमक। स्रूः=व्रजक, शोषक। ऊः=रक्षक। मूः=बंधक

२०—इष् धातु से श और यक् प्रत्यय का अभाव निपातन किया गया है। यथा—इच्छा=रुचि।

२१—प्रत्ययान्त धातुओं से स्त्रीलिङ्ग में अ प्रत्यय होता है। यथा—चिकीर्षा=करने की इच्छा। पुत्रकाम्या=पुत्र की इच्छा। लोलूया=बार बार काटने की इच्छा।

२२—हलन्त गुरुमान् धातु से स्त्रीलिङ्ग में अ प्रत्यय होता है। यथा—ईहा =चेष्टा। ऊहा=अध्याहार।

२३—णिजन्त आस तथा श्रन्थ धातु से स्त्रीलिङ्ग में यच् प्रत्यय होता है। यथा—कारणा=पीड़ा। हारणा=चुरवाना आसना=बैठना। श्रन्थना=ग्रन्थन, गूथना।

२४—नपुंसक लिङ्ग विषयक भाव से धातु से क्त प्रत्यय होता है। यथा—हसितम् = हँसना। जल्पितम्=कहना।

२५—भाव में नपुंसकलिङ्ग वाच्य हो तो धातु से ल्युट् प्रत्यय होता है। यथा—हसनम् = हँसना। पठनम् = पढ़ना।

२६—संज्ञा अभिधेय हो तो पुल्लिङ्ग विषयक करण तथा अधिकरण में धातु से प्रायः घ प्रत्यय होता है।

२७—घ प्रत्यय परे हो तो दो उपसर्ग रहित आदि अङ्ग की उपधा को ह्रस्व आदेश होता है। यथा—दन्तच्छदः=होठ। आकरः=खान।

२८—अव उपपद हो तो करण और अधिकरण कारक में संज्ञा वाच्य होने पर तृ और स्तृ धातु से घञ् प्रत्यय होता है। यथा—अवतारः=पार होना। अवस्तारः=कनात।

२९—संज्ञावाच्य हो तो हलन्त धातुओं से पुल्लिङ्ग विषयक करण तथा अधिकरण कारक में घञ् प्रत्यय होता है। यथा—रामः = जिसमें योगी लोग रमण करते हैं। अपामार्गः= औषध विशेष।

३०—कृच्छ्र (दुःख) तथा अकृच्छ्र (सुख) अर्थ में वर्त्तमान जो ईषत् दुर् तथा सु उपपद हो तो धातु से खल् प्रत्यय होता

है। यथा—दुष्करः कटो भवतः=मुश्किल से चटाई आप से बनाई गई। ईषत्करः=थोड़े परिश्रम से सिद्ध होने वाला। सुकरः=जो सुख से हो।

३१—कृच्छ्र तथा अकृच्छ्र अर्थ में ईषदादि उपपद हों तो आकारान्त धातुओं से युच् प्रत्यय होता है। यथा—ईषत्पानः सोमो भवता।

३२—प्रतिषेधवाची अलम् और खलु शब्द उपपद हों तो प्राग्देशवाची आचार्यों के मत में क्त्वा प्रत्यय होता है। यथा—अलं दत्वा = न देकर। पीत्वा खलु=न पीकर।

३३—समानकर्तृक धात्वर्थों में से पूर्वकाल धात्वर्थ में वर्तमान धातु से क्त्वा प्रत्यय होता है। यथा—भुक्त्वा व्रजति =प्रथम खा लेता है तब जाता। भुक्त्वा,पीत्वा व्रजति = खा पीकर जाता है।

३४—सेट् (इट् सहित) क्त्वा प्रत्यय कित् नहीं होता। यथा—शयित्वा=सोकर

३५—उकार इकार जिनकी उपधा में हो और हल् जिनकी आदि में हो ऐसे रलन्त धातु से परे सेट् सन् तथा सेट् क्त्वा प्रत्यय विकल्प से किद्वत् होते हैं। यथा—द्युतित्वा, द्योतित्वा= प्रकाशित करके। लिखित्वा, लेखित्वा=लिखकर।

३६—उदित् धातु से परे क्त्वा प्रत्यय को विकल्प से इट् का आगम होता है। यथा—शमित्वा, शान्त्वा = शान्त करके। देवित्वा, द्यूत्वा = खेल करके।

३७—तकारादि कित् प्रत्यय परे हो तो धा धातु को हि आदेश होता है। यथा—हित्वा=धरकर।

३८—क्त्वा प्रत्यय परे हो तो जहाति (ओ हाक्) धातु को हि आदेश होता है। यथा—हित्वा = छोड़कर।

३९—अनञ्पूर्व समास में अङ्ग से परे क्त्वा प्रत्यय को ल्यप् आदेश होता है। प्रकृत्य=आरम्भ करके। आहृत्य=लेकर।

४०—आभीक्ष्ण्य (बारबार) अर्थ गम्यमान् हो तो समान कर्तृ क धातुओं में जो पूर्वकाल में वर्तमान धातु है उससे क्त्वा और णमुल् प्रत्यय होता है।

४१—आभीक्ष्ण्य और वीप्सा (विशेषेच्छा) द्योत हो तो पद को द्वित्व होता है। यथा—स्मारं स्मारं नमति शिवम् = बारबार याद करके शिवको नमस्कार करता है। स्मृत्वा स्मृत्वा = याद कर करके। पायं पायम् = पी पीकर। भोजं भोजम् = खा खाकर। श्रावं श्रावम् = सुन सुनकर।

४२—सिद्धा प्रयोग (अनिष्पत्ति) हो तो अन्यथा, एवम्, कथम्, इत्थम् इनके उपपद होने पर कृ धातु से णमुल् प्रत्यय होता है। यथा—अन्यथाकारम् = और प्रकार से। एवं कारम् = इस तरह से। कथङ्कारम्=किस तरह से। इत्थंकारम् भुङ्क्ते = इस प्रकार से खाता है।

उदाहरणानि।

सत्येन वायवो वान्ति सत्येन तपते रविः = सत्य (नियम) से पवन चलते हैं नियम से सूर्य्य तपता है। सभां यान्ति द्रष्टुं सकलमनुजाश्छात्रसहिताः=सभा को देखने के लिये सब मनुष्य विद्यार्थियों के साथ जारहे हैं। गन्तुं कालो न विद्यते भोक्तुं वेला समागता=जाने का समय नहीं है भोजन का समय आगया। परोपकाराय गृहस्य त्यागः = घर का छोड़ना परोपकार के लिये है। कायः कस्य न वल्लभः ? = शरीर किसको प्यारा नहीं ?। अश्वा यस्य जयस्तस्य = जिसके घोड़े उसकी जीत। जातिर्यस्य क्षयस्तस्य = जिसका जन्म है उसका नाश है। करे शरः कस्य रणे न शोभते=हाथ में किसके बाण युद्ध में अच्छा नहीं लगता ?। कथं भवति वेपथुः=काँपना क्यों हो रहा है। यज्ञाद् भवन्ति भूतानि = यज्ञ से सबकी उत्पत्ति होती है। मतिरेव बलाद् गरीयसी=बुद्धि ही बल से बड़ी है।

भाषा बनाओ

भोजनस्य चिकीर्षास्ति चन्द्रपालनरेन्द्रयोः ।
हसनं पठने न कदापि वरं दिवसे शयनं बहुहानिकरम् ॥
पठित्वाऽहं गमिष्यामि जलं पीत्वा च शीतलम् ।
लिखित्वा रामदेवेन पत्रमेकं न प्रेषितम् ।
धर्मं मत्वा महीपाला राज्यं हित्वा वनं गताः ।

किं जल्पितं तेन सुधाकरेण । विश्वस्य कर्त्ता भुवनस्य गोप्ता प्रलयस्य कर्त्ता जगदीश एव । गुरुकुलस्य सखे ! व्रतिनः सर्वे ।

संस्कृत बनाओ ।

चन्द्रपाल और नरेन्द्र की भोजन करने की इच्छा है । पढ़ने में हँसना कभी भी अच्छा नहीं । दिन में सोना बहुत नुकसान करता है । पढ़कर और ठण्डा पानी पीकर मैं जाऊँगा । रामदेव ने एक भी पत्र लिखकर नहीं भेजा । राजा लोग धर्म को मानकर राज्य को छोड़कर वन को गये थे । उस सुधाकर ने क्या कहा ! संसार का बनाने वाला रक्षा करने वाला तथा नाश करने वाला केवल ईश्वर ही है । हे मित्र गुरुकुल के सब ब्रह्मचारी हैं ।

———❀———

अथ तद्धितप्रकरणम् ।

१—समर्थों में प्रथमा समर्थ प्रातिपादिक से विकल्प करके प्रत्यय होता है । यह 'प्राग्दिशोविभक्तिः' इस सूत्र तक अधिकार है ।

२—अश्वपति आदि शब्दों से प्राग्दीव्यतीय अर्थों में अण् प्रत्यय होता है । यथा आश्वपतम् = अश्वपति की सन्तानादि । गाणपतम्=गणपति की सन्तानादि । साभापतम् = सभापति का व्याख्यानादि ।

३—दिति अदिति आदित्य और प्रत्युत्तर पद प्रातिपदिक

से प्राग्दीव्यतीय अर्थों में एय (य) प्रत्यय होता है। यथा- दितेरपत्यं दैत्यः। अदितेरपत्यम्—आदित्यः।

४—यम् 'प्रत्याहार' परे हो तो हल् से परे यम् का विकल्प से लोप होता है। यथा—आदित्यस्यापत्यम् आदित्यः।

५—प्राग्दीव्यतीय अर्थों में देव शब्द से यञ् और अञ् प्रत्यय होते हैं। यथा—देवस्यापत्यादि-दैव्यम्। दैवम्।

६—उत्स आदि प्रातिपादिकों से प्राग्दीव्यतीय अर्थों में अञ् प्रत्यय होता है। यथा—औत्सः।

७—'धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ्' इस सूत्र से पूर्व २ अर्थों में स्त्री और पुंन शब्दों से यथाक्रम नञ् और स्नञ् प्रत्यय होते हैं। यथा—स्त्रीषु भवम् स्त्रैणम्। पुंसु भवम् पौंस्नम्। स्त्रीणां समूहः-स्त्रैणम्। पुंसां समूहः—पौंस्नम्। स्त्रीभ्यो हितम्-स्त्रैणम्। पुंभ्यो हितम्-पौंस्नम्।

८—षष्ठी समर्थ प्रातिपदिक से अपत्यार्थ में उक्त और वक्ष्यमाण प्रत्यय होते हैं।

९—तद्धित प्रत्यय परे हो तो भसंज्ञक उवर्णान्त अङ्ग को गुण होता है। यथा—उपगोरपत्यम्-औपगवः। आश्वपतः। दैत्यः। स्त्रैणः। पौंस्नः।

१०—अपत्यय से विवक्षित पौत्र आदि गोत्रसंज्ञक होते हैं।

११—गोत्र में एक ही प्रत्यय होता है। यथा—औपगवः।

१२—गोत्रापत्य में गर्ग आदि प्रातिपादिकों से यञ् (य) प्रत्यय होता है। यथा गार्ग्यः=गर्ग गोत्रीय सन्तान वात्स्यः वत्सगोत्रीय सन्तान।

१३—स्त्रीलिङ्ग भिन्न तत्कृत बहुवचन में वर्तमान यञ् (य) और अञ् (अ) गोत्र प्रत्ययों का लुक् होता है। गर्गाः। वत्साः। विदाः।

१४—वंश में पित्रादि के जीते हुये पौत्र आदि का अपत्य युव संज्ञक होता है।

१५—स्त्रीलिङ्ग को छोड़कर युवापत्य की विवक्षा में गोत्र, प्रत्ययान्त से ही प्रत्यय होता है।

१६—गोत्र में यञन्त और इञन्त प्रातिपदिक से फक् प्रत्यय होता है।

१७—अङ्ग से परे प्रत्यय के आदि फ, ढ, ख, छ और घ को यथाक्रम आयन्, एय् ईन, ईय और इय् आदेश होते हैं। यथा—नड + फक् = नड़ + आयन् + अ = नाडायनः। गार्ग्य + आयन् + अ = गार्ग्यायणः। वाराणसी + ढ = वाराणसी। एय् + अ = वाराणसेयः। आत्मन् + ख = आत्मन् ईन + अ = आत्मनीनः। त्वद् + छ = त्वद् + ई + अय् = त्वदीयः। क्षत्र + घ = क्षत्र + इय् + अ = क्षत्रियः।

१८—अदन्त प्रादिपदिक से अपत्य अर्थ में इञ् प्रत्यय होता है। यथा—दत्त + इञ् = दात्तिः। रुद्र + इञ् = रौद्रि।

१९—बाहु आदि शब्दों से अपत्य अर्थ में इञ् प्रत्यय होता है। यथा—बाहु + इ = बाहविः। उडुलोमिन् + इ = औडुलौमिः।

२०—ऋषि वर्जित पुत्रादि शब्दों से अनन्तरापत्य में विदादि प्रातिपदिकों से गोत्रापत्य में अञ् प्रत्यय होता है। यथा विदस्य गोत्रापत्यम्—वैदः। पुत्रस्यापत्यं पौत्रः। दुहितुरपत्यं दौहित्रः।

२१—शिव आदि प्रातिपदिकों से अपत्य अर्थ में अण् (अ) प्रत्यय होता है। यथा—शिवास्यापत्यम् शैवः। गाङ्गः।

२२—ऋषि अन्धक वृष्णि और कुरु शब्द से अपत्य अर्थ में अण् प्रत्यय होता है। यथा—वासिष्ठः। वैश्वामित्रः। श्वाफल्कः। वासुदेवः। नाकुलः। साहदेव।

२३—संख्यावाची सम् तथा भद्र शब्द जिसके पूर्व हों ऐसे मातृ शब्द से अपत्य अर्थ में अण् प्रत्यय और अन्त को उकारादेश होता है। यथा—द्वयोर्मात्रोरपत्यम् द्वैमातुरः। षाण्मातुरः। सांमातुरः भाद्रमातुरः।

२४—ओ प्रत्ययान्त प्रतिपदिकों से अपत्यार्थ में ढक् प्रत्यय होता है। विनता + ढक् विनता + एय = वैनतेयः = गरुड़।

२५—कन्या शब्द से अपत्यार्थ में अण् प्रत्यय और कन्या शब्द को कनीन आदेश होता है। कानीनो व्यासः। कानीनः कर्णः।

२६—राजन् तथा श्वशुर शब्द से अपत्यार्थ में यत् प्रत्यय होता है।

२७—भाव, कर्म वर्जित यकारादि प्रत्यय परे हो तो अन्नन्त अङ्ग प्रकृति से रहता है। यथा—राजन्यः। श्वशुर्यः।

२८—अण् प्रत्यय परे हो तो अन् प्रकृति से रहता है। राजनः

२९—क्षत्र शब्द से अपत्यार्थ में घ प्रत्यय होता है। क्षत्रियः।

३०—रेवता आदि प्रातिपादिकों से अपत्यार्थ में ठक् प्रत्यय होता है।

३१—अङ्ग से परे प्रत्यय के आदि ठ को इक् आदेश होता है। यथा—रेवती + इक = रैवतिकः।

३२—क्षत्रिय वाची जनपद शब्द से अपत्यार्थ में अञ् प्रत्यय होता है। यथा—पाञ्चालः।

३३—क्षत्रिय वाचक कुरु आदि जनपद शब्दों से अपत्यार्थ में एय प्रत्यय होता है। यथा—कौरव्यः। नैषध्यः।

३३—क्षत्रिय वाचक जनपद शब्दों से विहित अञादि प्रत्यय तद्राजक संज्ञक होते हैं।

३४—यदि उस तद्राज संज्ञक प्रत्यय से ही बहुवचन हुआ हो तो स्त्रीलिङ्ग भिन्न बहु अर्थ में वर्त्तमान तद्राजसंज्ञक प्रत्यय का लुक् होता है। यथा—इक्ष्वाकवः। पञ्चालः। अङ्गाः। वङ्गः।

३६—कम्बोज शब्द से उत्पन्न तद्राज संज्ञक प्रत्यय का लुक् होता है। यथा—कम्बोजः। कम्बोजौ। कम्बोजाः।

३७—तृतोया समर्थ राग विशेष वाची शब्द से रक्त अर्थ में यथाविहित (अणादि) प्रत्यय होता है। यथा—कषायेण रक्तं वस्त्रं काषायम्।

३८—तृतीया समर्थ नक्षत्र विशेष वाची शब्द से युक्तकाल अर्थ में अण् प्रत्यय होता है।

३९—अण् प्रत्यय परे हो तो नक्षत्र वाची तिष्य और पुष्य के यकार का लोप होता है। तिष्येण युक्तं तैषमहः। पौषमहः।

४०—यदि विशेषकाल वाच्य न हो तो नक्षत्र विशेषवाचक शब्द से उत्पन्न प्रत्यय का लुप् होता है। यथा—अद्य पुष्पः।

४१—तृतीया समर्थ प्रातिपदिक से 'दृष्टं साम' इस अर्थ में अण् प्रत्यय होता है। वसिष्ठेन दृष्टं वासिष्ठं साम वैश्वामित्रम्।

४२—तृतीया समर्थ वामदेव शब्दसे 'दृष्टं साम' इस अर्थ में ड्यत् और ड्यप्रत्यय होते हैं। वामदेवेन दृष्टं साम वामदेव्यम्।

४३—तृतीया समर्थ प्रातिपदिक से 'परिवृत रथ' इस अर्थ में अण् प्रत्यय होता है। यथा—वस्त्रेण परिवृतो रथः—वास्त्रो-रथः=वस्त्र से मढ़ा हुआ रथ।

४४—सप्तमी समर्थ अमत्र (पात्र) वाचक प्रातिपदिक से उद्धृत इस अर्थ में अण् प्रत्यय होता है। शरावे उद्धृतः शराव ओदनः।

४५—सप्तमी समर्थ प्रातिपदिक से 'संस्कृत भक्ष' इस अर्थ में अण प्रत्यय होता है। यथा—भ्राष्ट्रे संस्कृताः-भ्राष्ट्राः-यवाः।

४६—प्रथमा समर्थ देवता वाचक शुक्र शब्द से षष्ठ्यर्थ में घन् प्रत्यय होता है। यथा—शुक्रो देवता यस्य शुक्रियम्।

४७—प्रथमा समर्थ देवता वाचक सोम शब्द से षष्ठ्यर्थ में ट्यण प्रत्यय होता है। यथा सोमो देवता यस्य-सौम्यं सूक्तम्।

४७—'सास्य देवता' इस अर्थ में वायु ऋतु पितृ और उषस् शब्द से यत् प्रत्यय होता है। यथा—वायुर्देवता यस्य वायव्यं सूक्तम्। ऋतव्यम्।

४९—कृत् और सार्वधातुक वर्जित यकारादि तथा च्वि प्रत्यय परे हो तो ऋदन्त अङ्ग को रीङ् आदेश होता है। यथा—

पितरो देवता यस्य पित्र्यम्। उषः देवता यस्य उषस्यम्।

५०—पिता का भाई वाच्य होने पर पितृ शब्द से व्यत् प्रत्ययान्त पितृव्य, माता का भाई वाच्य होने पर मातृ शब्द से डुलच् प्रत्यान्त मातुल एवं उक्त दोनों के पिता वाच्य होने पर दोनों शब्दों से डामहच् प्रत्ययान्त मातामह तथा पितामह शब्द निपातित किये हैं।

५१—षष्ठी समर्थ प्रातिपदिक से समूह अर्थ में अण् प्रत्यय होता है। यथा—काकानां समूहः काकम्। वाकम्।

५२—षष्ठी समर्थ भिक्षादि शब्दों से समूह अर्थ में अण् प्रत्यय होता है। यथा—भिक्षाणां समूहो भैक्षम्। गर्भिणीनां समूहो गर्भिणम्।

५३—अपत्य भिन्न अर्थ में अण् प्रत्यय परे हो तो इन्नन्त अङ्ग प्रकृति से रहता है। यथा—युवतीनां समूहो यौवतम्।

५४—षष्ठी समर्थ ग्रामजन और बन्धु शब्द से समूह अर्थ में तल् प्रत्यय होता है। यथा—ग्रामाणां समूहो ग्रामता जनानां समूहो जनता। बन्धूना समूहो बन्धुता।

५५—षष्ठी समर्थ अचित्तार्थ हस्तिन् और धेनु शब्द से ठक् प्रत्यय होता है।

५६—इसन्त उसन्त उगन्त और तान्त अङ्ग से परे ठ को क आदेश होता है। यथा—सर्पिषा संस्कृतः सूपः सार्पिष्कः। सक्तूनां समूहः साक्तुकम्। हस्तिनां समूहः हास्तिकम्। धेनूनां समूहः धैनुकम्।

५७—द्वितीया समर्थ प्रातिपदिक से अधीते (पढ़ने) और वेद (जानने) अर्थ में अणादि प्रत्यय होते हैं।

५८—ञित् णित् कित् तद्धित प्रत्यय परे हों तो यकार तथा वकार से परे अचों के आदि अच् को वृद्धि न हो अपितु उन यकार और वकार से पूर्व ऐच् का आगम होता है। यथा—व्याकरणमधीते वेद वा—वैयाकरणः।

५६—द्वितीया समर्थ क्रमादि प्राति पदिकों से अधीते और वेद अर्थ में वुन् प्रत्यय होता है। यथा—क्रममधीते वेत्ति वा क्रमकः। पदकः। शिक्षकः। मीमांसकः।

६०—प्रथमा समर्थ अस्ति समानाधिकरण प्रातिपदिक से तन्नाम वाच्य हो तो अस्मिन् देशे इस अर्थमें यथाविहित प्रत्यय होते हैं। यथा—उदुम्बराः सन्त्यस्मिन् देशे-औदुम्बरः देशः। पर्वता अस्मिन् देशे सन्ति-पार्वतः देशः।

६१—तृतीया समर्थ प्रातिपदिक से देश नाम वाच्य हो तो निर्वृत्त अर्थ में यथाविहित प्रत्यय होता है। यथा—कुशाम्बेन निर्वृत्ता नगरी कौशाम्बरी नगरी।

६२—षष्ठी समर्थ प्रातिपदिक से निवास अर्थ में यथाविहित प्रत्यय हो, देशनामधेय गम्यमान होने पर। शिवीनां निवासो देशः—शैवः।

६३—अदूरभव (समीप) अर्थ में षष्ठी समर्थ प्रातिपदिक से यथाविहित अण् प्रत्यय होता है। यथा—हिमालस्य दूर भवोदेशो हैमालयः।

६४—जनपद वाच्य हो तो उत्पन्न चातुरर्थिक प्रत्यय का लुप् हो।

६५—तद्धित के लुप् होने पर व्यक्ति (लिङ्ग) और वचन प्रकृति के तुल्य होते हैं। यथा—पञ्चालां निवासो जनपदः—पञ्चालाः। कुरवः। अङ्गाः। वङ्गाः। कलिङ्गाः।

६६—वरण आदि प्रातिपदिकोंसे उत्पन्न चातुरर्थिक प्रत्यय का लुप् होता है। यथा—वरणानां दूर भवं नगरम् वरणाः।

६७—कुमुद नड् और वेतस् शब्दों से चातुरर्थिक ड्मतुप् प्रत्यय होता है।

६८—झयन्त से परे मतुप् के मकार को वकारादेश होता है। यथा—कुमुदाः अस्मिन् सन्तीति कुमुद्वान्-नड्वान्।

६९—यवादि गणपठित शब्दों को छोड़कर मकारान्त और

मकारोपध अवर्णान्त और अयर्णोपध शब्दों से परे मतुप् के मकार को वकारादेश होता है। यथा-चेतसः अस्य सन्तीति चेतस्वन्।

७०—नड और शाद शब्द से चातुरर्थिक ड्वलच् प्रत्यय होता है। यथा-नडाः अस्मिन् सन्तीति नड्वलः। शादः अस्मिन् सन्तीति शाद्वलः।

७१—शिखा शब्द से चातुरर्थिक वलच् प्रत्यय होता है। यथा—शिखावलं नाम नगरम्। शिखावलो मयूरः।

७२—अपत्यादि और चातुरर्थिक से भिन्न (शेष) अर्थों में अणादि प्रत्यय होते हैं। यथा-चक्षुषा गृह्यते चाक्षुषं रूपम्। श्रवणेन गृह्यते श्रावणः शब्दः। औपनिषदः पुरुषः। दृशदि पिष्टः-दार्षदाः सक्तवः। चतुर्भिरुह्यते चातुरं शकटम्।

७३—राष्ट्र और अवार पार शब्दों से यथासंख्य शैषिक घ और ख प्रत्यय होते हैं। यथा-राष्ट्रे जातो भवो वा राष्ट्रियः। अवारपारीणः।

७४—ग्राम शब्द से शैषिक य और खञ् प्रत्यय होते हैं। यथा-ग्रामे भवो जातो वा-ग्राम्यः। ग्रामीणः।

७५—नदी आदि प्रातिपदिकों से शैषिक ढक् प्रत्यय होता है। यथा—नद्यां जातं भवं वा नादेयं जलम्। माहेयमन्नम्। वाराणसेयम् शाटम्।

७६—दक्षिणा पश्चात् और पुरस् शब्द से शैषिक त्यक् प्रत्यय होता है। यथा-दाक्षिणात्यः। पाश्चात्यः पौरस्त्यः।

७७—दिव् प्राच् अवाच् और प्रतिच् शब्द से शैषिक यत् प्रत्यय होता है। यथा-दिवि जातम्-दिव्यम्। प्राचि प्रदेशे जातं भवं वा प्राच्यम्। अवाच्यम्, उदीच्यम्।

७८—अव्ययों से शैषिक त्यप् प्रत्यय होता है। यथा-समीपे सह वा जातः अमात्यः। इहत्यः। क्वत्यः। ततस्त्यः। तत्रत्यः।

७९—जिस समुदाय के मध्य में अचों का आदि अच् वृद्धि हो वह वृद्ध संज्ञक होता है।

८०—त्यदादि शब्द रूप भी वृद्ध संज्ञक होते हैं।

८१—वृद्ध संज्ञक प्रातिपदिक से शैषिक छ प्रत्यय होता है। यथा—शालासु भवः शालीयः। मालीयः। तस्यायम्—तदीयः।

८२—गहादि प्रातिपदिकों से शैषिक छ प्रत्यय होता है। यथा—गहीयः। गहो देशविशेषः।

८३—युष्मद् और अस्मद् शब्दों से शैषिक खञ् छ और अण् प्रत्यय होते हैं। यथा—युवयोः युष्माकं वा अयं युष्मदीयः। आवयोः अस्माकं वा अयम् अस्मदीयः।

८४—खञ् और अण् प्रत्यय परे हो तो युष्मद् और अस्मद् शब्दों को यथासंख्य युष्माक और अस्माक आदेश होते हैं। यथा—युवयोः युष्माकं वा अयम्-यौष्माकीणः आवयोः अस्माकं वा अयम्-आस्माकीनः। युवयोः युष्माकं वा अयम् यौष्माकः। आवयोः अस्माकं वा अयम् आस्माकः।

८५—खञ् और अण् प्रत्यय परे हों तो एक वचन में युष्मद् और अस्मद् शब्दों को यथासंख्य तवक और ममक आदेश होते हैं। यथा तव अयम् तावकीनः, तावकः। मम अयम्-मामकीनः, मामकः।

८६—प्रत्यय और उत्तर पद परे हों तो एक वचन में वर्त्तमान युष्मद् और अस्मद् के मपर्यन्त भाग को त्व और म आदेश होते हैं। यथा—तव अयं त्वदीयः। मम अयम् मदीयः।

८७—मध्य शब्द से शैशिक म प्रत्यय होता है। यथा—मध्ये भवः मध्यमः।

८८—कालवाचक शब्दों से शैषिक ठञ् प्रत्यय होता है। यथा—मासे भवम् मासिकम्। काले भवं कालिकम्। संवत्सरे भवं सांवत्सरिकम्। सायं प्रातः भवम् सायंप्रातिकम्।

८६—कालवाचक प्रावृट् (वर्षाऋतु) शब्द से शैषिक एण्य प्रत्यय होता है। यथा—प्रावृषि भवः प्रावृषेण्यः।

६०—कालवाचक सायम् चिरम् प्राह्णे प्रगे और अव्यय शब्दों से शैषिक ट्यु और ट्युल् प्रत्यय हों और ट्यु और ट्युल् को तुट् का आगम होता है। यथा—सायं भवम्—सायन्तनम्। चिरन्तनम्, प्राह्णेतनम् = पूर्वाह्णकालोत्पन्नम्। प्रगेतनम् = प्रातः कालोत्पन्नम्। दोषातनम् = रात्रिभवम्

६१—सप्तमी समर्थ प्रातिपदिक से जात अर्थ में यथाविहित प्रत्यय होते हैं। स्रुघ्ने जातः—स्रौघ्नः। राष्ट्रे जातो राष्ट्रियः। अवारपारे जातः अवारपारीणः। मथुरायां जातो माथुरः।

६२—सप्तमी समर्थ प्रावृष् शब्द से जात अर्थ में ठप् प्रत्यय होता है। यथा—प्रावृषि जातः प्रावृषिकः।

६३—सप्तमी समर्थ ङ्यन्त आबन्त और प्रातिपदिक से प्रायभव अर्थ में यथाविहित प्रत्यय होते हैं। यथा स्रुघ्ने प्रायेण बाहुल्येन भवति—स्रौघ्नः पुरुषः। मथुरायां प्रायेण भवति माथुरा मल्लः। वाराणस्यां प्रायेण बाहुल्येन भवति वाराणसेयो शाटिका।

६४—सप्तमी समर्थ ङ्यन्त आबन्त और प्रातिपदिक से सम्भूत अर्थ में यथाविहित प्रत्यय होता है। यथा—प्रयागे सम्भवति—प्रायागम् दृढबीजम्।

६५—सप्तमी समर्थ कोश (रेशम) शब्द से सम्भूत अर्थ में ढञ् प्रत्यय होता है। यथा कौशेयं वस्त्रम्। कौशेयी शाटिका।

६६—सप्तमी समर्थ ङ्यन्त आबन्त और प्रातिपदिक से भव अर्थ में यथाविहित प्रत्यय होता है। यथा हरिद्वारे भवम् हारिद्वारं गुरुमण्डलम्। मथुरायां भवा—माथुरी भार्या।

६७—सप्तमी समर्थ दिगादि प्रातिपदिकों से भव अर्थ में यत् प्रत्यय होता है। दिशि भवं दिश्यम्। वर्गे भवम्—वर्ग्यम्।

९८—सप्तमी समर्थ शरीर अवयव वाचक प्रातिपादिकों से भव अर्थ में यत् प्रत्यय होता है। यथा—दन्त्येषु भवा—दन्त्या पीड़ा। कर्णे भवम्—कर्ण्यम्। ओष्ठयोर्भवम् ओष्ठ्यम्।

९९—सप्तमी समर्थ अध्यात्मादि शब्दों से भव अर्थ में ठञ् प्रत्यय होता है। यथा—आत्मनीत्यध्यात्मम् अध्यात्मं भवम् आध्यात्मिकम्। शोकमोहज्वरादिजन्यं दुःखम्।

१००—ञित् णित् कित् तद्धित प्रत्यय परे हों तो अनुशतिक आदि गणपठित पूर्वपद और उत्तरपद के अचों के आदि अच् को वृद्धि होती है। यथा-देवेष्वित्यधिदेवम् अधिदेवे भवम् आधिदैविकम् अग्न्यादिजन्यंदुःखम्। भूतेष्वित्यधिभूतम् अधिभूतं भवम्—आधिभौतिकम् व्याघ्रसर्पादिजन्यंदुःखम्। इह लोके भवम् ऐहलौकिकम्। परलोके भवम् पारलौकिकम्।

१०१—सप्तमी समर्थ जिह्वामूल और अङ्गुलि शब्द से भव अर्थ में छ प्रत्यय होता है। यथा जिह्वामूले भवम्—जिह्वामूलीयम्। अङ्गुलौ भवम् अङ्गुलीयम्।

१०२—सप्तमी समर्थ वर्गान्त प्रातिपदिक से भव अर्थ में छ प्रत्यय होता है। तथा—कवर्गे भवम् कवर्गीयम्। चवर्गीयम्। तवर्गीयम्। टवर्गीयम्। पवर्गीयम्।

१०३—पञ्चमी समर्थ प्रातिपदिक से आगत अर्थ में यथाविहित प्रत्यय होता है। यथा—स्रुघ्नादागतः—स्रौघ्नः।

१०४—पञ्चमी समर्थ आय स्थानवाचक प्रातिपदिकों से आगत अर्थ में ठक् प्रत्यय होता है। यथा—शुल्कशालाया आगतः—शौल्कशालिकः। आकारादागतम् आकरिकम्।

१०५—पञ्चमी समर्थ विद्यासम्बन्धि और योनि सम्बन्धि प्रातिपदिकों से आगत अर्थ में वुञ् प्रत्यय होता है। यथा—उपाध्यायादागतः—औपाध्यायकः। पितामहादागतः—पैतामहकः।

१०६—पञ्चमी समर्थ हेतु और मनुष्यवाचक प्रातिपदिकों

से आगत अर्थ में विकल्प से रूप्य प्रत्यय होता है । यथा—समादागतम्-समरूप्यम्, समीयम् । देवदत्तरूप्यम्, देवदत्तम् ।

१०७—पञ्चमी समर्थ हेतु और मनुष्य वाचक प्रातिपदिकों से आगत अर्थ में मयट् प्रत्यय भी होता है । यथा-समादागतम्—सममयम् । देवदत्तादागतम्-देवदत्तमयम् ।

१०८—पञ्चमी समर्थ ल्यबन्त आवन्त और प्रातिपदिकों से प्रभवति अर्थ में यथाविहित प्रत्यय होता है । यथा-हिमवतः प्रभवति हैमवती गङ्गा ।

१०९—पन्था और दूत वाच्य हो तो द्वितीया समर्थ शब्द से यथाविहित प्रत्यय होते हैं । यथा—स्रुघ्नं गच्छति-स्रौघ्नः पन्था दूतो वा ।

११०—द्वार वाच्य हो तो द्वितीया समर्थ शब्द से अभिनिष्क्रामति अर्थ में यथाविहित प्रत्यय होते हैं । यथा—स्रुघ्नमभिनिष्क्रामति-स्रौघ्नं कान्यकुब्जद्वारम् ।

१११—ग्रन्थ वाच्य हो तो द्वितीया समर्थ शब्द से अधिकृत्य कृतग्रन्थ अर्थ में यथाविहित प्रत्यय होते हैं । यथा— शरीरमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः शारीरकीयः शारीरकं भाष्यम् । शरीरस्यायं शारीरो जीवात्मा तमधिकृत्येत्यर्थः ।

११२—निवास समानाधिकरण प्रथमा समर्थ प्रातिपदिक से षष्ठ्यर्थ में यथाविहित प्रत्यय होते हैं । वाराणसी निवासोऽस्य वाराणसेयः । ग्रामो निवासो यस्य सः ग्राम्यः, ग्रामीणः ।

११३—तृतीया समर्थ प्रातिपदिक से प्राक्त अर्थ में यथाविहित प्रत्यय होते हैं । यथा-पाणिनिना प्राक्तं पाणिनीयं व्याकरणम् । प्रथमप्रकाशितमित्यर्थः ।

११४—षष्ठी समर्थ प्रातिपदिक से इदम् इस अर्थ में यथाविहित प्रत्यय होते है । यथा—राज्ञः इदम्—राजकीयम् । उपगोरिदम्-औपगवम् ।

११५—षष्ठी समर्थ ङ्यन्त आबन्त और प्रातिपदिक से विकार अर्थ में यथाविहित प्रत्यय होते हैं। विकार अर्थ में अश्मन् शब्द के टि भाग का लोप भी होता है। यथा—अश्मनो-विकार:—आश्म:। भास्मन:। मात्तिकोघट:।

११६—षष्ठी समर्थ प्राणि ओषधि और वृक्षवाचक प्राति-पदिकों से अवयव और विकार अर्थ में यथाविहित प्रत्यय होते हैं। यथा मयूरस्यावयवा विकारो वा मायूर:। कापोत:। मोर्वं काण्डं भस्म वा। पैप्पलम्।

११७—षष्ठी समर्थ प्रकृतिमात्र से भक्ष्य और आच्छादन अर्थ से भिन्न विकार और अवयव अर्थ में विकल्प से लोक में मयट् प्रत्यय होता है। यथा—अश्ममयम्, आश्मनम्।

११८—षष्ठी समर्थ वृद्धादि और शरीर आदि प्रातिपदिकों से भक्ष्य आदि आच्छादन रहित विकार और अवयव अर्थ में लोक विषयक प्रयोग होने पर नित्य मयट् प्रत्यय होता है। यथा—आम्रमयम्। शरमयम् त्वङ्मयम्।

११९—षष्ठी समर्थ गो शब्द से पुरीष वाच्य हो तो इदम् अर्थ में मयट् प्रत्यय होता है। गो: पुरीषं गोमयम्

१२०—षष्ठी समर्थ गो और पयस् शब्द से विकार और अवयव अर्थ में यत् प्रत्यय होता है। यथा—गोर्विकारोऽवयवो-वा गव्यम्। पयसोविकार:—पयस्यम्।

१२१— 'तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम्'—इस सूत्र तक ठक् प्रत्यय का अधिकार है।

१२२—तृतीया समर्थ ङ्यन्त आयन्त और प्रातिपादिक से दीव्यति खनति जयति और जित अर्थ में ठक् प्रत्यय होता है। यथा—अक्षैर्दीव्यति—आक्षिक:। अभ्रया खनति आभ्रिक:। अक्षै-र्जयति—आक्षिक:। अक्षैर्जितम्—आक्षिकम्।

१२३—तृतीया समर्थ प्रातिपादिक से संस्कृत अर्थ में ठक्

प्रत्यय होता है। यथा—दध्ना संस्कृतम्—दाधिकम्। मरीचिभिः संस्कृतम्—मारीचिकम् शाकम्।

१२४—तृतीया समर्थ प्रातिपदिक से तरति अर्थ में ठक् प्रत्यय होता है। यथा—उडुपेन तरति-औडुपिकः।

१२५—तृतीयः समर्थ प्रातिपदिक से चरति (जाना खाना) अर्थ में ठक् प्रत्यय होता है। यथा—हस्तिना चरति हास्तिकः। शकटेन चरति—शाकटिकः। दध्ना चरति खादति दाधिकः। मिष्टेन चरति = भक्षयति मैष्टिकः।

१२६—तृतीया समर्थ प्रातिपदिक से संसृष्ट (मिश्रित) अर्थ में ठक् प्रत्यय होता है। यथा—दध्ना संसृष्टं दाधिकम्।

१२७—द्वितिया समर्थ प्रातिपदिक से उञ्छति अर्थ में ठक् प्रत्यय होता है। यथा—बदराण्युञ्छति बादरिकः।

१२८—द्वितीया समर्थ प्रातिपदिक से रक्षति अर्थ में ठक् प्रत्यय होता है। यथा—समाजं रक्षति सामाजिकः। समाजिकी।

१२९—द्वितीया समर्थ शब्द और दर्दुर प्रातिपादिकों से करोति अर्थ में ठक् प्रत्यय होता है। यथा—शब्दं करोति—शाब्दिको वैयाकरणः। दार्दुरिकः—कुम्भकारः।

१३०—द्वितीया समर्थ धर्म और अधर्म प्रातिपदिक से चरति अर्थ में ठक् प्रत्यय होता है। यथा—धर्मं चरति धार्मिकः। अधर्मं चरति—आधार्मिकः। धार्मिकी। आधार्मिकी।

१३१—शिल्प सामानाधिकरण प्रथमासमर्थ प्रातिपदिक से षष्ठ्यर्थ में ठक् प्रत्यय होता है। मृदङ्गवादनं शिल्पं यस्य मार्दङ्गिकः मार्दङ्गिकी। पटहवादनं शिल्पं यस्य पाटहिकः। पाटहिकी।

१३२—प्रहरण (चलाना) सामानाधिकरण प्रथमासमर्थ प्रातिपदिक से षष्ठ्यर्थ में ठक् प्रत्यय होता है। यथा—असिः प्रहरणं यस्य—आसिकः। आसिकी। धानुष्कः। धानुष्की।

१३३—शील समानाधिकरण प्रथमासमर्थ प्रातिपदिक से

षष्ठ्यर्थ में ठक् प्रत्यय होता है। यथा अपूपभक्षणं शीलं यस्य आपूपिकः। आपूपिकी।

१३४—सप्तमी समर्थ निकट प्रातिपदिक से वसति अर्थ में ठक् प्रत्यय होता है, यथा नैकटिको भिक्षुः।

१३५—तस्मै हितम् इस सूत्र तक यत् प्रत्यय का अधिकार है

१३६—द्वितीया समर्थ रथ युग और प्रासङ्ग प्रतिपदिक से वहति अर्थ में यत् यत्यय होता है यथा—रथं वहति रथ्यः। युग्यः प्रासङ्ग्यः।

१३७—द्वितीया समर्थ धुर् प्रातिपदिक से वहति अर्थ में यत् और ढक् प्रत्यय होते हैं। यथा—धुर्यः। धौरेयः।

१३८—तृतीया समर्थ नौ वयस धर्म विष मूल (नवना) मूल (सम) सीता (पटेला) और तुला (तराजू) प्रातिपदिकों से यथाक्रम तार्य, तुल्य प्राप्य, वध्य, आनाम्य सम, समित और सम्मित अर्थ में यत् प्रत्यय होता है। यथा—नावा तार्यम् नाव्यम्। वयसा तुल्यः वयस्यः। धर्मेण प्राप्यः धर्म्योऽपवर्गः विषेण वध्यः विष्यः मूलेन आनाम्यम्—मूल्यम्। मूलेन समः मूल्यः पटः। सीतया समितम्। सीत्यं क्षेत्रम तुलया सम्मितम् तुल्यं धान्यम्।

१३९—सप्तमी समर्थ प्रातिपादिक से साधु अर्थ में यत् प्रत्यय होता है। यथा—अग्रे साधुः—अग्रयः प्रवीण इत्यर्थः। सामसु साधु सामन्यः। कर्मण्यः। शरण्यः।

१४०—सप्तमी समर्थ सभा प्रातिपदिक से साधु अर्थ में य प्रत्यय होता है। यथा—सभायां साधुः—सभ्यः।

१४१—'तेन क्रीतम्' इस सूत्रतक छ प्रत्ययका अधिकार है।

१४२—उवर्णान्त और गवादि प्रातिपदिकों से प्राक्क्रीतीय अर्थों में यत प्रत्यय होता है। यथा—शङ्कवे हितम् शङ्कव्यं दारु। गवे हितम् गव्यम्।

१४३—चतुर्थी समर्थ प्रातिपदिक से हित अर्थ में यथाविहित प्रत्यय होता है। यथा—वत्सेभ्यो हितः वत्सीयो गोधुक्।

१४४—शरीर अवयव वाचक प्रातिपदिक से हित अर्थ में यत् प्रत्यय होता है। दन्तेभ्यो हितम् दन्त्यम्। कण्ठाय हितम्-कण्ठ्यम्। नासिकायै हितम् नस्यम्। नाभये हितम् नाभ्यम्।

१४५—चतुर्थी समर्थ आत्मन् विश्वजन और भोगोत्तरपद प्रातिपदिक से हित अर्थ में ख प्रत्यय होता है।

१४६—ख प्रत्यय परे हो तो आत्मन् और अध्वन् प्रकृति से रहते हैं। यथा—आत्मने हितत्–आत्मनीनम्। विश्वजनाय हितम् विश्वजनीनम्। मातृभोगाय हितः मातृ भोगीणः। पितृभोगीणः।

१४७—'तेन तुल्यं क्रिया चेद् वतिः' इस सूत्र तक ठञ् प्रत्यय का अधिकार है।

१४८—तृतीया समर्थ प्रातिपदिक से क्रीत अर्थ में यथा—विहित प्रत्यय होता है। यथा—सप्तत्या क्रीतम्–साप्ततिकम्। प्रस्थेन क्रीतम्–प्रास्थिकम्।

१४९—षष्ठी समर्थ सर्व भूमि और पृथिवी शब्द से ईश्वर अर्थ में यथाक्रम अण् और अञ् प्रत्यय होते हैं।

१५०—ञित् णित् कित् तद्धित प्रत्यय परे हो तो अनुशतिकादि गण पठित पूर्वपद और उत्तरपद के अचों के आदि अच् को वृद्धि होती है। यथा—सर्वभूमेरीश्वरः—सार्वभौमः। पृथिव्या ईश्वरः—पार्थिवः।

१५१—परिमाण समानाधिकरण प्रथमा समर्थ पंक्ति दश) विंशति, त्रिंशत्, चत्वारिंशत् पञ्चाशत्, षष्टि, सप्तति अशीति नवति और शत ये दश शब्द षष्ठ्यर्थ में निपातन किये गये हैं।

१५२—द्वितीयासमर्थ प्रातिपदिक से अर्हति इस अर्थ में यथाविहित प्रत्यय होता है। श्वेतच्छत्रमर्हति श्वेतच्छत्रकः।

१५३—द्वितीयासमर्थ दण्ड आदिप्रातिपदिकों से अर्हति इस

अर्थ में य प्रत्यय होता है। दण्डमर्हति दण्ड्यः वधमर्हति वध्यः।

१५४—तृतीया समर्थ कालवाचक प्रातिपदिक से निर्वृत्त इस अर्थ में ठञ् प्रत्यय होता है। अह्ना निर्वृत्तम्-आह्निकम्।

१५५—तृतीया समर्थ प्रातिपदिक से क्रियासमानाधिकरण तुल्य अर्थ में वति प्रत्यय होता है। यथा ब्राह्मणेन तुल्यम् ब्राह्मणवत् अधीते। क्षत्रियवत् शूरायते।

१५६—सप्तमी तथा षष्ठी समर्थ प्रातिपदिक से इवार्थ में वति प्रत्यय होता है। यथा—मथुरायामिव मथुरावत् स्रुघ्ने प्राकाराः। नरेन्द्रस्येव नरेन्द्रवत् महेन्द्रस्य गावः।

१५७—षष्ठी समर्थ प्रातिपदिक से भाव अर्थ में त्व और तल् प्रत्यय होता है। यथा—गोर्भावो गोत्वम्। गोता। मनुष्यस्य भावो मनुष्यत्वम्, मनुष्यता।

१५८—'ब्राह्मणस्त्वः' इस सूत्र तक त्व और तल् प्रत्यय का अधिकार है। यथा—स्त्रियाः भावः स्त्रैणम्। स्त्रीत्वम्, स्त्रीता। पुंसोभावः-पौंस्नम्। पुंस्त्वम्। पुंस्ता।

१५९—षष्ठी, समर्थ पृथ्वादि प्रातिपदिकों से भाव अर्थ में विकल्प से इमनिच प्रत्यय होता है।

१६०—इष्ठन्, इमनिच् और ईयसुन् प्रत्यय परे हो तो हलादि अङ्ग के लघु ऋकार को र आदेश होता है।

१६१—इष्ठन् इमनिच् और ईयसुन प्रत्यय परे हो तो भसंज्ञक टि भाग का लोप होता है। यथा पृथोर्भावः प्रथिमा, पार्थवम्। मृदोर्भावः = म्रदिमा, मार्दवम्।

१६२—षष्ठी समर्थ वर्ण विशेष वाचक और दृढादि प्रातिपदिक से भाव में ष्यञ् और इमनिच् प्रत्यय होता है यथा-शुक्लस्य भावः शौक्ल्यम्, शुक्लिमा शुक्लत्वम्, शुक्लता। दृढस्य भावः दार्ढ्यम, द्रढिमा, दृढत्वम्, दृढता।

१६३—भाव और कर्म वाच्य हो तो षष्ठी समर्थ गुणवचन

और ब्राह्मणादि प्रातिपदिकों से ष्यञ् प्रत्यय होता है। यथा—जडस्य भावः कर्म वा जाड्यम्। मूढस्य भावः कर्म वा मौढ्यम्। ब्राह्मणस्य भावः कर्म वा ब्राह्मण्यम्।

१६४—षष्ठी समर्थ सखि शब्द से भाव और कर्म में य प्रत्यय होता है। यथा—सख्युर्भावः कर्म वा सख्यम्।

१६५—षष्ठी समर्थ कपि और ज्ञाति प्रातिपदिक से भाव तथा कर्म में ढक् प्रत्यय होता है। यथा—कपेर्भावः कर्म वा कापेयम्। ज्ञातेर्भावः कर्म वा ज्ञातेयम्।

१६६—षष्ठी समर्थ पत्यन्त और पुरोहितादि प्रातिपदिकों से भाव तथा कर्म में यक् प्रत्यय होता है। यथा—सेनापतेर्भावः कर्मः व—सैनापत्यम्। पुरोहितस्य भावः कर्म वा पौरोहित्यम्।

१६७—षष्ठी समर्थ धान्य विशेष वाचक प्रातिपदिकों से भवन क्षेत्र वाच्य होने पर खञ् प्रत्यय होता है। यथा—भवत्यस्मिन्निति भवनम्। मुद्गानां भवनं क्षेत्रम्—मौद्गीनम्।

१६८—भवन क्षेत्र वाच्य हो तो षष्ठी समर्थ व्रीहि और शालि प्रातिपदिक से ढक् प्रत्यय होता है। यथा—व्रीहीणां भवनं क्षेत्रम् व्रैहेयम्। शालेयम्।

१६९—संज्ञाविषय में हैयङ्गवीन शब्द निपातित है। हैयङ्गवीनम्—नवनीतम्।

१७०—संजात समानाधिकरण प्रथमा समर्थ तकारादि प्रातिपदिकों से षष्ठी के अर्थ में इतच् प्रत्यय होता है। यथा-तारकाः संजाता यस्य तत्तारकितं नभः। सदसद् विवेकिनी बुद्धिः पण्डा। पण्डा संजाता यस्य स पण्डितः।

१७२—प्रमाण समानाधिकरण प्रथमा समर्थ प्रातिपदिक से षष्ठी के अर्थ में द्वयसच् दध्नञ् और मात्रच् प्रत्यय होता है। यथा—ऊरू प्रमाणं यस्य-ऊरुद्वयसम्, ऊरुदध्नम्, उरुमात्रम्।

१७२—परिमाणोपाधिक प्रथमा समर्थ यद् तद् और एतद्

प्रातिपदिक से षष्ठी के अर्थ में वतुप् प्रत्यय होता है। यथा—यत् परिमाणं यस्य-यावान्। तत् परिमाणं यस्य तावान्। एतत् परिमाणमस्य-एतावान्। यावत्। यावती। तावत्। तावती।

१७३—परिमाणोपाधिक प्रथमा समर्थ किम् और इदम् शब्द से वतुप् प्रत्यय और प्रत्यय के वकार को घकारादेश होता है।

१७४—दृक् दृश् तथा वतु प्रत्यय परे हो तो इदम् और किम् शब्द को यथाक्रम ईश और की आदेश होता है। यथा-किम्परिमाणमस्य—कियान्। इदम्परिमाणमस्य—इयान्।

१७५—अवयव में वर्तमान प्रथमासमर्थ संख्यावाचक शब्दों से षष्ठ्यर्थ में तयप् प्रत्यय होता है। पञ्च अवयवा यस्य पञ्चतयम्। चतुरवयवा यस्य चतुष्टयम्। स्त्रीचेत्—पञ्चतयी। चतुष्टयी

१७६—द्वि और त्रिशब्द से विहित तयप् प्रत्यय को विकल्प से अयच् आदेश होता है। यथा—द्वौ अवयवौ यस्य द्वयम्, द्वितयम्। त्रयोऽवयवा यस्य—त्रयम् त्रितयम्।

१७७—उभ शब्द से विहित तयप् प्रत्यय को नित्य उदात्त अयच् आदेश होता है। यथा—उभौ अवयवौ यस्य उभयम्।

१७८—षष्ठीसमर्थ संख्यावाचक प्रातिपदिक से पूरण अर्थ में डट् प्रत्यय होता है। यथा एकादशानां पूरणः एकादशः। एकादशी। द्वादशः। द्वादशी। त्रयोदशः। त्रयोदशी।

१७९—संख्या जिसके पूर्व न हो ऐसे नकारान्त संख्यावाचक प्रातिपदिक से परे डट् प्रत्यय को मट् का आगम होता है। पञ्चानां। पूरणः—पञ्चमः। दशानां पूरणः दशमः। पञ्चमी दशमी

१८०—डित् प्रत्यय परे हो तो भसंज्ञक विंशति शब्द के ति का लोप होता है। यथा—विंशतेः पूरणः विंशः।

१८१—डट् प्रत्यय परे हो तो षट् कतिपय और चतुर शब्द को थुक् का आगम होता है। यथा षण्णां पूरणः षष्ठः। षष्ठी। कतिथः। कतिथी। कतिपयथः। चतुर्थः। चतुर्थी।

१८२—षष्ठीसमर्थ द्वि प्रातिपदिक से पूरण अर्थ में तीय प्रत्यय होता है। यथा—द्वयोःपूरणः = द्वितीयः।

१८३—षष्ठी समर्थ त्रि प्रातिपदिक से पूरण अर्थ में तीय प्रत्यय और त्रिको संप्रसारण भी होता है। यथा—त्रयाणां पूरणः तृतीयः।

१८४—अधीते इस अर्थ में छन्दस् से घन प्रत्यय और श्रोत्र आदेश करके श्रोत्रियन् शब्द विकल्प से निपातन किया गया है। यथा—श्रोत्रियोविप्रः। छान्दसः।

१८५—पूर्व प्रातिपदिक से अनेन इस अर्थ में इनि प्रत्यय होता है। यथा—पूर्वं गतमनेनभुक्त पीतं वा पूर्वि, पर्विणौ, पूर्विणः।

१८६—स पूर्व प्रातिपदिक से अनेक इस अर्थ में इनि प्रत्यय होता है। यथा—पूर्वं कृतमनेन—कृतपूर्वि कटम्। पर्व भुक्तमनेन भुक्तपूर्वी ओदनम्।

१८७—इष्टादि प्रादिपदिकों से अनेन इस अर्थ में इनि प्रत्यय होता है। यथा—इष्टमनेन-इष्टी। अधीतमनेन-अधीती अधीतिनौ, अधीतिनः।

१८८—अस्ति समानाधिकरण प्रथमा समर्थ प्रातिपदिक से अस्य अस्ति अथवा अस्मिन् अस्ति इस अर्थ में मतुप प्रत्यय होता है। यथा—गावो यस्य यस्मिन् वा सन्ति गोमान् देशः। वृक्षा यस्य यस्मिन् वा सन्ति वृक्षवान् पर्वतः।

१८९—मत्वर्थ प्रत्यय परे हो तो तकारान्त और सकारान्त शब्द भसंज्ञक होते हैं।

१९०—वस्वन्त भसंज्ञक अङ्ग को सम्प्रसारण होता है। यथा—विद्वांसो यस्य यस्मिन् वा सन्ति विदुष्मान् ग्रामः।

१९१—प्राणिस्थ वाचक अकारान्त प्रातिपदिक से मत्वर्थ में विकल्प से लच् प्रत्यय होता है। यथा—चूडालः, चूडावान्।

१९२—लोमादि पामादि और पिच्छादि प्रातिपदिकों से

मत्वर्थ में यथाक्रम श, न और इलच् प्रत्यय होते हैं तथा मतुप् भी होता है। यथा—लोमानी बाहुल्येन सन्ति अस्य लोमशः लामवान्। रोमशः, रोमवान्। पामोस्ति—यस्य पामनः कल्याणानि अङ्गानि अस्याः सा अङ्गना। लक्ष्मीरस्यास्तीति-लक्ष्मणः। पिच्छमस्तीति पिच्छिलः, पिच्छवान्-मयूरः।

१६३—उन्मतोपाधिक दन्त शब्द से मत्वर्थ में उरच् प्रत्यय होता है। यथा—उन्नता दन्ताः सन्त्यस्य—दन्तुरः।

१६४—केश शब्द से मत्वर्थ में विकल्प से व प्रत्यय होता है तथा इनि ठन् और मतुप् प्रत्यय भी होते हैं। यथा—केशः सन्त्यस्य—केशवः, केशी, केशिकः, केशवान्।

१६५—अकारान्त प्रातिपदिक से मत्वर्थ में इति और ठन् प्रत्यय होते हैं। यथा—दण्डोऽस्यास्तीति-दण्डी, दण्डिकः। धनी, धनिकः।

१६६—व्रीहि आदि शब्दों से मत्वर्थ में इति ठन् और मतुप् प्रत्यय होता है। व्रीही, व्रीहिकः, व्रीहिमान्।

१६७—असन्त माया मेधा और स्रज् शब्द से मत्वर्थ में विनि तथा मतुप् प्रत्यय होता है। यशो यस्यास्तीति-यशस्वी, यशस्वान्। मायावी, मायावान्। मेधावी। मेधावान्। स्रग्वी स्रग्वान्।

१६८—वाक् शब्द से मत्वर्थ में ग्मिनि प्रत्यय होता है। यथा—प्रशस्ता वागस्यान्तीति वाग्मी।

१६६—अर्शस् आदि प्रातिपदिकों से मत्वर्थ में अच् प्रत्यय होता है। यथा—अर्शांस्य विद्यते अर्शसः।

२००—अहम् और शुभम् शब्द से मत्वर्थ में युच् प्रत्यय होता है। यथा—अहङ्कारवान्। शुभयुः शुभान्वितः

२०१—'दिक्शब्देभ्यः' इत्यादि सूत्र पर्यन्त जो प्रत्यय कहे जावेंगे वे विभक्ति संज्ञक होते हैं।

२०२—द्व्यादि शब्दों को छोड़कर किम् सर्वनाम संज्ञक और बहु शब्द से प्राग्दिशीय प्रत्यय होते हैं।

२०३—पञ्चम्यन्त किम् सर्वनाम संज्ञक और बहु शब्द से तसिल् प्रत्यय विकल्प से होता है।

२०४—तकारादि और हकारादि विभक्ति परे हो तो किम् शब्द को कु आदेश होता है। कुतः। कस्मात्। यतः। यस्मात्।

२०५—प्राग्दिशीय प्रत्यय परे हो तो इदम् शब्द को इश् आदेश होता है। यथा—अस्मादिति–इतः।

२०६—प्राग्दिशीय प्रत्यय परे हो तो एतद् शब्द को अन् आदेश होता है यथा—एतस्मादिति–अतः।

२०७—परि और अभि शब्दों से तसिल् प्रत्यय होता है। यथा—परितः-सर्वत इत्यर्थः। अभितः-उभयत इत्यर्थः।

२०८—सप्तम्यन्त किम् सर्वनाम संज्ञक और बहु शब्द से त्रल प्रत्यय होता है। यथा-कस्मिन्निति—कुत्र। यस्मिन्निति यत्र। तस्मिन्निति-तत्र। बहुत्र।

२०९—सप्तम्यन्त इदम् शब्द से ह प्रत्यय होता है। यथा—अस्मिन्निति-इह।

२१०-सप्तम्यन्त किम् शब्द से अत् प्रत्यय विकल्प से होताहै

२११—अत् परे हो तो किम् शब्द को क्व आदेश होता है। यथा—कस्मिन्निति-क्व। कुत्र।

२१२—इतर अर्थात् सप्तमी पञ्चमी विभक्तियों से भिन्न स्थानमें भी तसिलादि प्रत्यय दीखते हैं। स भगवान्। ततोभवान् तत्र भवान्। तं भवन्तम्। ततो भवन्तम्। तत्र भवन्तम्। स दीर्घायुः। ततो दीर्घायुः। तत्र दीर्घायुः। तत्रायुष्मान्।

२१३—सप्तम्यन्त सर्व, एक, अन्य किम्, यत् और तद् शब्द से काल अर्थ में दा प्रत्यय होता है।

२१४—प्राग्दिशीय दकारादि प्रत्यय परे हों तो सर्व शब्द

को विकल्प से स आदेश होता है। यथा—सर्वस्मिन् काले सदा, सर्वदा। अन्यस्मिन् काले-अन्यदा कस्मिन् काले-कदा। तस्मिन् काले-तदा।

२१५—काल अर्थ में वर्तमान सप्तम्यन्त इदम् शब्दसे हिल् प्रत्यय होता है।

२१६—रेफादि और थकारादि प्राग्दिशीय प्रत्यय परे हों तो इदम् शब्द को एत और इत आदेश होते हैं। यथा—अस्मिन् काले-एतर्हि।

२१७—अनद्यतन कालार्थ में वर्तमान सप्तम्यन्त किम् सर्वनाम और बहु शब्द से विकल्प करके हिल् प्रत्यय होता है।

यथा—कस्मिन् काले-कर्हि, कदा। यस्मिन् काले—यर्हि यदा तस्मिन् काले तर्हि तदा।

२१८—रेफादि और तकारादि प्राग्दिशीय प्रत्यय परे हों तो एतद् शब्द को एत और इत आदेश होते हैं। यथा—एतस्मिन् काले-एतर्हि।

२१९—प्रकार वचन मे किम् सर्वनाम, और बहु शब्द से स्वार्थ में थाल् प्रत्यय होता है। तेन प्रकारेण—तथा। येन प्रकारेण-यथा। सर्वप्रकारेण-सर्वथा। उभयप्रकारेण-उभयथा।

२२०—प्रकारवृत्ति अर्थ में इदम् और एतद् शब्द से थमु प्रत्यय होता है। यथा—अनेन एतेन वा प्रकारेण इत्थम्।

२२१—प्रकार वचन में किम् शब्द से थमु प्रत्यय होता है। यथा—केन प्रकारेण—कथम्।

२२२—अतिशायन विशेषार्थ में वर्तमान प्रातिपदिक से स्वार्थ में तमप् और इष्ठन् प्रत्यय होते हैं। यथा—इमे सर्वे आढ्याः-अयमेषामतिशयेनाढ्यः आढ्यतमः। इमे सर्वे लघवः-अयमेषामतिशयेन लघुः लघिष्ठः एते सर्वे बलवन्तः एषः-एतेषामतिशयेन बलवान् बलिष्ठः।

२२३—अतिशायन द्योत्य हो तो तिङन्तसे भी तमप् प्रत्यय होता है।

२२४—तरप् और तमप् प्रत्यय घ संज्ञक होते हैं।

२२५—किम् एकारान्तनिपात, तिङन्त और अव्यय शब्दों से विहित जो घ संज्ञक प्रत्यय तदन्त प्रातिपदिकों से अद्रव्य प्रकर्ष में आम् प्रत्यय होता है। यथा किन्तमाम्। प्राह्णेतमाम् पचतितमाम्। उच्चैस्तमाम्।

२२६—द्विवचन से विभज्य उपपद हो तो अतिशायन अर्थ में सुबन्त और तिङन्त से तरप् और ईयसुन् प्रत्यय होते हैं। यथा–इमौ लघू अयमनयोरतिशयेन लघुः लघुतरः। एतौ लघू अयमनयोरतिशयेन लघुः लघीयान्। उदीच्याः प्राच्येभ्यः—पटुतर :, पटीयांसः।

२२७—अजादि प्रत्यय परे हों तो प्रशस्य शब्दको श्र आदेश होता है।

२२८—इष्ठन् इमनिच् और ईयसुन् प्रत्यय परे हों तो एकाच् प्रकृति से रहता है। यथा–सर्वे इमे प्रशस्याः अयमेषामतिशयेन प्रशस्यः श्रेष्ठः। उभौ इमौ प्रशस्यौ अयमनयोरतिशयेन प्रशस्यः श्रेयान्।

२२९—इष्ठन् ईयसुन् प्रत्यय परे हों तो प्रशस्य शब्दको ज्य आदेश होता है। यथा–सर्वे इमे प्रशस्याः अयमतिशयेन प्रशस्यः ज्येष्ठः।

२३०—ज्य शब्दसे परे ईयसुन् प्रत्ययके इकार को अकारादेश होता है। द्वाविमौ प्रशस्यौ अयमतिशयेन प्रशस्यः ज्यायान्।

२३१—बहु शब्द से परे इमनिच् तथा ईयसुन् प्रत्ययों का लोप हो और बहु शब्द को भू आदेश होता है। यथा–सर्वे इमे बहवः अयमनयोरतिशयेन बहुः भूयान्। भूमा।

२३२—बहु शब्द से परे इष्ठन् प्रत्यय को यिट् का आगम

और बहु के स्थान में भू आदेश होता है । यथा—इमे सर्वे बहवः-अयमेषामतिशयेन बहुः भूयिष्ठः ।

२३३—अजादि प्रत्यय परे हों तो विन् और मतुप् प्रत्यय का लुक् होता है । यथा—इमे सर्वे स्रग्विणः—अयमेषामतिशयेन स्रग्वी—स्रजिष्ठः । स्रजीयान् । इमे सर्वे त्वग्वन्त अयमेषामतिशयेन त्वग्वान् त्वचिष्ठः त्वचियान् ।

२३४—ईषद् असमाप्ति विशिष्ट अर्थ में वर्तमान प्रातिपदिक से कल्पप्देश्य और देशीयर् प्रत्यय होते हैं । यथा—ईषदूनो विद्वान्-विद्वत्कल्पः । विद्वद्देश्यः । विद्वद्देशीयः । पचति कल्पम् । असम्पूर्णपाकक्रियेत्यर्थः ।

२३५—ईषद् असमाप्ति विशिष्ट अर्थ में वर्तमान सुबन्त से पूर्व विकल्प से बहुच प्रत्यय होता है । यथा—ईशदून: पटुः-बहुपटुः पटुकल्पः ।

२३६—'इवे प्रतिकृतौ'=इस सूत्र से पूर्व पूर्व क प्रत्यय का अधिकार है ।

२३७—अव्यय सर्वनामसंज्ञक प्रातिपदिक और तिङन्त से प्रागिवीय अर्थों में टि भाग से पूर्व अकच् प्रत्यय होता है । यथा—उच्चकैः । नीचकैः । सर्वकैः । युष्मकाभिः । युवकयोः त्वयका । पठतकि ।

२३८—अज्ञात अर्थ में विद्यमान सुबन्त से स्वार्थ में क प्रत्यय होता है । यथा—कस्यायमश्वः-अश्वकः ।

२३९—कुत्सित समानाधिकरण प्रातिपदिक से स्वार्थ में यथाविहित प्रत्यय होता है । कुत्सितोऽश्वः-अश्वकः । उष्ट्रकः ।

२४०—दो में से एक को पृथक् करना हो तो किम्, यत् और तद् प्रातिपदिक से डतरच प्रत्यय होता है । यथा—अनयोः कतरो ब्राह्मणः । यतरः । ततरः ।

२४१—बहुतों में से एक को पृथक् करना हो तो किम् यत्

और तद् प्रतिपादक से जाति परिप्रश्न अर्थ में विकल्प से डतमच् प्रत्यय होता है। कतमो भवतां विप्रः। कतमो भवत्सु क्षत्रियः। यतमः ततमः।

२४२—इवार्थ में जो प्रातिपदिक उससे प्रतिकृति (तसवीर) गम्यमान होने पर कन् प्रत्यय होता है यथा—अश्व इव प्रतिकृतिः—अश्वकः

२४३—प्रकृतवचन अर्थ में वर्तमान प्रथमा समर्थ प्रातिपदिक से स्वार्थ में मयट् प्रत्यय होता है। यथा–आद्ये प्रकृतमन्नम् अन्नमयम्–प्रचुरमन्नमित्यर्थः। अपूपमयम्–प्रचुरोऽपूप इत्यर्थः

२४४—प्रज्ञ आदि प्रातिपदिकों से स्वार्थ में अण् प्रत्यय होता है। यथा—प्रजानातीति–प्रज्ञः प्रज्ञ एव प्राज्ञः। प्राज्ञी स्त्री। देव एव देवता ततोऽण् दैवतः। बन्धु एव बान्धवः।

२४५—कारकवाचक बहु अर्थ और अल्प अर्थ शब्दों से विकल्प करके शस् प्रत्यय होता है। यथा—बहूनि ददाति—बहुशो ददाति। अल्प ददाति–अल्पशो ददाति।

२४६—सम्पूर्वक पद धातु के कर्त्ता अर्थ में वर्तमान प्रातिपदिक से कृ, भू और अस् के प्रयोग में च्वि प्रत्यय होता है।

२४७—च्वि प्रत्यय परे होतो अवर्ण को ईकारादेश होता है। यथा—अकृष्णः कृष्णः सम्पद्यते तं करोति–कृष्णी करोति। अब्रह्म ब्रह्म सम्पद्यमानं भवति ब्रह्मी भवति। अगङ्गा गङ्गात्वेन सम्पद्यमाना स्याद्—गङ्गा स्यात्।

२४८—कात्स्न्यं (सम्पूर्णता) गम्यमान हो तो च्व्यर्थ में विकल्प से साति प्रत्यय होता है।

२४९—सात् और पदादि सकार को षत्व न हो। यथा—कृत्स्नं शस्त्रमग्निः सम्पद्यते–अग्निसाद् भवति। भस्मसात् कुरुते। दधि सिञ्चति।

२५०—च्वि प्रत्यय परे हो तो अजन्त अङ्ग को दीर्घ होता

है। यथा—अनग्निः अग्निः सम्पद्यमानो भवति-अग्नी भवति।

२५१—जिस ध्वनि में अकारादि वर्ण पृथक् २ स्पष्ट नहीं जाने जाते उसे अव्यक्त कहते हैं। इति शब्द जिससे परे न हो और जिसके एक अर्ध भाग में अच् हो ऐसे अव्यक्तानुकरण प्रातिपदिक से कृ भू और अस् धातु के योग में डाच् प्रत्यय होता है। डाच् प्रत्यय के परे द्वित्व होता है। डाच् परक जो आम्रेडित वह परे हो तो पूर्व और पर वर्ण को पररूप होता है। यथा—पटपटा करोति।

उदाहरणानि।

साभापतं भाषणमेधते न = सभापति का व्याख्यान बढ़ता नहीं। दैत्येषु मर्त्येषु च कोऽत्र भेदः = दैत्यों और मनुष्यों में यहाँ क्या भेद है। पाश्चात्यशिक्षा वद कीदृशी पटो! स्त्रैणं प्रचार यति नाशयतीति पौंस्नम् = हे चतुर पाश्चात्य शिक्षा कैसी है? पुरुषार्थ का नाश करनेवाली तथा कोमलता के फैलाने वाली है। वाराणसेयानि च शाटकानि = बनारसी धोतियाँ। ददाति विप्राय धनानि क्षत्रियः = क्षत्रिय ब्राह्मण के लिए धन देता है, पौत्रेण पत्रं प्रहितं न तेन = उस पोत्र ने चिट्ठी नहीं भेजी। वैनतेयः खगेश्वरः = ये दोनों गरुड़ पक्षी के नाम हैं। राजन्यान् सकलांश्च भारतभवान् जानन्ति ते मानवाः = वे मनुष्य भारत में पैदा हुए सब राजपुत्रों को जानते हैं। श्वशुर्यो मदीयः प्रयागं गतोऽस्ति = मेरा साला प्रयाग को गया हुआ है। मातामहो मे न, पितामहोऽस्ति = मेरे नाना नहीं हैं बाबा हैं। चातुरं शकटं कस्य राजमार्गे च गच्छति = चार घोड़ों की गाड़ी सड़क पर किसकी जारही है। ग्राम्यं घृतं कस्य नरस्य विद्यते = गांव का घी किस आ मी का है। यदस्मदीयं नहि तत्परेषाम् = जो हमारा है वह दूसरों का नहीं। तावकीनानि कार्य्याणि व्यथयन्ति पदे पदे = तेरे काम सर्वदा दुःख देने वाले हैं।

भाषा बनाओ ।

मथुरी सेवासमितिः सुखयति च माथुरान्। आधिदैविकं चाधिभौतिकं चाध्यात्मिकं दुःखं त्रिविधम्। ऐहलौकिकं पारलौकिकञ्चैतत् कथय कतमत् सौख्यम्। पाणिनीयप्रवेशाय किमध्येयं पुरा मया। सामाजिकानां नहि चैष धर्मः। कर्मण्यस्यं सुरेन्द्रस्य व्याख्यानं नो भविष्यति। असभ्यानां च बालानां सभेषा मानं न कुर्वते। दंड्यान् दण्डयति राजा तस्य राज्यं प्रवर्धते। जाड्यं त्वदीयं नहि तस्य मौढ्यम्। यदि दुःखस्य वाञ्छा चेत् पौरोहित्यं समाचर एतवानस्य महिमा। दोषो वरीवर्त्ति न दन्तुरस्य। न तत्र सुर्यो भाति न चन्द्रतारकम्। ततो भवन्त प्रणितः प्रणौमि। सुखमिच्छसि चेत्तात! विषयान् विषवत् त्यज। एतर्हि गच्छामि त्वमत्र साक्षी न तत्र ते सन्ति मयावलोकितम्। इत्थं न वाच्यं त्वयका कदापि। कथं मया तस्य कृतोऽपकारः। लघुतरस्य शिशोः पठनं वरम्। नक्तन्दिव तत्र भवन्ति पापाः। न निर्धनस्य किं धनिकस्य दोषः। परीक्षणेह व्यथा प्रमास्यति। कदा कपाटावुद्घाटयिष्यसि। चक्रवत् परिवर्त्तन्ते दुःखानि सुखानि च। अद्य शातं वरीवर्त्ति सरीसर्त्ति समीरणः। ब्रह्मा सृष्टिं सरीसृजीति शम्भुश्चैनां जरीहरीति विष्णुश्चैनां जोगुडीति नित्यं चक्रं बाभ्रमीति। जगद्गुरु! वन्दे चरणौ त्वदीयावहम्। जगदीशचन्द्रपालौ व्रजवासिनौ न बालौ। विमलां ददातु मेधां शम्भो! तया तरेयम्।

संस्कृत बनाओ।

मथुरा की सेवासमिति मथुरा निवासियों को सुख पहुँचा रही है। आधिदैविक आधिभौतिक और आध्यात्मिक तीन प्रकार के दुःख हैं। ऐहलौकिक या पारलौकिक बतलाओ यह कौनसा सुख है। पाणिनिव्याकरण में प्रवेश होने के लिए

पहिले क्या पढ़ना चाहिये। सामाजिक पुरुषों का यह धर्म नहीं है। कर्मवीर सुरेन्द्र का व्याख्यान नहीं होगा। असभ्य बालकों का सभ्य आदर नहीं करते। जो दण्ड के योग्य हैं उसको राजा दण्ड देता है उसका राज्य बढ़ता है। तेरी जड़ता है उसकी मूर्खता नहीं। यदि दुःख चाहते हो तो पुरोहिताई को करो। इसकी इतनी महिमा है। बड़े दांत वाले का दोष नहीं है। न यहां सूर्य चमकता है और न चन्द्र न तारे। पूज्य आपको नम्रीभूत हुआ प्रणाम करता हूँ। हे प्यारे! यदि सुख चाहता है तो विषयों को विषको नाईं छोड़दो। इस समय मैं जाता हूँ। तुम मेरे गवाह हो। वे वहाँ नहीं हैं मैंने देख लिया। इस प्रकार तुमको कभी भी नहीं करना चाहिये। मैंने उसका कैसे अपकार किया। इन दोनों में से छोटे लड़के का पढ़ना अच्छा है। रात दिन वहाँ पाप होते हैं। धनी का दोष है निर्धन का नहीं। इस समय बहादुरी से दुःख दूर होगा। तू कब किवाड़ों को खोलेगा। चक्र (पहिया) के तुल्य दुःख और सुख घूमा करते हैं। आज जाड़ा बहुत है वायु बार २ चलता है। ब्रह्मा सृष्टि को बार २ बनाता है शम्भू इसको बार २ संहार करता है और विष्णु इसका बार बार पालन करता है। प्रवाह से चक्र घूम रहा है। हे जगद्माता तेरे चरणों की मैं बन्दना करता हूँ। जगदीश और चन्द्रपाल दोनों बालक ब्रज के रहने वाले नहीं हैं। हे परमात्मन्! निर्मल बुद्धि दीजिये जिससे मैं तरजाऊँ।

अथ स्त्रीप्रत्ययाः।

अब जिन प्रत्ययों के मेल से पुल्लिङ्ग शब्द स्त्रीलिङ्ग बनाये जाते हैं उनका वर्णन है।

१—अजादि और अकारान्त प्रातिपदिकों से स्त्रीलिङ्ग में टाप् (आ) प्रत्यय होता है। यथा—अज अजा। एडक-एडका

अश्व-अश्वा। चटक-चटका। मूषक-मूषिका। बाल-बाला। वत्स-वत्सा। होड-होडा। मन्द-मन्दा। मेघ-मेघा गङ्ग-गङ्गा। सर्व—सर्वा। प्रिय-प्रिया। कान्त-कान्ता। वृद्ध-वृद्धा। कृश-कृशा। दीन-दीना। सरल-सरला। चपल-चपला। निपुण-निपुणा। कृपण-कृपणा। चतुर-चतुरा पूर्व पूर्वा। पश्चिम-पश्चिमा। उत्तर-उत्तरा। दक्षिण-दक्षिणा। प्रथम-प्रथमा। मध्यम-मध्यमा। द्वितीय-द्वितीया। तृतीय-तृतीया। मनोहर-मनोहरा। अनुकूल-अनुकूला। प्रतिकूल-प्रतिकूला। आर्य्य-आर्य्या। दृढव्रत-दृढव्रता। निष्णात-निष्णाता। प्रियंवद—प्रियंवदा। प्रसन्न-प्रसन्ना। प्रौढ-प्रौढा। बलिष्ठ-बलिष्ठा। बुभुक्षित-बुभुक्षिता। पिपासित-पिपासिता। विनीत-विनीता। विलक्षण-विलक्षणा। विवाहित-विवाहिता। विशाल-विशाला। विश्वस्त-विश्वस्ता। विह्वल-विह्वला। शिक्षित—शिक्षिता। उत्तम-उत्तमा। सौम्य—सौम्या। मलिन—मलिना। सत्यव्रत-सत्यव्रता। धर्मनिष्ठ—धर्मनिष्ठा पापिष्ठ-पापिष्ठा।

२—उगिदन्त प्रातिपदिक से स्त्रीलिङ्ग में ङीप्-ई प्रत्यय होता है। यथा-भवन्त भवन्ती। पचन्ती। कुर्वन्ती। क्रोडन्ती

३—टित्, ढ, अण्, अञ्, द्वयसच्, दघ्नञ्, मात्रच्, तयप्, ठक्, ठञ्, और क्वरप् ये ११ प्रत्यय जिनके अन्त में हों उन अनुपसर्जनों से स्त्रीलिङ्ग में ङीप् प्रत्यय होता है। यथा-कुरुचर। कुरुचरी। नदट्-नदी। देवट्-देवी। सुपर्ण सौपर्णेयी। इन्द्र-ऐन्द्री। उत्स—औत्सी। ऊरुद्वयस् ऊरुद्वयसी। ऊरुदघ्न-ऊरुदघ्नी, ऊरुमात्र—ऊरुमात्री। पञ्चतय पञ्चतयी आक्षिक—आक्षिकी। प्रास्थिक—प्रास्थिकी। लावणिक—लावणिकी। यादृश—यादृशी। इत्वर—इत्वरी।

४—यञन्त प्रातिपदिक से स्त्रीलिङ्ग में ङीप् प्रत्यय होता है।

५—ईकार परे होतो हल् से परे तद्धित के उपधाभूत यकार

का लोप होता है। यथा—गार्ग्य-गार्गी। वात्स्य-वात्सी।

६—स्त्रीलिङ्ग में यञन्त प्रातिपदिक से तद्धित संज्ञक ष्फ प्रत्यय होता है। यथा वात्स्यायनी, वात्सी।

७—षित् (ष जिसका इत् गया हो) और गौरादि प्रातिपदिकों से स्त्रीलिङ्ग में ङीष् प्रत्यय होता है। नर्त्तकी। गौरी।

८—प्रथम अवस्था वाचक अदन्त प्रातिपदिक से, स्त्रीलिङ्ग में ङीप् प्रत्यय होता है। यथा-कुमारी। किशोरी।

९—द्विगुसंज्ञक अदन्त प्रातिपदिक से स्त्रीलिङ्ग वाच्य हो तो ङीप् प्रत्यय होता है। यथा—त्रयाणां लोकानां समाहारः—त्रिलोकी। पञ्चानां मूलानां समाहारः—पञ्चमूली।

१०—तोपधवर्णवाचक अनुदात्तान्त अनुपसर्जन प्रातिपदिक से स्त्रीलिंगवाच्य में विकल्प से ङीप् प्रत्यय तथा तकार को नकारादेश होता है। यथा—एनी, एता—श्वेतेत्यर्थः, रोहिणी, रोहिता—रक्तेत्यर्थः।

११—उकारान्त गुणवाचक, प्रातिपदिक से स्त्रीलिंग में विकल्पसे ङीप् प्रत्यय होता है। यथा मृद्वी मृदुः। पट्वी पटुः

१२—बहु आदि प्रातिपदिकों से स्त्रीलिंग में विकल्प से ङीप् प्रत्यय होता है। यथा-बह्वी, बहुः।

१३—जो पुमाख्या पुंयोग से स्त्रीलिंग में वर्त्तमान है। उससे ङीप् प्रत्यय होता है। यथा—गोपस्य स्त्री गोपी गणकी

१४—सुप् से परे न हो ऐसा आप् परे हो तो प्रत्ययस्थ ककार से पूर्व अकार को इकारादेश होता है। कारक-कारिका। पाचक पाचिका। अध्यापक-अध्यापिका। पाठक-पाठिका।

१५—इन्द्र वरुण भव शर्व रुद्र मृड हिम अरण्य यव यवन मातुल और आचार्य शब्दों को आनुक का आगम तथा ङीप् प्रत्यय होता है। इन्द्रस्य स्त्री इन्द्राणी। वरुणानी। भवानी। शर्वाणी। रुद्राणी। मृडानी। महद् हिमम् हिमानी। महदर-

रण्यम् अरण्यानी। दुष्टो यवो यवानी। यवनानां लिपिः यवनानी। मातुलस्य स्त्री-मातुलानी। आचार्यस्य स्त्री—आचार्याणी।

१६—करण पूर्वक क्रीतान्त अदन्त प्रातिपदिक से स्त्रीलिङ्ग में ङीष् प्रत्यय होता है। यथा—वस्त्रेण क्रीयते सा-वस्त्रक्रीती।

१७-असंयोगोपध जो उपसर्जन स्वाङ्ग तदन्त अदन्त प्रातिपदिक से विकल्प करके ङीष् प्रत्यय होता है। केशानतिक्रान्ता-अतिकेशी। चन्द्र इव मुखं यस्याः सा चन्द्रमुखी। कृशोदरी।

१८—क्रोडादि बहु अजन्त शब्द हैं अन्त में जिनके ऐसे प्रातिपदिकों से स्त्रीलिङ्ग में ङीन् प्रत्यय नहीं होता है। कल्याणी क्रोडा यस्याः सा कल्याणक्रोडा। शोभनं जघनं यस्याः सा-सुजघना।

१९—स्त्रीलिङ्ग विषय में संज्ञागम्यमान हो तो नखान्त और मुखान्त प्रातिपदिक से ङीष् प्रत्यय नहीं होता।

२०-णकार वर्जित व्यवधान तथा संज्ञा विषय में पूर्वपदस्थ निमित्त से परे नकार को णकार होता है। यथा शूर्पाणीव नखानि यस्याः शूर्पणखा। गौरं मुखं यस्याः सा गौरमुखा।

२१-स्त्रीलिङ्ग वर्जित अयोपध जातिवाचक प्रातिपदिक से स्त्रीलिङ्ग में ङीष् प्रत्यय होता है। यथा तटी। वृषली। कठी।

२२-मनुष्य नामवाचक इकारान्त प्रातिपदिक से स्त्रीलिङ्ग में ङीष् प्रत्यय होता है। दक्षस्यापत्यम्-दाक्षिःस्त्रीचेद् दाक्षी।

२३-अयोपध उकारान्त प्रातिपदिक से स्त्रीलिङ्ग में ऊङ् प्रत्यय होता है। यथा कुरुक्षेत्रस्यराजा-कुरुः तस्यापत्यं स्त्री-कुरूः

२४—पङ्गु शब्द से स्त्रीलिङ्ग में ऊङ् प्रत्यय होता है। पङ्गूः।

२५—उपमागम्यमान हो तो ऊरूत्तरपद प्रातिपदिक से स्त्रीलिङ्ग में ऊङ् प्रत्यय होता है। यथा—करभाविव ऊरू यस्याः सा करभोरूः। कदलीस्तम्भोरूः।

२६—संहित शफ लक्षण और वाम शब्द हैं आदि में जिस

के ऐसे उरूत्तर प्रातिपदिक से स्त्रीलिङ्ग में ऊङ् प्रत्यय होता है। यथा—संहितौ मिलितौ ऊरू यस्याः सा संहितोरूः। शफा-विव ऊरूः यस्याः सा शफोरूः। लक्षणौ ऊरू यस्याः सा लक्षणोरूः। वामौ सुन्दरौ ऊरू यस्याः सा वामोरूः

२७—शार्ङ्गरवादि और अञ् प्रत्ययान्त प्रातिपदिक से स्त्री-लिङ्ग में ङीन् प्रत्यय होता है। यथा—शार्ङ्गरवी। वैदी ब्राह्मणी।

२८—युवन् शब्दसे स्त्रीलिङ्ग में ति प्रत्यय होता है। युवतिः।

इति स्त्रीप्रत्ययाः।

उदाहरणानि।

अजाया गदहं क्षीरं लाघवं बलवर्धकम् = बकरी का दूध रोग को दूर करने वाला हलका तथा बल को बढ़ाने वाला है इमेऽश्वे न ते चपले = तेरी ये दोनों घोड़ियाँ चञ्चल नहीं हैं मूषिकेयं सदागत्य धान्यं खादति मामकम् = यह चुहिया नित्य आकर मेरे अन्नको खाती है। कान्ता क्रीडति बालिका = सुन्दर लड़की खेलती है। दीना वृद्धा सदा रक्ष्या अन्नेन वसनेन च = दीन बुढ़ियायें सदा अन्न और वस्त्र से रक्षा करने योग्य हैं। अनेन शुभकार्येण प्रसन्ना जननी मम = इस शुभ काम से मेरी माता प्रसन्न है। मम मतं खण्डयति मतं स्वकं मण्डयति = मेरे मत का खण्डन करता है अपने मत का मण्डन करता है। विशाला भवतो बुद्धिः सिद्धा स्वकेन कर्मणा = इन निजी कर्म से आपकी विस्तीर्ण बुद्धि सिद्ध हुई। दृढव्रता राजसुता बभूव = सत्यप्रतिज्ञावाली राजा की लड़की हुई। प्रियंवदायाश्चरितं विचित्रम् = प्रियम्वदा का कार्य अनोखा है। बुभुक्षिता किं न करोति पापम् = भूखी क्या पाप नहीं करती? पिपासिता रोषि बुभुक्षिता वा = तू प्यासी रोती है या भूखी। मनोहरा मूर्त्तिरियं विराजते = यह मनोहर मूर्त्ति विराजमान है। शिक्षितेयं प्रतीयते = यह शिक्षिता मालूम होती है। यादृशी सरलादेवी तादृशी

विमला न वा = जैसी सरलादेवी है वैसी विमला है या नहीं ? मा विष्ठे ? त्वन्न लज्जसे = पापिन तू नहीं शरमाती । नमामि सुखदादेवीं धर्मनिष्ठां दृढव्रताम् = धर्म पर चलने वाली और सत्य प्रतिज्ञा वाली सुखदादेवी को नमस्कार करता हूँ ।

भाषा बनाओ ।

इयं शाला कुमारीणां त्रा केन नियतीकृता। जलं समादाय व्रजन्ति गोप्यः । इदानीं भारतवर्षे राज्यं कस्य विराजते ? भूपपञ्चमजार्जस्य गौराङ्गस्य महाप्रभोः। भगवन् ! भारते वर्षे सौराज्यं च लभेमहि । अस्मिन् कर्मणि सर्वेषां मनो बुद्धिं प्रचोदयात् । अध्यापिकानां कमला मलीमसा । चन्द्रमुखी चपला त्र कन्यका । मातामही मे न हि मातुलानी । न ब्राह्मणीयं यवनी प्रतीयते । युवतिरायुगता सुमते ! क्व सा । इयं कुमारी चतुरा विधिज्ञा । अधीतानि शास्त्राणि सर्वाणि बाले ? देव्या छिन्नानि शीर्षाणि कृपाणेन तदारणे । विहिता न प्राज्ञी न राज्ञी प्रधाना । समाजे सभायां च लिङ्गस्य भेदः । श्रावयामि समाचारं शुभं च मङ्गलप्रदम् । पारतन्त्रं महद् दुःखं स्वातन्त्र्यं परमं सुखम् ।

संस्कृत बनाओ ।

यह लड़कियों की पाठशाला किस आदमी ने नियत की है । पानी लेकर गोपियां जाती हैं । सब अध्यापिकाओं में कमला मैली है । चन्द्रमुखी कन्या चपल है । मेरी नानी नहीं मामी है । यह ब्राह्मणी नहीं मुसलमानी मालूम होती है । हे सुमति ! वह जवान स्त्री कहां चली गई । यह लड़की चतुर और विधि को जानने वाली है । हे कन्या सब शास्त्र पढ़लिये ? युद्ध में तब देवी ने तलवार से शिर काट डाले । न पण्डिता और न रानी प्रधाना बनाई । समाज और सभा में लिङ्ग का भेद है । शुभ और मङ्गलप्रद समाचार को सुनाता हूँ । इस समय भारतवर्ष में किसका राज्य है ? गौराङ्ग महाराज पञ्चमजार्ज का ।

अथ समासप्रकरणम् ।

अनेक पदों को एक पद में मिलाकर प्रयोग करना समास कहलाता है। समास समर्थ (सापेक्ष) पदों का ही होता है असमर्थ (अनपेक्ष) पदों का नहीं होता यथा—जनानाम् संघः जनसंघः = मनुष्यों का समूह । यहाँ षष्ठ्यन्त जनपद प्रथमान्त सङ्घपदके साथ सामर्थ्य (अपेक्षा) रखता है अर्थात् जनोंका सङ्घ । अतः समास होगया । प्रकृतिः परमाणूनाम । समुदायः पशूनाम् । स्वभाव परमाणुओं का । समुदाय पशुओं का । यहां षष्ठ्यन्त परमाणु शब्द की प्रथमान्त प्रकृति पद के साथ अपेक्षा नहीं है अतएव समास नहीं हुआ ।

समास में जितने पद हों उन सबके अन्त में एक विभक्ति शेष रहती है अन्य विभक्तियों का लोप होजाता है। यथा—गुरूणाम् कुलम् = गुरुकुलम् । यहां गुरुशब्द की षष्ठी विभक्ति (आम्) का लुक् (लोप) होगया । शिवश्च रामश्च केशवश्च शिवरामकेशवाः । यहाँ शिव और राम इन दोनों शब्दकी प्रथमा विभक्ति (सु) का लुक् होगया । समास चार प्रकार का होता है । १ अव्ययीभाव २ तत्पुरुष ३ बहुव्रीहि ४ द्वन्द्व । द्विगु और कर्मधारय तत्पुरुष के ही अवान्तर भेद हैं ।

अव्ययीभाव में पूर्वपद का अर्थ प्रधान होता है, यथा पञ्चभद्रम् । यहां पञ्च शब्द प्रधान है । तत्पुरुष में उत्तरपद प्रधान होता है । यथा—सभापति । यहाँ पति शब्द प्रधान है । बहुव्रीहि में अन्य पदार्थ प्रधान होता है । यथा—लम्बोदरः । यहाँ लम्ब और उदर इन दोनों शब्दों से भिन्न जो व्यक्ति लम्ब उदर वाला है वह प्रधान है । द्वन्द्व में दोनों पद प्रधान रहते हैं । यथा—शीतोष्णम् । यहां शीत और उष्ण दोनों ही प्रधान हैं ।

१ अव्ययीभावः ।

अव्ययों का सुबन्तों के साथ जो समास होता है । उसको

अव्ययीभाव कहते हैं; इसमें अव्यय के साथ समास होने से सुबन्त भी अव्यय के सदृश होजाते हैं, इसलिए इसकी अव्ययीभाव संज्ञा है। अव्ययीभाव समास में सदा अव्यय का सुबन्त से पूर्व प्रयोग होता है। अव्ययीभाव समास किये हुये समस्त शब्द नपुंसकलिङ्ग और प्रथमा के एकवचनान्त ही रहते हैं तथा अन्त्य अच् को ह्रस्व भी हो जाता है। अव्ययीभाव समास दो प्रकार का होता है। १ अव्ययपूर्वपद २ नामपूर्वपद।

अव्ययपूर्वपद ।

१—विभक्ति समीप, समृद्धि, व्यृद्धि अर्थाभाव, अत्यय, असम्प्रति, शब्दप्रादुर्भाव, पश्चात्, यथा, आनुपूर्व्य, यौगपद्य सादृश्य, सम्पत्ति, साकल्य और अन्त्यवचन में जो अव्यय वह समर्थ सुबन्त के साथ समास को प्राप्त होता है और वह समास अव्ययीभाव कहलाता है।

२—समास में प्रथमा विभक्ति से निर्देश किया पद उपसर्जन संज्ञक होता है।

३—समास में उपसर्जन संज्ञक का पूर्व उपयोग होता है।

४—अव्ययीभाव समास भी नपुंसकलिंग होता है।

५—अदन्त अव्ययीभाव से परे सुप् का लुक् नहीं होता पंचमी विभक्ति भिन्न सुप् को अम् आदेश होता है।

६—अदन्त अव्ययीभाव से परे तृतीया और सप्तमी विभक्ति को बहुल करके अम् आदेश होता है।।

७—काल को छोड़कर अव्ययीभाव समास में सह को स आदेश होता है। यथा विभक्ति-स्त्रीषु अधि = अधिस्त्रि = स्त्रियों में। यहाँ विभक्ति से केवल सप्तम्यन्त का ग्रहण है। इसी प्रकार अधिहरि, अधिगिरि, अधिनदि—इत्यादि। आचार्यस्य समीपम्-उपाचार्यम्। इसी प्रकार उपकृष्णम्।

उपग्रहम् । उपपर्वतम् । उपमथुरम् । उपग्रामम् । उपनगरम् । इत्यादि । यहाँ 'उप' अव्यय समीप अर्थ में प्रयुक्त है ।

समृद्धि-विद्यायाः समृद्धिः—सुविद्यम् = विद्या की वृद्धि । यहां 'सु' अव्यय समृद्धि अर्थ में प्रयुक्त है । इसी प्रकार सुभद्रम् । सुभगम् । स्वार्थम् । व्यृद्धि-यवनानांव्यृद्धिः-दुर्यवनम् = यवनों की अवनति यहां दुर अव्यय अवनति अर्थ में है । इसी प्रकार पापानां व्यृद्धिः दुष्पापम् । भगस्यैश्वर्यस्य व्यृद्धिः = दुर्भगम् । अर्थाभाव—मक्षिकाणाम् अभावः—निर्मक्षिकम् = मक्खियों का अभाव । यहां 'निर्' अव्यय अभाव अर्थ में है । ऐसे ही धनस्याऽभावः = निर्धनम् । जलस्याऽभावः = निर्जलम् निर्जनम् । निर्हिमम् । निर्विघ्नम् । अत्ययो नाशः-हिमस्याऽत्ययः अतिहिमम् = शीत का चला जाना । सम्प्रति-निद्रा सम्प्रति न युज्यते = अतिनिद्रम् = नींद का नाश । शब्दप्रादुर्भावः, पाणिनि शब्दस्य प्रकाशः = इति पाणिनि । पश्चात्—रथस्य पश्चात्-अनुरथम् = रथ के पीछे । यहां पश्चात् अर्थ में 'अनु' अव्यय है । ऐसे ही अनुपदम् । अनुहयम् । अनूष्ट्रम् । अनुगजम् । अनुनायकम् । अनुशिवम् । यथा के चार अर्थ हैं । योग्यता, वीप्सा, अनतिक्रमण और सादृश्य । योग्यता—रूपस्य योग्यम् = अनुरूपम् = रूप के योग्य । यहाँ 'अनु' अव्यय योग्यता अर्थ में है । ऐसे ही गुणस्य योग्यम् अनुगुणम् । शीलस्य योग्यम् अनुशीलम् अनुधर्मम् । वीप्सा- अर्थमर्थं प्रति प्रत्यर्थम् = प्रत्येक वस्तु के प्रति यहाँ वीप्सा (विशेषेच्छा) अर्थ में प्रति प्रयुक्त है । ऐसे ही नगरं नगरं प्रति = प्रतिनगरम् । प्रतिवृक्षम् प्रत्येकम् । अनतिक्रमण-शक्तिम् अनतिक्रम्य = यथाशक्ति = सामर्थ्य के अनुसार यहाँ यथा अनतिक्रमण अर्थ में प्रयुक्त है । ऐसे ही शास्त्रमनतिक्रम्य—यथाशास्त्रम् । यथामति । यथापूर्वम् । यथाकामम् । यथाक्रमम् । यथायथम् । यथार्धम् । यथायोग्यम् ।

सादृश्य—बन्धोः सादृश्यम् = सबन्धु = भाई के समान। यहां सादृश्य अर्थ में सह (स) प्रयुक्त है। ऐसे ही—कमलस्य सादृश्यम्—सकमलम्। सचन्द्रम्। सलक्ष्मि। आनुपूर्व्य—ज्येष्ठस्य आनुपूर्व्येण—अनुज्येष्ठम् = ज्येष्ठ के क्रम से, यहां आनुपूर्व्य (क्रमशः) अर्थ में 'अनु' प्रयुक्त है। ऐसे ही अनुवृद्धम्। अनुवर्णम् अनुक्रमम्। यौगपद्य—चक्रेण युगपत् = सचक्रम् = पहिये के साथ। यहां यौगपद्य (एक साथ) अर्थ में सह (स) प्रयुक्त है। सादृश्य, सदृशः सख्या = ससखि = मित्र के तुल्य, सम्पत्ति—क्षत्रियाणां सम्पत्ति। सक्षत्रियम्। साकल्य—तृणमप्यपरित्यज्य = सतृणमत्ति = तृण सहित खाता है। यहां साकल्य (सम्पूर्ण) अर्थ में सह (स) प्रयुक्त है। ऐसे ही सवल्कलम्। सतुषम्। अन्त—वेदपर्यन्तमधीते—सवेदम् = वेद पर्यन्त पढ़ता है।

नामपूर्वपद।

८—नदीवाचक सुबन्त के साथ संख्यावाचक सुबन्त समास को प्राप्त होता है और वह समास अव्ययीभाव कहलाता है। पञ्चानां गङ्गानां समाहारः = पञ्चगङ्गम् = पांच गङ्गाओं का मेल द्वयोर्यमुनयोस्समाहारः = द्वियमुनम् = दो यमुनाओं का मेल।

९—पञ्चमाध्याय की समाप्ति तक तद्धित का अधिकार है। अव्ययीभाव समास में शरद् आदि प्रातिपदिकों से टच् प्रत्यय होता है। शरदः समीपम् = उपशरदम् = शरदृतु के पास। अक्ष्णः प्रतिरूपं प्रत्यक्षम् = आंखों के सामने। अक्ष्णः परम्-परोक्षम्। 'परोक्षे लिट्' इति निपातनात् परस्यौत्वम्।

११—अनन्त अव्ययीभावसे समासान्त टच् प्रत्यय होता है

१२—तद्धित प्रत्यय परे होतो नकारान्त भसंज्ञक टि भाग का लोप होता है। राज्ञः समीपम् = उपराजम् = राजा के पास। आत्मनि अधि = अध्यात्मम् = आत्मा में।

१३—अन्नन्त नपुंसक अव्ययीभाव से विकल्प करके समासान्त टच् प्रत्यय होता है। चर्मणः समीपम् = उपचर्मं उपचर्मम्

१४—झयन्त अव्ययीभाव से विकल्प करके समासान्त टच् प्रत्यय विकल्प से होता है यथा—समिधः समीपम् = उपसमिधम्, उपसमित्। उपस्रजम् उपस्रच्। त्वचः समीपम् = उपत्वचम्, उपत्वक्।

इत्यव्ययीभावः।

भाषा बनाओ।

उपाचार्यमधीमहे। उपगृहं भवतो मम मन्दिरम्। सुविघ्नं नो इदं कार्यं भवतो विद्यते सखे। दुर्यवनं भारते वर्षे कारणं किं? तदुच्यताम्। वृन्दावने न दुष्पापम्। ते बालकाः सर्वे किं जग्मुर्निर्जनं वनम्। अतिहिमं नगरे न हि जङ्गले। अनुरथं नगरं तरुणो गतः। अनुपदं गमनं मम ते शुभम्। अनुगुणं हि व्रजन्ति समे जनाः। प्रतिवृक्षं जल सिञ्च। इदं कार्यं त्वया कार्यं यथाशक्ति यथाबलम्। यथापूर्वमकल्पयत्। यथाक्रमं न तिष्ठन्ति सर्वदा बालका इमे। यथायथं हि वक्तव्यं न्यायाधीशस्य सम्मुखे। यथायथं हि जानाति कार्याणि महेश्वरः। अनुज्येष्ठं व्रजन्ति ते ये च भवन्ति शिक्षिताः। नाशं यातं सत्तांवयम्। सवल्कलं नाम्रफलानि खादतु। सवेदं न मयाधीतं दुःखमेतद्धि विद्यते। प्रत्यक्षं सकलं कार्यं परोक्षं न हि विद्यते। गजस्य दन्ता अशनस्य चान्ये भवन्ति भिन्ना च विलोकनस्य। अद्यतनीये पाठे भवता खलता सम्यग् दर्शिता। भूपालस्य प्रजा यस्य दुःखं लालभ्यते मुहुः ध्रुवं नश्यति तद् राज्यं इति रामोवचोऽब्रवीत।

संस्कृत बनाओ।

हम आचार्य के पास पढ़ते हैं। आपके मकान के पास

मेरा मकान है। अयि ? मित्र यह आपका काम विद्या की वृद्धि का नहीं है। यवनों की अवनति का कारण हिन्दुस्तान में क्या है वह बतलाइये। वृन्दावन में पापों की कमी नहीं है। तब वे सब लड़के निर्जन वन में चले गये। शहर में शोत नहीं जङ्गल में है। रथ के पीछे नगर को जवान चला गया। मेरे पीछे तेरा चलना अच्छा है। गुणों के पीछे ही सब मनुष्य चलते हैं। प्रत्येक पेड़ में पानी दो। अपनी शक्ति और बल के अनुसार इस काम को तुम को करना चाहिये। पहले की भांति बनाया। ये लड़के कभी भी तरतीब से नहीं खड़े होते। न्यायाधीश के सामने सत्य कहना चाहिये। ज्यों के त्यों ईश्वर मेरे कामों को जानता है। जो शिक्षित होते हैं वे बड़ों के पीछे चलते हैं। क्षात्रधर्म नष्ट होगया। छिलके सहित आमों को न खाओ वेद अन्त तक नहीं पढ़ा यह मुझे दुःख है। सब काम आंखों के सामने हैं पीछे कुछ नहीं। आज के पाठ में कितने सूत्र पढ़े।

तत्पुरुषः।

१—तत्पुरुष समास का अधिकार है। द्विगु समास भी तत्पुरुष के अन्तर्गत समझा जाता है।

२—द्वितीयान्त सुबन्त श्रित अतीत पतित गत अत्यस्त प्राप्त और आपन्न सुबन्तों के साथ समास को प्राप्त होता है और वह समास तत्पुरुषसंज्ञक होता है। यथा—दुःखं श्रितः = दुखश्रितः। कान्तारम्-अतीतः=कान्तारातीतः। सुखम् पतितः = सुखपतितः ग्रामम् गतः = ग्रामगतः। तरङ्गान् अत्यस्तः = तरङ्गात्यस्तः यौवनम्-प्राप्तः = यौवनप्राप्तः। शरणम् आपन्न = शरणापन्नः।

३—तृतीयान्त सुबन्त तत्कृत (तृतीया से किये) गुणवचन और अर्थ सुबन्त के साथ समास को प्राप्त होता है और वह समास तत्पुरुष संज्ञक कहलाता है शङ्कुलया खण्डः = शङ्कुला-खण्डः। धान्येन अर्थः = धान्यार्थः। पठनेन अर्थः = पठनार्थ

४—चतुर्थ्यन्त सुबन्त तदर्थ अर्थ बलि हित सुख और रक्षित सुबन्तों के साथ समास को प्राप्त होता है और वह समास तत्पुरुष कहलाता है। यथा—कपाटाय दारु = कपाट-दारु। विप्रायायं विप्रार्थो वेदः। भूतेभ्यो बलिः भूतबलिः। पुरुषाय हितम् = पुरुषहितम्। नराय सुखम् = नरसुखम्। गुरवे रक्षितम् = गुरुरक्षितम्।

५—पञ्चम्यन्त सुबन्त भयवाचक सुबन्त के साथ समास को प्राप्त होता है और वह समास तत्पुरुष कहलाता है। यथा-सर्पाद् भयम् = सर्पभयम्। पापाद् भयम् = पापभयम्। वृकाद् भयम् = वृकभयम्।

६—स्तोकार्थ अन्तिकार्थ दूरार्थ और कृच्छ्र शब्द पञ्चम्यन्त सुबन्त क्तान्त सुबन्त के साथ समास को प्राप्त होते हैं और वह समास तत्पुरुष कहलाता है।

७—उत्तरपद परे होने पर स्तोकादि से परे पञ्चमी विभक्ति का अलुक् होता है अर्थात् विभक्ति बना रहती है। यथा—स्तोकाद् मुक्तः = स्तोकान्मुक्तः। अन्तिकाद् आगतः = अन्तिकादागतः। अभ्याशाद् आगतः = अभ्याशादागतः। दूराद् आगतः दूरादागतः। कृच्छ्राद्मुक्तः = कृच्छ्रान्मुक्तः।

८—षष्ठ्यन्त सुबन्त समर्थ सुबन्त के साथ समास को प्राप्तः होता है और वह समास तत्पुरुष कहलाता है। यथा—राज्ञः पुरुषः=राजपुरुषः। विद्यायाः आलयः = विद्यालयः। पुस्तकानाम् आलयः = पुस्तकालयः।

९—एक अधिकरण में एकदेशी सुबन्त के साथ पूर्व अपर अधर और उत्तर शब्द समास को प्राप्त होते हैं और वह समास तत्पुरुष कहलाता है। यथा—पूर्वं कायस्य = पूर्वकायः। यहां काय अवयवी और पूर्व इसका अवयव है और दोनों काय (अवयवी) और (अवयव) एक हैं ऐसे ही अधर

कायस्य = अपरकायः । अधरं कायस्य = अधरकायः । उत्तरं-कायस्य = उत्तरकायः ।

१० सम अंशवाचक नपुंसकलिङ्ग अर्धशब्द एकाधिकरण में एकदेशी सुबन्त के साथ समास को प्राप्त होता है। और वह समास तत्पुरुष कहलाता है। अर्धं पिप्पल्याः = अर्धपिप्पली।

११—सप्तम्यन्त सुबन्त शौण्ड आदि सुबन्तों के साथ समास को प्राप्त होता है और वह समास तत्पुरुष कहलाता है। अक्षेषु शौण्डः = अक्षशौण्डः। द्यूते निपुणः = द्यूतनिपुणः।

१२—संज्ञा विषय में दिशावाचक और संख्या सुबन्त समानाधिकरण सुबन्त के साथ समास को प्राप्त होते हैं और वह समास तत्पुरुष कहलाता है। यथा—पूर्वश्चासौ इषुकामशमी = पूर्वेषुकामशमी। सप्त च ते ऋषयः = सप्तर्षयः।

१३—तद्धितार्थ विषय में उत्तरपद परे हो और समाहार अभिधेय हो तो दिशावाचक और संख्या सुबन्त समानाधिकरण सुबन्त के साथ समास को प्राप्त होता है और वह समास तत्पुरुष कहलाता है। यथा पूर्वस्यां शालायां भवः।

१४—असंज्ञा विषयक दिक् पूर्वपद प्रातिपदिक से शैषिक ञ प्रत्यय होता है।

१५—ञित् और णित् तद्धित प्रत्यय परे हो तो अचों के आदि अच् को वृद्धि होती है। पौर्वशालः। पञ्चगावो धनं यस्य ऐसा होने पर—

१६—तद्धित का लुक न हुआ हो तो तत्पुरुष समासान्त गो शब्द से टच् (अ) प्रत्यय होता है। यथा—पञ्चगवधनः।

१७—सामानाधिकरण तत्पुरुष कर्मधारय कहलाता है।

१८—तद्धितार्थ विषय में उत्तरपद परे हो और समाहार अभिधेय हो तो संख्या जिसके पूर्व है ऐसा समास द्विगु कहलाता है।

१९—द्विगु अर्थवाला समाहार एक वचन में ही प्रयुक्त होता है।

२०—समाहार में द्विगु और द्वन्द्व समास नपुंसकलिङ्ग में प्रयुक्त होता है। यथा—पञ्चानां गवां समाहारः = पञ्चगवम्।

२१—विशेषण (भेदक) विशेष्य (भेद्य) समानाधिकरण के साथ बहुलता से समास को प्राप्त होता है और वह समास तत्पुरुष (कर्मधारय) कहलाता है। यथा—नीलं च तद् उत्पलम् नीलोत्पलम्; नीलम् उत्पलम्। यहाँ विकल्प से समास हुआ। कृष्णश्चासौ सर्पः कृष्णसर्पः। यहां नित्य समास हुआ। रामो-जामदग्न्यः। यहां समास नहीं हुआ।

२२—उपमान वाचक सुबन्त सामान्य वाचक सुबन्तों के साथ समास को प्राप्त होते हैं और वह समास तत्पुरुष (कर्मधारय) कहलाता है। यथा—घन इव श्यामः = घनश्यामः

२३—नञ् सुबन्त के साथ समास को प्राप्त होता है और वह समास तत्पुरुष कहलाता है।

२४—उत्तरपद परे होतो नञ् के नकार का लोप होता है। यथा—न ब्राह्मणः = अब्राह्मणः। न ब्रह्मचारी = अब्रह्मचारी।

२५—उस लुप्त नकार नञ् से परे अजादि उत्तरपद को नुट् का आगम होता है। यथा—न अश्वः = अनश्वः। न ईशः = अनीशः। न आर्यः = अनार्यः।

२६—कुशब्द गति संज्ञक और प्रादि समर्थ सुबन्त के साथ समास को प्राप्त होते हैं और वह समास तत्पुरुष कहलाता है। यथा—कुत्सितः पुरुषः = कुपुरुषः। कुत्सिता चेष्टा = कुचेष्टा कुत्सितं कर्म = कुकर्म।

२७—ऊरी आदि शब्द च्वि प्रत्यय और डाच् प्रत्ययान्त क्रिया के योग में गति संज्ञक होते हैं। यथा—ऊरीकृत्य = स्वीकार करके। अशुक्लं शुक्लं कृत्वा = शुक्लीकृत्य। पटपटा

कृत्य । पट पट शब्द करके । सुष्ठु पुरुषः = सुपुरुषः ।

२८—पूर्वनिपात को छोड़ कर एक विभक्तिस्थ पद उपसर्जन संज्ञक होता है ।

२९—उपसर्जन गो शब्दान्त और उपसर्जन स्त्री प्रत्ययान्त प्रातिपदिक को ह्रस्व होता है । अतिक्रान्तो मालाम् अतिमालः

३०—इस धातु अधिकार में जो सप्तमी विभक्ति निर्दिष्ट-पद वह उपपद संज्ञक होता है ।

३१—तिङ् भिन्न उपपद सुवन्त समर्थ सुवन्त के साथ नित्य समास को प्राप्त होता है और वह समास तत्पुरुष कहलाता है । कुम्भं करोतीति कुम्भकारः । पटं करोतीति पटकारः।

३२—संख्या आदि तथा अव्यय आदि अङ्गुलि शब्दान्त तत्पुरुष से समासान्त अच् प्रत्यय होता है । यथा—द्वे अङ्गुली प्रमाणं यस्य = द्व्यङ्गुलम् । निर्गतमङ्गुलिभ्यः = निरङ्गुलम् ।

३३—अहः (दिन) सर्व एकदेश संख्यात (गिना हुआ) पुण्य से संख्यादि तथा अव्ययादि से परे रात्रिशब्दान्त तत्पुरुष से अच् प्रत्यय होता है ।

३४—रात्र अह्न और अह जिसके अन्त में हों वे पुंल्लिङ्ग में होते हैं यथा—अहश्च रात्रिश्च=अहोरात्रः । सर्वा चासौ रात्रिः = सर्वरात्रः । संख्याता रात्रिः=संख्यातरात्रः । संख्या जिसके पूर्व हो ऐसा रात्र शब्द नपुंसकलिङ्ग में प्रयुक्त होता है । यथा—द्वयोः रात्र्योः समाहारः=द्विरात्रम् । तिसृणां रात्रीणां समाहारः=त्रिरात्रम् ।

३५—राजन् अहन् और सखि शब्द जिसके अन्त में हों उस प्रातिपदिक से टच् (अ) प्रत्यय होता है । यथा—परमश्चासौ राजा परमराजः । अतिक्रान्तो राजानम्=अतिराजः । देवाः सखायो यस्य स देवसखः ।

३६—समानाधिकरण उत्तरपद तथा जातीय प्रत्यय परे हो

तो महत् शब्द को अकारादेश होता है। यथा—महांश्चासौ राजा महाराजः—बड़ा राजा। महाप्रकारो महाजातीयः।

३७—बहुव्रीहि समास और अशीति को छोड़कर संख्यावाचक उत्तरपद हो तो द्वि और अष्टन् शब्द को अकारादेश होता है। यथा—द्वौ च दश च=द्वादश=बारह। अष्टौ च विंशतिश्च अष्टाविंशतिः। अट्ठाईस।

३८—द्वन्द्व और तत्पुरुष समासमें परे के तुल्य लिङ्ग होता है। यथा—कुक्कुटश्च मयूरी च=कुक्कुटमयूर्यौ इमे। मयूरी च कुक्कुटश्च=मयूरी कुक्कुटौ इमौ=ये दोनों मोरनी और मुर्गे हैं। जो लिङ्ग आगे का होता है उसीके तुल्य रूप चलते हैं।

३९—अर्धर्चादि गणपठित शब्द पुल्लिङ्ग और नपुंसक दोनों लिङ्गों में रहते हैं। यथा—अर्धर्चम्, अर्धर्चः। तीर्थम्, तीर्थः। शरीरम् शरीरः। मण्डपम्, मण्डपः। देहम्, देहः। पात्रम् पात्रः। सूत्रम्, सूत्रः—इत्यादि।

बहुव्रीहिः।

१—अन्य पदार्थ में वर्त्तमान अनेक सुबन्त समर्थ सुबन्त के साथ समास को प्राप्त होता है और वह समास बहुव्रीहि कहलाता है।

२—बहुव्रीहि समास में सप्तम्यन्त और विशेषण का पूर्व प्रयोग होता है।

३—संज्ञाविषय में हलन्त और अदन्त से परे सप्तमी विभक्ति का लुक् नहीं होता। कण्ठे कालो यस्य सः कण्ठेकालः—जिसके गले में प्राण आगये हैं। प्राप्तम् उदकम् यं ग्रामं सः, प्राप्तोदकोग्रामः। जितानि इन्द्रियाणि येन स जितेन्द्रियो-यतिः। दत्तानि मोदकानि यस्मै सः=दत्तमोदकोबालः। उद्धृतम् उदकं यस्मात् सः=उद्धृतोदकः कुम्भः। वीरा सेना यस्य स वीरसेनः शिवराजः वीरा पुरुषाः यस्मिन्, देशे

सः = वीरपुरुषो भारतवर्षः।

४—पूरण आदि प्रियादि वर्जित समानाधिकरण स्त्रीलिङ्ग उत्तरपद परे होतो भाषितपुंसक से परे ऊङ् वर्जित स्त्रीलिङ्ग को पुल्लिङ्ग के समान कार्य होता है।

५—गोशब्दान्त और स्त्रीप्रत्ययान्त प्रातिपदिक को ह्रस्व होता है। यथा—चित्रा गावो यस्य सः चित्रगुः। यहाँ पर गो को गु और इसमें प्रथम ४ से चित्रा को चित्र होगया। रूपवती भार्या यस्य सः = रूपवद्भार्यः।

६—पूरण प्रत्ययान्त और प्रमाण्यन्त बहुव्रीहि से समासान्त अप् प्रत्यय होता है। कल्याणी पञ्चमी यासां रात्रीणां ताः कल्याणीपञ्चमा रात्रयः। स्त्री प्रमाणी यस्य सः स्त्रीप्रमाणः।

७—स्वाङ्गवाचकसक्थि आदि शब्दान्त बहुव्रीहि समास से षच् प्रत्यय होता है। यथा—दीर्घे सक्थिनी यस्य सः दीर्घसक्थः। जलजे इव अक्षिणी यस्याः सा = जलजाक्षी = कमल के तुल्य आंखे जिस स्त्री की हों वह।

८—बहुव्रीहि समास में अन्तर् बहिस् से परे जो लोमन् उससे समासान्त अप् प्रत्यय होता है। यथा—अन्तः लोमानि यस्य सः = अन्तर्लोमः = जिसके बीच में रुयें हों वह। बहिः लोमानि यस्य सः बहिर्लोमः = जिसके बाहर रुयें होवें वह।

९—बहुव्रीहि समास में हस्ति आदि वर्जित उपमानवाचक से परे समासान्त पाद शब्द का लोप होता है। यथा—व्याघ्रस्येव पादौ यस्य सः व्याघ्रपात् = जिसके भेड़िये के पैरों के सदृश पैर हों वह।

१०—बहुव्रीहि समास में संख्या और सु है पूर्व जिसके ऐसे समासान्त पाद के अन्त्य का लोप होता है। यथा द्वौ पादौ यस्य स द्विपात्। त्रयः पादाः यस्य स त्रिपाद्। शोभनौ पादौ यस्य स सुपात्।

११—बहुव्रीहि समास में उद् और वि उपसर्गपूर्वक काकुद (तालु) शब्द के अन्त्य का लोप होता है। यथा—उन्नतं काकुदं यस्य सः = उत्काकुत् विकाकुद्।

१२—बहुव्रीहि समास में पूर्णशब्द से परे काकुद शब्द के अन्त्य का विकल्प से लोप होता है। यथा—पूर्णं काकुदं यस्य स पूर्णकाकुद्, पूर्णकाकुदः।

१३—बहुव्रीहि समास में मित्र और अमित्र (शत्रु) वाच्य हों तो सुहृद् और दुहृद् शब्द निपातन किये गये हैं। शोभनं हृदयं यस्य स सुहृन्मित्रम्। दुष्टं हृदयं यस्य स दुहृदमित्रः।

१४—उरस् आदि शब्दों से बहुव्रीहि समासमें कप् प्रत्यय होता है।

१५—कस्कादि गणपठित शब्दों के विसर्जनीय को यथायोग्य षकार या सकार आदेश होता है। यथा—व्यूढं विशालम् उरः वक्षः यस्य स व्यूढोरस्कः = विस्तृत छाती वाला। प्रियं सर्पिर्यस्य स प्रियसर्पिष्कः = जिसको घी अच्छा लगता है।

१६—बहुव्रीहि समास में निष्ठान्त का पूर्व प्रयोग होता है। यथा—कृतं कृत्यं येन स कृतकृत्यः। पठितः पाठो येन स पठितपाठः। श्रुता श्रुतिः येन स श्रुतश्रुतिः।

१७—शेष बहुव्रीहि से विकल्प से कप् प्रत्यय होता है। यथा-महद् यशः यस्य सः = महायशस्कः महायशाः = बहुत कीर्तिमान्।

१८—द्वि और त्रि शब्द से परे जो मूर्धन् (शिर) तदन्त बहुव्रीहि से समासान्त ष प्रत्यय होता है। यथा—द्वौ मूर्धानौ यस्य स द्विमूर्धः = दो शिर वाला। त्रयो मूर्धानो यस्य स त्रिमूर्धः = तीन शिर वाला।

द्वन्द्व।

१—चकार के अर्थमें वर्तमान अनेक सुबन्त समर्थ सुबन्त

के साथ समास को प्राप्त होते हैं और वह समास द्वन्द्व कहलाता है।

द्वन्द्वसमास के चार भेद होते हैं। समुच्चय १ अन्वाचय २ इतरेतरयोग ३, समाहार ४। समुच्चय-ईश्वरं गुरं च भजस्व = तू ईश्वर और गुरु की सेवा कर। अन्वाचय—पाठं पठ जलं चानय = तू पाठ को पढ़ और जल को ला। इतरेतर—रामश्च लक्ष्मणश्च रामलक्ष्मणौ। समाहार—अहं च युवां च ते च तत्र गच्छामः = मैं तुम दोनों और वे सब वहाँ जाते हैं।

२—राजदन्तादि गण में उपसर्जन संज्ञक का पर प्रयोग होता है। यथा-दन्तानां राजा = राजदन्तः।

३—द्वन्द्व समास में घिसंज्ञक का पूर्व प्रयोग होता है। हरिश्च हरश्च = हरिहरौ। पटुश्च जडश्च = पटुजडौ = चतुर और मूर्ख।

४—द्वन्द्व समासमें अजादि अदन्त का पूर्व प्रयोग होता है। यथा—इन्द्रचन्द्रौ।

५—द्वन्द्व समास में अल्प अच् का पूर्व प्रयोग होता है। यथा—शिवकेशवौ।

६—मातृशब्द के साथ पितृ शब्द विकल्प से शेष रहता है यथा—माता च पिता च = पितरौ, मातापितरौ = माँ बाप।

७—प्राणिअंग तूर्यअङ्ग और सेना के अङ्गों का द्वन्द्व समास एकवचन होता है। तथा समाहार में द्विगु और द्वन्द्व समास नपुंसकलिङ्ग होजाता है। यथा-पाण्योः पादयोश्च समाहारः = पाणिपदम् = हाथ पैर का एकीभाव। मार्दङ्गिकपाणविकयोः समाहारः = मार्दङ्गिकपाणविकम् मृदङ्ग और ढोल बजाने वालों का समूह। रथिकानामश्वारोहाणां च समाहारः—रथिकाश्वारोहम् = रथसवार और घुड़सवारों का एकीभाव।

८—समाहार में चवर्गान्त दकारान्त षकारान्त और हकारान्त द्वन्द्व से समासान्त टच् प्रत्यय होता है। यथा—वाक् च

त्वक् च वाक्त्वचम्=वाणी और चमड़ा। त्वक् च स्रक् च = त्वक्स्रजम्=चमड़ा और माला। शमी च दृषच्च = शमीदृषदम् – छैंकुर और पत्थर। वाक् च त्विट् च = वाक्त्विषम् = वाणी और भूनी। छत्रं च उपानच्च=छत्रोपानहम् = छाता और जूता

९—अक्ष वर्जित ऋक्, पुर, अप्, धुर् और पथिन् शब्दान्त समास से 'अ' प्रत्यय होता है। यथा—ऋचोऽर्धम्= अर्धर्चः। विष्णोः पूः = विष्णुपुरम्। राज्ञोधूः = राज्यधुरा = राज्यभार। जलस्य पन्थाः = जलपथः। राज्ञः पन्थाः = राजपथः।

१०—दर्शन से भिन्न अर्थ में जो अक्षि शब्द तदन्त प्रातिपदिक से अच् प्रत्यय होता है। यथा—गवाक्षीव = गवाक्षः = झरोखा।

११—उपसर्ग से परे जो अध्वन् (मार्ग) शब्द तदन्त से समासान्त अच् प्रत्यय होता है। प्रगतोऽध्वानम् प्राध्वो रथः।

१२—पूजावाचक शब्दसे परे समासान्त प्रत्यय नहीं होते। यह नियम सु और अति के लिये हैं। यथा – शोभनो राजा = सुराजा। अतिराजा = पूज्यराजा।

इति समास प्रकरणम्।

उदाहरणानि।

त्रायतां शरणापन्नम् = शरण में आये हुये को बचाओ। भूतबलि न प्रयच्छति = प्राणियों के लिये भोजन नहीं देता है। तत्र पापभयं नास्ति = वहाँ पाप से डर नहीं है। नीलोत्पलं पश्य कथं सुशोभते = देख काला कमल कैसा अच्छा लगता है। यश्च क्रुध्यत्यनीशानो स च मूढ़तमो नरः = जो पुरुष मालिक न होकर गुस्सा करता है वह बड़ा मूर्ख है। कुकर्म कृत्वा स कथं सुखी भवेत् = नीच काम करके वह किस प्रकार सुखी होवे। अहं न तं देवसखं नमामि=मैं उस देवमित्र को प्रणाम नहीं करता। जितेन्द्रियं तं पुरुषं नमामि = जिस पुरुष ने अपनी

इन्द्रियों को जीता है उसको मैं प्रणाम करता हूँ। पठितपाठन्नरं प्रणमाम्यहम् = जिस पुरुष ने पाठ पढ़ लिया है उसको मैं प्रणाम करता हूँ। नरसुखं जगदीश ! लभेमहि = हे परमात्मन् हम नर सुख को प्राप्त हों। कुर्यात् सदा पापभयं मनुष्यः = मनुष्य सदा पाप से डरे। विद्यालयं गच्छति धर्मवीरः = धर्मवीर विद्यालय जाता है। नीलोत्पलस्य शोभां किं वर्णयानि = नीले कमल की शोभा का क्या वर्णन करूँ। अब्रह्मचारी लभते न सौख्यम् = जो ब्रह्मचर्य व्रत का पालन नहीं करता उसको सुख नहीं मिलता। न कर्त्तव्यानि कार्याणि अनार्याणां कदाचन = अनाड़ियों के काम कभी न करने चाहियें। वचनानि मदीयानि ऊरीकृत्य गृहं गतः = मेरे वचनों को मानकर घर को चला गया। सत्यं स्वर्गस्य सोपानम् = सत्य स्वर्ग की सीढ़ी है।

भाषा बनाओ।

कुम्भकारपटकारावुभौ जानाति नारदः। अहोरात्रमधीमहे। कृतं मया देवसखस्य दर्शनम्। महाराजस्य रामस्य प्रसन्ना राज्ये प्रजाऽभूत्। सर्वाणि तीर्थानि कृतानि तेन सत्यव्रतं धारयता जनेन। पितरौ बालकैः पूज्यौ एषः धर्मः सनातनः।

संस्कृत बनाओ।

नारद कुम्हार और जुलाहे दोनों को जानता है। हम रात दिन पढ़ते हैं। मैंने देवमित्र को देखा है। महाराज रामचन्द्रजी के राज्य में प्रजा सुखी थी। जिसने सत्यव्रत को धारण किया है उसने सब तीर्थ कर लिये। बालकों को माता पिता की सेवा करनी चाहिये यह सनातन धर्म है।

भाषा बनाओ।

तत्र देवदत्तेन महात्मना समानि फलानि खादितानि। एकेन खलेन नरेण अस्मिन् गृहे वह्निः संदीप्तः। इमानि पद्यानि

युष्माभिः कण्ठस्थीकरणीयानि । प्राचीनशास्त्रकाराणामृषीणां नैष सिद्धान्तः । यूयं मामत्र विहाय कुत्र गच्छथ । नैष सज्जन-पथः । ईदृशानि कर्माणि स्वप्नेऽपि न कार्याणि न तु हास्यं भविष्यति । मदीयानीमानि वचनानि भवद्भिर्लेख्यानि । अनेन शिवदत्तेन बालकेन सज्जनसङ्गतिः स्वीकृता । अष्टाध्याय्याः पञ्चविंशतिसूत्राणि नित्यं स्मरणीयानि । कृपां विधायाद्य सायं-काले मां प्रति दर्शनमवश्यं देयम् । चन्द्रपालस्य रोगस्य इदा-नीम् कार्यं समाप्तिं नागात् । ईर्ष्यया स धनेश्वरो मां विद्यालये निन्दति । एकदा जलवर्षणेनैव मार्गे कर्दमः समजनि । ध्यानं दत्वा पाठं शृणुत तदा बोधो भविष्यति । न जाने युष्माभिर-यमशुद्धिः कथं कृता । मन्निकटे साम्प्रतं रूप्यकाणि न सन्ति अतो मथुरां न गमिष्यामि । मयैकदा भारतस्य दर्शनं लवपुरे कृतमासीत् । यथाकालं सर्वेषां वस्तूनां परिवर्त्तनं भवतीति प्रत्यक्षम् । चैत्रस्य शुक्लपञ्चम्याम् अस्माकं परीक्षाऽऽरब्धा भविता । इदानीं भारते वर्षे धान्यं महर्घतांगतम् । इमे गृहे स्वच्छे सुन्दरे च स्तः । अस्य वृक्षस्याम्राणि मिष्टान्युताहो अम्लानि ? । अहं तान् सज्जनान् सम्यक् परिचिनोमि । इदा-नीमेव मया देवदत्तो गृहान्तरालेऽवलोकितः अहं तत्र गन्तुं न वाञ्छामि अत्रैव वस्तु कामये । एतेभ्यो बालकेभ्यो मिष्टम-शनं रोचते मह्यं तु न रोचते । अ।गेन शीघ्रं चलितुमसमर्थो-ऽस्मि अतो विरमामि ध्यानं विधाय स्वकं पुस्तकमध्येयम् । वयं विद्यानन्देन सह पवनसेवनाय वनं जिगमिषामः । युष्माभि राजपथे कोलाहलोऽश्रावि ? महेशः स्वकीयलघुभगिन्याः श्वसु-रालये गतवान् । इमे बालका मार्गे मां नित्यं दुःखयन्ति ।

संस्कृत बनाओ ।

वहाँ महात्मा, देवदत्त ने सब फल खा लिये ! एक दुष्ट आदमी ने इस घर में आग लगा दी । इन पद्यों को तुम कण्ठस्थ

करेंगा। प्राचीन शास्त्रकार ऋषियों का यह सिद्धांत नहीं है। तुम मुर्खों को छोड़ कर कहां जा रहे हो, यह भलेमानसों का काम नहीं। ऐसे काम भूल कर भी नहीं करने चाहियें नहीं तो हँसी होगी। मेरे इन वचनों को आप लिख लेवें। इस शिवदत्त बालक ने सज्जनों का साथ स्वीकार किया है। अष्टाध्यायी के पच्चीस सूत्र नित्य याद करना चाहिये। मेहरबानी करके आज शाम को, मुझसे अवश्यमेव मिलना। चन्द्रपाल की बीमारी के सबब से यह काम पूरा नहीं हुआ। ईर्ष्या से वह धनेश्वर मेरी विद्यालय में निन्दा करता है। एक बार पानी के बरसनें से रास्तें में कीचड़ हो गई। सावधान होकर तुम पाठ को सुनो तब बोध होगा। न जाने तुमने यह गलती क्यों की। मेरे पास इस वक्त रुपये नहीं हैं इसीलिये मथुरा को नहीं जाऊँगा। मैंने एक वार आपके दर्शन लाहौर में किये हैं। वक्त पर सब चीजों में तबादला होता है यह जाहिर है। चैत्र सुदि पञ्चमी को हमारा इम्तिहान शुरु होगा इस वक्त हिन्दुस्तान में अन्न महंगा हो गया है। ये दोनों मकान साफ और सुथरे हैं इस पेड़ के आम मीठे हैं या खट्टे हैं? मैं उन भले आदमियों को अच्छी तरह जानता हूँ। इसी वक्त मैंने देवदत्त को घर के भीतर देखा है। मैं वहाँ जाना नहीं चाहता यहीं रहना चाहता हूँ। इन लड़कों को मीठा भोजन अच्छा लगता है मुझको नहीं। मैं इस तरह जल्दी चलने से मजबूर हूँ इस लिये ठहरता हूँ। ध्यान देकर अपनी किताब पढ़नी चाहिये। हम विद्यानन्द के साथ हवा खाने के लिए जंगल को जाना चाहते हैं। तुमने सड़क पर शोर सुना था? महेश अपनी छोटी बहिन की ससुराल गया है। ये लड़के रास्ते में मुझको नित्य तंग करते हैं।

भाषा बनाओ।

एतेषां वृक्षाणां पत्राणि कपयः खादन्ति। बालाः पूज्यान्

ब्राह्मणान् प्रणमन्ति । दुग्धेन शरीराणि पुष्टानि जायन्ते ।
स्वानि स्वानि पुस्तकानि आदाय शिशवः पठनाय व्रजन्ति ।
रात्रौ कुक्कुरा रक्षकाः भवन्ति । एषां वृक्षाणां सघना शीतला
च छाया विद्यते । अत्र मक्षिका मत्कुणाश्च व्याकुलयन्ति ।
केनचिद् दुष्टेन नरेण धर्मनाथस्य वराकस्य वेश्म वह्निसात्
कृतम् । तदानीं मम सनीडे धनं नासीत् । केवलानि भग्नानि
इमानि पञ्चपात्राणि अवशिष्टानि सन्ति । लवपुरे श्रीठाकुर-
दत्तस्य वैद्यराजस्य विशालमेकममृतधाराभवनं विद्यते । वृन्दा-
वनीयगुरुकुलस्येमे ब्रह्मचारिणः उताहो ऋषिकुलस्य । गजस्य
द्वौ दीर्घौ दन्तौ विद्येते । अस्मिन् पुस्तकालये संस्कृतस्य बहूनि
पुस्तकानि सन्ति । अनेन कर्मणा मम कश्चित् सम्बन्धो न विद्यते
भवद्भिरत्रावश्यं स्थातव्यं भविष्यति । सुरेन्द्रचन्द्रेण मया सह
वृन्दावनमवश्यं गन्तव्यम् । एतेभ्यो बालकेभ्योऽध्यापकोऽवश्यं दण्डो
मिलिष्यति । देवदत्तो ममैश्वर्यं दृष्ट्वा ईर्ष्यति । अद्य युष्मान्
सर्वान् क्षमेऽग्रे नैवं कार्यम् । लघवः शिशवः पङ्क्तुं संवीदय हाह
सन्ति । मुख्याध्यापकेनाऽस्मभ्यं द्वयोर्दिवसयोरवकाशो दत्तः ।
तेन सुखदेवेन भवदेवं प्रति एष प्रश्नः कृतः । मदर्थमेकस्मिन्
पात्रे शीतलं जलमानेयम् । प्रत्यावर्त्तितानि तानि सर्वाणि
पुस्तकानि । रामेण रावणो हतः । मुक्तभोजना वयं सर्वे । तेन
शिवेन युष्मभ्यं शतमुद्रा दत्ताः सन्ति ? राजा पालयति प्रजाम् ।
अध्यापको दण्डयिष्यति जनकश्च तर्जयिष्यति । मदीयेन ज्येष्ठेन
बान्धवेन एकस्य पुस्तकस्य दानस्य प्रतिज्ञा कृता । अर्धदण्डेन
अद्य देवदत्तो दण्डितः । सर्वे जनाः प्रशंसन्ति देवदत्तनरोत्तमौ
त्वया नेयं मया देयम् आनेयं शिवशर्मणा । एष वृत्तान्तस्तत्रशीघ्रं
प्रेषणीयः । मयैकस्य सप्ताहस्याऽवकाशो लब्धः । मामकीनाः
ईदृशा विचाराः सन्ति अग्रे भवन्तः प्रमाणम् । मम गमनात् स
प्रागेव ततो गतवान् । भवतां लेखनस्यानु मया लिखितम् ।

संस्कृत बनाओ।

इन वृक्षों के फलों को बन्दर खाते हैं। बालक पूज्यनीय ब्राह्मणों का मान करते हैं। दूध से शरीर पुष्ट होता है। अपनी २ पुस्तकें लेकर बालक पढ़ने के लिये जाते हैं। रात में कुत्ते रक्षा करते हैं। इन पेड़ों की घनी और शीतल छाया है। यहाँ पर मक्खी और खटमल दुःख देते हैं। किसी नीच आदमी ने धर्मनाथ के मकान को जला दिया। उस वक्त मेरे पास धन नहीं था। सिर्फ फूटे हुए ये पांच बर्त्तन बाकी हैं। लाहौर में श्री-ठाकुरदत्तजी वैद्यराज का एक विशाल अमृतधारा नामक भवन है। वृन्दावन गुरुकुल के ये ब्रह्मचारी हैं अथवा ऋषिकुल के? हाथी के दो बड़े दाँत होते हैं। इस पुस्तकालय में संस्कृत की बहुत पुस्तकें हैं। इस काम से मेरा कोई सम्बन्ध नहीं। आप को यहाँ अवश्य ही रहना होगा। विद्यार्थी सुरेन्द्र को मेरे साथ वृन्दावन को अवश्य जाना चाहिए। इन लड़कों को आज अवश्य दण्ड मिलेगा। देवदत्त मेरी वृद्धि को देखकर कुढ़ता है। आज तुमको छोड़ता हूँ आगे ऐसा न करना। छोटे बालक लङ्गड़े को देख कर बहुत हँसते हैं। प्रधानाऽध्यापक ने हमारी दो दिन की छुट्टी मंजूर की है। उस सुखदेव ने भवदेव से प्रश्न पूछा। मेरे लिये एक बर्त्तन में ठण्डा पानी लाना चाहिए। वे सब किताबें लौटा दीं। राम ने रावण को मारा। हम सब ने खा लिया है। उस शिव ने तुम को सौ रुपये दिये हैं?। राजा प्रजा का पालन करता है। अध्यापक दण्ड देंगे और पिता धमकावेंगे। मेरे बड़े भाई ने एक पुस्तक के दान की प्रतिज्ञा की है। आज देवदत्त पर जुर्माना हुआ है। सब पुरुष देवदत्त और नरोत्तम की प्रशंसा करते हैं। तुझे ले चलना चाहिए मुझे देना चाहिये और शिवशर्मा को लाना चाहिये। यह खबर वहां जल्द भेजना चाहिये। मैंने एक सप्ताह का अवकाश लिया है।

मेरे ऐसे विचार हैं आगे जैसी आपकी आज्ञा। मेरे जाने से वह वहाँ से पहले ही चला गया। आपके लिखने के बाद मैंने लिखा।

भाषा बनाओ।

सूर्योऽस्तमेति चन्द्रश्चोदेति। अत्र शीतलोमन्दसुगन्धो वायुर्वाति। विद्यालये एकीभूय ब्रह्मचारिणः साम गायन्ति। नरेन्द्रः पुस्तकानि क्रेतुं मथुरां गतवान्। तस्य समीपे मयैकं पत्रं प्रहितम्। किं यूयमत्र भूम्यां शेध्वे। अध्यानेन हरिणा पाठो नो-स्मृतः-अतो दण्डं लप्स्यते। युष्माभिस्तस्य कथम् अवज्ञा कृता मया तु तानि पुस्तकानि विक्रीतानि। प्रातः स बालो मयात्रैव क्रीडन् विलोकितः। गौराङ्गानामागमनात् प्रागार्यावर्त्ते जनता अन्नदुःखिता नासीत्। अहंहट्टं गमिष्यामि-आनेष्यामि फलानि च भवान् श्वः मम गृहमागन्ता? अस्मिन् वृक्षे काकस्य नीडोऽस्ति। इन्द्रप्रस्थे पृथिवीराजस्य राजमन्दिरस्य इदानीमपि चिह्नं दृश्यते। अश्वानां धावनं द्रष्टुं गमिष्यामो वयं सर्वे। एकाकी न गच्छामि मम माता निषेधति। कुतो लब्धमिदं वस्त्रम्। अद्य त्वया तत्रावश्यं गन्तव्यं भविष्यति। युष्माभि-र्यथाकालं पाठशाला गन्तव्या। अहह? कीदृशोऽयं शोभना वेला। भवन्तः सुखेन स्वकीयं कालं व्ययन्तु वयमीश्वरं प्रति प्रार्थयामः। भवतः पुत्रो नैरोग्यं शीघ्रं लभेत। वयं यस्मिन्देशे निवसामस्तं जना आर्यावर्त्त निगदन्ति। यद् गृहं धर्मनाथेन क्रीतं तत्सुन्दरं विशालं नवीनं चास्ति। यो बालकः मया सह ह्यो वार्त्तालापं कुरुते स्म स व्रजनाथस्य कनिष्ठः पुत्रः। यत्पुस्तकं तेन युष्मभ्यं दत्तं तत्कुत्र रक्षितम्। छिन्नकरोऽयं कशवः-अतोलेखनेऽसमर्थः। यावद् वृन्दावनमवासं तावदहं रोगेण नहि मुक्तः। ईदृशो रमेशो बलिष्ठोऽस्ति, इमं गुरुं पाषाणमनायासेनोत्थापयति। यदि नैजं कल्याणं वाञ्छथ तर्हि अध्ययनस्याऽवहेला नहि कार्या। याव-दहं नागच्छेयं तावद् युष्माभिरत्रैव स्थेयम्, यथा ते तत्र

गनिवन्तस्तथैव सर्वे उत्थिताः । भोजदेवे बलं विद्यते परन्तु साहसं न । यो महतः पूज्यान् निन्दति स एकाकी दोषी न अपितु श्रोतारोऽपि दोषभाजः । सूर्याचन्द्रौ पृथ्वीसदृशौ गोलौ स्तः । त्रिदिनानन्तरं मदीया परीक्षा भावता । अस्थिरे धनयौवने । यद् वक्तव्यं तदुक्तं अग्रे किमपि न वक्ष्यते । इदानीमस्मिन् नगरे विसूचिका प्रसृतास्ति ।

संस्कृत बनाओ ।

सूर्य छिपता है और चन्द्रमा निकलता है । यहां पर शीतल मन्द सुगन्ध हवा चलती है । विद्यालय में इकट्ठे होकर ब्रह्मचारी सामगान करते हैं । नरेन्द्र पुस्तक बेचने के लिये मथुरा को गया है । उसके पास मैंने एक पत्र भेजा था । क्या तुम यहां ज़मीन पर सोते हो । आज इस हरि ने पाठ याद नहीं किया इसलिये दण्ड पारहा है । तुमने उसका क्यों अपमान किया । मैंने तो वे किताबें बेच डालीं । सुबह वह लड़का खेलता हुआ यहीं मैंने देखा था । अङ्गरेजों के आने से पहले यहाँ की प्रजा अन्न से दुःखित न थी । मैं हाट को जाऊँगा और फलों को लाऊँगा । कल आप मेरे घर पर आवेंगे । इस पेड़ पर कौओं का एक घौंसला है । देहली में पृथ्वीराज के राजमहल के अब भी चिह्न दिखाई देते हैं । घुड़दौड़ देखने के लिये हम सब जारहे हैं । अकेला नहीं जाऊँगा मेरी माँ मने करती है । यह कपड़ा कहां मिला । आज तुमको वहाँ अवश्य जाना होगा तुमको समय पर पाठशाला में आना चाहिये । अहह कैसा अच्छा यह समय है आप सुखपूर्वक अपने काल को वितावें । हम ईश्वर से प्रार्थना करते हैं आपका पुत्र शीघ्र नीरोग होजावे हम जिस देश में रहते हैं उसको लोग आर्यावर्त्त कहते हैं । जो घर घनेनाथ ने मोल लिया है वह सुन्दर विशाल और नया है । जो लड़का मेरे साथ बातचीत कर रहा था वही

ब्रजनाथ का छोटा पुत्र है। जो पुस्तक उसने तुमको दिया था वह कहां रख दिया। केशव का हाथ कटा हुआ है इसलिये नहीं लिख सकता। जब तक मैं वृन्दावन में रहा तब तक रोगने नहीं छोड़ा। रमेश ऐसा बलवान् है कि इस भारी पत्थर को सहज में उठा लेता है। यदि अपनी भलाई चाहते हो तो पढ़ने का अनादर नहीं करना चाहिये। जब तक मैं न आऊँ तब तक तुमको यहीं रहना चाहिये। जैसे वे वहां गये वैसे सब उठ खड़े हुए। भोजदेव में बल है परन्तु साहस नहीं है। जो बड़े पूज्यों की निन्दा करता है वह अकेला दोषी नहीं अपितु सुनने वाले भी दोषी हैं। सूर्य और चन्द्रमा पृथिवी के तुल्य गोल हैं। तीन दिन के पश्चात् मेरी परीक्षा होगी। धन और युवावस्था सदा नहीं रहते। जो कुछ कहना था वह कह दिया आगे कुछ भी न कहा जायगा। इस वक्त इस शहर में हैजा फैला हुआ है।

भाषा बनाओ।

तत्राऽनेन रोगेण पञ्चाशन्मनुष्या यमालयं प्रयान्ति। शिवस्य जनकस्य ईदृशी दशा न विद्यते स स्वकं तनयं साम्प्रतं पाठयेत्। वक्ष्यमाणान् इमान् ब्रह्मचारिणोऽहं वृन्दावनेऽद्राक्षम्। यद्दानेनावलोकितं कश्चिदत्र न विद्यते तदा वस्त्रं समादाय पलायितः। शिवः यथानियमं पाठशालां न व्रजति अतएवायं गुरुणा पाठशालातो निःसारितः। अत्र कश्चित् सन्देहो नास्ति भूम्यधिकारिणा धनिकस्य च तनयोस्ति परन्तु अन्येनाऽस्याऽऽचरणमुचितं न प्रतीयते। केशवेन मार्गे मम करं संगृह्योक्तं पाठशाला त्वया न गन्तव्या अद्यावकाशो विद्यते। यथा मत्स्या जले निवसन्ति तथैव वयं पवने निवसामः। पवनस्य रूपं न विद्यते अतो लोचनाभ्यां न दृश्यते। मधुमक्षिकाणां परिश्रमं स्वच्छताम्, सहवासं न विलोक्य लज्जन्तामलसाः नक्तन्दिवं कार्यं कुर्वन्ति क्षणमेकमपि न व्यर्थं नयन्ति। सर्वेषु

धातुषु सुवर्णं बहुमूल्यम्। परन्तु संसारे लोहेन बहूनि कार्याणि सिध्यन्ति। परिश्रमेणैवोन्नतिर्जायते। यत्र परिश्रमस्तत्रैवोन्नतिः दृश्यते। पृथिव्यामुन्नतजातयो यावत्यो विलोक्यन्ते ताः सर्वाः परिश्रमिण्यः। ईश्वरोऽपि परिश्रमिणो वृद्धिमुपदिशति। अलसा नरा ईश्वरस्याज्ञामुल्लङ्घयन्ति। ऐक्येन कार्यमनायासेन भवति। ईदृशं जगति किमपि कार्यं न विद्यते यच्चैक्येन न सिध्येत्। प्रातरुत्थानेन स्वास्थ्यं समीचीनतामुपयाति। स्वास्थ्य सुखस्य कारणम्। स्वास्थ्यरक्षा सुखकरी। केचिच्छात्राः पठनकाले स्वास्थ्यरक्षा ध्यानं न ददति ते परीक्षासमये पश्चात्तपन्ति। युष्माकं प्रबन्धे तृतीयस्यां पंक्तौ चतस्रोऽशुद्धयः सन्ति। मन्दुरायां वाजिनो हेषन्ते। असज्जनैर्बालकैः सह वार्तालापो न विधेयः। वस्त्राणि परिधानीयानि विद्यालयगमनस्य समयः संवृत्तः। बालविवाहस्य रीतिर्भारतं रसातलं नयति। तेन लिखितमहं त्रयाणां मासानामवकाशं ग्रहीष्यामि। भवन्तः क्रूराः प्रतीयन्ते। सर्वेषु फलेषु मह्यमाम्राणि रोचन्ते। अहं त्वयि विश्वसिमि। मयि भवतां महती दया विद्यते। जनेन धनेन च भारतीयैः पश्चात्यानां संगरे साहाय्यं कृतम्। तत्र ते उपस्थिता नासन्। अस्य ग्रामस्य मध्ये एकोऽपि विटपो नास्ति।

संस्कृत बनाओ।

यहाँ इस रोग से ५० आदमी मरते हैं। शिव के पिता की ऐसी हालत नहीं है कि वह अपने लड़के को इस वक्त पढ़ा सके। घूमते हुये इन ब्रह्मचारियों को मैंने वृन्दावन में देखा था। जब इसने देखा कोई यहाँ नहीं है तब कपड़ा लेकर भाग गया। शिव नियमपूर्वक पाठशाला को नहीं जाता, इसलिये गुरुजी ने पाठशाला से निकाल दिया इसमें कोई सन्देह नहीं कि यह जमीदार और मालदार का लड़का है। परन्तु दूसरों का अपमान करना अच्छा नहीं। केशव ने मार्ग में मेरा हाथ पकड़कर यह कहा कि

पाठशाला को न जाओ। आज छुट्टी है। जिस तरह मछलियाँ पानी में रहती हैं वैसे ही हम हवामें रहते हैं। हवाका रूप नहीं है इसलिये आँखों से दिखलाई नहीं देती। शहद की मक्खियों की मेहनत सफाई और मेल से रहना देखकर आलसियों को शरमाना चाहिये। रात दिन काम करती हैं एक क्षण भी निरर्थक नहीं खोतीं। सब धातुओं में सोना वेशकीमत है लेकिन लोहे से वहुत काम निकलते हैं। मेहनत से ही बढ़ती होती है। जहां मेहनत है वहीं पर बढ़ती है। भूमि पर जितनी जातियां उच्चता को प्राप्त हुई हैं वे सब परिश्रमशीला हैं। ईश्वर भी परिश्रमियों को मेहनत का उपदेश करता है। आलसी आदमी ईश्वर की आज्ञा को तोड़ने हैं। मेल से सहज में काम होजाता है। संसार में ऐसा कोई काम नहीं जो एकता से सिद्ध न हो सके। सुबह उठने से तन्दुरुस्ती बढ़ती है तन्दुरुस्ती खुशी का बायस है। तन्दुरुस्ती की हिफाजत रखना सुख है। कुछ विद्यार्थी पढ़ने के समय तन्दुरुस्ती का ध्यान नहीं रखते वे इम्तिहान के समय दुःखी होते हैं। तुम्हारे निबन्ध की तीसरी सतर में चार गलती हैं। तबेले में घोड़े हींसते हैं। नीच लड़कों के साथ बातचीत नहीं करनी चाहिए। कपड़े पहनने चाहिएँ। पाठशाला जाने का समय होगया। कम उम्रकी शादी हिन्दुस्तान का नाश कर रही है। उसने लिखा कि मैं तीन महीने की छुट्टी लूँगा। आप दुबले मालूम होते हैं। सब फलों में मुझे आम अच्छे लगते हैं। मैं तुम पर यकीन करता हूँ। मुझ पर आप की बड़ी मेहरबानी है। आदमियों और धन से हिन्दुस्तानियों ने अंग्रेजों की युद्ध में मदद की थी। यहाँ पर वे न थे। इस गांव के बीच में एक भी पेड़ नहीं है।

भाषा बनाओ।

अस्मासु तेऽप्रसन्नाः सन्ति। उपवस्त्रेण मुखमाच्छादनीयम्।

कविषु कालिदासस्य स्थानं महदस्ति । तस्मिन् महात्मनि मदीया महती श्रद्धा विद्यते । ईदृश्या लेखन्या लेखितुमहमसमर्थः । वयं नावा काशीं गमिष्यामः । शिवं विना सर्वे उपस्थिता आसन् । दुग्धेन दधि सम्पद्यते । दया दीनेषु कर्त्तव्या । रोगी भूत्वा गृहं गतः । देवदत्तस्य द्वे कार्ये शयनं खादनं खलु । तेन सह मामकीनः सम्यक् परिचयोऽस्ति । अस्मिन् नगरे मामकानि बहूनि मित्राणि सन्ति । आत्मनीनाभ्यां नेत्राभ्यां त्वया स दृष्टः । इयं घोषणा केन कारिता । प्रातरेव प्रस्थास्यामि । अद्य परीक्षां न दित्सामि । तत्र गत्वा नागमिष्यामि । धर्मनाथेन सह माघे प्रयागं गन्तास्मि । स मम वार्त्तायां ध्यानं न ददाति । इह पृथिव्यां मातापितृभ्यां महान् कश्चिदपि नास्ति । पितरौ यावतीं प्रीतिं कुर्वाते तावतीं प्रीतिं पृथिव्यामन्यः कश्चिन्न विदधाति । बहूनां पुस्तकानाम् अध्ययनेनैवज्ञानस्य वृद्धिर्जायते । ये विषया महद्भिर्विद्वद्भिरन्विष्य निःसारिताः पुस्तकानामवलोकनेन तेषां ज्ञानं जायते । स्वाध्याये अनुरागेण मनुष्येण भाव्यम् अनेन ज्ञानवर्धनं सदाचारस्य च रक्षणं भवति । सदाचार एव मनुष्यस्य मनुष्यत्वम् । अधोलिखितानां पुस्तकानां महती आवश्यकता विद्यते । प्राचीनकाले अत्र भारते चौर्यं नासीत् इदं विदेशीया ऐतिहासिका लिखन्ति । भारतवर्षान्तर्गते मैसूरनामकं नगरं तत्र चामीकरस्य आकरा विद्यन्ते । तेऽस्य भूपालस्याऽधिकारे न ते आकराः, यूरोपीयैः स्वायत्तीकृताः सन्ति । अस्मदीये देशे गोलकुण्डामछलीपट्टनादिस्थानेषु हीरकमणीनामाकराः सन्ति । मैसूराज्ये संस्कृतस्य अलभ्यानि प्राचीनानि पुस्तकानि अङ्कयित्वा प्रकाश्यन्ते । अतस्तत्रत्यो महीपालो धन्यवादार्हः । आर्तं भारतं दृष्ट्वा कस्य न हृदये व्यथा । भूगोले, सर्वदेशेषु आर्यावर्त्तस्येयं दशा । अविद्यायाः प्रभावेण शूराणां खल्वभावतः । विद्यावृद्धिश्च कर्त्तव्या ब्रह्मचर्यस्य रक्ष-

णम् । तदा भारतवर्षस्य कल्याणं वोभविष्यति । आस्तिकस्त्वं सदा हेयं ध्येयं ब्रह्मसनातनम् । मित्रस्य चक्षुषा विश्वं द्रष्टव्यं सर्वमानवैः । स एव दुःखहर्ता नः स एव परिपालकः । स एव राजराजो नो येन सृष्टमिदं जगत् ।

संस्कृत बनाओ ।

वे हम पर नाराज़ हैं । रूमाल से मुँह ढाँप लो । कवियों में कालिदास का पद बड़ा है । उस महात्मा में मेरी बड़ी भक्ति है । ऐसी क़लम से मैं लिखने में मजबूर हूँ । मैं नाव के द्वारा काशी को जाऊँगा । शिवको छोड़कर सब हाज़िर थे । दूध से दही बनता है । दोनों पर दया करनी चाहिये । बीमार होकर घर को चला गया । देवदत्त के दो काम हैं सोना और खाना उसके साथ मेरा अच्छे प्रकार मेल है । इस शहर में मेरे बहुत दोस्त हैं ! तुमने अपनी आंखों से उसको देखा ? यह मुनादी किसने कराई है । सुबह ही चला जाऊँगा । आज मैं इम्तिहान नहीं देना चाहता । वहाँ जाकर नहीं आऊँगा । धर्मनाथ के साथ माघ में प्रयाग को जाऊँगा । वह मेरी बात पर ख्याल नहीं करता । इस पृथिवी पर माता पिता से बड़ा कोई भी नहीं । माता पिता जितना प्रेम करते हैं उतना प्रेम भूमि पर और कोई नहीं करता । बहुत पुस्तकों के पढ़ने से ज्ञान की वृद्धि होती है । जो विषय बड़े विद्वानों ने खोजकर निकाले हैं पुस्तकों के देखने से ही उनका ज्ञान होता है । अपने पढ़ने में मनुष्य को प्रेम रखना चाहिये इससे ज्ञानकी वृद्धि और सदाचारकी रक्षा होती है । सदाचार ही मनुष्य की मनुष्यता है । नीचे लिखे हुई पुस्तकोंकी बड़ी ज़रूरत है । पुराने ज़मानेमें इस भारतवर्ष में चोरी नहीं थी यह विदेशी ऐतिहासिक लिखते हैं । हिन्दुस्तान के दक्षिण में मैसूर राज्य है उसमें सोने की खानें हैं । वे सोने की खानें वहाँ के राजा के अधिकार में

नहीं है अंग्रेज़ों ने अपने अधिकार में कर रक्खी है। हमारे देश में गोलकुण्डा मछली पट्टनादिक स्थानों में हीरे की खाने हैं। मैसूर राज्य ने अलभ्य प्राचीन संस्कृत के पुस्तक छापकर प्रकाशित किये हैं। इसलिए वहाँ के राजा धन्यवाद के योग्य हैं। दुःखित भारत को देखकर किसके हृदय में दुःख नहीं ? दुनियाँ में जितने देश हैं उन सब में हिन्दुस्तान की इस समय ऐसी हालत है। विद्या के अप्रचार से और वीरों के अभाव से। विद्या की वृद्धि और ब्रह्मचर्य का पालन करना चाहिये। तब भारतवर्ष का कल्याण होगा। नास्तिकता छोड़ना चाहिये और सनातन ब्रह्म का ध्यान करना चाहिये। प्रेम से सबको देखना चाहिये। वही हमारे दुःखों को दूर करने वाला है, वही हमारा रक्षक है और वही हमारे राजाओं का भी राजा है जिसने कि इस संसार को बनाया है।

भाषा बनाओ।

आज्ञा तस्य शिरोधार्या तदा सौख्यं भविष्यति। भेदभावेन वैरोध्यं समभावेन तुल्यता। उपकारेण सौहार्दम् अपकारेण शत्रुता। यत्र दया धर्मो न विद्यते तत्र कदापि न तेन गंस्यते। शिवेन पाठो नाद्य पठ्यते। यदुना हरिणा जलं पीयते। बालोवृद्धं नन्नूद्यते। वेदं विप्रो मम्मन्यते धूर्त्तो धर्मं जंघन्यते। यमुना मथुरां जङ्गम्यते। शीर्षे पीडा बोभवीति। तदा वृत्तं लोलवीति। एषा वृद्धा दोधुवीति। धर्मो मर्त्यं पोपवीति। चौरो द्रविणं जरीहरीति। भृत्यस्तोयं बरीभरीति। राजा वस्त्रं दरीधरीति। रामोनद्यां तरीतरीति। शान्त्यानन्दः पण्डितायते। विद्यानन्दो नो करायते। पश्य धर्मनाथो गजायते। जगदीशो लवणं गुडायते। कथं नरेन्द्रस्तस्करायते। पश्याऽयं पुरुषोऽबलायते। नवलकिशोरः कुरङ्गायते। जगत्प्रसादस्तुरगायते।

संस्कृत बनाओ।

उसका हुक्म शिरोधार्य मानना चाहिए तब सुख होगा। वैर भाव से विरोध बढ़ता है और समभावसे समता होती है। भलाई से मित्रता और बुराई से बैर बढ़ता है। जहां पर द्रमा और धर्म नहीं है वहां पर वह कभी भी न जायगा। शिव आज पाठ नहीं पढ़ता। ब्रह्मचारी हरिश्चन्द्र पानी पीता है। [illegible] वृद्ध को बार बार प्रणाम करता है। वेद को ब्राह्मण बहुत से मानता है। धूर्त्त धर्म का वार बार हनन करता है। यमुना मथुरा को टेढ़ी गई है। शिर में बहुत ही पीड़ा होती है। बढ़ई वृक्षको बार बार काटता है। यह बुढ़िया बहुत ही कांपती है। धर्म मनुष्य को बार बार पवित्र करता है। चोर धनको बराबर चुराता है। नौकर पानी को वार बार भरता है। राजा कपड़े को बार बार पहनता है। राम नदी में बार बार तैरता है। शांत्यानन्द पण्डित बनता है। विद्यानन्द दुष्ट नहीं बनता। तू देख धर्मनाथ हाथी की तरह मोटा होता जाता है। जगदीश नमक को गुड़ को तरह खाता है। नरेन्द्र चोर की तरह [illegible] हरकत करता है। देख यह आदमी औरत की भांति चलता है नवलकिशोर हिरण की तरह कूदता है। जगत्प्रसाद घोड़े की तरह कदम चलता है।

परमात्मा यत् किञ्चिद् विदधाति तद् हितायैव।

एकस्य भूपालस्य अमात्यस्य एष दृढविश्वास आसीत्। ईश्वरो यद् विदधाति तत् समीचीनतममेव। एकदा नृपामात्यौ आखेटार्थं भयावहे सघने वने जग्मतुः। तत्र सिंहे प्रहारे कृते सति भूपालस्य अङ्गुलिश्छिन्ना राजा मन्त्रिणमुवाच। मन्त्रिन् मदीयाङ्गुलिः शस्त्रप्रहारेण छिन्ना। मन्त्री ऊचे राजन् विधाता यद् विदधाति तत् सुन्दरतरमेव। मन्त्रिण इदं वाक्यमाकर्ण्य

राजा चुकोप। तस्मिन्नेव काले निःसारितः। मन्त्री च स्वगृहं जगाम। अन्यस्मिन् दिने राजा आखेटं कुर्वन् सन् द्वितीयराज्ये जगाम। तत्रत्यस्य भूपस्य बलिप्रदानाय एकस्य नरस्य आवश्यकता आसीत्। राजसेवका एनं राजानं संगृह्य नीतवन्तः। यदा तत्रत्यैः पण्डितैरेव राजावलोकितस्तदा तैश्छिन्नाङ्गुलि हीनाङ्गं दृष्ट्वा कथितम्। अङ्गभङ्गस्य नरस्य बलिदानं न क्रियते। तदा स राजा मुक्तोऽभूत्। तदा भूपालो मनसि निर्धारितवान्। ईश्वरो यत् किञ्चिद् विदधाति तद् हितायैव। पुनः स्वभवनमागत्य स राजा मानपुरःसरं मन्त्रिणमाहूय उवाच। मन्त्रिन्! सत्यं यदीश्वरः करोति तत्सर्वं हितायैव।

व्यायामः।

व्यायामेन शरीरस्य रक्षा सम्यग् भवति। आबालमेनदवगच्छन्ति यत्खलु शारीरिकं श्रमं किञ्चित् कार्यं वा पुरुषोऽकृत्वा शरीरस्य स्वास्थ्यं रक्षितुं न समर्थो भवति। स्वास्थ्यविनाशे सति विचारशक्तेरपि ह्रासो जायते। विचारशक्तौ विनष्टायां सत्यां मनुष्यस्य शतमुखविनिपातोऽनायासेन जायते। जगति बहवो मनुजाः प्रातः कालमारभ्य सायं कालमन्नलाभाय परिश्रमन्ति। तेषां स्वस्थता सम्यग् जायते। परन्तु ये मानवा दिवसे प्रतिक्षणमुपविश्य कार्यं कुर्वते तैः पुरुषैः स्वास्थ्यलाभाय व्यायामोऽवश्यं करणीयः। ये विद्यार्थिनः प्रतिसमयम् उपविश्य पुस्तकानां केवलं मननं वा विदधते तेषामपि स्वास्थ्यं व्यायामं विना नश्यति। व्यायाममन्तरा कायः शैथिल्यमापद्यते। व्यायामेन देहस्याऽवयवाः पुष्टिं प्रयान्ति। शरीरं दर्शनीयमुपयाति। यथाकालं क्षुधा प्रादुर्भवति। व्यायामेन कुरूपोऽपि जनः सुरूपो जायते। व्यायामशालस्य नरस्य देहं रोगा नाभिभवन्ति।

उक्तं च — व्यायामक्षुण्णगात्रस्य पद्भ्यामुद्वर्त्तितस्य च।

व्याधयो नोपसर्पन्ति वैनतेयमिवोरगाः॥

स्वाध्यायोऽध्येतव्यः ।

स्वाध्यायः परमो धर्मो मानवानाम् विशेषतो विद्याप्रियाणाम् । यथा यथा मानवः प्रकृतिबन्धनमतीत्य आत्मतत्वविवेचनाय ग्रन्थानां परिशीलनं विदधाति तथा तथा तस्य ज्ञानार्जनस्पृहा वर्धते । पूर्वजानामृषीणां ब्राह्मणानां शूराणां राजन्यानां धर्मनिष्ठानां वैश्यानाम्, सेवाधर्माणां शूद्राणां च चरित्राणि ग्रन्थानामवलोकनेनैव जायन्ते । पूर्वजानां क आचाराः, के विचाराः का विद्या का अविद्या, कीदृशी राजनीतिः, किं गौरवं किं शौर्यं, कोधर्मः कोऽधर्मः, किं खाद्यम्, किमखाद्यम् के वर्णाः क आश्रमाः वर्णाश्रमाणां च कावश्यकता, को लाभश्चैतेषां प्रश्नानामुत्तराणि स्वयं लभ्यन्ते । स्वाध्यायः किल बोधयति मानवानामात्मानम्, तत्कृत्वा नितान्तं तृष्यति नरः । पुरा भारते स्वाध्यायस्य मुख्यः नियम आसीत । उक्तं च शतपथे—

ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्चेति

पुरा बाला उपनीता अनुपनीत वा गुरुकुलं प्रेष्यन्ते स्म । तत्रानुपनीता बाला गुरुणैव तद्वर्णाधिकारानुसारमुपनीयन्ते स्म । स एव कालस्तेषां विद्याध्ययनस्य, ब्रह्मचर्येण गुरौ वसन्तः सन्तः विद्यामनुशीलयामासुः । गुरुकुलानि हि नगराद् बहिः नद्याः कूले कुत्रचिद् वने प्रतिष्ठाप्यन्ते स्म । तत्र केवलं ब्रह्मचारिण एव निवसन्ति स्म । गुरवः मनसा वाचा कर्मणा तेषां हितमीहमानाः सदाध्यापयन्ति स्म । यथा च यान्यस्माकं सुचरितानि तानि त्वयोपास्यानि नो इतराणि । स्वाध्यायान्मा प्रमदेति ॥ गुरवः स्वकीयेन पवित्रेण जीवनेन स्वकान् शिष्यान् धर्मोपदेशेन पावयन्ति स्म । तदानींतनानां जनानां जीवनानि धन्यान्यासन् ॥

—: ० :—

॥ स्तुतिः ॥

नो सोदरो न जनको जननी न जाया,
नैवात्मजो न च कुलं विपुलं बलं वा ।
संदृश्यते न किल कोऽपि सहायको मे,
तस्मात्त्वमेव शरणं मम दीनबन्धो ! ॥१॥
पूर्वं कृतानि दुरितानि मया तु यानि,
स्मृत्वाखिलानि हृदयं परिकम्पते मे ।
ख्याता च ते पतितपावनता दयालो !
तस्मात्त्वमेव शरणं मम दीनबन्धो ! ॥२॥
गायन्ति सामकुशला यमजं मखेषु,
ध्यायन्ति धीरमतयो यतयो विविक्ते ।
पश्यन्ति योगिपुरुषाः पुरुषं शरीरे,
वन्दे महापुरुष ! ते चरणारविन्दम् ॥३॥
तीर्थादिसेवनमहाविधिना हि नाथ !
नान्तर येन मनसो मम शोधनं स्यात् ।
शुद्धिं विना न मनसो स्वर्गापवर्गौ,
तस्मात्त्वमेव शरणं मम दीनबन्धो ! ॥४॥
तप्तं तपो नहि कदापि मयेह तन्वा,
वाण्या तथा नहि कदापि तपश्च तप्तम् ।

...भिभाषणपरेण न च मानसं हि तस्मात्त्वमेव० ॥ ५ ॥

स्तब्धं मनो मम सदा नहि याति सौम्यं, चक्षुश्च मे न तव पश्यति विश्वरूपम् । वाचा च नैव गदिता खलु सौम्यवाणी तस्मा... ॥

दुर्वासना मम सदा परिकर्षयन्ति चित्तं शरीरमपि रोगगणा दहन्ति । संजीवनं च परहस्तगतं सदैव तस्मात्० ॥ ७ ॥

मनुजदेहमिमं भुवि दुर्लभं समधिगम्य सुरैरपि वाञ्छितम् ! विषयलम्पटतामपहाय तौ भजत भो मनुजाः ! परमेश्वरम् ॥ ८ ॥

न वनिता न सुतो न सहोदरो नहि पिता जननी न च बान्धवः व्रजति साकमनेन जनेन तौ भजत भो मनुजाः परमेश्वरम् ॥ ९ ॥

सकलमेव चलं सचराचरं जगदिदं सुतरां धनयौवनम् । समवलोक्य विवेकदृशा द्रुतं भजत भो मनुजाः ! परमेश्वरम् ॥ १० ॥